કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ઘાત

તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની જનરલ સભા મળી હતી અને તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે, 'સ્વ. કવિ દલપતરામના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું' અને તે 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ સી. આઇ. ઈ. સ્મારક ફંડ' તરીકે સોસાઇટીએ જૂદું રાખવું. તેનું વ્યાજ જૂનાં કાવ્યો સંશોધન કરી છપાવવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરાવી છપાવવામાં વાપરવું.' તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છેઃ—

નંબર.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા અગર સંપાદક.	કીંમત.
૧.	સુભદ્રાહરણ–કવિ પ્રેમાનંદરચિત.	અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.	રૂ. ૧).



પ્રસ્તાવના

(દ્વિતીય આવૃત્તિની)

શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ સુભદ્રાહરણ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકટ કર્યાને આજે પાંચ વર્ષ થયાં છે. આ દરમ્યાન તેની નકલો જનસમાજને અપ્રાપ્ય થયાથી આ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો હક્ક મને આપવાની કૃપા શ્રી ગું. વ. સોસાઇટી તરફથી થઈ છે, તેથી તેનો પહેલી તકે હું આભાર માનું છું.

આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મે મૂલ પ્રતિ જે રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી તરફથી મળી હતી તેના તેમ જ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની સંમાન્ય પ્રતિના આધારે પુનઃ સંશોધન કરેલુ છે અને જૂની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સાંપડતી જૂની જોડણી કાયમ કરી છે, તેમ જ પહેલી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં શ્રી ફા. ગુ. સભાની પ્રતિનાં જે પાઠાંતરો હતાં તે પણ આમાં સામેલ કરી દીધાં છે. તે સિવાય મૂળમાં કશો ફેર કીધો નથી.

પ્રેમાનન્દની જીવનકલાના સબંધમાં થોડુક ઉમેરણ અને સંસ્કરણ વિશેષ વાંચન અને વિચારણાને અંગે કરેલું છે, કોઇ મહત્વનો વાદમુદ્દો બદલવાની જરૂર જણાઈ નથી. એટલું ખુશીથી નોંધવાજોગ લાગે છે કે, સાક્ષરશ્રી રા. સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે "પ્રેમાનન્દ"નો નિબંધ નવી આવૃત્તિમાં પ્રકટ થતાં "શામળ પ્રેમાનંદના ઝઘડા" સંબંધી વાદની કોટિઓ ફેરવી છે અને "વલ્લભ-શામળ-ઝઘડો" હોવાનું સૂચવ્યું છે.

ટીકામાં કંઇ ઝાઝો વધારો કીધો નથી; કેટલેક સ્થળે "મહાભારત",

પુરાણાદિના આધારે ચરિત ભાગ વિશદ કર્યો છે અને કેટલાંક સમા વિચારવાળાં અવતરણો પ્રેમાનન્દનાં ઇતર આખ્યાનોમાંથી આપ્યાં છે.

અંતમાં શ્રી ગુ. વ. સોસાઇટીનો મને દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનો હક્ક આપ્યા માટે તેમજ અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીનો પોતાના સ્વામીત્વ અને હકથી સાંપ્રત પ્રતિ પ્રકટ કરવાનું માથે લીધા માટે હું આભાર માનું છું.

મુંબઇ, માઘ શુદિ ૧૨
તા. ૧૪–૨–૨૪.

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની



પ્રસ્તાવના

(પ્રથમ આવૃત્તિની)

એ ખરું છે કે વિલંબના ધક્કાએ ચઢેલું કાર્ય અંત પર્યંત ધક્કા ખાયાં જ કરે છે. સુભદ્રાહરણની પ્રસિદ્ધિ સંબંધમાં પણ તેમ જ આરંભથી તે આખર સુધી થયું છે, છતાં પ્રભુકૃપાથી તે સવાઆઠ વર્ષે પણ પ્રસિદ્ધિને પામી શક્યું છે, એ બેશક મને તો આનંદપ્રદ છે. સન ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસમાં પ્રેમાનંદકૃત સુભદ્રાહરણ જૂની પ્રતિઓના આધારે શોધી, પાઠાંતર, ટીકા આદિ સાથે પ્રકટ કરનાર શોધકની શોધની એક જાહેરખબર ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ "બુદ્ધિપ્રકાશ' દ્વારા કાઢી. અને મેં તેના પ્રત્યુત્તરમા તે કાર્ય ઉપાડી લેવાનું ઇચ્છાપત્ર ફેબ્રુઆરીમાં તેના માનવંત સેક્રેટરીને મોકલ્યુ. પછી તા. ૨૧ મી માર્ચે તેની શરતોનો પત્ર નં. ૪૪ આવ્યો; તે પછી તે અનુસાર સુભદ્રાહરણની જૂની પ્રતિઓ મેળવવાનું કામ શરૂ થયું. પુરાણવસ્તુરસિક, વિદ્યાપ્રેમી, સા. શ્રીયુત તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી બી. એ એ પોતાના હસ્તકની સં. ૧૮૨૧ માં લખાયલી પ્રતિ કૃપા કરીને આપી. પરંતુ આ આખ્યાનની વિશેષ પ્રતિઓ મળે તો તે મેળવવા સારૂ, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધક અને ટીકાકાર સા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને તથા તેના એક કાર્યકર રા.રા. ઘનશ્યામ બાપુભાઇ વૈદ્યને 'ગુજરાતી'ના તંત્રી સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇએ મારી તરફથી પત્ર લખી,પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંક૧૪માં પ્રકટ થયલા સુભદ્રાહરણની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ ઉપલબ્ધ હોય તો તે અગર બીજી કોઈ પ્રતિઓ પ્રાપ્ય હોય તો તે મેળવી મોકલી આપવા જણાવ્યું; તે જ પ્રમાણે રા. રા છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી બી. એ. મારફતે પણ તેમણે તેમને કહાવ્યું. તેના ઉત્તરમાં સા. છોટાલાલે તા. ૫-૯-૧૧ ના પત્રથી (જે પત્ર હાલ મારી પાસે મોજુદ છે,) રા. ઇચ્છારામભાઇને જણાવ્યુ કે "સુભદ્રાહરણની લેખી પ્રતની તપાસ કરવા એક બે જાણીતા માણસોની યોજના મેં કરી હતી, પણ મળી

આવી નથી. હું......બહાર જઈ શક્યો નથી. પાછળથી મળી આવશે તો આપને જણાવીશ." પરંતુ તે પછીથી અદ્યાપિ પર્યંત તેમણે કોઈ પ્રતિ મળ્યાનું જણાવ્યું નથી. તેમ તેઓશ્રી સને ૧૯૧૧ માં મુંબાઈ પધારતાં રા. અંબાશંકર બહેચરભાઈ વૈદ્ય, જેઓ પણ પ્રાચીન કાવ્યમાળા માટે હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવતા હતા, તેમને સાંપડ્યા હતા, ત્યારે મેં આખ્યાનની પ્રતિ વિષે પૂછતાં તે પ્રાપ્ય નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું. વળી રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈને પણ મેં આ સંબંધમાં પત્રો લખ્યા હતા. પણ તેનો કોઈ ઉત્તર જ ન આવ્યો. વળી તે પછી રા. ઘનસ્યામ બાપુભાઈ વૈદ્યને હું "સયાજીવિજય પ્રેસ" માં વડોદરે બે મહિનામાં મળ્યો હતો. તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના એક બીજા પ્રાપક મારા સ્નેહી રા. અંબાશંકર બહેચરભાઈ વૈદ્ય દ્વારા શોધ કરાવ્યો. પણ તેમને તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના લિખિત ગ્રંથો મેળવી આપનારા અન્ય કોઈ ગૃહસ્થને તેની જૂની પ્રતિ હાથ ન લાગી તે ન જ લાગી; તે પ્રમાણે પ્રાચીન આખ્યાનોના એક પ્રાપક રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ પણ આની કોઈ પ્રતિ મેળવી ન શક્યા.

આટલો શોધ પ્રતિઓની પ્રાપ્તિ વિષે કર્યા પછી, રા. તનસુખરામભાઈવાળી પ્રતિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના વ્યવસ્થાપક કાર્યકરોને અમદાવાદ, સુરત અને મુંબાઇમાં જાતે મળીને બતાવી અને તેઓના અભિપ્રાયો મેળવ્યા. આમાં કેટલોક વખત નીકળી ગયો. પછી તેઓના અભિપ્રાય આદિ અને મારો રીપોર્ટ તા. ૨૭–૯–૧૧ ના સોસાઇટીના સેક્રેટરી રા. બ. રમણભાઈને મોકલ્યા અને તા. ૧૮–૮–૧૯૧૧ના રોજ તેમની તરફથી ઉત્તર આવ્યો કે "એ કાવ્યને સ્વ. નવલરામભાઈના ગ્રંથસંશોધનને ધોરણે એડીટ કરવાનું કામ શરુ કરશો."

સંશોધનનું યા ધૂળ-ધોયાનું કામ

આમ આ કાર્ય આટલા વિધિ પછી મને સોંપાતાં મેં ધૂળધોયાનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ સા. તનસુખરામભાઈવાળી સુભદ્રા-હરણની પ્રતિને મુખ્ય ગણીને સ્વ. નવલરામભાઇએ પ્રેમાનંદકૃત મોંમેરાની પ્રસ્તાવનામાં આંકેલા ધોરણે અને નિયમે જોડણી, પાઠ, અમુક પાઠના સ્વીકરણની દલીલો આદિ સાથે એક પ્રતિ તૈયાર કરવાનું કામ તા. ૧–૯–૧૧ ના રોજ કર્યું. તેમાં નીચેની પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે;—

૧ મૂળ ગણેલી પ્રતિ—સુભદ્રાહરણ્ સંવત ૧૭૫૮ માં (સંવત ૧૭૬૫ માં ?)[1] રચાયલું હોવાથી ૧૮૨૧ માં એટલે કે પછી ૬૩ વર્ષે લખાયલી પ્રતિનો મુખ્ય ગણેલી છે. તેની 'ઇતિશ્રી' નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"ઇતીશ્રી શોભદ્રાહર્ણની કથા સંપૂર્ણ સમાપ્રતે ॥ શ્રી સુભરસ્તુ ॥ શ્રી ॥ કલ્યાંણુમસ્તુ ॥ સવંત ૧૮૨૧ નાં વરખે માહા સુભ માસે આશોમાસે શ્રુકલપક્ષે તીથીયા ૫ વારે બ્રશેપને સંધ્યા કાલે સંપુરણ્ થઉ જેહેવી પ્રત હતી તેહવું લખૂ છે લખનારને દોશ નથી. લખનાર પ્રગણે બલીશર મધ્યે ગાંમ જીણાવમાં વાસી ગન્યાતી કોલી મંછટ મધીનો ગાંમાં મધ્યે આવી વાશે વસ્યા તે વારે પટેલને ઉમરે બેથી લક્ષાં છે આક્ષાંન ૨ ચોપડી એકમાંહાં આખાંન રૂપે ૧ લું શોભદ્રાહર્ણ પછી બીજું ॥ શ્રી ૪ ॥"

૨ પ્રા. કા. ની પ્રકટ પ્રતિ—પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો પોતાને ત્રણ પ્રતિઓ મળ્યાનું જણાવે છે પરંતુ તે કઈ સાલની લખેલી છે તે જણાવવાનો તેમનો સંપ્રદાય સામાન્ય રીતે નહી હોવાથી તેની 'લખ્યા સાલ' જણાતી નથી. આથી તેની પ્રકટ પ્રતિને મુખ્ય લેખતાં અચકાવું પડયું છે. એ પ્રકાશકોએ પ્રાપ્ય ત્રણ પ્રતિઓમાંથી બે પ્રતિઓને આધારે આખ્યાન પ્રકટ કરેલું છે. તેમણે ગણેલી પ્રત ૧ લી સાથે મુખ્ય પ્રતિ ઘણે ભાગે મળતી આવે છે; અને તેની નોંધ પ્રા. કા. ૧ લી અને પ્રા કા. ૨ જી એ પ્રમાણે કરેલી છે.

૩ શ્રી ફા. ગુ. સભાની પ્રતિ—આ પ્રતિ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાંથી સા. તનસુખરામભાઈએ કૃપા કરીને ઉપયોગ અર્થે આપી હતી. તેના પહેલા ભાગનાં પાઠાન્તરો એક અલગ પરિશિષ્ટરૂપે પ્રકટ કર્યા છે અને બાકીના ભાગનાં પાઠાંતરોની નોંધ મૂળ ભાગની નીચે જ કરેલી છે. એ પ્રતિ સંવત ૧૮૩૬ મા લખાયલી છે.[2]

તેમાં ઇતિશ્રી આ પ્રમાણે છેઃ—

---

[1] સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરે રા. રા. દલપતરામ ડુલ્લભરામના પ્રયસંગ્રહમાંથી લેધાનું પોતાની નોધમાં જણાવેલું છે, તેમાં સુભદ્રાહરણ રચાયાનો સંવત ૧૭૬૫ છે. કદાચિત પ્રેમાનંદે પુનરાવૃત્તિ કરી હશે. (વધુ સ્ફોટ માટે જુઓ પ્રેમાનંદજીવન કળાનો અનુછેદ-૧ લો)

[2] દ્વિતીય આવૃત્તિ થતાં, એ પરિશિષ્ટ કાઢી નાંખી મૂળમાં પાઠાંતરો . દાખલ કરેલાં છે.

"ઇતિશ્રી શોભદ્રાહરંણુ શંમપુરંણુ ॥ રસ્તુ ॥ સવંત ૧૮૩૬ નાં રૂડે માઘ છે ચૈધતર શુદી ૫ શ્રોમવારે સંપુન્ણ લખું છે ॥ લખનાર કામ્બોજ કશંબાવાશી ટલાટી નથુભાઇ જગદીશ ॥ એ લખાવનાર શોની જગજીવંન શુ ॥ લખનારને દોશ મો દેશો બાલકબુધીએ લખું છે ॥ અક્ષર મંત્ર ઘટ હોએ તે વ્યચાવી લેજો ગાલ મો દેશો ॥ અંબાજી માતે બુધ આપી તારે લખું ॥ છે ॥ શ્રી ગોપાલજી ॥"

(અંતે કલંકી અવતારના ઘોડાનું ચિત્ર ચીતરેલું છે.)

આ પ્રતિમાં આ આખ્યાનનો લેખક કવિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ વિપ્ર વલ્લભ હોવાનું જણાવેલું છે. પરંતુ માત્ર કવિના નામફેર સિવાય તેમ જ કડવા ૧ લામાં એક ૬૨ લીટીનો અને બીજો ૨૦ લીટીનો એમ બે ઉમેરા સિવાય કાંઈ પણ ફેર પ્રાપ્ય પ્રતિઓમાં નથી અને જે નાનો ઉમેરો છે તે કેવળ શુષ્ક અને ખુબી વિનાનો છે, તે જોતાં સુભદ્રાહરણનો કર્તા વિપ્ર વલ્લભ નહીં પણ પ્રેમાનંદ જ છે, એમ અસંદિગ્ધ રીતે કહી શકાય છે. વિપ્ર વલ્લભ પ્રેમાનંદના જમાનામાં જ થયેલો છે અને એણે રચેલું શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રસિદ્ધ છે તેની ઘાટી સાથે સરખાવતાં પણ ઉપરનો નિર્ણય સાધાર ઠરે છે. કોઇએ જેમ હુરિદાસનાં કેટલાંક આખ્યાનોમાં* આધાર ભટ્ટનું નામ 'ઘુસાડેલું' છે તેમ આમાં 'વિપ્ર વલ્લભ'નું નામ દાખલ કરેલું હશે, એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય એમ છે.

આ પ્રતિઓ ઉપરથી ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્વ. નવલરામભાઇના ગ્રંથ-શોધનના નિયમોથી બંધાઈને મારે શોધનકાર્ય કરવાનું હતું. આમાં મેં ઉપયોગમાં લીધેલા તેમના મુખ્ય નિયમો આ છેઃ—

૧ પોતાની તરફનો એક અક્ષરે ન ઉમેરવો.

૩ જ્યાં હસ્તદોષ અથવા બુદ્ધિદોષ ખુલ્લો માલમ પડે ત્યાં તે દોષ સુધારી લેવો અને પછી તે પ્રતિની સંમતિ કઈ તરફ આવે છે તે જોવું.

૪ શબ્દના સ્થાનમાં જ જો ફેર હોય, તો જેનું બંધારણ વધારે નિયમિત હોય તે પાઠ ખરો ગણવો.

* નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિવાહ, બાપનું શ્રાદ્ધ વગેરે.

૬ જ્યાં, ત્યાં, જ્યારે, ત્યારે, જો, તો, છે, વગેરે કેટલાએક શબ્દનો કવિએ અધ્યાહાર રાખ્યો હોય તો ઉતારનારાઓ માંહે વધારી દે છે, તેથી એવા શબ્દને લીધે માપ જ્યારે વધી જતું હોય, ત્યારે તે કાઢી નાંખવા.

૭ અર્થનો ફેર પડતો હોય તો બધી તરફનો વિચાર કરીને એક પાઠ પસંદ કરવો અને તે પસંદ કરવાનું કારણ તથા જેટલા પાઠ જૂદા હોય તે આપવા.

૧૦ આ નિયમો જ્યાં એકબીજાની વિરૂદ્ધ આવે ત્યાં પોતાનો વિવેક વાપરવો અને તે વિષે નીચે ખુલાસો કરવો.

(જુવો સ્વ. નવલરામભાઈનું મેમોર પાનાં ૧૧-૧૨.)

જે એક વિશેષ નિયમનો સ્વ. નવલરામભાઇએ ઉપયોગ કર્યો છે, પણ જે એમણે આમાં નોંધ્યો નથી તે એ છે કે આખ્યાનમાં ચોક્કસ પંક્તિસમૂહો તેમાં વર્ણવેલા વિષયના શિર્ષકથી આંકવા.

મેં આ નિયમોને અનુસરીને પ્રસ્તુત આખ્યાનનું શોધનકાર્ય કરેલું છે. અલબત્ત આ નિયમોના સબંધમાં કેટલોક વાંધો ઉઠાવાય એમ છે, અને કેટલાક સાક્ષરોએ અન્યત્ર ઉઠાવેલો પણ છે, પરન્તુ આ આખ્યાન બહુ મહત્વની કૃતિ ન હોવાથી તેમ તેની પ્રાપ્ય પ્રતિઓ પણ લેખનની દૃષ્ટિથી બહુ મહત્વવાળી નહિ જણાયાથી ઉપર દર્શાવેલા નિયમો સ્વીકારી લીધા છે.

આ રીતે ગ્રંથશોધનનું કાર્ય પૂરૂં થતાં સ્વ. નવલરામભાઈના જ ધોરણે પ્રસ્તુત આખ્યાનની ટીકા લખેલી છે, જેમાં કેટલેક સ્થળે જ્યાં જરૂર જણાઇ છે, ત્યાં વિશેષ માહિતી આપેલી છે. પરંતુ આ આખ્યાન ઉચી પ્રતિનું નહિ હોવાથી (જે વિષે વિવેચન યોગ્ય સ્થાને કરેલું છે) સમાનવર્ણન કે વિચારશૈલીની પંક્તિઓ પ્રેમાનન્દનાં અન્ય તેમ ઈતર કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી ઉતારી, સ્વ. નવલરામભાઈની પદ્ધતિથી કોઈ નવીનતા દાખવવી યોગ્ય લાગી નથી. તેમ જ આ આખ્યાનમાં કવિ પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષાનાં ચિહ્નો પણ જળવાઇ રહેલાં નહીં હોવાથી વ્યુત્પત્તિ આદિ તેમ જ જૂના વ્યાકરણપ્રયોગો સબંધમાં પણ કંઇ વિસ્તાર કરવો યોગ્ય લાગ્યો નથી.

હવે રહી "લોકાનુરંજક મહાકવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા" અને ગ્રંથવિવેચનની બાબત. પ્રેમાનન્દની જીવનકલાના

લોકાનુરંજક મહાકવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા

ગ્રંથમાં સ્વ. સા. નવલરામભાઈની પદ્ધતિને નહિ અનુસરતાં એક નવીન ધાટીએ પ્રેમાનન્દનું જીવનચરિત આલખેલું છે અને ૧૯૦૯માં રાજકોટની સાહિત્ય પરિષદમાં સા. શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવટીયા બી. એ. સી. એસ. નો "પ્રેમાનન્દનાં નાટકો" વિષે નિબંધ સાંભળતાં જ મને એવી ઉર્મિ થઇ હતી કે જે આંતર પ્રમાણો–કવિ પ્રેમાનન્દ તેના પુત્ર વલ્લભ અને તેના શિષ્યો તથા પુરોગામી અને સમકાલીન કવિઓના ગ્રંથોનાં–પ્રમાણો અવલોકવાનું અને તેને આધારે આવા પ્રશ્નો તપાસવાનું કાર્ય થાય તો ઠીક. તુરત જ મારી આ ઉર્મિ મેં મારા સન્મિત્ર સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઇને જણાવી; ત્યારે તેમણે તેને સંમતિ આપવા ઉપરાંત પ્રેમાનન્દનું જીવનચરિત એ જ ધાટીએ પ્રથમ તૈયાર કરવાની અગત્ય દર્શાવી. અને મને તે યોગ્ય લાગ્યાથી મેં પ્રેમાનન્દની જીવનકલાનાં આંતર તેમ જ બાહ્ય પ્રમાણોનાં સાધનો એકઠાં કરવાની, તેમનું સાદ્યન્ત અવલોકન કરવાની, અને તેનાં ટીપ્પણો નોધવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. દરમિયાન સ્વ સા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇએ "ગુજરાતી પ્રેસ" તરફથી "પ્રેમાનન્દકાવ્યમાળા" તેમ જ "શામળકાવ્યમાળા" પ્રકટ કરવાનું કામ મને સોંપવાની ઇચ્છા બતાવી. એટલે મારો સંકલ્પ વિસ્તૃત અને સાધાર પ્રેમાનન્દની જીવનકલા તેમ જ શામળની જીવનકલા આલેખવાનો દૃઢ થયો. અને તે માટે જરૂરી પ્રમાણો આદિની ટીપણી પણ તયાર કરી. પણ દૈવવશ "પ્રેમાનન્દકાવ્યમાળા"ની પ્રસિદ્ધિને અનુકૂળ નહિ હોવાથી સા. ઇચ્છારામભાઈ મને ૧૯૧૦માં સ્વર્ગસ્થ થયા અને "પ્રેમાનન્દકાવ્યમાળા" અને "શામળકાવ્યમાળા"ની યોજના પડી ભાગી, એટલું જ નહીં તેમના વાંચન, વિચારણા, અને અવલોકનનો જે અમૂલ્ય લાભ મને મળવા સંભવ હતો તે લાભ પણ ગયો, તેમ એમના ઉત્સાહના લોપ સાથે પ્રેમાનન્દ તથા શામળની જીવનકલાઓ આલેખવાની આતુરતા પણ સરી ગઈ અને મને નિરાશાએ ઘેર્યો. પરન્તુ સ્વ ભાઈ રણજીતરામે સુભદ્રાહરણ સાથે જ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા પ્રકટ સૂચવ્યું; અને મારા સન્મિત્ર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ [illegible]ને ટેકો આપ્યો, એટલું જ નહિ પણ મારા ઉત્સાહદીપને

જ્વલંત કરનારાં કેટલાંક સાધનો અને સૂચનો રૂપી કેટલુંક ઘૃત પણ પૂરૂં પાડયું અને તેના પરિણામે પ્રેમાનન્દની જીવનકલા હાલના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

આ જીવનકલાના પ્રત્યેક અંશનું જરૂરી આંતર પ્રમાણ તેની નીચે જ આપેલું છે તેથી તેનું કદ મોટું થયું છે અને તેને અંગે "માથા કરતાં પાઘડી મોટી" થઈ જવાના ભયથી પ્રેમાનંદની જીવનકલાઓમાંની કેટલીએક ટૂંકવવી પણ પડી છે, તો કેટલીએક ચર્ચી શકાઈ જ નથી. પ્રસ્તુત લેખમાં (૧) પ્રેમાનંદના સમયની ભાષા, (૨) પ્રેમાનંદનુ સ્વશિષ્યોની કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટે રસપૂર્વક ઉત્તેજન અને માર્ગદર્શન, (૩) પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનાં મૂળ અને તેને બર લાવવાની કલા, (૪) પ્રેમાનંદનાં મુખ્ય મુખ્ય આખ્યાનોનું સિંહાવલોકન અને (૫) તેનાં નાટકોના સંભવાસંભવનો વિસ્તૃત વિચાર, (૬) "પ્રેમાનંદ શામળનો ઝઘડો" (?) (૭) પ્રેમાનંદનું ગૃહજીવન, સંતતિ અને સંપત્તિ, (૮) પ્રેમાનન્દના આશ્રયદાતાઓ, આદિ કેટલાક અગત્યના અંશોને યોગ્ય અને પ્રમાણસર અવકાશ આપી શકાયો નથી અને અનિચ્છાએ કેટલીક "મનની મનમાં રહી ગઈ છે." આ સર્વનો મારો પરિચય અને માહિતી સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવાનું નાણાંસાધન મારી પાસે ન હોવાથી તેમ અન્યત્ર એ માટે આવશ્યક ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાથી "મનની મનમાં" સદાય રહેશે, એમ હાલ તો લાગે છે. છતાં જે નવીન ઘાટીએ તેની જીવનકલાના કેટલાક અંશો નિરૂપ્યા છે, તે પ્રેમાનંદના પ્રશંસકો અને અભ્યાસકોને રૂચશે, એવી આશા છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત જણાવવા જેવી છે. અને ૧૯૧૬ માં મેં રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈનું બેએક વેળા મુંબાઇ આવવું થતાં, તેઓને પત્ર લખી પ્રેમાનંદના જીવન અને કાવ્યો સંબંધમાં વાતચિત કરવાની અનુકૂલતા કરી આપવા વિનતિ કરી હતી. તેઓએ કાર્ડ દ્વારા તેની ખુશીથી હા પણ પાડી હતી. પરંતુ અનુકૂળ સમય તેઓ અને અમે ગોઠવી શકયા નહીં અને તે પછી એવી સંધિ આવી પણ નહીં. તેઓને પુછવા માટે મારા સન્મિત્ર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામે અને મેં નીચેની પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી હતીઃ—

(૧) પ્રેમાનંદનો જન્મ સમય કયો માનો છો?

(૨) શામળનો જન્મ સમય કયો માનો છો?

(૩) પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભનો જન્મસમય કયો માનો છો ?

(૪) હારમાળા કોની રચેલી માનો છો ? પ્રેમાનંદની પૂર્વેની અને તેના જ સમયની જૂની પ્રતો મોજુદ છે તેનો શો ખુલાસો કરો છો ? વિશ્વનાથ જાનીએ (હાલ રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખના મત પ્રમાણે કોઈ "અજ્ઞાત કવિ" એ) સં. ૧૭૦૮ માં હારચરિત્ર રચ્યું છે તેનું કેમ ?

(૫) વિશ્વનાથ જાનીનાં (અથવા રા. હી. ત્રી. પારેખના મત પ્રમાણે કોઈ "અજ્ઞાત કવિ" ના) નરસિંહ મેહેતાનાં જીવન સંબંધી કાવ્યો અને પ્રેમાનંદનાં એ જ વિષયનાં કાવ્યોમાં જે સામ્ય જણાય છે, તેનું કારણ શું ?

(૬) પ્રેમાનંદે શામળશાહનો મોટો વિવાહ રચ્યો છે એટલે શું ? શું તેણે એક નાનો વિવાહ પણ રચ્યો છે ? આપે છપાવેલા કાવ્યમાં "મોટો વિવાહ" એ નામ કોણે આપેલું છે ?

(૭) પ્રેમાનંદ અને શામળના વચ્ચે કદિ હરિફાઈ થયેલી માનો છો ? માનતા હો તો શા આધારે ? રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે એ વિષયમાં પોતાનો મત ફેરવ્યો છે, તે આપે જોયું કે વિચાર્યું છે ?

(૮) વીરજી અને વલ્લભે પણ શામળ સાથે હરિફાઈ કરેલી શા આધારે માનો છો ? વીરજીનું સુરેખાહરણ ૧૭૨૦ માં રચાયલું અને પદ્માવતી ૧૭૭ માં રચાઇ છે, તો તે બે કાવ્યો સ્પર્ધામાં હતાં, એમ શા આધારે માનો છો ?

(૯) પ્રેમાનંદનો અવસાનકાળ કયો માનો છો ?

(૧૦) માર્કંડેય પુરાણના આરંભમ શામળના શિવપુરાણ સંબંધમાં જે ઉલ્લેખ છે તે ક્ષેપક માનો છો કે કેમ ? ઘણાં વરસ પછી પાછળથી રચાયલાં કાવ્ય (શામળકૃત શિવપુરાણ સંવત ૧૮૦૪) સંબંધી ઉલ્લેખ તેની પહેલાના કાવ્યમાં (માર્કંડેય પુરાણમાં સંવત ૧૭૬૬) આવે ખરો ?

(૧૧) સં. ૧૭૬૬ પછી પ્રેમાનંદે કયા કયાં કાવ્યો રચેલાં મા ા છો ?

(૧૨) ભાષાવૃદ્ધિના કાર્યની વાટણીમાં રત્નેશ્વરને મરાઠીના જેવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું એમ આપે જણાવેલું છે, તે શા આધારે ? તે પ્રમાણે બીજાઓના સંબંધમાં આપે જણાવેલું છે તે શા આધારે ?

(૧૩) અંગદવિષ્ટિની સ્પર્ધામાં વલ્લભે 'કૃષ્ણવિષ્ટિ' રચી જણાવવામાં આવે છે તે શા આધારે? અંગદ વિષ્ટિની રચ્યા સાલ સં. ૧૭૯૯ અથવા ૧૮૦૮ મળે છે, તો કૃષ્ણવિષ્ટિ રચાયાની કઈ સાલ માનો છો? કારણ કે એ કૃષ્ણવિષ્ટિ સાંભળીને પ્રેમાનંદે ખુશ થઇને પાઘડી પહેરી હતી એમ જણાવવામાં આવે છે, અને પ્રેમાનંદ ૧૭૯૦ મોડામાં મોડા સ્વર્ગવાસ પામ્યા કહેવામાં આવે છે, તો કૃષ્ણવિષ્ટિ સાંભળીને પાઘડી પહેર્યાની વાત કેમ બને?

(૧૪) શામળનો અવસાનકાળ કયો માનો છો? જે રીતે તમે રજુ કરો છો તે રીતે તો શામળનું આયુષ્ય ૧૫૦ વરસ ઉપર થવા જાય છે. શું તે શક્ય છે?

(૧૫) પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં અને નાકરનાં કાવ્યોમાં મળતાપણું કેમ આવે છે?

(૧૬) નાટકો સંબંધી રા. રા. નરસિંહરાવે ઉઠાવેલી શંકાનો સંતોષકારક ખુલાસો આપ કદિ કરવાના છો?

(૧૭) પ્રેમાનંદ, શામળ, વલ્લભ, વીરજી, રત્નેશ્વર, દ્વારકો, હરિદાસ, સુંદર, નાકર, નારાયણ, નરસિંહનાં કાવ્યોની સંપૂર્ણ ટીપ પ્રકટ કરશો?

(૧૮) આપે બૃહત્કાવ્યદોહન ભા. ૮ મો તથા નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવના અવલોકી છે, અને તે સંબંધી ખુલાસો આપ કરશો?

(૧૯) વલ્લભકૃત પ્રેમાનંદચરિત્ર આપ કદિ પ્રકટ કરવાના છો ખરા? "વલ્લભઝગડો" અને "પ્રેમાનન્દકથા," જેનાં અવતરણો આપે આપેલાં છે તે જોવા મળી શકશે ખરાં? *

× × + +

હવે છેલ્લી બાબત. ગ્રંથવિવેચન સંબંધમાં પણ સ્વ. નવલરામભાઇથી તદ્દન જુદી ધાટીએ કામ લીધેલું છે. સુભદ્રાહરણ શ્રી મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગોના આધાર ઉપર યોજાયલું હોવાથી મૂળ પ્રસંગોના સાર તેમ જ પ્રેમાનંદરચિત આખ્યાનનો કડવાંવાર સાર આપી

* આ પ્રશ્નાવલિમા આજે કેટલોક સુધારો કરવો પડ્યો છે, તોપણ મૂળ મુદ્દામાં કશો ફેરફાર કરેલો નથી. જો કોઈ અભ્યાસી આ પ્રશ્નોની ઉકેલ કરી આપશે તો પ્રેમાનંદયુગ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડશે.

તે પછી તેના આલેખનની ખુબીઓ અને દોષો કંઇક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ દર્શાવવાનું સાહસ ખેડયું છે. આશા છે કે ગુર્જર વિદ્વાનોને તે પસંદ પડશે.

આ રીતે સમગ્ર ગ્રંથ કેટલીક આપત્તિઓ અને વિટંબણાઓ વટાવતા ૧૯૧૩ના અંતમાં તૈયાર થયો. તે પછી કેટલાક મિત્રાદિએ અવલોકય બાદ ૧૯૧૪માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પ્રકટ કરવા સુપ્રત કીધો. તેને કમિટીમાંથી સંમતિ મળતાં એક વરસ કરતાં પણ વધુ સમય વહી ગયો. પછી તે છપાવવાનો ઉપક્રમ શરૂ થયો. થોડો વખત વીતતાં મરકી વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધના અંગની મોંઘવારી, ઇન્ફલુએંઝા, છાપખાનાનાં માણસોની તંગી, કૌટુમ્બિક વ્યાધિઆદિ અનેક બાધાઓ નડી અને આખર ઈશ્વરકૃપાએ સવા આઠ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

અંતમાં આ ગ્રંથના સંબંધમાં તેમણે સહાયતા આપી છે, તેમનો આભાર માનવો આવશ્યક છે. સા. તનસુખરામભાઇએ પોતાની તેમ જ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની એક એમ બે પ્રતિઓ અને અન્ય સાધનો (પુસ્તકાદિ) આપીને તેમ જ વખતો વખત-જરૂરી સૂચનાઓ તથા શંકાસમાધાન કરીને મને ભારે સહાયતા આપી છે; તે માટે તેઓશ્રીનો તથા મારા સન્મિત્ર રા. ર. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇએ ઉત્સાહપૂર્વક યોગ્ય સૂચનાઓ કરવા માટે તથા ઘટતાં સાધનોની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે આ બન્ને ગૃહસ્થોનું સતત ઉત્તેજન ન હોત, તો કદાચિત આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામત કે કેમ, એવો વિચાર મને થયા વિના રહેતો નથી. આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસકો પૂરતા ઉત્તેજનના અને સાધનના અભાવે પોતાના વાચન અને વિચારો પ્રકટ કરી શકતા નથી તે તરફ આપણી સાહિત્યપોષક સંસ્થાઓનું લક્ષ દોરાવાની અપેક્ષા છે, એટલું જ કહેવું બસ છે. છેવટે આ ગ્રંથની શુદ્ધ અને સમજભરી નકલ કરવાનું મિત્રકાર્ય અમદાવાદના "ગુજરાતી પંચ"ના તંત્રી મારા સ્નેહી ભાઈ ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠીએ કરેલું છે, તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો આવશ્યક છે. **ઇતિ શમ્**

પૌષ વદ ૧૨ મંગળ
સંવત ૧૯૭૫
તા. ૨૮-૧-૧૯.
મુંબઇ.

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની.

વિષયાનુક્રમણિકા



સાંકેતિક શબ્દોનો સ્ફોટ

ત. રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીવાળી પ્રત

પ્રા. કા. પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રત

પ્રા. કા. ૧ લી ,, ની પ્રત ૧ લી

ફા. શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભાની પ્રત



લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત.

જેણે જીવન નિર્ગમ્યું હરિ અને સંતો તણાં ગાનમાં,
દાખ્યા નારકી, સ્વર્ગી ઘાટ-વસમા આખ્યાનવિમાનમાં;
ભાષા ગુર્જરી ખીલવી વિધિ વડે ભક્તિભર્યા માનમાં,
શિષ્યાશિષ્ય સુરંગી તત્પર કર્યા વિદ્યોર્મિના તાનમાં. ૧
ભેદ્યો દુર્ગ પુરાણી દંભી જનનો ગાઢા ઉંડા ગર્તમાં,
સ્થાપી ગુર્જરી ઉચ્ચ પીઠ ઉપરે ભાષા તણા સત્રમાં;
'સાંગોપાંગ સુરંગ' ભૂષણવતી મોહાવી સોહામણી,
પ્રેમાનન્દ સુવંદ્ય વંદું કવિને સત્પ્રેમિ-શીરોમણિ. ૨

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિક્રમ સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૮૨૫ નો સવા સૈકાનો સમય, જેને વાસ્તવિક રીતે "પ્રેમાનન્દયુગ" કહી શકાય છે, તે કંઇક યૂરોપિય "ઑગસ્ટન યુગ"ની માફક જ્વલંત જ્યોતિથી પ્રકાશી રહ્યો છે. કંઇક એટલા માટે કે સુરંગી કલ્પનાઓનાં

"પ્રેમાનન્દયુગ" નું સિંહાવલોકન.

સુરસ ઉદ્ભવો, ઉદાર અને ઉન્નત વિચારસરણીઓ, રસાલંકારાદિની કલાવંતી સરાવટ, શબ્દ અને અર્થની રમ્ય ચમત્કૃતિ, આદિ વિવિધ કાવ્યતત્ત્વોની જમાવટ ઊણી જણાય છે. છતાં આ લોકભોગ્ય અને લોકોન્નતિકર, પરંતુ બહુધા રાજ્યશ્રીના આશ્રય વિના લોકાશ્રયથી ગુર્જરી ભાષાની જયશ્રીનો અખંડ ડંકો વગાડનારા "પ્રેમાનન્દયુગ" ની કાવ્યજ્યોતિની મનોહર, વિવિધરંગી, દેદીપ્યમાન છતાં શાન્ત ગંભીર અને નિર્મલ અને ઉત્તેજક પ્રભા રસિક ગુર્જર પ્રજાના હૃદયપટ ઉપર એવી તો ગાઢ છવાઈ રહી છે કે, તે એના સર્વંકષ મોહને સવા દોઢ સૈકું થવા છતાંયે અદ્યાપિ પર્યંત રંજ માત્ર દૂર

કરી શકતી નથી, રે, શકવાની પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ માનવ લાગણી અને તેમની હૃદયોર્મિઓ તેમ જ સંસારવ્યવહારનાં હૂબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડનારા તેના રસભર કાવ્યચમકારાઓ સુખના સમયમાં ભાવિક લોકોનાં હૃદયને ઉજાળે છે, તો સંકટના સમયમાં ગ્લાનિ અને નિરાશા રૂપી અન્ધકારપટલોને પણ પ્રજાળે છે, અને અનુત્સાહને ટાળી,' રસોલ્લાસને પમરાવે છે.

લોકાનુરંજી આ યુગે ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસક્રમમાં લગભગ નવું જ પ્રકરણ પ્રવર્તાવ્યું છે. ખરી રીતે કહીએ તો, તેના પૂર્વેના **નાકર-વિષ્ણુ-શિવ** યુગમાં (૧૬–૧૭ ના સૈકામાં) શરૂ થયેલા, વ્રતાચાર, સદ્ગુણમહિમા, ભક્તિ અને ચરિત્રકથનને કેળવનારા સાદા પ્રકરણમાં સમાયેલા, અણવિકસેલા અવ્યક્ત સૌન્દર્યને આ યુગના કવિઓએ યથેચ્છ પ્રકટાવ્યું તેમ બહલાવ્યું અને દીપાવ્યું પણ ખરૂં. અથવા કવિ નર્મદ કહે છે તેમ તેમણે "પ્રસરિત અંગની, ડાવડી, કુમળી, લીસી, તેજ મારતી અને શુશ્રૂષણ કરતી, રૂપાળી મોહી પ્રભાત સમે હરિગુણ ગાતી" ગુર્જરી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા, "એકવડી પણ ભરાવ, છતાં કહીં કુમળી ને કહીં કઠણ કાઠીની, કંઈક ઘોંવર્ણી, કંઈક તેજસ્વી, ઉજ-આળી અને હોંસીલી, રસમાં મગ્ન, કથા કહેતી સોહંત વિપ્રતનયા"ના[1] પદે કરી. આ યુગના સહૃદયી અને લોકાનુભવી કવિવરો બદલાયલો જમાનો અને મનોભાવ આબાદ વર્તી શકયા અને ઉન્નત તેમ જ વિશાળ થતા ઇચ્છતી લોકરૂચિના પલટાઓનું રહસ્ય પણ બરોબર પરખી શકયા, અને તે પ્રમાણે તેમણે પોતાની કાવ્યશક્તિને કંઇક નવીન આકર્ષણીય વલણે વાળી, ભૂતરંગને વર્તમાન-રંગને અનુકૂલ કર્યો, અને ગુર્જર સાહિત્યને સુરંગી તેમ જ સુહાગી કીધું; એટલું જ નહીં પણ આર્યભાષાસત્રમાં ગુર્જરી ભાષાને પીઠારૂઢ કીધી. જ્યારે તેમાંના કેટલાક વાર્તાઓ, રાસાઓ અને પ્રબંધોની યોજના કરી મુખ્યત્વે પોતાના જમાનાના સંસારવ્યવહારને ઉજમાળવાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આદરી, ત્યારે મોટા ભાગના કવિવરોએ તો પૂર્વથી કવિસંપ્રદાય રૂપે ઉતરી આવેલા કેવલ પુરા-

[1] નર્મકોષ-ગુજરાતી ભાષા નિબંધ, પાનાં ૪-૫.

ધર્મમૂલક, નીતિદર્શક, અને ભક્તિસૂચક શુષ્ક ચરિત્રકથનને ઇષ્ટ સંસારમૂલક અને જ્ઞાનપ્રેરક રસિલી દિશામાં પ્રેર્યું અને તેના લગભગ એકદેશી વિકાસને વિવિધ દેશી કર્યો. તેઓ લોકોની અધ્યાત્મતત્ત્વ અને દેવચરિત્રની જીજ્ઞાસાને આસ્વાદ કરી શક્યા, સાથે સાથે ઉન્નત જીવનની વિશાળ ભાવનાની આતુરતા પણ પામી ગયા અને તેને યોગ્ય રીતે તૃપ્ત કરવા મથ્યા, તેમ તે અર્થે તેમણે પ્રાચીન સમયના જ ચિતાર આપનારી, દેવો, દેવકલ્પ નરવરો અને બ્રહ્મર્ષિઓ તેમજ રાજર્ષિઓનાં માહાત્મ્યો તેમજ કથાઓને પોતાના જમાનાના સંસાર અને નીતિના વ્યવહારનો રસભર ઓપ આપ્યો. પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતનાં દૈવી પાત્રોને પોતાના સમયના માનુષભાવમાં ઉતારી, પોતાના સમયના સામાજિક રંગે રંગી, લોકગમ્ય કર્યાં. વ્રત-આચાર-પ્રાયશ્ચિત્તાદિના શુષ્ક અને નિરસ આલાપોને[2] મનહર પણ અસરકારક ચરિત્રોના રસભર ધ્વનિમાં પલટાવ્યા; સ્થૂલ ધર્મબુદ્ધિને સૂક્ષ્મ ધર્મનાં તેમ જ નીતિનાં રહસ્યો પ્રતિ કંઇક વિશેષ અભિમુખ કરી, તેમ જ ભક્તિની પ્રેરણાને દષ્ટાંત-વૃત્તાંતવર્ણનથી વિશેષ રસભર કીધી એટલું જ નહીં પણ સંસ્કૃત, વ્રજ, હિન્દી આદિ ભાષાઓનાં સુવિકસેલાં કાવ્યસાહિત્યોની રસભર વાનિઓનો ચાખવાની તેમની ઉત્કટ રૂચિઓને યથાશક્તિ નિર્ભર સંતોષી પણ ખરી.

આમ મુખ્યત્વે પ્રવર્તેલા ધર્મ (આચારપ્રધાન) અને ભક્તિ(વ્રતપ્રધાન)ના સાંકડા ક્ષેત્રમાંથી ઉચ્ચ જીવન, નીતિ અને લોકવ્યવહારના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કવિતા-પ્રવાહ સરલતાથી અને સરસતાથી વહેતાં, લોકોનાં મન વિશાળ અને ઉન્નત થવા સાથે તેમના અભિલાષો ઉદાર બને, એવાં આખ્યાનાદિ ચોકબંધ રચાયાં. ટુંકમાં એકદેશી ધર્મ, એકદેશી ભક્તિ, અને એકદેશી નીતિનાં, લાગણીને નહિં જેવી જ જગવનારાં, 'ટાયલાં' જેવાં લાગતાં, લાંબાં લાંબાં કથનોનું રૂપાન્તર, તે જમાનાને ઘટતા કંઇક સર્વગ્રાહી ધર્મ, ઉદાર ભક્તિ, ઉન્નત નીતિ અને કંઇક ઉન્નત વ્યવહાર આલેખનારા રસિક રાસાઓ, કથાનકો, માહાત્મ્યો, આખ્યાનો પ્રબંધો, સંવાદો

૨ જુઓ નાકરની "શિવરાત્રી," વિષ્ણુદાસકૃત "રૂકમાંગદાખ્યાન" વિગેરે.

અને વાર્તાઓમાં સુન્દર રીતે થયું. શિષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષા, એકધારો રસપ્રવાહ, સુગમ અને ચમત્કારિક અલંકાર, પ્રસાદ, ઓજસ્, મધુરતા, આત્મબોધ, ગંભીર વિચારદર્શન, 'કાન્તા–સંમિત ઉપદેશ,' લાગણી, વ્યવહારસંવેદન, હૃદય–આલેખન, પ્રકૃતિદર્શન, અર્થ અને શબ્દની ચમત્કૃતિઓ, કલા, પ્રમાણ, આદિ રસભર અનેક કાવ્યતત્ત્વોનો પરિચય કરાવનારી, અને સાથે સાથે પ્રચલિત લોકવ્યવહાર અને જનસ્વભાવને આલેખનારી સાહિત્યકૃતિઓથી ગુર્જરસાહિત્ય સમૃદ્ધ અને સંપુષ્ટ થયું; અને પરિણામે ધર્મમિશ્રિત લૌકિક સાહિત્ય યથેષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું.

આમ અનેક અવનવી રીતિઓએ આ "પ્રેમાનન્દયુગે" ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અનેરો અને ઘેરો પ્રકાશ છાયો. અલબત્ત, આ પ્રકાશ તે જમાનાની લોકસ્થિતિને ઘટે તેવો મધ્યમસરનો અને ઓછીઆંધણીનો હતો. પરન્તુ ઉંચી ઉંચી છલંક કરનારી કલ્પનાઓનાં ઉડ્ડયનો, બુદ્ધિને મુગ્ધ કરનારી વ્યંજનાઓ, ઉત્કર્ષવંતાં અન્ય ભાષાસાહિત્યોની શ્રેણીમાં માનવંતું પદ પડાવી શકે એવાં ઉન્નત અને કલાના નમુના રૂપ સુંદર વિચારદર્શનો, રસ ઝરતાં અને હૃદયને હલમલાવનારાં પ્રકૃતિવર્ણનો આદિ અનેક તત્ત્વોની બેશક ઊંડી ઊણપ તેમાં હતી જ, છતાં તે જમાનાની લોકરૂચિઓને અને લોકમાગણીને સંતોષનારો તે પ્રકાશ હતો જ. ઉપરાન્ત તે પોતાના પૂર્વના યુગ કરતાં કલા અને લાગણીથી વિશેષ સંપન્ન હોઇને અત્યંત મનોરંજક થઈ શક્યો. આ યુગના કવિવરોએ તેના પહેલાના યુગની કવિતારસની મીઠાશની ઓછપ અને કલા તેમ જ લાગણીની ઊણપ ઘણી રીતે દૂર કરી અને તેના મંદ–સુમંદ પ્રવાહને રસયુક્ત નવીન તત્ત્વો રૂપી ઝરણાંથી સબળ કરી, અને તેનાથી અનેક નદીઓ રેલછેલ વહેવડાવી. સ્વાનુભવરસિક કૃષ્ણભક્ત નરસિંહ મહેતા, સુંદર વિષ્ણુભક્ત કેશવરામ, વીરરસોત્માહી પદ્મનાભ, મધુરી ગિરિધરભક્ત મીરાં, સાહિત્યપ્રેમી રઘુનાથભક્ત ભાલણ, અને તેનો પુત્ર ઉદ્ધવ, સરલ હરિભક્ત ભીમ, વાર્તાકાર નરપતિ આદિ સાહિત્યચંદ્રોના શાન્ત અને સૌમ્ય પ્રકાશ કાલબલથી કંઇક આવરાતાં, ગુર્જર સાહિત્યના

શૂન્યપ્રાય આકાશમંડલમાં આખ્યાનકાર નાકર અને વસ્તો, કથાકાર શિવદાસ, વિષ્ણુદાસ, દેવીદાસ, શ્રીધર અને મુરારી, વાર્તાકાર કબીરપંથી વચ્છરાજ અને મધુસૂદન વ્યાસ, રાસકાર ઉદયરત્ન, સમય સુન્દર, નયસુંદર, દુલભદાસ, અને નેમિવિજયજી આદિ અનેક ગ્રહો, ઉપગ્રહો, તારકો અને ખદ્યોતો ચમકતા હતા. તેમના ભળભાંખળા, અરૂણ રંગ કાર, સૌમ્ય પ્રકાશને હઠાવી, આત્મજ્યોતિથી વિલસતું, પ્રતિભાવાન કવિવરોનું સૂર્યમંડળ આ જ "પ્રેમાનન્દયુગ" માં પ્રકાશ્યું.આ જ યુગના કવિવરોએ મહેતા અને મીરાંનાં પદોના મૃદુ અને મધુરલહેકના મંદપ્રાય થતા રણુરણાટનો અને રસભરી રામલીલા તથા હરિલીલાના તનમનાટનો સતત અનુભવ લેવાની લોકવૃત્તિને વિશેષ ઉત્તેજિત કરી અને એને કંઇક ઉન્નત પથે વાળવાનું સફળ અને સરસ મથન પણ કર્યું.

વાસ્તવિક રીતે એ સમય જ એવા કાર્યને આવાં પ્રબળ આંદોલનોથી તનમનાટભર્યું કરે એવો હતો. પાખંડખંડક અખાભકતે વર્તમાન રંગઢંગને ધમધમાવી સુવર્ણકારના સ્વભાવને પ્રતાપ પાડ્યો. તે બ્રહ્મસુવર્ણની પ્રાપ્તિ પોતાના ગુર્જર બંધુઓને કરાવવા મથ્યો. તેણે કઠોર દૃષ્ટાન્તો રૂપી ક્ષારથી તેમનાં જીવનદંભો રૂપી કથીર અને મલીન અંશોને વ્યવહરાગ્નિની તાવણીમાં તાવ્યા, આક્ષેપો અને મર્મવચનો રૂપી હથોડાથી ટીપ ટીપ કર્યા. સુધા વિપ્ર પ્રેમાનન્દે દેવકથામાં માનવભાવને અને સંસારને સુન્દર રીતે ઉતારી હરિગુણ ગાયા; મરણ પર્યંત માતા ગુર્જરીના પોષણ અને તોષણ અર્થે ભાષાયજ્ઞ અખંડિત ચાલુ રાખ્યો. પાત્ર, સમય અને સ્થિતિને યથાયોગ્ય સમજનાર, રંગીલા સામળે નીતિ અને લોકવ્યવહારની ભાવનાને અનુકૂળ વાર્તાઓ રચી, ધંધાદારી લોકને રીઝવ્યા, અને પરમાર્થપુરાણનો પરિચય કરાવ્યો. અને વલ્લભ મેવાડાએ વિપરીત કાળબળનું ભાન ઠોક સાથે, ઉછળતા અને બળતા હૃદયે કરાવ્યું. આમ આ ચાર કવિવરોએ જાણે પોતપોતાન. ગ્રાહકગણની પરિસ્થિતિને ઉન્નત્ર એવા લોકસાહિત્યની ઘટનાનો નિરનિરાળો જ ઉપક્રમ ઘડ્યો હોય, એવો ભાસ આ પ્રેમાનંદયુગના સાહિત્યનું અવલોકન કરનારને થયા વિના રહે તે

નથી. આ ચારેય કવિવરો સ્વતન્ત્રબુદ્ધિથી પ્રેરાઇ, પોતપોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી
કાવ્યનૌકાને ગુર્જરસાહિત્યસાગરમાં સ્વતંત્ર રીતે હંકારતા હંકાર'
આગળ વધ્યા અને ઇષ્ટ તટે પહોંચ્યા પણ જણાય છે. તેઓમાંના પ્રત્યે
સ્વાભાવિક રીતે એક બીજાના કાવ્યહેતુની ઊનતા એવી તો સરસ રીતે
પૂર્ણ કરેલી છે કે કોઈ અનભિજ્ઞ પુરુષ તો તે સહસા કળી શકે એમ પણ
નથી. આ રીતે લોકસુધારણાનું કાર્ય, કદાચિત્ અહેતુક રીતિએ પણ, આપો
આપ ચાર ઇષ્ટ પ્રકારોમાં વહેંચાઈ ગયું અને પ્રત્યેક કવિ પોતપોતાના
કાર્યમાં નિઃશંક સફલ થયો. તેઓએ સાહિત્યના વિકાસમાં કેટલાંક આવ-
શ્યક અંગો વિકસાવ્યાં અને તેના શુભ અને ઇષ્ટ પરિણામે ગુર્જર કવિતા
નવીન રંગી અને આકર્ષક બની મુક્ત-સ્વચ્છંદ થઈ. ભક્તિનાં એકધારાં પદો અને
શુષ્ક કથાવર્ણનોના માર્ગ વટાવી, હવે ભાષાનુરાગથી પ્રેરાયલા વિજયી
ઉત્સાહના વેગે કવિતાનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો અને જનસમાજના મનને
ઉચ્ચ અભિલાષાઓથી બહલાવવાનો અને નિસ્તના પામર વ્યવહારનાં બંધ-
નોને નિવારવાનો કવિતાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય ઉદય પામ્યો.[૧]

આ જ યુગમાં તેનો અધિષ્ઠાતા પ્રેમાનન્દ સૂર્ય સમાન પ્રકાશ્યો. આ જ
યુગના પ્રેમાનન્દે રસિકતાનો રંગ જમાવી ઉતારી
ભોળી ગુર્જરી ગિરાને, અવિકસિત માતૃપ્રેમથી ઉછ-
રતી, ઉત્સાહશક્તિથી છલબલતી, અનુપમ આક-
વતી, ભાષાભક્તિથી આનન્દ આપી, પુનઃ રસિ
કલાનો સાક્ષાત્કાર, સર્વાંગસુન્દર વેષ ધારણ કરાવ્યો અને પોતાનું
પ્રેમાનન્દ નામ સાર્થ કર્યું. આ યુગમાં નવીન, રમણીય અને આકર્ષક
પરિવેષથી વિલક્ષણ પ્રભા પ્રાપ્ત કરી, ગુર્જરી ગિરા વિશેષે પ્રકાશી તે મુખ્યત્વે
પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યમંડળના પ્રતાપે જ. ખરેખર "ગુર્જરગિરાના સર્વ
ભાગ્યે શ્રુતિપ્રોક્ત સો વર્ષ જેટલું લાંબું આયુષ્ય ભોગવનાર એ પ્રતાપી કવિ,

ગુર્જરી ગિરાનો "પ્રેમાનન્દ" પ્રકાશ.

૩. આ મુદ્દાના વિશેષ સ્ફોટન માટે જુઓ આ લેખકનો "અભ્યાસકની કવિતા"
ના નિબંધનો ઉપોદ્ઘાત: સને ૧૯૦૬ નો બીજી સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ.

આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને માપી લે છે, તેમ અઢારમી સદીને માપી લે છે. આપણા બ્રહ્મારણ્યને એ દ્વિજોત્તમે શતકના આરંભની વીશીથી માંડીને સમાપ્તિની વીશી પર્યંત દિવ્ય ગાનના ઉભરા વડે શબ્દાયમાન કરી મૂક્યું હતું.[૪]"

ગુર્જર ગિરાનો "અપ્રતિહત ગંગાવતરણ જેવો પ્રપાત જેના ભગીરથ પ્રયત્નમાંજ ખરેખરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે,[૪]" એ મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સેવામય જીવનચરિત્ર, ને તેના જીવનકાલ સંબંધી માહિતીનો આધાર પણ મોટે ભાગે પ્રચલિત કિંવદંતીઓ[૫] અને અનુમિતિઓ ઉપર જ રહે છે, એ શું ઓછું ખેદજનક છે? વીરજી, વલ્લભ, રત્નેશ્વર, દ્વારકાદાસ, હરિદાસ, સુન્દર આદિ સુવિખ્યાત શિષ્યો રૂપી અનેક પ્રતિભાસંપન્ન ગ્રહો, ઉપગ્રહોથી વિંટાયલા પ્રેમાનન્દસૂર્યની જીવનકાન્તિ અદ્યાપિ પર્યંત સંશય રૂપી રાહુથી ગ્રસાયલી, કિંવદતીઓ, અલેલટપ્પી કથનીઓ અને સમજનિર્બળ અનુમાન રૂપી મેઘોના પટલથી જ આવરાયલી રહે, અને તેમ કહેવામાં આવે છે તેમ છતેય સાધને,

સત્ય પ્રકાશ ઉપર આવરણ.

---

૪. "પ્રેમાનન્દ" સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હ. ધ્રુવ; ગુર્જર સાક્ષર જયન્તીઓ પાનું ૧૮૧.

૫. પ્રેમાનન્દના ચરિતનો જે કંઈ પરિચય રા. બા. હરગોવિન્દદાસભાઇએ યત્ર-તત્રથી પ્રશસ્ત પ્રયાસપૂર્વક પ્રાપ્ય માહિતીઓ મેળવીને અને અલભ્ય સાધનોને ગોઠવીને કરાવ્યો છે, તે માટે તેઓ નિઃસંશય ઘણા જ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પરન્તુ પોતાની પાસે તેનાં જે કાંઈ સાધનો છે છે, તે ઉપરથી તેનો પ્રમાણભૂત સવિસ્તર પરિચય ગુર્જર સાહિત્યરસિક પ્રજાને કરાવવાનું જે જાહેર વચન પોણા ચાર દશકાથી તેમણે ['ગુજરાતી'માં ૧૮૮૫ (જુલાઇ પાનું ૩૧૯) માં.] આપ્યું છે, તે વચન પ્રમાણે તેમણે હવે તો સત્વર પ્રેમાનન્દપુત્રકૃત "પ્રેમાનન્દ કથા," "વલ્લભ ઝઘડો" આદિ અથવા પ્રેમાનન્દસુત વલ્લભના અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના આધારે તેમ જ જાતમાહિતીના આધારે પણ પ્રેમાનન્દનું ચરિત સત્વર પ્રકટ કરવું ઘટે છે. છેલ્લો "શામળશાહનો વિવાહ" પ્રકટ કર્યો ત્યારે પણ તેમણે શા માટે એ

જેમ સામર્થ્ય અને જીવ શક્તિએ, એ શું ગુર્જર સાહિત્યસેવકોને ઓછું આનિકર્તા છે? ક્યાં છે કીડીયારાં પેરે ઉભરાયલાં, શિષ્યશિષ્યાઓનાં ગુરૂગાન ગાનારા, ગુરૂના આદેશને સફલ કરનારાં, કહેવાતાં કથાનકો અને સંવાદો[૬]? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દનું કવિજીવન આલેખનારી, તેની કાવ્યકૃતિઓના પ્રસંગો દાખવનારી, તેના સ્પર્ધાશીલ કવિતારસાઓને ઝાંખપ લગાડનારી, તેના પુત્ર વલ્લભની કહેવાતી અને બે એક અવતરણોથી ગુર્જર પ્રજાને ઝાંખી પણ આપનારી, "પ્રેમાનન્દકથા"? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના ગુણોની સ્તુતિ કરનારી "પ્રેમાનન્દ પ્રશંસા"? તેમ જ ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના દોષાભાસોને ગુણ રૂપે વર્ણવનારી, વલ્લભની "પ્રેમાનન્દનિન્દા"? વળી ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના વિરોધી કવિઓની ઝાટકણી કાઢનારો અને તેની કીર્તિને ઉજ્જ્વલ કરનારો ધમન્દાર "વલ્લભ ઝઘડો?" કે પ્રેમાનન્દ, અને સામળની મન્ત્રશક્તિઓનો અને કાવ્યરીતિઓનો મુકાબલો કરનારૂં, વલ્લભ અને સામળ વચ્ચે ચાલેલા સંવાદ-વિખવાદનું કાવ્ય, 'વલ્લભ સામળ સંવાદ'[૭]? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, દ્રૌપદીહરણ આદિ ગ્રંથોની ટીકાઓ? ક્યાં

પોતાના સાધનો નહિ વાપર્યાં હોય? એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના જણાવે છે જ કે પ્રેમાનન્દના જીવનપ્રસંગોની કિંવદન્તીઓ અને કથનીઓનો સંગ્રહ તેમને સુલભ છે, છતાં શા માટે તેઓ કંજુસાઈ દાખવી ઉદાર ઔષ્ઠીનું મનમોકળાપણું ગેપાવે છે? શું રા૰ ગુર્જર સાહિત્યની આટલી અપેક્ષિત સેવાએ બજાવવાનું કર્તવ્ય રા૰ બ૰ હરગોવિન્દદાસભાઈ જેવા સુજ્ઞાત અને સાધનસંપન્ન સાહિત્યસેવક પાર પાડશે નહિ? અને પોતાનું અસામાન્ય સર્વને કિંવદન્તીના અન્ધકારમાં જ સદાય છુપાયલો રાખશે?

૬ સને ૧૯૧૨ ના જાન્યુઆરીના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' માં સન ૧૮૬૬ માં પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય પૂરૂં થતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને જે મોકલેલી ૭૨ ગ્રંથોની યાદી તેના પાના આદિની વિગત સાથે પ્રકટ થયેલી છે તે, તેમ જ ૧૮૮૩ ની પ્રાકાને લગતી યાદીમાં જે ગ્રંથસંખ્યા આપેલી છે, તેનો આ કથનને ટેકો છે.

૭ પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્રના સાધનો વિષે રા૰ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (સને ૧૮૮૯) લખે છે કે —

છે પ્રેમાનન્દની અનુપમ ભાષાભક્તિને આલેખનારાં અને કવિલક્ષણદર્શી કાવ્યહેતુ, વસ્તુનિરૂપણ, કાવ્યસામગ્રી, રસનિષ્પત્તિ આદિ તત્ત્વોને વર્ણવનાર પિતાપુત્ર વચ્ચેના તડતડિત વાદવિવાદનો ખ્યાલ આપનારાં, તેમ જ અન્ય રસિક અને માર્મિક સંવાદોને નિરૂપનારાં, અવશેષ પાંચ રસના આસ્વાદ

Kavi Premanand has found his biogropher, critic and commentator of some of his different works in his own son Vallabh. There works are (1) *Premanond katha* or the Life of Premanand. (2) *Premanad Prasansa* or a eulogy of Premanand, where the merits of the poet are discribed. (3) *Premand Ninda* or the Censure of Premanand, where his faults are pointed out only turned to virtues. (4) *Vallaba Shamal Samvad no Patra* or a 'etter of controversy between Vallabha and Poet Samal about the comparative merits of the latter and Kavi Premanand and (5) (6) (7) Tikas or Commentiries on some of the Past's works viz the **द्रौपदीहरण, नळाख्यान** and **दशम** વહિસનું વીર રસનું ૬ શાસન રૂધિરપાનાખ્યાન, કરૂણ રસનું યક્ષપ્રશ્નોત્તર, અદ્ભુતરસનું કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન; અને રૌદ્રરસનું યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન તો સુપ્રસિદ્ધ છે. શાંત રસનું યુધિષ્ઠિરવૈરાગ્ય, અને બીભત્સ રસનું ધૃતરાષ્ટ્રકુરૂક્ષેત્રદર્શન, ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીના "બુદ્ધિપ્રકાશ" ની યાદીથી વિદિત છે. દશાતાળિયં અને ગદ્યપદ્ય સંવાદ પણ તેમા નોંધેલા છે. ઉપરાંત ઉત્તરગોગ્રહણ, કર્ણભીમાખ્યાન, દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ, કૃષ્ણસ્વધામગમન, રતિકામાખ્યાન, સીતાવિલાપ, સીતાવિલાસ, વલ્લભવિલાસ, તારાવિલાપ, એ ગ્રંથો સને ૧૮૮૭ ના "આર્યજ્ઞાનવર્ધક"થી નામ માત્રથી જાણીતા છે.

આ બધી વિગત સ્વ. શાસ્ત્રી નાથાશંકરે સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવ આદિને કહી હશે, એમ લાગે છે. તેઓએ પ્રેમાનન્દરચિત જયદેવાખ્યાન અને 'ઋણુવિધિ' વિષે પણ રા. બ. કેશવલાલભાઈને કહ્યાનું" ગીતગોવિંદની"ની દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાથી જણાય છે. પ્રેમાનન્દના 'રધુરરા' આદિ વિશિષ્ટ ગ્રંથોની રા. બ. સા. કેશવલાલ ભાઇની સમજ પણ શાસ્ત્રી નાથાશંકરની કથનીને આભારી છે, વળી રા છગનલાલ

આપનારાં, ફૂકડ વલ્લભનાં પાંચ આખ્યાનો ? ક્યાં છે કવિવિધાનચાતુર્યથી ઝળકતાં, રસોપરસથી ઉછળતાં, સૂક્ષ્મ જનસ્વભાવનો પરિચય કરાવનારાં, પ્રેમાનન્દનાં અવશેષ આઠ નાટકો તેમ જ કવિવીર ફૂકડ વલ્લભનાં પણ સંખ્યાબંધ નાટકો અને ચંપુઓ[૮] ? પોણા ચાર ચાર દશકાથી નામ માત્રથી પ્રસિદ્ધ થયેલા, આ તેમ જ અન્ય કાવ્યગ્રંથો શું ભસ્માવશેષ થઇ સદાય નામાવશેષ જ રહેવાના ? સાહિત્યનાં સાધનોની આવી પામર સ્થિતિમાં અને રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ, રા. બ. કેશવલાલભાઈ, શાસ્ત્રીજી છોટાલાલ ન. ભટ્ટ જેવા સમર્થ પ્રેમાનન્દભક્તોના આશ્ચર્યજનક અનુત્સાહ અને મૌનાવલંબનને અંગે આ મહાકવિ પ્રેમાનંદના સમગ્ર સાક્ષરજીવનની આલોચના થવાનો સમય હજી 'દૂર–દૂર–સુદૂર' જ છે; રે, રહેશે, એમ સશોક કહેવું પડે છે. અને તેટલા માટે મોટે ભાગે માત્ર ઉપલબ્ધ આંતર અને બાહ્ય પ્રમાણોના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રેમાનંદ કવિના કવિજીવનના કેટલાએક છરતા ચમકારા દર્શાવીને અટકવું, એ જ અત્રે યોગ્ય છે.

પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ.

આયંદે, અહીં તહીંથી મળતાં, પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં આંતર પ્રમાણોથી એટલું તો ચોક્કસ ઠરે છે કે પ્રેમાનંદનો જીવનકાલ કંઇ નહિ તો સંવત ૧૬૯૦ થી ૧૭૯૦ નો તો હોવો જ જોઇએ. તેનો " રચ્યા સંવત "ની[૯] છાપવાળો

ઠાકોરદાસ મોદી અને રા. દામુભાઈ હાહાભાઈ ને પ્રેમાનંદના બીજા કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો વિષે સ્વ. શાસ્ત્રીએ જણાવ્યાનું, તેમના રસિક 'નળાખ્યાન'ની પ્રસ્તાવના સૂચવે છે સ્વ. ઈચ્છારામ સૂ. દેસાઈને પણ તેમણે પ્રેમાનંદ અને વલ્લભનાં નાટકો વિષે કહેલું હતું. (આર્યજ્ઞાનવર્ધક સન ૧૮૮૭). પરંતુ ૧૮૯૬ માં શાસ્ત્રીજી સ્વર્ગસ્થ થતાં તે સર્વ સાધનો કીડીયારાની પેઠે પાછાં ભંડારાઈ ગયાં લાગે છે. ઉપલા દર્શાવેલ અવતરણ માટે જુઓ "બરોડા સ્ટેટ ગેઝેટીઅર" તથા "ઈન્ટરનેશનલ કોંગ્રેસ ઑફ ઑરિએન્ટલીસ્ટસ" નો છપાયેલો રીપોર્ટ. Neo Vernaculars of Western India પાનાં ૭૬–૮૯.

૮. જુઓ વડોદરાવાળા દુઃશાસન રૂચિરપાનાખ્યાનનું કવિચરિત્ર, પ્રા. કા. અંક ૪ થો. ૯ કવિ દલપતરામે છપાવેલા કાવ્યદોહન (સને ૧૮૬૪)માં પ્રેમાનન્દે

પ્રથમ ગ્રંથ " લક્ષ્મણા હરણ " સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયો છે. જો કે તે પૂર્વે પણ તેણે રમાલકરવાળી, પ્રતિષ્ઠા પ્રકાશનારી કવિતા કરેલી હોવાનું આ જ ગ્રંથથી ખુલ્લે ,ખુલ્લું સમજાય છે, કારણ તે પોતે જ એક દિવસમાં રચેલા, આ કાવ્યને 'હાયલજમણુ,' ' ઉદાશ ' કરનારો, અને ' મિત્રનું' મન મનાવનારો ' કહે છે, તે શું સૂચવે છે ?[૧૦] વળી બીજું કાવ્ય." હુંડી" સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયાનો એક ઉલ્લેખ છે. સંવત ૧૭૨૭ માં તેણે રમઝરતું, ત્રેવીસ કડવાનું ઓખાહરણ રામચરણ ગુરૂના પ્રતાપથી લખ્યું છે. તેના બુરાનપુરવાસી ગાયક શિષ્ય વીરજીએ સં. ૧૭૨૦માં " સુરેખાહરણ "માં "પાવન પ્રભુ પ્રેમાનન્દ"ને નમન કર્યું છે અને તેના જ પ્રતાપથી પોતાની કાવ્યશક્તિ ખીલ્યાનો મુક્ત કંઠે 'બલિરાજાના આખ્યાન'માં સ્વીકાર કરતાં જણાવે છે કે " વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્યું, ગુરૂનું ન કહેવું નામ રે " " ગુરૂકૃપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે: કવિ વીરજી તો કવિતા કરતો."તેના બીજા વ્યાપારી શિષ્ય અને કારભારી હરિદાસે તેની પ્રેરણાથી સં. ૧૭૨૧ માં કવિતા કરવા માંડી અને સં. ૧૭૨૨ માં "સીતાવિરહ"માં " કવિવર વિપ્ર કેરો " શિષ્ય હોવાની ગર્જના કરી, પુરાણી બાવાઓના ઢોંગસોંગ ઝાટકયા.

સુદામાચરિત્ર સં. ૧૭૦૫ મા રચ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. પણ આ સાલવાળી પ્રતિ બીજા કોઈના જોવામા આવી જણાઈ નથી. કવિ નર્મદ નર્મગધની પ્રથમ આવૃત્તિમાં "આમેરૂ" સ. ૧૭૧૭ માં પ્રેમાનન્દે રચ્યાનું જણાવે છે. ("ગુજરાતી" પ્રેસનું નૂનું નર્મગધ પાનું ૪૬૨ મું) "લક્ષ્મણા હરણ " મા કવિ પોતે કહે છેઃ— "પ્રેમાનન્દે પૂર્ણ પ્રયાસે સત્તરસે વીસમા કર્યો ગ્રથ રે "[૧૦] જુઓ લક્ષ્મણા હરણ—(પ્રા.કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ લું; અંક ૪ સને ૧૮૮૫) પાનું ૨૬.—

મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોદિક સારૂં રે,
આખ્યાન લખી ઉદાશ થયો, તન તૃપ્ત થયું નહિ મારૂં રે
અઢી ઘડીમાં વાંચે એટલું એક દિવસમાં કરતું રે.
આવો મમત કરના રખે, એથી રૂડું મરવું રે.
મન પા ' નાશ કરવા, ત્યારે મિત્રે વાર્યો રે,
રસ અલકાર કાંઈ ન જાણે, તેણે ઉત્તમ ધાર્યો રે.
મન મનાવા તેહનું, હાયલજમણ રાખ્યો રે. (કડવુ ૧૭ મું.)

સં. ૧૬૮૦માં[11] જન્મેલો 'માસાદકવિ' દ્વારકાદાસ તેના નિકટ સહવાસથી સં. ૧૭૩૦માં કવિતા કરતાં શિખ્યો.[12] અને કહેવાય છે તેમ, એ સમયે પ્રેમાનન્દનો પુત્ર ફક્કડ વલ્લભ "કવિ કાલિદાસ અને માઘ જેવા કવિ કાકા ચારી,"[13] એવી સમજભરી, એટલું જ નહિ પણ 'હોડભરી' ટેકડીઓ કરી શકે એવો મોટો હતો. આ સર્વ આંતર પ્રમાણોથી એમ ઠરે છે કે પ્રેમાનંદ ગુરુપ્રસાદથી સામર્થ્યસંપન્ન થયો હતો. પ્રેમાનન્દે સં. ૧૭૨૦ માં સામાન્ય કવિની કીર્તિ મેળવી હતી; તે એક જ દિવસમાં હોડ બકી મોટું આખ્યાન લખી શકતો, અને પોતાને હાથે ઉત્તમ આખ્યાન ન રચાય તે માટે લજવાતો પણ હતો. તેણે પ્રશંસાપાત્ર ગુરુની પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી, ને શિષ્યમંડળનો ડાયરો જમાવ્યો હતો. વ્યાપારી હરિદાસ જેવા કવિ ઘરકામમાં મદદગાર થાય, અને ઘરડા દ્વારકાદાસ જેવા અનુભવી અને જમાનાના ખાધેલા બહુશ્રુત જનો નિકટ સહવાસમાં આવે એવું ગૃહસ્થ-જીવન કંઈક પ્રાપ્ત કરી શકો હતો. ઠેઠ બુરાનપુરથી "વિદ્યા અર્થે વડપુર સેવવા" વીરજી આવ્યો. સં. ૧૭૩૦ માં તેને પુત્ર વલ્લભ સમજણો અને કવિઓની ટેકડી કરે એવો હતો, એટલે કદાચ તે આશરે પંદરેક વર્ષનો (સં. ૧૭૧૫ માં જન્મેલો) હશે તો, તે આધારે પ્રેમાનન્દનું વય ૩૦–૩૫ નું ધારી શકાય. વળી પોતે રંક અવસ્થાને અંગે કંઈક સારી સ્થિતિએ આવ્યા પછી તેણે ગુરુપ્રેરણાથી અને સાહિત્યના અભ્યાસબલથી કવિતાઓ કરેલી હોવી જોઈએ. એટલે સં. ૧૭૨૦ માં તે ૨૫–૩૦ વર્ષનો હોવાનું

---

૧૧ સોળસે એંશીમાં જન્મ છે રે, પચાસ વર્ષે ગુરુમેળાપ,
દ્વારકાદાસ અજન્મ ઠે રે, વિપ્ર ગુરુકેરે પ્રતાપ.

(બારમાસ પ્રા.કા. ગ્રંથ ૯, પા ૧૪૫)

૧૨ આ તેમ જ ઉપરના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૯; તેમજ જુઓ તેમનું જ કવિચરિત્ર પા. ૪.

૧૩ દુ:શાસન રુધિરપાનાખ્યાનમાં આ કથ છે. વળી તેમાં વલ્લભના જન્મવખતે "કવિ પ્રેમાનન્દ ૩૨–૩૩ નો હોવાનું, તેવાં કારણો અને આધાર બતાવ્યા વિષે કહેલું છે

ધારીએ તો પ્રેમાનન્દનો જન્મકાલ ૧૬૬૦ થી ૧૬૬૫ ની અવધિનો સુશ્લિષ્ટ ધારી શકાય.[૧૪]

વળી તેનો આ જીવનકાળ માનવાને બીજાં પ્રમાણોનો પણ ટેકો છે. પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામે કવિ નર્મદને જણાવ્યું છે[૧૫] કે 'પ્રેમાનન્દ માશીને ઘેર રહેતો હતો. (નિર્વાહનાં સાધન વિનાનો પણ હશે.) ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ જડભરત હતો" અને "સિદ્ધના પ્રસાદથી કવિત્વશક્તિ તેને પ્રાપ્ત થઈ." કદાચિત્ બાલ્યકાલમાં તે કેવળ જડભરત હોવાની વાત ખોટી માનીએ, તો પણ તેનો પુત્ર વલ્લભ જણાવે છે, તેમ ઉત્તર હિન્દના તીર્થપ્રવાસ દરમ્યાન,[૧૬] ઉત્તમ ભાષાની પરખ કરવાની બુદ્ધિવાળો પ્રેમાનન્દ, 'ઇશ્વરશા

૧૪ કવિચરિત્રના લેખક રા. ર. હાથીભાઈ ઘેલાભાઈ પણ્ડિત (સને ૧૮૯૮–૯ માં) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૯૨ માં જણાવે છે (પાનું ૬૭) તેનાં પ્રમાણો જો તેમણે આપ્યાં હોત, તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઈ પડત અને ઉપરનાં પ્રમાણોને વધુ સબળ કરનારાં થઈ પડત. સને ૧૮૬૨–૩–૪ નાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ' જોવાની અનુકૂલતા મળી નથી. કદાચ તેમાં કવિ પતરામે આ વિષય ચર્ચ્યાનો પાકો સંભવ છે. કવિ નર્મદ 'સકારણ' તેનો જન્મ સં ૧૬૯૫મા જણાવે છે. (જુઓ જાનું નર્મગદ્ય) રા. ભાનુસુખરામ પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૭૮ માં જણાવે છે, પરંતુ તેનો આટલો વહેલો જન્મકાળ માનવામાં ખાસ સબળ કારણની જ અપેક્ષા છે; જે તેઓ આપતા નથી. પાછું હાલમાં પ્રકટ થયેલા તેમના ભ્રમરવાહન આખ્યાન" માં તેમ જ 'પ્રેમાનંદના જીવનચરિત્ર'માં તેઓ પ્રેમાનંદનો કાલ સંવત ૧૬૯૦–૧૭૭૦ નો આપે છે. શા આધારે તેમણે આ સુધારો કર્યો તેનું કારણ જણાવવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આવો પણ જ્યાં પ્રમાદ, ત્યાં ખરા સમયનો શોધ શી રીતે થાય રા. છગનલાલ મોદી અને રા. બ. હરગોવિન્દદાસ સં. ૧૭૭૦ માં અને રા. બ. સા. શ્રી. કેશવલાલભાઈ તેમ જ સા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી પણ સં. ૧૬૯૫ કહે છે. રા. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સં. ૧૭૦૦ અને દલપતરામ કવિ તેથી કંઇક આગળ માને છે. આથી પણ સં. ૧૬૯૦ થી ૯૫ નો ધ્વનિત થતો સમય વધુ યોગ્ય લાગે છે.

૧૫. (જાનું નર્મગદ્ય પાનું ૪૬૪)

૧૬. જુઓ યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાનનું મંગલાચરણ:—

યોગીરાજ' 'રામચરણ'ના[17] પ્રમોધથી ગુર્જર ગિરાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજ્યો અને તેને બહલાવવા ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી સ્વય 'સ્વભાષાવર્ધક[18] બિરદ ધરનારો પ્રેમાનન્દ પોતે પણ ઓખાહરણ ગુરૂ રામચરણપ્રતાપથી તેમ જ દશમસ્કંધમાં, નળાખ્યાનમાં અને માર્કંડેય પુરાણમા તો ઠામ ઠામ, ગુરુ પ્રતાપથી "સંસ્કૃતમાંથી શોધી પ્રાકૃત કવિતા" રચવાની શક્તિ આવ્યાનું જણાવે છે તેનો પુન પુનઃ વર્ણવે છે તેમ 'ગિર્વાણ શુદ્ધ ભાષા નિહાળવાની' અને એ માધનમપન ભાષાને વિશેષે સાધનવતી કરવાની અનુસક્તતા ધરાવનારી પાનતા પ્રેમાનન્દમાં રામચરણ ગુરૂ મળ્યા ત્યારે આવી ચૂકી હતી[19] સુતને યોગ્ય,આ પ્રકારના પ્રમોધને અનુકૂલ,તેમ જ પુરાણાદિનાં "શોધી સંસ્કૃતથી કરી શુદ્ધ પ્રાકૃત" આખ્યાન રચવાના અને "કંઇક કથાભાગ પણ યથાશક્તિ જોડવાના" સામર્થ્યવળું પ્રેમાનંદનુ વય તેના

કેટલાક દેશ અમે યાત્રા કરવાને ગયા,

× × × ×

એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ પૂરા,
નમી પૂછ્યુ તેમને મે વાદો ત્યારે ભાવિયો
નિષ્કપટ શ્રી ભાષા કોઈ બતાવીયે નરવર,
પૂજક હુ થાઉં તેનો વાગ્ર મન અતિ છે;
જોઉં એમા તેમા દોષ, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણુ,
ન કરવાનું નિહાળુ, મૂઢ મારી મતિ છે.

૧૭ વળી જુઓ દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન કવિત-૧
૧૮ જુઓ માર્કંડેય પુરાણ ભાગ ૧ કડવું ૩૫, કડી ૨૫

જૂઠા બોલા જોઇ પુરાણી, કે વેદાન્તિ ચાસ્ત્ર અજાણ.
સ્વભાષાવર્ધકનિન્દકનો હહાડયો છે મે કચ્ચરઘાણ.

૧૯. જુઓ યુધિષ્ઠિર વૃકોદરસંવાદાખ્યાન —

ન કરવાનું નિહાળુ,
મૂઢ મારી મતિ છે, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણુ,
વનવત જોઈ પૂરો ધન અર્પવા જવું તે;
હાસી વિશ્વ મધ્ય થાય, શઠ એમા અતિ છે.

પમમનો બહુધા વિદ્યાવિહીન જનસમાજ તેમ જ સંસ્કૃત તથા હિન્દી ભાષામાં અતિ અનુરાગ ધરાવનારો વિદ્વાન્ વર્ગ જોતાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષનું તો હોવું ઘટે છે.

વળી સં. ૧૭૨૦ માં તો દૂરવર્તી જીજ્ઞાસુ કવિઓ તેના શિષ્ય થયા છે. ઘટતા રસાલંકાર પોતાની કૃતિમાં ન આવ્યાથી ૧૭૨૦ માં નિર્ભર અસંતોષ દાખવ્યો છે, તેનો ઉત્તમ રસભર ગ્રંથ ઓખાહરણ, પ્રથમ (૨૯ કડવાંનો) સં. ૧૭૨૩માં રચાયો છે.[૨૦] એટલે આ હિસાબે પણ પ્રેમાનન્દનો જન્મકાળ ૧૬૯૦-૯૫ સુધટિત ઠરે છે.

હવે પ્રેમાનન્દના અવસાનકાલના નિર્ણય માટે પણ આવા જ પ્રકારનાં

પ્રેમાનન્દનો અવસાનકાલ.

હેરીઆં આપણે મારવાં પડે છે. 'રચ્યા સંવત'ની છાપવાળા તેના છેલ્લા ગ્રંથો 'માર્કંડેય પુરાણ' સં. ૧૭૬૫ મા 'વટપત્તન' મા અને 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન' સં.૧૭૬૬માં 'નંદરબાર' માં પૂર્ણ થયાનુ જણાય છે.

ગિરવાણ જેવી નહી, ઉતરતી એના થકી;
એક પગથીઉં માત્ર, ગૂઢ કેવી ગતિ છે.
યોગીરાજ ઈશ્વરચા, વદ્યા વેણ ત્યારે તર્ત;
અલ્યા કઇ જાત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે:
મે કહ્યુ કે ગુજરાતી મૂલ્યવાળો શું શા વિષે,
શુદ્ધ ભાષા લેવી સારે, મૂલ્ય કર્યું એમણે.
ઉમર મૂકી અને હુન્નરને પૂજે કેમ ?
ગોદમાનાં ને સુત ભૂપે, જાણ્યું નહીં જેહણે
તારી ભાષા છે જ એવી, જાણ્યુ નહીં તે જરૂર,
વિચારી ને વારવાર ગુણુથી ઘટે ગણ્યે.

૨૦. કવિ નર્મદાશંકરે કરેલી ખાનગી નોંધમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિઓ જણાય છે:—

"સંવત સત્તર તેવીસ વિક્રમ, ચૈત્ર સુદ નવમી ગુરૂવારજી;
શ્રી સુંદર ગુરૂપ્રતાપ પ્રૌઢે કર્યું કાવ્ય આધારજી." ઓખાહરણ

આથી પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૬૮ માં થયાનું કેટલાક જણાવે છે. પરન્તુ તેના પુત્ર તેમ જ શિષ્ય વલ્લભ અને સુંદરના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તે અસંગત છે. કારણ સં ૧૭૭૬ ની છાપવાળા નળાખ્યાનનો[21] વિચાર ન કરીએ તોયે પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સં. ૧૭૮૦ના 'દુઃશાસનરૂધિરપાન'નો સંવાદ[22] તેમ જ સં. ૧૭૮૧ ના 'યક્ષપ્રશ્નોતર'નો સંવાદ, પ્રેમાનન્દ તે વેળા જીવતો જાગતો હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે.[23]

---

૨૧. પંડિત જ્યેષ્ઠારામની પ્રતિમા સં. ૧૭૭૪ નો ઉલ્લેખ છે, તે આ લેખકે પોતે જોયો છે કવિ દલપતરામના કાવ્યદોહન ભાગ ૨ જામાં (સને ૧૮૬૫) પાના ૧૮૦ મા ઉપર પ્રમાણેનો સં. ૧૭૬૬ નોંધેલો છે. ગુ. વ. સો. ના તેમ જ રા. હિ ત્રિ પા ના પુસ્તકસંગ્રહમાં આ સાલની છાપવાળા નળાખ્યાનની અનેક પ્રતિયો છે કવિ નર્મદે જાતે એક પ્રતિમા ૧૭૭૬ સ્થાપ્યાસંવત જોયો છે અને ગુ. વ સો ની એક પ્રતિમા પણ આવો ઉલ્લેખ છે—

મુહુર્ત કીધુ સુરતમાં થયું પૂર્ણ નંદરબારજી,
સંવત્ સત્તર છોતેરના જેઠ વદ છઠ મંગળવારજી.

એક ગ્રંથની જુદી જુદી સાલ હોવાનાં કારણોનો ખુલાસો આગાઉ અનુલેખ કરેલો છે, તે જોવો

૨૨ જુઓ કવિતા ૪ થી ૧૩.

૨૩ યક્ષપ્રશ્નોતરમાં "કવીશ્વર શોચન" એ શિર્ષક નીચે ૫૨૬ અને કવિત્તોમાં કહ્યું છે કે—

આવો ગ્રંથ લખ્યો અમે, કહ્યુ પિતા રીઝ્યા તમે ?
વાત નવ કરી ગમે! હમે બાપ આપશા ! !
હવે ઓછુ રહ્યું કશું, જુઓ છેકું છે બે વસુ,
અહી આકાશમાં વસુ, વસુ વર્જુ વાપશા;
બ્રહ્મહત્યા ગણુ નહિ, પિતાઘાત વણુ નહિ,
પાપ હોય ગણું નહિ, હણુ સહી બાપશા
કવીશ્વર કર્યો મને, તેણે સાખી રહું મને
ચાહતું ન પ્રેમ કને, ધને અમે આપશા. (૫૨૬)
પિતા દયા ધરો કાંઇ ! માલ છે ઘણો આ માંઇ !

વળી પ્રેમાનન્દનો ઉત્તમ કાવ્યકલશ રૂપ 'દશમસ્કંધ' તેના શિષ્ય, મેવાડા સુન્દરદાસે સંવત ૧૭૯૬માં પૂર્ણ કર્યો છે.[૨૪] પ્રેમાનન્દની અન્તિમ ઇચ્છા આ ગ્રંથ સ્વાભાવિક રીતે સત્વર પૂરો કરવાની હોવી જ જોઇએ, એ જોતાં નેવું અધ્યાયમાંથી બાકીના અને તેય પ્રમાણમાં નાના ૪૭ અધ્યાય કવિતામાં ઉતારતાં તેના શિષ્ય સુન્દરને "વધારેમાં વધારે ચાર વર્ષ લાગ્યાં,"[૨૫] એમ માનીએ તો પણ પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૯૨ માં થયાનું સુઘટિત અનુમાન કરી શકાય. તેમ વલ્લભે પ્રેમાનન્દની પ્રેરણાથી નવે રસના પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથો રચ્યાનું અને પ્રેમાનન્દને દાખવ્યાનું વલ્લભના જ ચાર પ્રકટ ગ્રંથોથી સૂર્યપ્રકાશવત જણાય છે. તેથી જો તેનાં અવશેષ પાંચ રસનાં પાંચ આખ્યાનો પ્રકાશ પામે તો આ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિશેષ ચોક્કસપણે થવા સંભવ છે. ગમે તેમ હો, પણ ઉપરનાં પ્રમાણ પ્રેમાનન્દનો અવસાનકાલ સં. ૧૭૯૦ ની આસપાસ હોવાનું ઠરાવે છે.

પરન્તુ આની સામે કદાચ એવો પ્રશ્ન થશે કે, ૧૭૬૬(કદાચિત ૧૭૭૬)થી ૧૭૯૦ સુધીમાં રચાયલી તેની કોઈ જ કાવ્યકૃતિ દેખાતી નથી તેનું કેમ? આનું સમાધાન, 'રચનસંવતની છાપ' વિનાના મળતા 'દશમ સ્કંધ,' 'ભ્રમર-

---

કો' શું કવિ! તજશું આંઇ, સાઇ જેવા શુદ્ધ છો.
પ્રાસ અનુપ્રાસ તજ્યા, હાય શબ્દ ઘણા યજ્યા.
તોય અમને ન ભજ્યા! સમજ્યા શાસ્ત્રબુદ્ધ છો;
થોડા માંહી સારૂં કહું, વિનવી પિતાજી! કહું,
બહુ દમ્યે કશું બહુ, રહુ બન્ધ, ક્રુદ્ધ છો:
શું કહો કે કશૂંય થાય, વલ્લભ શું હારી જાય?
ગાયું અપ કેરૂં ગાય? હાય! શા વિરુદ્ધ છો!! (૫૨૭)

૨૪. સંવત સત્તર છનેઉએ વસન્ત પંચમી દિન,
અધ્યાય બાવનથી અધૂરો, તે થયો હરિકૃપાથી સંપૂર્ણ.
(જુઓ નર્મદની આવૃત્તિ–દશમ સ્કધ અધ્યાય ૯૦, કડવું ૨૦૩)
ખરી રીતે તો ત્રેપનમા અધ્યાયનાં ૯ કડવાં પણ પ્રેમાનન્દની જ છાપવાળાં છે.

૨૫ જુઓ ગુજરાતી પ્રેસવાળું 'જુનું નર્મગદ્ય' પાનું ૪૬૨.

પચ્ચીશી,' 'દાણલીલા' 'બભ્રુવાહન,' 'ભ્રમરપચીશી', રૂકમણી હરણ આદિ કેટલા નાના મોટા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો તેમ તેના કહેવાતા, અપ્રસિદ્ધ "હરિવંશ" આદિના સાર 'કર્ણચરિત્ર આદિ મહાકાવ્યો, લોપામુદ્રાખ્યાનાદિ આખ્યાનો અને નાટકો ભગવદ્‌ગીતા, કપીલગીતા આદિ તત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો પણ તેણે આ જ અંત કાલમાં રચ્યા હોવાનું માન્યાર્થી થાય છે. તેમ નહિ તો ઉત્તરાવસ્થા, તેણે પોતાના પૂર્વ અને મધ્યમ અવસ્થામાં રચેલા ગ્રંથોને મઠારવામાં, તેમ જ પોતાના શિષ્યોની ગ્રંથપ્રવૃત્તિઓને પ્રેરવા અને દોરવામાં, કે જેમ તેણે કપંનું વલ્લભના ગ્રંથો પૂરવાર કરે છે, વીતાવી ગંતોપ ધર્યો હોય, એ પણ તેટલું સહજ જ છે. તેમ જ તેના ઉત્તરકાલના ગ્રંથો તેની પ્રભુપરાયણતાને દર્શાવે છે, એટલે કદાચ તત્વવિમર્દન અને ઇશ્વરોપાસનમાં પણ વૃદ્ધાવસ્થા નિર્ગમી હોય, અને વાણીવિગ્નાપન, તેમ જ કવિખેલન પડતાં મૂક્યાં હોય તો તે પણ સર્વથા મળતી શકે છે.

આમ પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ સં. ૧૬૯૦ થી ૧૭૯૦ પર્યંતનો એટલે કે સો વર્ષનો ઠરે છે.[૨૬] આટલું દીર્ઘ આયુષ્ય, કંઈ તે સુખી જમાનો જોતાં તો કોઈ રીતે અસંભવિત નથી જ, ઉલટું વિશેષે શક્ય છે, અને પ્રેમાનન્દે પોતાનો દીર્ઘ જીવનકાળ તે જમાનાને યોગ્ય ઉત્તમ, સતત "ભાષાવૃદ્ધિ" અને "ગોવિંદગુણગાન" ના ઉત્તમ કાર્યમાં નિર્ગમન કર્યો છે, એ નિઃસંશય છે. વલ્લભ પણ તેની સુદીર્ઘ અને આજીવન સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી આશ્ચર્યચકિત થઈ યોગ્ય જ કહે છે કે —

પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત જો સપૂત પામ્યો,
તો ગિર્વાણ ગભરાશે શું હિન્દી અનૂપમા. (બુધિ કવિત ૧૮).

પ્રેમાનન્દ[૨૭] નાગરો 'ચાતુર્વીશી' (ચોવીસા) બ્રાહ્મણ હતો. તે

૨૬. કવિચરિત, "નર્મગદ્ય," (આવૃત્તિ ૧ લી) આદિ આ મતને સમત . ઉપર તારવેલા આંતર પ્રમાણો જેવા કોઈ પ્રમાણો તે લેખકોએ આપ્યા હોત, તો ાધિક સબળ અનુમાન થઈ શકત.

૨૭ કવિ દલપતરામ કાવ્યદોહનમાં "ચાતુર્વેદી મોઢ", તેમ જ રા. ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પંડિત, કવિચરિત્રમાં "ચોવીસા મોઢ" બ્રાહ્મણ લખે છે પરન્તુ

પ્રેમાનન્દની ઓળખ; ગુરૂમહિમા.

ઋગ્વેદી, આશ્વલાયન[૨૮] શાખાધ્યાયી, ઉર્ચ્છવસ ગોત્રોત્પન્ન, પંચ પ્રવરાન્વિત, અને "ઉપાધ્યાય" અવટંકધારી હતો. તે પોતે "ભટ્ટ" અવટંકથી પોતાને ઓળખાવે છે. તેના પિતાનુ નામ કૃષ્ણરામ[૨૯] હતુ. તેનું નિવાસસ્થાન વડોદરામા મીયા મહમ્મદને નામે ઓળખાતી વાડીમાં હતું.

પ્રેમાનન્દે પોતે તો ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, સુલદાહરણ આદિ અનેક ગ્રંથોમા 'ચતુરવીંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ' એમ લખેલું છે અને કોઈ પણ સ્થળે "મોઢ" હોવાનું જણાવેલું નથી વળી તેનો પુત્ર વલ્લભ "દુ:શાસન રુધિરપાનાખ્યાન"મા પણ એમ કહે છે કે—

> કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ કે રામચરણશિષ્ય,
> વેદપાઠી આગમના નમું પ્રેમવાનને;
> ચાતુરવીશી મણિને કે માધવમિત્રને નમું,
> રત્ન ગિરા ગુર્જરીના, નમુ રૂડા વાનને (કવિત ૧)

તેનો બીજો શિષ્ય દ્વારકાદાસ તેને 'ચાતુરવીશી વિપ્ર' કહે છે; જુઓ. બાર માસ પ્રા કા. ૨ પા. ૧૩૧

કવિ નર્મદે પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામ પાસેથી મેળવેલી હકીકત પ્રમાણે તે 'મોઢ' નહિ પણ ચોવીસા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો હતો, એમ જણાવ્યું છે. (જુઓ "જૂનું નર્મગદ્ય" પા ૪૬૩) અને એ જ ખરૂ છે, કારણ કે "ખટ મોઢા, ખટ નાગરા" એ કહેવત પ્રમાણે મોઢના ૬ વિભાગ છે, નહીં કે ચોવીસ. આ ચોવીસા બ્રાહ્મણો ચોવીસ ગોત્રના સમૂહના છે તેઓ નાંદોરા બ્રાહ્મણની ફંટાયલી શાખાના છે તેમની ઘણી ખરી વસ્તી નર્મદા અને મહી વચ્ચેના પ્રદેશમાં છે (જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીઅર વો ૧૨, જૂનું "નર્મગદ્ય" પા.૪૬૩)

૨૮ કવિ નર્મદ ઋગ્વેદની માધ્ય ની શાખાનો પ્રેમાનન્દ હતો એમ કહે છે પણ યજુર્વેદની શાખા માધ્યંદિની છે, અ ે જે પાચ પ્રવર અને ગોત્ર નર્મદ આપે છે તે જોતા તો ઋગ્વેદની આશ્વાલયન શાખ જ ઘટે છે તેના પાચ પ્રવર આ છે ૧ વચ્છસ, ૨ ચ્યવન, ૩ ઔર્વ, ૪ આપ્નવા અને ૫ જમદગ્નિ માટે કાત્યાયની.

૨૯ કવિચરિત્રમાં રા. ડાહ્યાભાઈ તેના પિતાનું નામ કેશવ આપે છે પણ પ્રેમાનન્દનો પુત્ર વલ્લભ તથા તેમના દ્વારકાદાસ આદિ શિષ્યો, તેમ જ ખુદ પ્રેમાનન્દ કૃષ્ણરામ નામ આપે છે, એટલે તે વિશેષ પ્રમાણભૂત છે.

એ વાડીમાં તેની ખડકી પ્રેમાનન્દની ખડકીને નામે હજી ઓળખાય છે. તે મૂળ સ્માર્ત (શૈવ) ધર્મી હતો, પરન્તુ પાછળથી વૈષ્ણવ ધર્મી, અને દશમ આદિથી જણાય છે તેમ કંઈક રામાનુજી સંપ્રદાયાભિમાની પણ થયો હશે,[30] એ નિર્વિવાદ છે. છતાં તેણે શિવ અને શક્તિની ભક્તિને છોડી ન હતી, એમ તેના શ્રીમદ્ ભાગવત, સુભદ્રાહરણ, રુક્મિણીહરણ આદિ ગ્રંથોના આદિ અને અન્ત ભાગથી જણાય છે.[31]

કવિની બાલ્યાવસ્થા સંબંધી કોઈ પાકી હકીકત મળતી નથી. કહેવાય છે તેમ, તેના નિર્ધન પિતા અને માતા, પ્રેમાનન્દ બાળક હતો ત્યારે જ મરણ પામ્યાં હતાં અને તે પહેલાં માની અને પછીથી માશીની છાયામાં ઉછર્યો હતો. તે ૧૪—૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ 'મૂર્ખ અને જડભરત હતો.' તે મૂળથી જ સ્વભાવે 'ઓલીઓ' અને 'સુધો' હતો. 'ભળભળીયો' પણ કદાચ હશે. તેનું 'સુધાપણું' તેના કાવ્યો અચૂક દર્શાવે છે. તેમ જ તે અપલક્ષણથી અળગો પણ હોવો જોઇએ. બ્રાહ્મણને સહજ ક્રોધ તેનામાં અવશ્ય હોવો જોઇએ, પણ તે તત્સમય કે તત્પ્રસંગ પૂરતો જ. ટીખળી નાગરો તેને પ્રસંગે પ્રસંગે ઘણો જ ચીઢવતા અને તેના ટોણા સાંભળતા પણ ખરા. વળી પ્રેમાનન્દની લાગ આવ્યે સોકટી મારતાં નહીં ચૂકવાની પ્રકૃતિ હતી, તેથી, "શામળશાહનો વિવાહ" "કુંવરબાઈનું મોમેરૂ" "શ્રાદ્ધ", "હુંડી",

---

30 દશમસ્કંધ અધ્યાય ૧લો, કડવું ૧લું કડી ૧લી.

શ્રી રઘુપતિને શિષ નામી, વંદુ સકળ ગુણસ્વામી.

વળી એ જ અધ્યાયના કડવા બીજામાં તે "રામચંદ્ર મર્યાદાપુરૂષોત્તમ" કહી રામને ગાય છે. વળી કૃષ્ણના જન્મનો પ્રસંગ વર્ણવી અંતે કહે છે:—"પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામલીલા" (અધ્યાય ૪ કડવું ૧૬, વલણ) વળી જુઓ કડવું ૨૭ માનું વલણ અને તેની પહેલી બે પંક્તિઓ આમ દશમમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણમહિમા ગાતા ગાતાં પ્રેમાનંદે સાથે સાથે રામમહિમા પણ મુક્ત કંઠે ગાયો છે.

31 કવિ નર્મદ તેને કંઠીબંધો વૈષ્ણવ ગણે છે. પણ તેમ માનવાને કોઈ ખાસ કારણ નથી, તેણે શિવ આદિ પંચાયતન દેવોની નિંદા તો કરી જ નથી, એટલે માત્ર વૈષ્ણવ તો તે નહીં જ હોય

આદિ નરસિંહ મહેતાના પ્રસંગો વર્ણવતાં કંઈક અળવીતરા અને મજાક-ખોર સ્વભાવવાળા નાગરોને તેણે અતિશય ખંભેર્યા છે અને ચચણતી લ-પડાકો લગાવી છે એડી બાંધણીની મશ્કરી કરવામાં, નર્મવચનો યથાયોગ્ય વાપરવામાં તે એક્કો હતો. જનસ્વભાવનું તેનું જ્ઞાન અચુક હતું. તેમ તે પાકો વ્યવહારકુશળ તો હશે જ; નહિંતર, મોટા મોટાનાં તેનાં પાગડાં તે વિના સંભવે નહીં. તે નિંદાખોરી પ્રકૃતિનો ન હતો. અને "શામળશાહ"ના વિવાહમાં તથા માર્કંડેય પુરાણમાં કહે છે તેમ તેના ગુરૂ રામચરણે તેને કોઈની નિંદા નહીં કરવાનું પણ લેવડાવ્યું હતું અને વારંવાર તેમ કરતાં અટકાવ્યો પણ હતો. અને કહેવાય છે તેમ "નાગર નિંદા"નો તેનો મોટો ગ્રંથ ગુરૂ રામચરણે નાશ કરાવ્યો હતો.[૩૨] સંસારની, ઉપાધિઓએ, તેને મુંઝવણ અને ગભરામણનો ભોગ બનાવ્યો નહીં હોય. "પોતાના કુટુંબ, અને મિત્રમંડળમાં ઠાવકી મજાકથી, ઠાવકા અભિમાનથી, ઠાવકા કોડીલા-પણાથી સરસ વાર્તા કરી આનંદમાં કાલ ગુજારતો' હશે.[૩૩]

---

૩૨. જુઓ માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૨૧૬ મું, કડી ૬૩ થી ૭૫ તેમ જુઓ "શામળશાહ" ના વિવાહની પ્રસ્તાવનાની કવિતાના છંદ ૮૧ થી ૯૫

નિંદા કરવા વાણી દેવી નહી, વળી ગુરૂની મનાઈ
બાકી નાગર સરવ બહાર કાઢું, કરી કાવત્વની ચતુરાઈ,
કવિઓ કેહેશે ગર્વ કરે છે, પણ નહીં ગર્વની વાણ,
ભક્ત દુઃખથી અતર દાઝ્યું, તે કહ્યું સૌને જાણ

(શામળશાહનો વિવાહ કડવું ૧લું, કડી ૨૭-૨૮)

"નિંદકજન કદિ ન થાવું, એમ ગુરૂએ કર્યો ઉપદેશ" (માર્કંડેય, ક. ૨૧૬ મું કડી ૬૩ મી).

૩૩ જુઓ "જૂનું નર્મગદ્ય" ગુજરાતી પ્રેસનું પાનું ૪૬૫ અને સરકારી નર્મગદ્ય પાનું ૫૮ મું. ઉપરાંત "ગુજરાતી"ના સને ૧૯૧૬ ના દિવાળીના અંકમાં "કવિ નર્મદ અને શેરસટ્ટાના સમયની અસર", "૧૮૬૬-૬૭-૬૮ એ વર્ષોની કેટલીક નોંધ" એ લેખમાં કવિ નર્મદે પોતાના મિત્રવર્ગમાં પ્રેમાનંદ, સામળ, દયારામ અને પોતાના (નર્મદાશંકર) સ્વભાવ અને કવિગુણો વિષે કરેલી

મૂળથી જ તે શ્રદ્ધાળુ, નૈતિક અને નીતિવાન હતો. તે સંસારમાં રસ્તે પડ્યો તે અગાઉ, સમજાય છે તેમ દેવસ્થાનોમાં ભટકી સાધુસંતની સેવા કરતો અને ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ નિર્ગમતો પરન્તુ ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્યે જેમ હસ્તામલકને પંડિત બનાવ્યા, તેમ સિદ્ધ રામચરણની પ્રસાદીના પ્રતાપે પ્રેમાનન્દ સમર્થ કવિ થયો.[૩૪] "ટૂંકમાં પંજાબમાં લડાયક શિષ્યભક્તિ જેમ ગુરુ ગોવિંદે

જે ચર્ચા નર્મદના શબ્દોમાં આપેલી છે, તેનું નીચેનું અવતરણ પણ અત્રે નોંધવા જોગ છે—

"હવે કવિતા ઉપરથી પ્રેમાનંદનું સ્વરૂપ ને ગુણનું વર્ણન કરો.

મધુવછરામ—ઉંચો, જાડો નહિ તેમ પાતળો નહિ, થાલો, પ્રૌઢ દેખાવનો (commanding), આંખ ચંચળ નહિ, ઘણી જ લાગણીવાળો, એકને વળગી રહેનારો, ઘઉંવર્ણો

વિજયાશંકર—મહેતાજી જેવો લાંબો પાતળો પણ મરાવ, હાવકો પ્રાકૃતયુક્ત આંખ વિશાળ, (નારાયણ પ્રાણશંકર) ગંભીર પણ અંદરથી દરદવાળો, કાને નિમાળા, નાક જરાક લાંબુ, છાતીએ નિમાળા, પ્રૌઢ દયા બતાવતા, હાવકી મશ્કરી કરનારો

નવલરામ—ઉંચો, ભરેલા શરીરનો, દૃષ્ટિ સ્થિર, વિવેકી, બહાબોલો નહિ પણ ચાહે ત્યારે ભાષામાં સઘળા રસ આણી શકે, એક પર પ્રેમ રાખનારો, શુદ્ધ મનનો, ભેખડાનું દુઃખ ન જોવતું આખ શહેરમાં, ઘણો નિરો કરનાર નહિ.

નર્મદ—દૃષ્ટિ ઘણી ચંચળ નહિ, એટલે તેની લાગણીઓ તેની આંખ ઉપરથી ન જણાય તેની લાગણી બહાર પડતી નહિ પણ સરખી, એટલે મોહેની માટે સઘળે ઠેકાણે ફરી રહેલી, કંઇક સખીભાવ ખરો, પ્રેમમાં ગમળે તે વેળાએ રડે તેવો ખરો (મજિન્દ પડ્યા જેવો), પાછી ઉમરે એકાંતથી પણ જુવાનીમાં પ્યાર કરેલો; ઉંચો કદાવર, ઘઉંવર્ણો, ઘણો નિરો કરનારો નહિ,—એવું પ્રીતિનું સુખ જ લેવતું

૩૪. તેને કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થવાની દંતકથાઓ આ પ્રમાણે છે—કવિ નર્મદના "જુના નર્મગદ્ય'માં પાને ૪૧૮ મા નીચે મુજબ છે—

(૧) (પ્રેમાનન્દના વંશજ) મનસુખરામના કહેવા પ્રમાણે ઘરડાઓની દંતકથા આમ છે—પ્રેમાનન્દ માથીને પેર રહેતો. ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ મૂર્ખ અને જડભરત હતો. (વડોદરામાં ધીકાંટે) કામનાથ અને બહુચરાજીનું દહેરું છે, તે ઘની વચ્ચે એક મકાનમાં કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો તેને ત્યાં તે રોજ જતો, સેવા

સ્ફુરાવી, મહારાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રભક્તિ જેમ રામદાસ સ્વામીએ પાંગરાવી," તેમ સ્વામી રામચરણે પ્રેમાનન્દાદિ દ્વારા ભાષાભક્તિને બહલાવરાવી પ્રેમાનન્દે પોતે ઓખાહરણ 'દશમસ્કંધ', 'શામળશાહનો વિવાહ',

---

ારતો અને ગામમાં રખડ્યા કરતો. એક પ્રસંગે તે સિદ્ધ બહાર જવા નીકળ્યો તેણે તો કહ્યું કે—કાલે સવારે મળસ્કામાં આવજે પણ ઓશીપાસાઈ મોડા ગયા અને જોય છે તો મકાનમાં સિદ્ધ મળે નહિ પણ દોડતો ને પૂછતો પૂછતો થોડેક દૂર ગયો તો ત્યાં સિદ્ધ મળ્યો—ગળગળી ગયતા જેવો પગે પડ્યો ને પછી સિદ્ધે કહ્યું કે જા તું પ્રાકૃતમાં કાવ્ય રચવા સમર્થ થઈશ, વહેલો આવ્યો હોત, તો સંસ્કૃતમાં રચવાને સમર્થ થાત—એ રીતે પ્રસાદ લઇને ઘેર આવ્યો અને તે પ્રસંગ પછી તેમણે કવિતા રચવા માંડી

(૧) વડોદરાના તેમ જ કેટલાએક સુરતના લોકોનો પણ એવો વિચાર છે કે પ્રેમાનન્દ પોતાની માશીને ઘેર રહેતો હતો અને ભિક્ષાવૃત્તિ કરી ગુજરો કરતો. એક પ્રસંગે કોઈ સિદ્ધ બારણે આવ્યો ને ટહેલ નાખી કહ્યું કે "મૈં દો દિનકા અપવાસી હું"; તે ઉપરથી તેને ઘરમાં લઇ જઈ, તેની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવી પેલા સિદ્ધે કહ્યું 'બચ્ચા, મેરેકુ કલ જાનેકી બખત યાદ દીલાના' પછી જ્યારે પેલો સિદ્ધ જવા નીકળ્યો ત્યારે પ્રેમાનન્દે તેને કહ્યું એટલે સિદ્ધે તેની જીભ ઉપર કંઈ લખ્યું, તે વખતથી તેનામાં કાવ્યશક્તિ આવી

(૨) પ્રા કા ગ્રંથ ૧ લા, દ્રૌપદી હરણમાં આપેલા કવિચરિત્રમાં પાને ૪ થે નીચે મુજબ લખેલું છે —

તુલસીદાસની વાડીમાં એક સિદ્ધ પુરુષ ઉતર્યા હતા, તેમની સેવાચાકરી પ્રેમાનન્દની મા ખરા ભાવથી કરતી આથી સિદ્ધે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે "બાઈ! મધે સવારે તું તારા છોકરાને લઈ મારી પાસે આવજે સવારમાં વહેલી આવજે" બાઈને જતાં વાર લાગી, એટલે સિદ્ધ ચાલતા થયા સિદ્ધને ન જોવાથી બાઈ ગાભરી બની ગઈ અને તેમની પાછળ દોડી થોડેક ગયા પછી સિદ્ધ મળ્યા સિદ્ધને પગે પડી તે રોવા લાગી અને છોકરાને તેમના ચરણ આગળ મૂકી દીધો. સિદ્ધે છોકરાને માથે હાથ ફેરવ્યો અને પાનના ઉપર કાંઈ લખી તે છોકરાની જીભે છાપ્યું, એટલે લીલા અક્ષર પડ્યા સિદ્ધે કહ્યું 'જા બાઈ! તારો છોકરો ગુજરાતીમાં મોટો કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ પામશે જો તું વ્હેલી આવી હોત, તો તે સંસ્કૃતમાં નામાંકિત કવિ થાત!" એટલું કહી સિદ્ધ ચાલતા થયા.'

આખ્યાનકાવ્યાન.' ' નળાખ્યાન ' આદિ અનેક શિષ્ટ પ્રયોગોમાં ' ગુરુપ્રતાપે કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવી, આત્મશ્રેયેચ્છુ શિષ્યે સીધી રીતે ગુરુ નામ ન લેવાના નિયમને માન આપી, મુક્તકંઠે 'ગુરુમહિમા' ગાયો છે. [૩]

ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને ભાષાભક્તિનો ઉદય

પ્રેમાનન્દને કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયા સંબંધી કિંવદંતિઓ સત્ય હે વા ન હો, પણ એટલું તો સબળ અનુમિતિથી સિદ્ધ થાય છે કે તે રંક અવસ્થામાં ઉછર્યો હતો અને સાધન સંપન્ન થવા પામ્યો તે સુરત અને નંદરબારના પરદેશસેવનથી અને તેમ આત્મપ્રયાસથી જ; તેમજ પ્રેમાનન્દનો જે ત અનુરાગ ગુર્જરી ગિરા ઉપર બન્ધાયો તે કંઇક ઉમ્મરે આવ્યા પછી અને તેમ હિન્દના તીર્થાટનમાં પાટણના નાગરગુરુ, ગુર્જર ભાષાભિમાની રામચરણના પ્રબોધથી.[૩૫] પૂર્વાશ્રમના નાગર ગુરુ,સંન્યાસી બ્રહ્માનન્દના ઉપદેશથી અખો ભક્ત જેમ કાશીમાં ભાષાભક્તિનો મહામંત્ર પામ્યો, શિવદાસ અને વિષ્ણુદાસે ભૂધર વ્યાસના પ્રતાપે મહાભારત અને રામાયણ લોકભોગ્ય કીધાં. તેમ રામચરણના પ્રબોધથી પ્રેમાનન્દ ભાષાભક્તિનો મહામંત્ર પામી, ગુર્જરી ગિરાના ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રયાસ આદરવા તત્પર થયો. તે સમયે તેણે સંસ્કૃત અને

---

(૪) "પ્રેમાનન્દકથા "ના આધારે રા બા. હરગોવિન્દદાસભાઈ લખે છે–
"રામચરણ હરિહર નામે કોઈ સારો વિદ્વાન રામનાથના દેવળમા ઉતર્યો હતો. પ્રેમાનન્દ તે વખતે આશરે ૧૪–૧૫ વર્ષની વયનો હતો, અને તેની પાસે જતો હતો. સાધુએ તેની બુદ્ધિની ચપળતા જોઈ તેને પોતાની સાથે ચાલવા કહ્યું, અને ઘરનાને જણાવ્યા સિવાય તેની સાથે પ્રેમાનન્દ કેટલાક વર્ષ ફર્યો આ અરસામા તે વ્યુત્પન્ન કવિ થયો હોય એમ લાગે છે, કવિના પુત્ર વલ્લભે "પ્રેમાનન્દકથા"મા આ વાત વર્ણવી છે "–પ્રા કા ગ્રંથ ૧ લો દ્રૌપદીહરણ પાનું ૫

૩૫. પ્રેમાનન્દ પોતે નળાખ્યાનમા કહે છે કે,

'ગુરુપ્રતાપે પદબંધ કીધો, કાવ્યાવ્યા ભાખીજી.' કડવું ૬૫

"શ્રી રામચરણપ્રતાપથી પદબંધ કથા હવી." –

ઓખાહરણ, કવિ નર્મદની પ્રત.

હિન્દી કાવ્યસાહિત્યનું સટિક અને માર્મિક અધ્યયન કરેલું પણ ખરૂં, મરાઠી સાહિત્ય કદાચિત નિરખ્યું હશે, અને પૂર્વનું ગુર્જર સાહિત્ય તો નિર્ભર અવલોક્યું જ. પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભે યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે જ કઢાવેલો ઉત્તર આ મતને ટેકો આપે છેઃ—

(પ્રેમાનંદોત્તર.)

કવિનામધારી નથી, ભક્ત અમે સાધ તણા,
ભટક્યા ભરતખંડ, દેવી જોવા જાગતી;
દેશ ને વિદેશ જોયા, આશ દાસ થાવા તણી,
કોડ કાંઈ પોંચ્યા નહિ, વાત વાંકી લાગતી!
હિન્દુસ્તાન મધ્ય ભાળી, ભાષા તેની ભલી જોઈ,
યવનથી ભ્રષ્ટ થઈ, હજી નથી ત્યાગતી.

× × × ×

" ગુરૂચરણે ધ્યાન ધરી "—દેવી ચરિત્ર.

દશમ સ્કંધમાં તે "રામચરણ કમલમકરંદ" લેવાના ધ્યાન દ્વારા 'રામચરણ' ગુરના ઠામ ઠામ ઉલ્લેખો ખુબીથી કરે છે જ. જુઓ અધ્યાય ૧૦ કડવું ૩૮ મું; કડવું ૪૮ મું; કડવું ૫૪ મુંઃ—" ગુરૂચરણપંકજનું ધ્યાન રાખું, કાળી નાગ શ્રી કૃષ્ણ જુદ્ધ ભાખું." વળી કડવું ૮૧ મુંઃ—" પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણે." કડવું ૧૦૦ મું; કડવું ૧૨૩ મું અંતભાગ; આથી જણાશે કે દશમસ્કંધમાં ઘણે સ્થળે " પ્રેમાનંદ પ્રભુ રામચરણે ", અથવા તો " રામચરણ કમળ મકરંદ " લેવા એવા ઉલ્લેખ છે. પ્રકટ ઓખાહરણમાં પણ "રામચંદ્રપ્રતાપ"થી (બૃ. કા. ભાગ ૧લો આવૃત્તિ ૧લી) એવો ઉલ્લેખ છે, પણ ખરી રીતે "રામચરણપ્રતાપ" જોઈએ. રૂકિમણી હરણના કડવાની પર મી કડી જોવી, (નોટ ૩૬ માં).

વળી ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૧૮ કડી ૩૪:—

વિપ્ર પ્રેમાનંદ શું કથે, ગુરૂગુણ કેરૂં પુણ્ય રે.

આવા સંખ્યાબધ દાખલા છે. પણ વિસ્તારભયથી આટલા બસ ગણાશે.

કાવ્યચરણમકરંદ લેવા, શ્રોતા વક્તા ઇચ્છે મન રે
પણ રામચરણ મકરંદ છે આમાં, આ રસે જશે વિધાન રે
(સામળશાહ, ક. ૪૧, કડી ૪૦)

કેટલાક દેશ અમે, યાત્રા કરવાને ગયા,
જેવા જોયા એવા અમે, સાર સમજાવીયા,
કોક ભાષા દેખી દીન, મલિન ને માલ વની,
કરે માલવાળી તેને, સાર યો સજાવીયા ?
નવીનતા નહી કૈક, ભાષા ભાત જાત જોતાં,
પ્રીતિ કેવી પેર થાય, વિચાર ન આવીયા.
એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ પૂરા,
નમી પૂછ્યું તેમને મે, ભલો ત્યારે ભાવીયા,
નિષ્કલંકી ભાષા કોઈ બતાવીએ નરવર !
પૂજક હુ ચાહી તેનો, ભગ્ન મન અતિ છે
જોઉ જેમા તેમા દોષ, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાણુ,
ન કરવાનું નિદાન, મૂઢ મારી મતિ છે.
ધનવત જોઈ પૂરો, ધન અર્પવા જવુ તે,
દાસી વિષે મગ્ન થાય, રાક એમા રતિ છે ?
ગિરવાણ જેવી નહિ, ઉતરતી એના થકી,
એક પગથીયુ માત્ર, ગૂઢ કેવી ગતિ છે !
યોગિરાજ ઈશ્વરથા, વદ્યા વેણ ત્યારે તર્ત,
અસ્થા ! કઈ જાત તારી, પૂછ્યુ એમ તેમણે
મે કહ્યુ હુ ગુજરાતી મૂર્ખવાળો ' શુ થા ' વિષે,
શુદ્ધ ભાષા લેવી માટે, મૂર્ખ કર્યું એમણે.

તારી ભાષા છે જ તેવી, જાણ્યુ નવ તે જરૂર,
વિચારી જો વારવાર, ગુણથી ચઢે મણે !
કોમળતા કમળથી અધિક દેખાય જેમા,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે હારી હારી જાય છે
અમલતા એમાં નથી, નથી કોઈ ભાષા અન્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું મેટેર મનાય છે

નવ રસની નાયિકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે,
કરડકણાપણું કહે છે, નથી એના માહી રજ,

વીર ગ્રંથ[૩૬] ભાળ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે,
પોતે પોતા કેરી કરે, અથવા પોતાના તણી,
પ્રશંસા તો પેર પેર, તે માહી તે માલ શો ?
પ્રશસનીય જો પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમાં,
તેણે વનુ બોલ્યું નહિ, રૂપીઓ છે રાળશો !
ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમાં નથી
સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો' !
એમ સમજાવી મને, સારે પથે વાળ્યો સિદ્ધ,
અનુભવે ખરૂ લાગ્યુ, ગળ્યો નાના બાળશો. (કવિત ૮ થી ૧૦)

વળી પ્રમાનન્દે પોતે જ કાવ્યોમાં અત્રતત્ર કરેલા નિર્દેશથી પણ જણાય કે "સુન્દર ગુરપ્રતાપ"થી કરેલો તેનો સંસ્કૃત કાવ્યાદિ સાહિત્યનો અને મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત (સટિક), હરિવંશ, 'કૃષ્ણ-જન્મખંડ', જૈમિનીકૃત અશ્વમેધ, વારાહ પુરાણ, વિષ્ણુ પુરાણ તેમ જ અન્ય પુરાણાદિકનો અભ્યાસ ગગીન અને ગભીર હતો.[૩૭]

---

૩૬. અહીં વરૂપ્ર વીરરસના ગ્રંથો ગુજરાતીમા રચાયલા હોવાનું સૂચન કરે છે. પણ કીયા ખાસ ગ્રંથોનું સૂચન કરે છે તે સમજાતુ નથી કદાચિત પ્રેમાનંદના અભિમન્યુ આખ્યાન, માંધાતા આખ્યાન, રણયજ્ઞ આદિનું સૂચન હોય, અગર પોતે લખેલા હશે, વીરરસ'ના કોઈ ગ્રંથનું તેમ ચારણી ભાષાના એવા અનેક ગ્રંથોનું પણ સૂચન કીધું હોય

૩૭ "શ્રી ભાગવત ભાવાર્થમા શ્રીધર યથા દીપ,
તે અનુસારે કથ્યુ હરિ કરવા ઉદ્દીપ" (સપ્તમ સ્કંધ અ ૧૫)
સકળ શાસ્ત્ર નિગમનુ તત્વ, સર્વશિરોમણિ શ્રી ભાગવત;
તે મધ્યે ઉત્તમ દશમ સ્કધ, જોડ્યુ મે પ્રાકૃત પદબંધ.
કથાપ્રસગ એક્ નવ પટે, ચાહ્યો જાઉ સુધે શેરડે.
આ પાસા વ્યાસ વાચે સસ્કૃત, આ પાસા શ્લોક સબધ
બાંધ્યો ગ્રથ જોડે સમાન, કહેશે લોક કીધુ અભિમાન.
નથી વાદવચન કીધુ પ્રમાણ, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ
વ્યાસ વાણી જાણી મેં જથા, તેવી પ્રાકૃત જોડી કથા

સમગ્ર ' માર્કંડેય પુરાણ " તો તેણે ગુર્જર ગિરામાં રસભર ઉતાર્યું જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પંચમ, ષષ્ઠમ, સપ્તમ, અષ્ટમ અને દશમ સ્કંધનો મનહર પરિચય શ્રીધરી ટીકાના આધારે શ્રોતાઓને કરાવ્યો છે, અને સમસ્ત મહાભારતનો તેણે પ્રાકૃત પદબંધ બાંધ્યો કહેવાય છે, અને માર્કંડેય પુરાણમાંનો તેનો એ વિષેનો ઉલ્લેખ, (જુઓ માર્કંડેય પુરાણ બૃ. કા. દો. ભા. ૭ પાનું ૭૭) 'તથા સં. ૧૭૩૬માં રચેલો દ્રૌપદીસ્વયંવર (આદિપર્વનો સાદ્યંત સાર) આ કથનીને સમર્થન આપે છે વળી તેણે રચેલા તેમ જ અન્ય પુરોગામી કવિઓના આખ્યાનોના આધારે બહલાવેલા સમજાતા, કેટલાક ઉંચી કક્ષાના ગ્રંથોમાં પોતાના પૌરાણિક જ્ઞાનના જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલા છે તે, કાવ્યશાસ્ત્રના જે કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો વાપરેલા છે તે, તેમ જ તેના જે નિયમો તેણે યથાર્થ પાળેલા છે તે, રસાલંકારની જે નિપુણ નિષ્પત્તિ અને નાયક—નાયિકાના ભેદ—ઉપભેદનું અને તેમાં ચારિત્ર્યનું જે પ્રમાણસર (proportionate) આલેખન તેના નળાખ્યાન,

રામચરણકમળમકરંદ લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનંદ
વેહેવાર માત્ર કરો ઘરના કામ, શ્રોતાજન સમરો સીતારામ
(અધ્યાય ૧૦. કડવું ૩૮)

કથા એક કહું અતિ ઉત્તમ વરાહપુરાણે જેહ રે
ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ મધ્યે, કહું વિસ્તારી તેહ રે
(વામનચરિત્ર, કડવું ૧લું.)

અટ્ટહાસ આખ્યાન જૈમિનીકૃત અશ્વમેધને આધારે રચ્યું છે દશમમાં, માર્કંડેય પુરાણમાં સપ્તમ, રૂકિમણી હરણ આદિમાં ' ગ્રંથાંતરે ", " કાંડ ગ્રંથ " વિષે એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરી અન્ય પુરાણાદિના સૂચન કર્યા છે

ગુરૂપ્રતાપે ને સાધુને સંગે, પ્રેમાનંદ ગુણ ગાયજી,
આઠ પહોર મારે એની કૃપા વિણ, બીજું નથી કાંઇ સ્હાયજી
શ્રીકૃષ્ણ ખંડ, હરિવંશમાં જોયું, વળી શુકદેવમુખની વાણીજી
ત્રણ ગ્રંથનો સાર લેઇને ગાયું, રૂકિમણી હરણ પ્રમાણીજી (૫૨)
(રૂક્મિણી હરણ કડવું છેલ્લું)

ઓખાહરણ, દશમસ્કંધ, મદાલસા, સુભદ્રાહરણ, દ્રૌપદીહરણ, અષ્ટાવક્રાખ્યાન આદિ આખ્યાનોમાં પ્રકટ થાય છે તે, ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ નાટકોમાં પણ તે ઉપરાંત કલા, વિવિધતા, રસચમત્કૃતિ, મર્મોદ્‌ઘાટન આદિ અનેક કાવ્યતત્ત્વો ઉત્તમ રીતે પ્રકટ્યાં છે તે, આખ્યાનોમાં રાગરાગણીઓની યથાસ્થાને જે યોજના ઠામઠામ કરેલી છે તે, સુદામા, વણિક રૂપે અને બ્રાહ્મણ રૂપે શ્રીકૃષ્ણ, આદિ જે હૂબેહૂબ અનેક ચિત્રો તેણે વર્ણવ્યાં છે તે, આ સર્વે એટલું તો સિદ્ધ કરી આપે છે જ કે તેને પંચમહાકાવ્યો, પુરાણો, છંદશાસ્ત્ર, ગાનશાસ્ત્ર, ચિત્રવિદ્યા અને નાટ્ય અને રસાલંકાર આદિ શાસ્ત્રો તેમ જ નાટકોનો પણ સારો અને પ્રશસ્ત પરિચય હતો જ. મુખ્યત્વે દશમસ્કંધ, મદાલસા આખ્યાન, ' અષ્ટાવક્રાખ્યાન, ' "ભ્રમર પચ્ચીશી ' ભગવદ્‌ગીતા, કપીલગીતા 'વિવેકવણઝારો' આદિ ગ્રંથો પણ તેનો વેદાન્તાદિનો, જેને પ્રેમાનંદે પોતે જ "મોક્ષશાસ્ત્ર" કહેલું છે તેનો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો નિકટ પરિચય પ્રકટ કરે છે. પુરાણીઓ સાથેનો તેનો વાદ, કૃષ્ણના રાસવિલાસનું સમર્થન તેમ જ ઉપલા પાંચ ગ્રંથોના વિષયોનું તેનું વિશદ નિરૂપણ આદિ ન્યાય અને વાદશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોનું તેનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. બીજા ગ્રંથોમાના સંવાદો પણ તેની વાદબુદ્ધિનો મનહર પરિચય કરાવે છે જ. આક્ષેપાત્મક (satirical) કાવ્યરચનામાં ગુર્જર કવિઓમાં તે અગ્રપદે વિરાજે છે

પ્રેમાનન્દના નિરભિમાનતા આદિ ગુણો.

પ્રેમાનન્દ આમ શાસ્ત્રનિપુણ હતો છતાં, નિરભિમાની શાણો અને ઠરેલ હતો, તેમ આનન્દી અને ટોળમજાકમાં નિપુણ હતો. તેની કાવ્યશક્તિ તેના સમયમા જ નિઃસંશય પ્રશંસાપાત્ર ઠરી ચૂકી હતી. છતાં પણ તે પોતાને કવિઓનો દાસ જ ગણે છે, ' ભટ્ટ ' અને "વિપ્ર"ના સાદા નામથી જ ઓળખવે છે અને પોતાની કવિતામા ખોડ હોય તો " કવિજન રખે ખોડમાં દેશો " " કરગરી કવિઓને કહું છું દોષ રખે કોઈ ભાખો રે,"[૩૮] એવી નમ્ર વાણીથી સમર્થ કવિઓની ક્ષમા ઠામઠામ માગે છે. કદાચિત્ તેનાં આ કથન

૩૮. બે જણે કીધું અભિમાન, વકતા કવિતા શ્રી ભગવાન
રામચરણકમળમકરંદ, સેવા ઇચ્છે પ્રેમાનંદ. (દશમ. કડવું ૪૮મું),

વર્ણન કરે છે, અને તેને "વૈરીમિત્ર"ની ઉપમા યોગ્ય રીતે આપે છે;[૪૧] વળી તેણે પોતાના વીરજી, રત્નેશ્વર આદિ પ્રશસ્ત શિષ્યોને ગુરુ તરીકે પોતાનું નામ નહિ લેવાનો પ્રબોધ કર્યો હતો,[૪૨] તેથી તેમણે વ્યંગમાં પ્રેમાનન્દ ગુરુને નમન કર્યું છે અને "गुरोर्नाम...आयुष्कामो न गृह्णीयात्" એ નિયમ પાળ્યો છે. એ પણ પ્રેમાનન્દની નિરભિમાનતા અચૂક સિદ્ધ કરે છે. "લક્ષ્મણા હરણ"ની તેની જ કાવ્યપ્રશસ્તિ પણ તેની ખાત્રી આપે છે.

---

૪૧ "પ્રેમાનન્દ વૈરીમિત્ર, માધવ તેમનો મિત્ર," (મિત્રધર્માખ્યાન કવિત ૧)

૪૨ વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્યું, ગુરુનું ન કહેવું નામ રે;
ગુરુકૃપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે (જાલિં૦-આ. કડવું. ૧૮)
પાવન રૂપ પ્રભુ પ્રેમાનન્દ ગુણ ગાતાં લજ્જાય,
પ્રભુના નામે ગુણ ગાઇએ તો કોઇથી શું સમજાય?
કૃપા થાય જો પરમાનન્દે તે કવિ વીરજી થાય,
અનેક કથાઓ કરીને વીરજી ગુણ ગુરુના ગાય (જાલિં૦ કડવું. ૧૭)

ગુરુકૃપાએ ગ્રંથ કીધા, લીલા ગાઇ ગોવિંદ,
પ્રેમ-આનન્દની પારખ શેની, મતિનો જો અંધ.(દશાવતાર-૩૮.)

વ્યંગમાં રત્નેશ્વર કહે છે કે
ગુરુકૃપાએ ગ્રંથ કીધો, લીલા ગાઇ ગોવિન્દ,
પ્રેમ-આનન્દની પારખ શેની, મતિનો જો મંદ.
.... પ્રેમ વાળો પ્રતાપી
તેવે પ્રેમ જતન કરીને રત્ન કીધો કૃપાથી,
પૂર્ણાનંદી વર ગુરુ સદા વાટ ઓઢેલી ઉથાપી
રત્ને તેને નમન કરીઆ...................(મૂર્ખાવલી)
નથી જાતે જોવો પણ પરમ આનન્દ પ્રકટે
સમૂહો સુજ્ઞોના મતિ ગતિ વતી રત્ન પ્રકટે.
જદા પ્રેમે નેમે થિર કર ધર્યો કુષ્ઠ હરવા,
તદા વિચારાબ્ધિ કશી કમી રહી રત્ન તરવા. -૨-(મૂર્ખાવલી)

ગિરધરદાસ પણ આવો જ ઢાળીએ કહે છે કે
- ... પદ સારી. આનંદપદ પર જાઉં વારી રે, ૧૩

પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા ઊંડી તેમ જ સચેત પણ હતી. તે નિવૃત્તિપરાયણ સ્વભાવનો હતો, છતાં રસિક, સોજીલો અને સ્વતંત્ર વિચારનો હતો. તેણે સાધુભજન અને પ્રભુભક્તના ગુણગાવાનો નિયમ લીધો હતો. તે પોતે જ કહે છે કે,

પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા

ઉપસંહાર મુરાર કેર, ભજન ભાવે કર,
લખી આખ્યાન અસાર કોવિદથી લાજી મર. ૧૨
નરવર ખટપદ થઈ, મકરંદ મહી,
કજ ગુરુ કરી, રજ રહી, ભવમાં વિલસી;
વર ખત ધરી, ઇક હરિ, ભવ વિધિ જ !
કવિતાસરિતામા ઉલસી, ભવમા વિલસી, ભજ્યાજ હરિ. ૧૪
(અષ્ટાવક્ર કડવું ૫૪.)

હું માગુ કેશવકીર્તન કરતા મારા ભવોભવ વીતી જાય.
ભવોભવ વીતી જાય મારા, કવિતા સવિતા સમ ગણી રે;
છે એ જ વસ્તુ બ્રહ્મ મારો, એ આ ભૂમિનો ચિંતામણિ રે
(માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૫. કડી ૩૬)

અજ્ઞાન ભવોભવ તો રહે, ગુણ માધવના નવ ગાય રે;
વિપ્ર પ્રેમાનંદ નિધિ ન વાછે, જે જોઈ પુરાણી મલકાય રે.
(માર્કંડેય ક ૧૩૦, કડી ૬૯)

આઠે પોહોરે મારે એની રે કથની, બીજુ નથી કાઈ રહાનુંજી,
અહોરાત્ર નિજ પદમા લોટી, પ્રકૃતિપુરુષને ગાવુંજી.
જે જે રૂપ ધરે શાવાવર, તે તે લીલા ગાઉંજી.
ઉદ્યમમા એ ઉદ્યમ મારો, સમજ્યો, એ પીવું, એ ખાવુંજી.
(રૂક્મિણી હ ણ કડવુ ૨૫-કડી ૪૮-૫૦.)

પ્રેમપદમા તે મનસા મારી, આનન્દપદને નાખુ ઓવારી રે. ૧૪
કૃષ્ણસુત કૃપા કરો મુને સારી, નહિ થાયે દ્વારકાદાસ અહંકારી રે ૧૫
(કૃષ્ણલીલા પ્રા. કા. ૯ પા. ૨૨૫.)

હરિદાસ પણ ‘ભારતસાર’મા કંઈક આવા ઉલ્લેખ કરે છે.

ભટ્ટ પ્રેમાનન્દ ગોવિન્દ અવર ન મનસા એક રે,
કુબુદ્ધિ, હીન દીન જન નવ તજશો વિવેક રે.

(માર્કંડેય પુરાણ. કડવું. ૫ કડી ૩૬.)

કરતાં કવિતા કૃષ્ણજીની નિમિત્ત માત્ર તે ભૂપ.
આશરો અવિનાશીનો, કવિજન બોલે શુંપે?

અભિમન્યુ કડવું ૫૨.)

વિપ્ર પ્રેમાનંદ કંઈ ન જાણું, વિખાણું ગુણ ગોવિન્દના રે.
ગોવિંદના ગુણ જેમ તેમ કહુ, નવ લહું ડહાપણ જ્ઞાન રે;
હરિનામ દ્વે અક્ષર વડે, વળે કોટી ગંગાસ્નાન રે.

(દશમસ્કંધ અ. ૭. કડવું ૨૫.)

ભક્તિભાવે વા દ્વેષભાવે, હૃદયમાં રઘુપતિ રાખો;
કહે પ્રેમાનંદ હરિભજન વિના, રખે દિવસ એળે નાંખો.
મા નાખો જન્મ ભજન વિના, કરો સીતાપતિ મિત્ર રે.

(દશમ. કડવું ૨૭ મું.)

હરિજન હશે તે જાણશે, પ્રેમભક્તિની પેર,
મુરખ નિંદા બોલશે, જવા જમને ઘેર. (દશમ કડવું ૯૪ મું.)
મારો, તારો, ધારો, ત્રિકમા! જ્યમ ત્યમ પાર ઉતારો રે,
કોવિદ જન! કવિતા નથી કરતો, હરિગુણ ગણ લવારો રે.
છે હરિગુણ ગણવા વારો મારો, સારો અર્થ સમારો રે.

(માર્કંડેય કડવું ૧. કડી ૨૩-૨૪.)

પ્રભુના ગુણગણ ગાવા અંતર આવે ભરતી ઓટ રે,
કવિતા ચંદ્રિકા નિધિ નિરખી, મનતરંગ તૂટે કોટ રે. (હરિશ્ચન્દ્ર ક. ૨.)
કવિયુક્તિ જાણું નહિ કશી કર્યું નરોત્તમગાનજી.

(માંધાતાખ્યાન કડવું ૫૨. કડી ૧૯.)

કહેવા માત્ર હું, પ્રેમાનંદ, દુઃખી હરિવિયોગે મન રે;

(ઓખ૦ ક. ૨. કડી ૧૯.)

વિપ્રસેવક ચતુર્વિંશી જેનું હરિચરણે મન રે. („ ક. ૮ કડી ૪૨)
જન પ્રેમાનંદ મિથ્યા જાણો, જ્યમ ત્યમ હરિગુણને ગણું રે.

(શામળશાહનો વિવાહ ક. ૩૬ કડી ૨૦)

જેમ મીન ઇચ્છે ચંદ્રમંડળ, જેમ પતિવ્રત વાંછે અંગ રે;
નિરધન ચિંતામણિ ઇચ્છે, તેમ મને હરિજન સંગ રે

× × × × ×

હરિદાસ કેરો સંગ મુજને, સદા વહાલ સ્નેહ રે;
સ્નેહ તણે સંગે કરી ને, થાય નિર્મળ દેહ રે.

(વામન ચરિત્ર કડવું ૧૯ મું)

હરિનું નેહ હરિજનને, હરિ હરિ વિના ન ઉદ્ધાર રે
ભટ પ્રેમાનંદ શું સ્તવે, ચર્મછવ્હાએ નિરધાર રે. ૪૨

(શામળશાહનો વિવાહ ક. ૨. કડી ૧૩)

આ સર્વથી જણાશે તેમ પ્રેમાનન્દ સદા કવિતારસમાં[૪૩] અને પ્રભુનાં ગુણગાન ગાવામાં જ નિમગ્ન હતો. તેને નન્દરબારના ઠાકોર, તેમ જ વૈષ્ણવી શ્રેષ્ઠી

---

૪૨ ઉપરાંત વધુ વાનગી માટે દશમ સ્કંધ કડવું ૨૭ મું, કડવું ૧૨૩ મું; કડવું ૧૪૬ મું. વામનચરિત્રનો અંત ભાગ; શામળશાહનો વિવાહ કડવું ૩૬ કડી ૨૦; કડવું ૪૦ મું કડી ૫૫ મી; ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૫ મું કડી ૩૨ મી વગેરે વગેરે, જુઓ. આ સહુ તેના ઉદ્‌ગારો સ્વાભાવિક હોવાની અચૂક પ્રતીતિ પૂરી પાડે છે.

૪૩. પ્રેમાનન્દને કવિતા કરવાની એવી તો જૂની આદત પડી હતી કે તેને તે વિના ચેંપ વળતોજ નહિ. તે પોતે જ કહે છે કે,

"તેમાં કાળ પડેયો કૂડો, ધન્ય ભાગ્ય નહીં મહાકાળ રે,
તદપિ ઓગણત્રીસો સુણતાં કંપે ધાવણાં બાળ રે.
તે સત્તરસેં ઓગણત્રીસે કાવ્ય કરી શું કીજે રે,
જાતિસ્વભાવ મટે નહિ ભાઈ! કાવ્ય કયે મન રીઝે રે.

(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૨૫-કડી ૨-૩.)

જન પ્રેમાનંદ કાંઈ ન જાણે, માની કવિતા મુખ્ય રે;

(માર્કંડેય. ક. ૧૨૨ કડી ૮૧)

અનેક ભક્ત અવનિ વિષે, તેમાં મહાનના ગુણ ગાઉં;
ભક્ત ને ભગવંત એક છે, ગુણ ગાઈ વૈકુંઠ જાઉં.

(શામળશાહનો વિવાહ, કડવું ૧ લું.)

જનો દેશાઈ શંકરદાસ માધવદાસ આદિનો પાકો આશ્રય મળ્યો હતો.[૪૪] છતાં તેણે તેમની લેશ માત્ર પણ પ્રશંસા કર્યાનું જણાયું નથી. પ્રાકૃત મનુષ્યમાં માત્ર કૃષ્ણભક્ત નરસિંહનાં જ ગુણગાન તેણે સકારણ ગાયાં છે. બાકી તો તેણે મહાભારત અને પુરાણોમાંથી ધર્મનિષ્ઠ કે વિષ્ણુભક્ત 'નરોત્તમો' નાં ચરિત્રો જ પસંદ કરી તેમનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે. તેમાંએ તેની પસંદગી રસિક અને બોધદાયી છે; કારણ તેણે વિષ્ણુદાસ, નાકર અને શિવદાસની પેઠે કેવળ વ્રતનિયમાદિનાં પાલન કરનારા, 'નરોત્તમ' રાજવંશીઓ ચુંટી કાઢયા નથી, પણ આદર્શ જીવનના નમુના રૂપ નાયકનાયિકાઓ પસંદ કરેલાં છે. તે કહે છે કે "એવા નરવરના ગુણ ગાવા, રસના ચર્મની મળતીજી; એ શોકાગ્નિએ બળે અંતર, વાત શી કહેવી વળતીજી.' (માંધાતા-ક. ૫૨: કડી ૨૬૬) આવા કડક નિયમને લીધે વલ્લભ સાથે પ્રેમાનન્દને વારંવાર ઝઘડો થતો હતો; કહેવાય છે કે પોતાના પિતા પ્રેમાનન્દના મિત્ર માધવ શેઠની પ્રશંસા શ્લેષાત્મક 'માધવકાવ્ય'થી વલ્લભે કરી, માટે પ્રેમાનન્દ તેને વલ્લભ ભાટ કહેતો, એટલું જ નહિ પણ તેણે તેના 'માધવકાવ્ય'નો નાશ પણ

જાણ સુજાણ નહી, દ્વિજજન કાંઈ, નહી શાસ્ત્રી પુરાણી વેદાન્તિ રે;
હું ચાતુર્વિંશી ભટ પ્રેમાનંદ, જોઈ કવિતા થઈ મન શાંતિ રે.
(માર્કંડેય. ક. ૧૩૭ કડી ૬૭)

કવિતાકામીજન વિનતી કરે રે. (માર્કંડેય ક. ૨૦૭ કડી ૯

માર્કંડેય પુરાણમાંથી તેમ જ બીજાં આખ્યાનોમાંથી આવા આશયના બીજા અનેક ઉતારાઓ ટાંકી શકાય તેમ છે વળી જુઓ ૪૪ મી નોંધ.

૪૪ દેશાઈ મહેતા શંકરદાસે મુને આજ્ઞા આપીજી. (રણયજ્ઞ કડવું ૨૫)
નંદરબારમાં ભક્ત ઘણા નરસિંહકથાથી તૃપ્ત ન થાય રે,
સજ્જને રીઝવવા માટે ઉદરપૂર્ણ કરે શ્રી મહારાય રે.
(શ્રાદ્ધ કડવું ૨૫-કડી ૧૨.)
નંદરબાર વિષે વિચરી, કવિતા સવિતા સમ ચિત્ત ધરી, ભણ્યા જ હરિ;
શ્રીજગગુરૂપદને લઇને મદને રદને કદને શિવ ઉચરી ભણિયા જ હરિ.
ત્હેરે ઉધમે લઈ, નવ ગુણ મેં ગઇ, વકી કથા કરી, મથી ન, ભણિયા જ હરિ
(અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડવું ૧૪-કડી ૧૪૨૩)
" મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી પારકે મોહિક સારૂં રે. "
(લક્ષ્મણા હરણ કડવું ૧૭.)

કરાવ્યો હતો.[૪૫] આવી વૃત્તિથી જ તેણે ' ઘર ઘર આફળાય, જઈ શેર કોદરે ભાગવત વાંચે, યજમાનના ગુણ ' ગાનારા, (માર્કંડેય, ક ૮૮. કડી ૩૪–૩૮) "શ્રદ્ધાન્નના લાડુ ખાવા, પાપપોટલો વધારનારા " (ક. ૮૪ કડી ૪૬), " અતિ રાગડા મોટા તાણી કથા શાણી શાણી કહેનારા," "કહેનાર પણ કરનાર નહિ," " જાણે વળગ્યું હોય ઝોડ," " ભૂત વળગ્યે મન ભમી ગયું હોય," " એવા દ્રવ્યકાજે ભૂખ્યા ભટકનારા," " લોલુપ પુરાણીઓ"ની પણ ભાટાઈ માટે સખ્ત ઝાટકણી કાઢી છે. તેના સમર્થ શિષ્યોએ પણ એ જ નિયમને અનુસરીને નરોત્તમ અને ભગવદ્ભકતોનાંજ ગાન કર્યાં છે.

ઉદરનિર્વાહ અને રાજ્યાશ્રય.

આમ અઘાટત અને પામર માનવોની પ્રશંસાના વિરોધી, પ્રેમાનન્દનું ઉદરનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન કથાગાન અને કાવ્યાલેખન હોવું વિશેષે મંઝવે છે, અને તેના ગ્રંથો તેમ જ કિંવદતીઓ આની શાખ પૂરે છે. તે પોતે જ નિખાલસપણે દ્રૌપદીહરણમાં કહે છે કે " કવિઓ નૃપના કે શ્રીના હળધર (જમિનદારો) બળધર ત્રાસ" વેઠે છે, પણ હું "જગતીસુર લોભી" એ ન્યાયે નિર્વાહસાધન મેળવવા પૂરતો જ લોભી છું, છતાંયે દાસપણું (ખુશામતખોરપણું, કે ગુલામી) કરતો નથી, તેમ નિર્વાહ માટે "ઉદાસપણું"

કવિ નહી, કવિતા મનમાં ગમે, લવરી તો ન કરૂ, ઉભરો શમે ?
નવ શમે દમને દમતાં મરી, હરવને ભજતા હરિ હે હરિ !
પછી કહો કિમ તો કરતું કળે ? નમી નમી કવિને કથતું બળે.
કવીશ ! તો કરૂણા કરજો વરી, હરવને ભજતા હરિ હે હરિ.
(દ્રૌપદી. કડવું ૩૦, કડી ૨૬–૨૭)

જુઓ શામળશાહનો મોટો વિવાહઃ—
અનેક ભક્ત અવનિ વિષે, તેમાં મહાનના ગુણ ગાઉં;
ભક્ત ને ભગવંત એક છે, ગુણ ગાઈ વૈકુંઠે જાઉં. કડવું. ૧ કડી ૧.

તેમ ભક્ત નરસિંહને નાગરોએ દુઃખ દીધેલું, તેથી બળ્યા દિલને શાંત કરવા અને નાગરોને રીઝવવા તથા ખીજવવા નરસિંહચરિત્રો લખ્યાં છે.

૪૫. જુઓ દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનની પ્રસ્તાવના. પા. ૩.

(બેપરવા) પણ સેવતોયે નથી.[૪૬] કહાય વલ્લભ કહે છે તેમ આખ્યાનકવન સિવાય ખાસ બીજો "કોઈ ઉદ્યમ રોજગાર" તે કરતો નહિ હોય તેમ કેવળ 'ઉદરે ઉદ્યમે જઈ કથા કથી' નહીં હોય, 'સુધન્વાખ્યાન,' 'નળાખ્યાન,' 'સુદામાચરિત્ર,' 'શ્રાદ્ધ,' 'દ્રૌપદીહરણ,' 'દ્રૌપદી સ્વયંવર,' આદિમાં પ્રેમાનન્દ પોતે જ 'ઉદર નિમિત્તે પરદેશ સેવ્યા'નું,[૪૭] હિન્દુસ્તાનનાં વૃંદાવન આદિ તીર્થોનો પ્રવાસ શ્રીમંતો સાથે કર્યાનું, સુરત, નંદરબાર અને અંતે વડોદરામાં તેમ હસ્તિનાપુરમાં[૪૮] પણ કથાઓ કર્યાનું અને નંદર-

૪૬ જુઓ દ્રૌપદી હરણ કડવું ૩૦ કડી ૨૯-૩૦.
કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ,
જગતિસુર હું લોભી તો, પણ વટપત્તન વાસ,
વટપત્તનમા વાસ આપ્યો, લોભીનો રહુ લોભી રે
હાસપણું, ઉદાસપણું ના રહુ પ્રેમાનન્દ શોભી રે

૪૭ ઉદરનિમિત્તે પરદેશ વેઠયો, સેવ્યું નંદરબાર,
નંદીપુરમા પ્રબંધ કીધો...............(સુધન્વા૦ કડવુ ૬૫)
"મુહૂર્ત કીધુ સુરત માહે થયુ પૂર્ણ નંદરબારજી" (નળાખ્યાન ક.૨૪)
"ઉદરનિમિત્તે સુરત સેવ્યુ ને ગામ નંદરબાર,
નંદીપુરમા કથા કીધી જથા બુદ્ધિ અનુસાર" (સુદામા ક ૧૪)
"ઉદર માટ રહી દીન આઠમા, કવન આ પરીયું ધરી પાઠમા"
(દ્રૌપદી હરણ કડવું ૩૦ મુ કડી ૨૫.)
નંદરબારે કઈ વેઠી, અષ્ટમ સ્કંધ કથા કરી રે,
(વામનકથા કડવું ૧૪, કડી ૧૪,)
ઉદર ભરવા કાજજી એ હરિકૃપાએ હુંડી કરી તે હસનપુરમાંયજી
(હુંડી, હિ ત્રિ પાની પ્રતિ ન. ૧૫ અ)
ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ.

૮ હરિકૃપાએ હુંડી કરી. હસ્તિનાપુરમાંહે
શ્રોતાજન સહુ સાભળો, વૈકુંઠપ્રાપ્તિ થાયે (નર્મદાશંકરની પ્રત)
૧ હીરાલાલ ત્રિ પારેખની ૧૫ અ પ્રતિમા (જેનો ઉતારો ૪૭ મી નોટમાં હસનપુર (એટલે બુરહાનપુર) મા હુંડી ગાવાનો ઉલ્લેખ છે, પણ પ્રેમાનંદે હિન્દમા તીર્થયાત્રા કર્યાનું પ્રસિદ્ધ હોવાથી હસ્તીનાપુરમા હુંડી ગયાનો વિરોધ છે.

બારના રાજા તથા ભાવિક વૈષ્ણવોને રીઝવ્યાનું જણાવે છે. વડોદરામાં તે ક્યાંથી ક્યાં સુધી રહ્યો અને ક્યારે ક્યારે સુરત તથા નંદરબાર જતો તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; પરન્તુ સં. ૧૭૨૯ પહેલાંના કોઈ આખ્યાનમાં પરદેશ વેઠયાનું તેણે જણાવ્યું નથી, તેમ તે અગાઉ તે પરદેશ ગયેલ હોય, તેમ જણાતું પણ નથી. કારણ ઈ. સ. ૧૬૬૪(સં. ૧૭૨૦)થી ૧૬૭૩ સુધીમાં મરાઠાઓએ (શિવાજી) સુરત બંદરને ત્રણ ત્રણ વાર લુંટયું હતું, તેમ સને ૧૬૬૬ માં બાદશાહ શાહજહાન મરણ પામ્યો અને ગુજરાતમાં પણ મોગલ સરદારોની આપસઆપસની ચડસાચડસી, અને મારામારીથી ઘણી અવ્યવસ્થા હતી, તેમ પ્રેમાનંદ પોતે જ કહે છે તેમ 'જેટલાં ગામ એટલા રાજા' એવી અનધન સ્થિતિ હતી.' એટલે ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે તથા તેની પડોશનાં નંદરબારાદિ વ્યાપારધામોમાં ઘણુંખરું ગુજરાતીઓના વ્યાપારરોજગાર થાળે પડયા ન હતા. પણ આ સમય દરમ્યાન જણાય છે તેમ પ્રેમાનંદે સં. ૧૭૨૦ માં વડોદરામાં મિત્ર માધવની પ્રેરણાથી 'લક્ષ્મણા હરણ' રચ્યું, વીરજી આદિ શિષ્યોને આખ્યાનો બાંધવાની પ્રેરણા કરી. વળી તેણે સં. ૧૭૨૩માં 'ઓખાહરણ' ૨૯ કડવાંનું બાંધ્યું.[૪૯] સં ૧૭૨૭ માં "ચન્દ્રહાસાખ્યાન" અને અભિમન્યુ આખ્યાન અને સં. ૧૭૨૯ માં "મદાલસા આખ્યાન" રચ્યું. આટલી કૃતિઓ તેણે વડોદરામાં રહી રચી.

કડવા ચોવીસ પદ સાતસે, બાર બાર દશ દેસીજી
કથા કવિ વૃંદાવન મધ્યે હરિ લીલા ઉપદેશજી
રણયજ્ઞ ગુ. વ. સો. ન. ૧૪૨ ફ

અને ૧૧૯મા અંક વાળી પ્રતિ પણ આડકતરો ટેકો આપે છે.

૪૯ ૨૯ કડવાની પ્રત દલપત દુર્લભરામવાળી જોઈ, કવિ નર્મદે પોતાની નોધમા (જે ગુજરાતી પ્રેસમા હયાત છે) આ પંક્તિઓ ટપકાવી છે —

" સંવત સત્તર ત્રેવીસ વિક્રમ ચૈત્ર સુદ નવમી ગુરૂવારજી
શ્રીસુન્દર ગુરુપ્રતાપે પ્રૌઢ કર્યું કાવ્ય શ્રી આધારજી "

પ્રેમાનન્દે બીજા કાવ્યો જેમ બહલાવ્યા તેમ આ સમય પછી ઓખાહરણ પણ અનેક કથાપ્રસંગોએ અવશ્ય બહલાવ્યુ હશે, એમ માનવા કારણ છે. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળવાળી ૨૯ કડવાની પ્રતિમા આ પંક્તિઓ છે —

'પરંન્તુ ગુજરાતમાં પડતા અવરનવર નાના મોટા દુકાળો ઉપરાંત સં. ૧૭૨૯માં ભારે ઓગણત્રીસો કૂડો કાળ પડયો. "ક્ષુધાતુર થયાં પ્રાણી પશુ ભક્ષે અન્યોન્યનાં બાળ,"[૫૦] "માતા પુત્રને ખાય" એવા વસમા અને કારમા દુકાળનો અનુભવ થતાં, ગુજરાતના અશરફ શરાફી વ્યાપારીઓથી વસાયલા, વ્યાપારના ધામ "નંદરબારમાં આવી વસ્યો કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ અરિનો અરિ" અને પ્રસંગ અનુસાર, અનાવૃષ્ટિ ટાળનાર શૃંગી ઋષિનાં ગુણગાન કરનારૂં "ઋષ્યશૃંગાખ્યાન"નું સુંદર, હૃદયદ્રાવક અને રસભર કાવ્ય રચ્યું, ભક્તની નાણુંભીડ ટળાવવા નરસિંહની હુંડી ગાઈ અને સં. ૧૭૩૦માં લોકસંકટ ઉદ્ધારવા જગદુદ્ધારક વામનજીની "વામનકથા" પણ કરી. વળી સિંહસ્થની સંધિ આવતાં ગોદાવરીની યાત્રાનો પણ પ્રસંગ સાધ્યો પણ હશે. પરંતુ તેથી કહેવાયું છે તેમ સં ૧૭૨૯માં મરણ પામેલા મરાઠી સમકાલીન કવિ વામનનાં (શાકે ૧૫૪૦–૧૫૯૫) કાવ્યો વાંચવાનો યોગ થયો હતો એમ માનવાને સબળ કારણ જણાતું નથી. અલબત્ત યાત્રાપ્રસંગો અને વ્યાપારસમાગમોથી તે સમય અગાઉ મરાઠી ભક્તિપ્રેરક સાહિત્યનો ગાઢ સંપર્ક ગુજરાતી પ્રજાને થયો હોવો જોઇએ જ. નંદરબારમાં તે નંદીપરામાં રહેતો હતો. અહિંના નિવાસના આરંભમાં તે કથાગાન કરતો હતો; પરંતુ તેની કીર્તિ ઠેઠ રાજદરબારમાં પોહોંચતાં, સં. ૧૭૩૬–૩૭માં તેણે રાજાને રીઝવવા નરસિંહના બાપનું શ્રાદ્ધ, માંધાતાખ્યાન, દ્રૌપદી સ્વયંવર આદિ હાસ્યરસ અને વીરરસને પોષનારાં આખ્યાનો તથા ભગવદ્‌ગીતા વગેરે એક પછી એક રચવા માંડયાં [૫૧] આ જ અરસામાં કદાચિત્–શાંતરસપ્રધાન કાવ્ય અષ્ટાવક્ર આખ્યાન પણ અહીં રહી

વીરક્ષેત્ર મધ્યે, વાડી માહે વિપ્ર ચતુર્વિંશી જ્ઞાત,
પ્રેમાનન્દ આનન્દે રહે, જય જય વૈકુંઠ નાથ.

[૫૦] ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૫. કડી ૧૯–૨૯; ક. ૩૫ કડી ૧૭–૨૫

[૫૧] "નંદરબારમાં ભક્ત બહુ છે, નરસિંહ કથાથી હરખ થાય રે
રાજાને રીઝવવા માટે, ઉદર પૂર્ણ કરે મહારાય રે.
(શ્રાદ્ધ સં. ૧૭૩૬ કડું. ૨૫)

તેણે રચ્યું હશે. સં. ૧૭૩૮માં સુદામાચરિત્ર ગાઈ, તે પાછો વડોદરે આવ્યો. વડોદરામાં મોંમેરૂ નાગરી ન્યાતની પાટે ગયું, અળવીતરા નાગરોની પચ્ચીથી ઉડાવવા "નાગરનિંદા" બાંધી, અને શામળશાહનો વિવાહ રચી હાસ્યરસ ઠલવ્યો. સં ૧૭૪૦માં સુધન્વાખ્યાન અને સં. ૧૭૪૧ માં રણયજ્ઞ ગાયો અને પાછી નંદરબાર તેમ સુરત વચ્ચે પાછી આંટાફેરી કરી, નળાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણ રચ્યાં. સુભદ્રાહરણ તેમ જ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, દેવીચરિત્ર આદિ રચી માર્કંડેયપુરાણનો પદબંધ બાંધી દીધો. નંદરબારમાં રહેતાં ધીરે ધીરે તે સં. ૧૭૧૬માં(કે સં. ૧૭૪૫ માં) રાજગુરુપદ પણ પામ્યો.[૫૨] તે દરમ્યાન તેણે અનેક રસભર કાવ્યો અને આખ્યાનો સુરત અને નંદરબાર ઉભયમાં તેમ જ વડોદરામાં પણ બાંધ્યાં અને પૂર્ણ પણ કર્યાં. આ જ અરસામાં સમજાય છે તેમ કેટલાક સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં જેમ મહાકવિઓએ અને અલંકાર, પિંગળ, શબ્દભંડાર, ચિત્રબંધ, કૂટપ્રબંધ, આદિનું અલૌકિક પ્રભુત્વ સિદ્ધ કરનારા વૃત્તાનુસારી પ્રબંધો રચ્યા છે તેવી ધાટિએ પ્રબંધો રચવાને પ્રેરાતાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદીહરણ રચ્યું તેમ જ નાટકોની રચનાનું કાર્ય પણ આરંભ્યું. શામળશાહના વિવાહનો અંત ભાગ (કડવું ૪૫, ૧૮–૩૭) આની સબળ સાક્ષ પૂરે છે.

નંદરબારની સ્થિતિ કેવી હતી ?

નંદરબાર તે અરસામાં વ્યાપારનું ધીકતું મથક હતું. તે કિલ્લાકોટ અને પાણીના સંગ્રહવાળું આબાદ શહેર હતું. નંદરબારના 'ગુર્જરો', મૂળે ગુજરાતના 'લેઉઆ કણબી'ઓ હતા, અને તેઓ આ પ્રદેશ ખેડતા હતા. સંવત સૈકા ૧૭–૧૮માં ગુજરાત અનધન સ્થિતિમાં હતું; દુકાળાદિથી હેરાનવેરાન અને ખેદાનમેદાન થયલું હતું. મોગલોના અને મહેતાસીયોના ત્રાસ

"..................અલ્પ બુદ્ધિએ રીઝવું રાજન
રાયે આજ્ઞા શ્રીમુખે ભાખી, ધર્મરાયની લીલા દાખી"
(દ્રૌપદી સ્વયંવર સં. ૧૭૩૬ કડવું. ૭)

૫૨ "રાજગુરૂપદ હઈને" અશ્વમેધાખ્યાન.

સુધી રહ્યું હતું ત્યાં લુંટારા મરાઠાઓએ પણ બેસુતમ કાળો કહેર ઠામઠામ વર્તાવા માંડયા. દુકાળોએ પણ સંતાપ પાડવામાં કાંઈ મણા ન રાખી, એટલે સાહસિક ગુર્જર વ્યાપારીઓ અને ધનાર્થીઓએ દક્ષિણ તરફ પાછી દૃષ્ટિ ખાસ દોડાવી કેટલાક સમયથી ઘણા ગુર્જર શ્રીમંતોની પેઢીઓ નંદરબારમાં તેમ જ બુરહાનપુરમાં હતી. તેમ દક્ષિણમાં પ્રેમાનંદના પુરોગામી ભાલણ ઔરંગાબાદમાં, શિવદાસ વિજાપુરમાં તેમ જ અન્ય કવિઓ આવાં વ્યાપારના મથકોએ ગુર્જર બંધુઓના આશ્રયથી રહ્યા હતા. અંગ્રેજોએ સં. ૧૭૩૨-(ઇ. સ. ૧૬૬૬)માં પહેલાં અહીં કોઠી ઘાલી હતી અને પછી અમદાવાદમાંથી નંદરબારમાં સં. ૧૯૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૦)માં મુખ્ય પેઢી સ્થાપી હતી. આમ નંદરબાર ધીરે ધીરે વ્યાપારી મથક બન્યું હતું તે વેળા નંદરબારનો ફકીર (કદાચ ફોજદાર) કોણ હતો, તે પ્રામ ઇતિહાસથી જણાતું નથી;[૫૩] પરંતુ મરાઠી પરિબલથી કંઈક અસ્તવ્યસ્ત થતાં, મોગલાઈની પડતીના કાળમાં કદાચિત્ ઝાલાવાડમાંથી ભાગી આવી અહીં સને ૧૪૨૯થી વસેલા કોઈક કાઠારના વંશજોના કબજામાં આ પ્રદેશ હશે, એમ પાકે પાયે સમજાય છે.[૫૪] વળી એન્ડર્સનનું "વેસ્ટર્ન ઇંડીઆ" અવલોકતાં તેમ

---

૫૩ સ્વ. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇએ નંદરબારની મુલાકાત લઈ શોધ ક્યાના પરિણામે જણાવ્યું છે કે "તે વેળાના નંદરબારના રાજાનું નામ ભૂપતસિંહ અને રાજપુત્રનું નામ વીરસિંહ હતું. ઓખાહરણ સાંભળવા રાજાએ તેને તેડાવ્યો હતો, અને તે સાંભળી ઇનામ આપ્યું પછી તેની સૂચનાથી રાજાને તેની મરણ પામેલી રાણીના શોકમાં દિલાસો આપવા નળાખ્યાન રચવા માંડ્યું, અને સં. ૧૭૪૨ માં પૂરૂં કીધું" (જુઓ નળાખ્યાન રા. છ. દા. મોદીવાળું પાનું ૨૧.)

પ્રેમાનન્દના પોતાના ઉલ્લેખો નંદરબારના રાજા સાથેના તેના સંસર્ગના છે. ૫૩ તે વેળાનો નંદરબારનો સપ્રમાણ અને વિશેષ વિસ્તૃત ઇતિહાસ મળે તો પ્રેમાનન્દના જીવનપ્રસંગો ઉપર સારો પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

૫૪ જુઓ "બૉમ્બે ગેઝેટીયર" વૉલ્યુમ ૧૨ પ્રકરણ ૧૪ પાનું ૪૫૭ તે "ટ્રેવરનીઅર ઇન ઇંડીસ" ગ્રંથનો ભાગ બીજો મળે તો આથી પણ કંઈક વધુ [illegible] જાણવા સંભવ છે. એન્ડર્સનનું વેસ્ટર્ન ઈંડિયા પાનું ૧૬; ઈલીઅટ

ઇતિહાસકાર ઈલીયટનો ગ્રંથ જોતાં સં. ૧૭૫૧(ઈ સ. ૧૬૯૫)માં (પ્રેમા-
નંદબારમાં હતા તે સમયે) મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબનો આશ્રિત એક
ફોજદાર" હાલના થાણદાર કરતાં વિશેષ મુલ્કી સત્તા અને સ્વતંત્રતા
ાવનારો ઠાકોર નંદરબારનો વહીવટ ચલાવતો હતો. તેણે સં. ૧૭૫૨–૩
ઈ. સ. ૧૬૯૭)માં મરાઠાઓને તેમ જ મોગલ સરદાર હુસેનઅલીને
હંફાવ્યા હતા; તે સમયે નંદરબાર જેવાં વ્યાપારી ધામોના કિલ્લા અવરનવર
થબદલ થતા હતા અને મરાઠાઓ ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવતા હતા. છતાં
મોમાં નંદરબારનો ઠાકોર (ફોજદાર) શૂરવીર તથા કાબેલ હોવાથી ઘણો
ળ પોતાની સત્તા ટકાવી રહ્યો હતો, એટલું જ નહી પણ એ પ્રદેશમાં
તાનો શિક્કો પૂરેપૂરો જમાવ્યો પણ હતો. કદાચ આ ઠાકોર તદ્દન સ્વતંત્ર
હે હોય પણ ખંડણી ભરનારો હશે, છતાં તે કાગળમાં મુલ્કગીરી કરનારો ઠાકોર
ઈને રાજા જેવો જ લગભગ સ્વતંત્ર હતો. તેથી તેને ' રાજા 'ના નામથી
યાર્થ રીત્યા સંબોધી પ્રેમાનન્દે તેનો ઉલ્લેખ કીધો હશે, એમ જણાય છે.

અહીં નંદબારમાં પ્રેમાનન્દ સં. ૧૭૬૬ સુધી તો રહ્યાનું અને સારી
તે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યાનું ચોકસ જણાય છે. વલ્લભના (અપ્રકટ) ગ્રંથના
ાધારે રા, બ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા જણાવે છે કે "નંદરબારના
જા સાથે કવિને સારી મિત્રાચારી હતી; તેથી રાજા તેને ઘણી વાર
તાને ત્યાં બોલાવતો. વડોદરાના બે ધનાઢ્ય નાગર વાણીઆ પ્રેમાનન્દનાં
સ્તકોની નકલો કરાવતા અને એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ તો પોતાને ખર્ચે તે
હેંચતો."

પ્રેમાનન્દની વૃત્તિ પ્રશંસોપજીવી ન હતી; તેને યદચ્છા કીર્તિ અને
ધન પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને ઠીક જામ્યાં પણ હતાં. તે રાજ્યાશ્રય ઉપર
ધી જ ઝાઝું ઝઝુમ્યો ન હતો. અને તે કારણે કેવળ નંદરબારના રાજા પાસે

; ઇતિહાસ, વોલ્યુમ ૭, પાના ૩૬૨–૩ નંદરબારની લુંટ તેમ જ હુસેનઅલિની
ાઈનો પ્રસંગ વણવિધ્ન અવલોકનાર્થે જુઓ " ફોર્બ્સ ગેઝેટીયર" વોલ્યુમ ૧૨,
ના ૨૫૧ ની ફુટનોટ, આદિ

જ પોતાનું કવિજીવન નિર્ગમન નહી કરતાં પ્ર
સંપત્તિ અને સંતતિ પરત્વે સુરત[૫૫] અને વડોદરામાં પણ કથા કર
અને ત્રણે સ્થળે પ્રસંગોપાત્ત 'જાવ આવ' કરે
વડોદરામાં તેણે નાગરી ન્યાતની પાટે બેસી "મામેરૂં" ગાયાની વ
પ્રસન્ન થયલા નટખટ નાગરોએ તેની આગળ પાણીના ચંબુ ધર્યાની વ
સુપ્રસિદ્ધ છે. નાગર મિત્રોના ચીઢવ્યાથી ચીઢવાઈ 'શામળશાહનો મોટો વિવાહ
(સં. ૧૭૪૦) અને શંકરદાસની પ્રેરણાથી 'સુધન્વાખ્યાન' (સં. ૧૭૪
વડોદરામાં રચ્યું, તેમ માર્કંડેય પુરાણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવતના ઘ
પ્રસંગોની છૂટક છૂટક કથાઓથી પુરાણીઓને તોબા પોકરાવ્યાનું પણ સમજા
છે. તેને જામેલા પુરાણીઓ સાથે ચકમક ઝરવાનું મુખ્ય કારણ તેનું કથાગા
જ છે. આ રસપ્રદ પ્રવૃત્તિથી તેમ જ સંભવિત છે તેમ વ્યાપારવણજના ભા
લાગથી પણ તે પુષ્કળ ધન કમાયો હતો. નાગર વાણીયા માધવદાસ
શંકરદાસ, રૂપનારાયનદાસ આદિ સફરી પારેખોએ તેને ઘણો ખટાવ્યો હશે; કાર
કેવળ કાવ્યપ્રવૃત્તિથી જ એક કથાકાર કવિ આટલો ધનાઢ્ય થાય એવે
તે જમાનો ન હતો. જેમ તે કમાયો પુષ્કળ તેમ ખર્ચ કરવામાં પણ ઘણો જ
ઘેલાળ હતો. તેણે પોતાની જન્મભૂમિ વડોદરામાં "ઘૃતસરિતા ચલાવી
ખાંડની પાજ બાંધી," અનેક ન્યાતવરાઓ કર્યાં અને ૧૦ હજાર
આલિકીનાં ટાંકાં તથા કુવાવાળાં આઠેક ઘર બાંધ્યાં. તે ભાગ પ્રેમાનંદ
ખડકીને નામે હજી પ્રસિદ્ધ છે.[૫૬]

---

૫૫ સ્વ. ઇચ્છારામભાઈએ જણાવ્યું છે કે "પ્રેમાનન્દે ત્રણ વખત સુરતમ
કથા કરી છે. એક વાર બારખાનાને ચકલે, એક વાર ધીરે કોટે, અને એક વ
જદાખાડીમાં. સુરતમાં હીંદુ શરીરે નાક મોહનદાસ નામના કણબીને ત્યાં
ઉતરતો હતો. આ મોહનદાસ દેવીભક્ત હતો, પણ કથાનો શોખીન હતો, અ
તથી તેણે "ભણાક પુરાણી અને ગામરીલા સહીને આશ્રય આપેલો છે." (નર્મ
ખ્યાન શ. છ. હ્યા. મેડીવાળું પાનું ૧૦૦)

૫૬ જુઓ પ્રા. કા. અંક ૧ લો. પાનું ૧૮.

તેને સંતતિમાં બે પુત્ર હતા; જીવણરામ. અને વલ્લભરામ જીવણરામ-
પુત્રપૌત્ર થયા હતા, જ્યારે કવિ વલ્લભને માત્ર એક જ પુત્રી રૂપી
તિધન હતું. ગૃહસંસારમાં કવિ પ્રેમાનંદ સુખી હશે એવું અનુમાન
ી શકાય છે. મોટા પુત્રની જીવનપ્રવૃત્તિ વિષે કાંઈ જણાયું નથી, પણ
ાજા પુત્ર ફાંકડા કવિ વલ્લભે તો પ્રેમાનંદનું નામ ઓપાવ્યું અને દિપાવ્યું
યું છે. પિતા સાથે ટક્કર બીડી, તેણે ફાંકડી કવિતા રચી છે અને
ર્જર સાહિત્યને નવે રસમાં અચ્છું તરબોળ કર્યું છે અને હિંદી આદિ ભા-
સાહિત્યોને પડછે ગુર્જરી ગિરાની પીઠ સ્થાપી છે. તેને પ્રેમાનંદના ગ્રંથો
મૂલ્ય લાગ્યાથી વારસામાં તેનો જ સ્વીકાર કીધો હતો અને પ્રેમાનંદની
ગુર્જરી માતાને સુપુષ્ટ અને સાલંકારવતી કર્યાં પછી જ પાઘડી પહેરવાની
તિજ્ઞા પણ તેણે એ જ ઉન્નત અભિમાનથી પૂરી કરી હતી. યક્ષપ્રશ્નોત્તરનો
આ પ્રસંગ રસપૂર્ણ છે. (કવિત્ત ૫૧૧ અને ૫૧૨) જો કે વલ્લભ અને
પ્રેમાનંદ વચ્ચે કાવ્યપ્રવૃત્તિઓ વિષે ઘણું ઘસાતું ચાલતું હતું કે જે વલ્લભનાં
ાવ્યોથી જ જણાય છે, છતાં પ્રસિદ્ધ ભારવી કવિને માટે તેનો પિતા જેવું
અંતરમાં વ્હાલ અને અભિમાન પોષતો હતો તેમ વલ્લભ માટે પ્રેમાનન્દનું
અંતર પ્રેમ અને આનંદથી છલકાતું હતું જ. આવા સુપુત્રના પિતા પ્રેમાનંદને
તશઃ ધન્યવાદ ઘટે છે.

શ્રી કોટીનો માણભટ્ટ અને પ્રાસાદિક કવિ.

પ્રેમાનન્દ કથાગાયક કે માણભટ્ટ હતો, એ કથન પ્રેમાનન્દના કેટ-
લાક આરૂઢ પ્રશંસકોને રૂચતું નથી; પરન્તુ તેમાં
શરમાવા કે સંકોચવા જેવું શું છે તે સમજાતું નથી.
કારણ કથાકાર અને માણભટ્ટનો ધંધો હાલમાં કેટલાકને
જણાય છે તેમ તે વેળા કેવળ ગાગરીયા, 'જોડકણાં જોડું'
ાણભટ્ટનો ન હતો. એ ધંધો તે વેળા કોઈ રીતે સમાજમાં દરજ્જામાં ઉતરતો તો
ા જ હતો, પણ ઉલટો અતિશય માન અને સત્કારને પાત્ર હતો. તે સમયની
જનસ્થિતિ, લોકવ્યવહાર, કેળવણીનાં સાધનો આદિ અવલોકતાં,[૫૭] એ તો સ્પષ્ટ

---

[૫૭] વિશેષ વિગતથી આ મુદ્દાની ચર્ચા આ લેખકે પોતે બહુત્ કાવ્યદોહન
ગ્ર ૮ માંમાં "નારસા" જીવનમાં કરી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ-૨૬ થી ૨૯.)

ખ્યાન ' વિના ભાગ્યે જ ખાલી વીતતા. સમર્થ સ્ત્રી. બ્રાહ્મણી તેનો ' ર
ક્મિણીનો ચકાવો ' ગાવાની અને બુદ્ધિશાળી સગર્ભા સ્ત્રીએ તો તે શ્રે
કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેમ નળાખ્યાન અને મદાલસાખ્યાન
યોગ્ય સમયે ગવાતાં.૫૮ " ધન્ય છે એ પ્રેમાનન્દને કે જેના કાવ્યસમુદ્ર
પર્વેપર્વે સ્નાન કરવાને આટલા બધા આત્માઓ દોડી આવે અને શ
કોમળ તથા ભક્તિમાન્ થઈ, સંસારમાં પાછા વળે. "૫૯ આવી વસ્તુસ્થિતિ
હોઈને પ્રેમાનન્દ માણભટ્ટ કે કથાગાયક કહેવાય, તેમાં તેની શોભા રં
પણ કમી ન થતાં ઉલટી શતગુણી વાધે છે.

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અસાધારણ અને અસ્ખલિત પ્રવાહવતી જણાય છે
લગભગ પોણા સૈકા પર્યંતની (સં. ૧૭૨૦ થી ૧૭૯૦
તેની સતત, બહુવિધ, અને લોકાનુરંજક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય-
પ્રવૃત્તિઓ એના પુરાવા રૂપે મોજુદ છે. નિ:શંક તેની
અતિવેગવતી, અનેકમાર્ગી કાવ્યશક્તિ ગુર્જર સાહિત્યના
ઇતિહાસમાં અનુપમ સ્થાન ભોગવે છે. તેનાં આ

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અને તેના અંશો.

આખ્યાનો, પ્રસાદ, માધુર્ય, સાન્દર્ય અને કવચિત ઓજસને માટે પણ
વખાણવાલાયક છે. તેની રસ જમાવવાની કળા અદ્ભુત છે. અને આમાં કોઈ
ગુજરાતી કવિએ એના પેંગડામાં પગ ઘાલ્યો હોય એમ જણાતું નથી.
તેનાં વસ્તુનિરૂપણો એક રસમાંથી બીજા રસમાં એવી સરળતા તથા સા
હજિકતાથી સંક્રાન્ત થાય છે, તેમ જ રસભંગ વિના એક પ્રસંગમાંથી

---

૫૮ આ લેખકે પોતે પણ પોતાનાં વૃદ્ધ સગાંને ત્યાં થોડાંક વર્ષ સુધી આ આ
ખ્યાનો ગાયાં હતાં, તેમ જ પોતાનાં અ. સૌ. (હાલ ગં.) માતુશ્રીના કંઠથી પ
વર્ષો પર્યંત સાંભળ્યાં પણ હતાં. શામળભટ્ટની વાર્તાઓ પિતાને મુખેથી સાંભળી હતી
તેમ રાતના ઉજાગરા માણભટ્ટોને અને હરદાસોને સાંભળવાને કર્યા હતા. વૃદ્ધ પિતામહ
તથા પિતામહીના મુખથી બ્રહ્મમુહૂર્તમાં નરસિંહ આદિનાં પરો ગાતાં સાંભળેલ
છે; અને તેના રણકાર હજીયે કાનમાં રણકે છે.

૫૯ જુઓ રા. નવલરામભાઈનું મોમેર. પાનું ૧૭

બીજા પ્રસંગમાં એવી ખુબીથી સરે છે કે ચતુર શ્રોતાજનો જ તે સહસા કળી શકે. તેની બુદ્ધિ પ્રશસ્ત છે, તેનું વાંચન વિશાળ અને વસ્તુસાધનસંપત્તિ અઠલક છે; તેમ સહજ સ્ફૂરી ઉઠે એવી હસ્તામલકવત્ સુસાધ્ય છે; તેની વસ્તુયોજનાશક્તિ તેમ જ પાત્રાલેખનશક્તિ અને પ્રસંગપસંદગી પણ સામાન્ય રીતે ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ ઔચિત્યવતી છે. તેની નીતિભાવના ઉદાર અને ધર્મપરાયણ છે; તેની વૃત્તિ અને આશય ઉંચા પ્રકારનાં છે; તેનું વાક્ચાતુર્ય ઈશ્વરદત્ત અને પ્રાસાદિક છે; તેનો જુસ્સો વિરલ તેમ જ સહજ છે; તેની ભાષા શુદ્ધ, પ્રૌઢ, હૃદયસ્પર્શી અને સંક્ષિપ્ત છે; તેની ભાવાલક્ષિત અખંડ, અતિ ઉત્કટ અનુરાગવતી તેમ જ ઉજ્જ્વલ છે, અને તેનું દેશાભિમાન પણ ગૌરવભર્યું છે; તેની વર્ણનછટા સહજ અને રસ ઝરતી હોવા સાથે સામાન્ય રીતે કૃત્રિમતાના અંશોથી વિહીન છે; તેનાં રીતભાતનાં અને જનસ્વભાવનાં વર્ણનો તેમ જ સ્થિતિનાં ચિત્રો સૌંદર્યની ચમકવાળાં છે; તેની મીઠાશભરી વાણી અને વાણીસામર્થ્ય અહોબુદ્ધિ પ્રકટાવે છે; તેનો શબ્દભંડાર વિપુલ અને સહજસિદ્ધ છે, ત્યારે શબ્દાડંબર ક્વચિત્ક છે; તેના તર્કતરંગો ઉંચા અને તરવરતા છે; કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો રમણીય અને ભવ્ય છે; અલંકારો તો તેના હસ્તમાં જ રમી રહેલા જણાય છે; પરંતુ અતિમોહથી કેટલીક વખત ઉપરાઉપરી ખડકીને કૃત્રિમતા તેમ જ પાંડિત્યનો પાસ તેને દઈ દે છે; તેના વિનોદ, ટોળ અને મર્મના નમ્ર પલટાઓ તાકયું તીર મારનારા છે; તેનું જનસ્વભાવનું, માનવ આવેશો અને લાગણીઓનું, લોકવ્યવહાર અને રૂઢિઓનું, સંસાર અને પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ઊંડું તેમ જ મર્મગ્રાહી છે. આથી તેની ગ્રંથસંકલના અને પાત્રાલેખનની પદ્ધતિ ગુર્જર કવિઓમાં સર્વોપરિ નીવડી છે. તે મહાભારતાદિનાં પાત્રો અને પ્રસંગોને 'ઘરગતુ' કરવામાં એક્કો સિદ્ધ થયો છે. જો કે કાવ્યશાસ્ત્ર અને કળા તેમ જ રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિથી વિચારતાં તેમાં કેટલેક પ્રસંગે કંઈક કંઈક ન્યૂનતાઓ અને અતિક્રમણો પણ જણાય છે ખરાં.

તેનું ગાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ તેની કૃતિઓને વિશેષે દીપાવે છે અને

લોકપ્રચલિત રાગો, 'દેશીઓ' અને 'ચાલ' યોગ્ય સ્થાને વાપરવાની તેની ખુબી સુન્સ છે. તે પિંગલનો જાણકાર છે. મત્સ્યવેધાખ્યાન, દ્રૌપદી હરણ આદિ તેમ જ નાટકો તેની સાબૂત પ્રતીતિ કરાવે છે. આખ્યાનોની ઘટનામાં તેણે પોતાના જમાનાના સંસાર અને રૂઢિઓને ઘણી જ કુશલતાથી ઊતાર્યા છે અને હિંમતભેર ઈષ્ટ સમાજસુધારાનાં સૂચનો સૌમ્ય રીતિએ કર્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રસંગ પડયે તેના અનિષ્ટ અંશો અને ખરાબ અસરો ઉપર માર્મિક છતાં સમર્યાદ આક્ષેપો પણ નિડરપણે કીધા છે. પરંતુ આ રીતનો અતિ મોહ થતાં અને 'જનમનરંજન' નો અતિલોભ જામતાં તે કવચિત્ કવચિત્, વિવેકની મર્યાદા વટાવી ગયો છે અને કેટલીક વખતે તો ઉચ્ચ પૌરાણિક સંમાન્ય અને કવચિત્ દિવ્ય પાત્રોને પણ અતિ માનવભાવમાં ઉતારતાં કેવળ અધમ સ્થિતિમાં જ મૂકયાં છે. આ કારણે તેનું પાત્રાલેખન સામાન્ય રીતે ગુર્જર કવિઓમાં ઉંચી કોટીનું હોવા છતાં કલુષિત કહીં-કહીં જણાય છે ખરૂં. તે પોતાના મંદિરે પાછા ફરેલા વૃદ્ધ સુદામાના મુખે જાણે વેશ્યાઓને-સંબોધતો હોય, એવા અનુચિત ઉદ્ગાર પોતાની જ કુલીન ઋષિપત્ની પ્રત્યે કઢાવતાં તેની નિષ્કામવૃત્તિને લજાવે છે.[૬૦] સુભદ્રા-હરણમાં દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને મુખે "કંથ પાંચે પરહર્યા...પાપ-પુણ્ય બ્રહ્મ જાણે......મૃત્યુલોકમાં માર્ગ સર્વ મિથ્યા,"[૬૧] આદિ, "લે તારો સાહ્લો અને હું તો મારે ચાલી" એમ કહેનારી, કોળણને યોગ્ય શબ્દો કઢાવી, તેના સતીત્વને કલંકિત કરે છે. અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં ઉદ્દાલક જેવા કુલગુરુના મુખેથી "માતા પરણ્યા શૌરી......પશ્વાદિમાં જેમ જનેતા શું હશે?...એવો નથી કોઈ જ ભેદ શું તો મનુષ્યમાં[૬૨]?" આદિ અતિ

૬૦ "હું વૃદ્ધ ને તમો જોબન નારી, છે કઠણ લોકાચાર.
ભોગાસક્ત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ.
તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કા આણો છો વાજ."

સુદામાચરિત્ર કડવું ૧૩.

૬૧ સુભદ્રાહરણ કડવું ૩૦ લીટી ૧૧૭૫ થી ૧૧૮૦.

૬૨ અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડવું છઠ્ઠું. કડી ૫૨-૫૯-આમા. આથી વધુ અશ્લિલ

અનીતિભર્યાં વચનો શિષ્ય પ્રત્યે ઉચ્ચારાવે છે. વળી જો કે તેણે નાગરિકતા માટે પંકાતા નાગરોની લગ્ન, સીમંત અને શ્રાદ્ધની રીતિઓને તેના ખુલ્લા સ્વરૂપમાં મજાકભેર પ્રકટ કીધી છે ખરી, પરંતુ શામળશાહના મોટા વિવાહમાં નાગર પ્રધાનની કુલીન પત્નીને "કપટી અને વિશ્વાસઘાતી" આદિ વચનોથી પતિને સંબોધતી અને "છરો લઈને છોકરીને છૂંદવા દોડતી" વાઘરણ જેવી ચીતરી છે. ૬૭

ઉચ્ચ પ્રકારનું ચિત્રાલેખન.

આવા અપવાદો તેનાં આખ્યાનોમાં ક્વચિત દીસે છે ખરા. બાકી વિશેષ અંશે તો તેણે પ્રચલિત લોકરૂઢિનાં હસનીય, ત્યજ્ય અને ગ્રાહ્ય અનેક તત્ત્વો ઘણી જ નિપુણતાથી રસભર રીતે તેમ જ ટકોરભેર પોતાનાં કાવ્યોમાં અત્રતત્ર આલેખ્યાં છે. સ્ત્રીશિક્ષણની તેની ઉચ્ચ ભાવના વિદ્યા-

---

વચનો છે તે 'એઝ યુ લાઇક ઈ' માંના શેક્સપીયરના વચનોની યાદ દેવરાવે છે.

૬૭ જુઓ શામળશાહનો મોટો વિવાહ, આમાયે કડવા ૧૭ થી ૨૦, નાગર પ્રધાનનો સંસાર કેવો નીચતા અને અધમના ભર્યો વર્ણવ્યો છે તે. તેમાં નીચેની પંક્તિઓ ખાસઃ—

મદન મેહેતો કહે બહુ થયું બાઈ, જે રૂચ્યુ તે કરી જદુરાઈ
દબાયો દેખી દામની પેરે કહી, છરો લેઈ કે' નાંખું કમળા છુંદી. ૧૬
પેટભરા એકલશુરા કહી ભાડયો, કે' કંઈ નખોદણે સંસાર માંડયો. ૨૬
શઠ નફટ નાગર તમે નીચ, પરણાવો પુત્રી તો કરૂં કીચ. ૩૦
નિર્લજ નાગરીએ મારી લાત, કંકાસ મુકો થઈ ભાગી રાત. ૪૦
એમ કહી ઝાલી કૂટિયું, કુંવરી કેરૂં પોતાનું કપાળ, (શામળશાહ કડવું ૨૦)
વારવા ગયે વિકાળ થઈ, રૂધિર ઝરે છે જેને ભાળ. ૧૧

....

કથને કહે છે કામની કુંવરી લેઇને પડું કૂપ,
ધાર્યું કર્યું તમે તમ તણું, રૂપચિહ્ન જોયાં અનુપ. ૧૨

....

નંદિની આદિ પાત્રો પ્રતિબિંબિત કરે છે. લગ્નની ઉચ્ચ ભાવના પણ નળાખ્યાના-
દિમાં ઝળહળે છે તેણે મુખ્યત્વે સુન્દર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળાં કુલીન પાત્રો
અને પ્રસંગો જ પસંદ કરી, ગુર્જર બંધુઓનાં હૃદયમાં સૌન્દર્યબુદ્ધિ અને
ઉચ્ચ ભાવના ખિલવવા સહજ અને સરસ યત્ન કીધું છે હૃદયના સ્વયંભૂ
પ્રેમબળથી આકર્ષાયેલાં (ઉષા અને અનિરૂદ્ધ, નળ અને દમયંતી, મદ-
લસા અને ઋતુધ્વજ) નાયકનાયિકાઓનાં સહજ ચિત્રો આલેખી, તેમનું ઉચ્ચ
જીવન બોધપ્રદ રીતે પ્રકટ કર્યું છે, અને તે દ્વારા ઉચ્ચ સંસાર અને આહ્ય
રૂઢિઓનો સારો અને નિર્મળ પ્રભાવ લોકોનાં હૃદય ઉપર પાડ્યો છે
તેનાં ઘણાં ચિત્રો અવિશુદ્ધ અને જીવંત છે. તેની વર્ણનશૈલી ઠરેલી
છતાં ઉલ્લાસભરી છે, સુખદુઃખનાં હૂબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડનારી તેનાં
સંસારી વિવિધ કોટીનાં મનુષ્યોનાં ચિત્રો લાક્ષણિક અને છટાદાર તેમ જ
કુશળતાના નમુના રૂપ છે. તેણે પામર તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ બન્ને કોટિનાં પાત્રોનાં
ચિત્રો ચિતરવામાં હદ કરી છે પ્રસંગોનાં પ્રતિબિંબરૂપ આછાં આછાં
ચિત્રો તો તેનાં ઘણુંખરાં આખ્યાનોમાં તરવરે છે, નરસિંહ મેહેતા સંબંધી
કાવ્યો, મોંમેરૂ, હુંડી, શ્રાદ્ધ, અને શામળશાહનો વિવાહ, ચંદ્રહાસ, મદા-
લસા અને માંધાતાખ્યાન તેની સબળ સાક્ષી પૂરે છે પરંતુ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો
કોળી અને ભંગી, નળાખ્યાનનો કલિ અને બાહુક, શામળશાહમાં મદન પ્રધાન
ની પત્નીનો વાઘરણ જેવો વ્યવહાર, રૂક્મિણીહરણમાં રૂક્મિણીનું રૂસણું,
સુભદ્રાહરણમાં દ્રૌપદીનો કોપાનલ, હુંડીનો ડોશીવાણીઓ, મોંમેરાની નર-
સિંહની વહેલ, દ્રૌપદી સ્વયંવરની સુદ ઉપસુંદને લલચાવતી મોહિની,
નળાખ્યાનની હંસને પકડવા જતી દમયંતી, માંધાતાનો પ્રસવપ્રપંચ, અભિ

એમ કહીને કર ધરી ઝગઝગતી એક કટાર
ફોક કરો વિવાહ નહીં તો, મરૂં, મારૂં આણી વાર ૧૩
. .. .
જો વિવાહ ફોક નહીં કરાવો તો રૂધિર માસનો કરૂં કીચ ૧૪

(શામળશાહ કડવું ૧૭)

મન્યુ આખ્યાનમાં કૃષ્ણે ધરેલો શુક્રાચાર્યનો કપટવેષ, (કડવું ૮ મું) સુદામાચરિતમાં સુદામાનો પ્રયાણસમયનો વેષ, આદિ અનેક ચિત્રો આ-બેહૂબ આંખ આગળ તરવરી આવે એવાં જીવંત છે.

જ્જવલ રસાલેખન.

પ્રેમાનન્દનો રસશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રનો બહોળો પરિચય તેનાં આખ્યાનો ઉજ્જવલ રીતિએ કરાવે છે. તેણે લગભગ નવે રસ સુન્દર રીતે વર્ણવ્યા છે. કરૂણ રસમાં તો તે એક્કો હતો. મુખ્યત્વે નળાખ્યાન સહૃદય ાચકનાં નેત્રમાંથી અશ્રુ વરસાવે છે, તેમ મદાલસાખ્યાન, હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન ણ કંઈ કરૂણ રસમાં કમ નથી. તે જ પ્રમાણે તેનો વીર રસ પણ ઉચ્ચ પ્રતિનો છે, જોકે એકદમ હાકોટો પાડી નરમ મનુષ્ય પણ ઉચો ઉછળી ઉઠે એવો નહીં. રણયજ્ઞ, અભિમન્યુ, સુધન્વા અને માંધાતાનાં આખ્યાનો અને દેવી ચરિત્ર, તેમ જ દ્રૌપદીહરણ પણ વીરરસના નમુના રૂપ છે. સુદામામાં હાસ્ય રસ વિલસે છે, તેમ માર્મિક હાસ્ય રસની અને મીઠી મશ્કરીની પ્રતીતિ મોંમેરૂં, હુંડી, અને શ્રાદ્ધ પણ કાંઈ ઓછી કરાવતાં નથી. વળી શામળશાહનો વિવાહ આક્ષેપગર્ભ કાવ્ય તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે શૃંગાર રસની જમાવટમાં તો તેણે હદ કરી છે, અલબત્ત તનમનાટભર્યો અને મસ્તીથી ઉછળતો તો નહીં જ; વ્રજભાષાના કેશવ, બિહારીદાસ આદિના કરતાં ઉતરતી પાંતિનો પણ બેશક ઉંચી જાતનો અને ધીરગંભીર ખરો. કવિ નર્મદ કહે છે તેમ " જો કે એનો શૃંગાર દયારામના શૃંગાર કરતાં પ્રૌઢતર છે, પણ તેટલો મસ્ત નથી, તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે; તો પણ જેવો કાલિદાસનો, શેકસ્પીઅરનો, બાયરનનો, હાફેઝનો અને સુરદાસનો દર્દભરેલાં ચિત્રો આપતો, દુનિયાદારી સમજાવી નીતિ બતાવતો, અને પંડિતાઈભરેલો છે; તેવો પ્રેમાનન્દનો નથી " (જૂનું નર્મગદ્ય પાનુ ૪૬૭ મું) ઓખાહરણમાં તો શૃંગારરસ ઉછળે છે; મદાલસામાં વિપ્રલંભશૃંગાર દીપે છે, નળાખ્યાનમાં પણ તે ચમત્કારિક છે અને માર્કંડેયની પવિત્રતાની કથામાં પતિવિષયક રતિ ઉજ્જવલ રીતે પ્રકાશે છે. શાંતરસ સુદામાચરિત અને અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં

પ્રધાનપણે ઉલ્લસે છે. વત્સલ (વાત્સલ્ય) રસ, અને પ્રેમરસ, નાગદમણ, દશમસ્કંધ અને માર્કંડેયના અલર્કોપાખ્યાનમાં ઉચ્ચ રીતે વિલસે છે. રૌદ્ર અને અદ્ભુત રસના ચમકારા મદાલસાખ્યાન, વામનકથા તેમ જ માર્કંડેયપુરાણના નરિષ્યંત, વત્સપ્રી, ધર્મવીર અને નળારી વગેરેના ચરિત્રોમાં દિસે છે. તેનો અદ્ભુત રસ કૃત્રિમ કહી શકાય નહીં તેમ બહુ સ્વાભાવિક પણ કહેવાય નહી, છતાં તે બહુધા પામર તો નથી જ. ભયાનક અને બિભત્સ રસ પણ પ્રસંગપરત્વે માર્કંડેયપુરાણાદિમાં વર્ણવ્યા છે, તેમ તે તે રસના ઉદ્દીપન અર્થે કામ, ક્રોધ, ક્રૂરતા, શોક, અસૂયા, આદિ ભાવો પણ તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રસંગપરત્વે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉતાર્યા છે. જનરત્નભાવનું, સ્થિતિવિનિનું, સુન્દર વર્ણન, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર અને નરસિંહ સંબંધી સર્વે આખ્યાનોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું આલેખાયલું છે, તેમાં 'દશમસ્કંધ' તો સર્વોત્કૃષ્ટ છે આથી કેટલાક તેના દશમસ્કંધને મીલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ'ની તેમ જ નળાખ્યાન અને મોંમેરાને "ડન્ટી" કે "ગીટી" ના કાવ્યની કક્ષામાં મૂકે છે, અને તેનાં ચિત્રો અને કર્મરેખાને ચોસરના જેવા નાટ્યકલાયુક્ત લેખે છે.

પ્રેમાનન્દ સર્વાનુભવરસિક કવિ હતો. છતાં તે સ્વાનુભવરસિક કવિઓને છક્કડ મારે એવો ઉંડો પ્રતિભાશાલી કવિ હતો કેટલાક (રા. ભાનુસુખરામ આદિ) કહે છે કે, તેનામાં સ્વાનુભવરસિકતા ન હોતું, અને તેટલે અંશે તેની કાવ્યશક્તિ એટલી ઊંડી ન હતી! પરન્તુ તેમણે એ સમજવાની જરૂર છે કે 'સર્વ' માં 'સ્વ' આવે જ આવે, પણ "સ્વ" માં 'સર્વ' વિરલા દિવ્યચક્ષુઓને તો અચૂક જ આવે.

પ્રેમાનન્દનું સર્વાનુભવ રસિકત્વ તે જ સ્વાનુભવરસિકત્વ

એથી જ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્યભાવનાવાળા પ્રાચીન, નિરભિમાની કવિઓ વિશાળ ઉદાર ભાવનાવાળા હતા, એટલે કે "વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્" ગણવાના વિચારવાળા હતા; પોતાનાં ગ્રાહક બંધુઓના સુખદુઃખને પોતાનાં જ સુખદુઃખ માની તેનો આસ્વાદ પડઘો પાડનારા કવિઓ હતા. તેથી પોતાનાં મહાન્

પાત્રો દ્વારા જ, તેઓ આત્મલક્ષી (subjective) થવાને બદલે પરલક્ષી (objective) થવાનું વિશેષે પસંદ કરતા અને સ્વાનુભવને સર્વાનુભવની કક્ષામાં પૂરી ખુબીથી તેમ જ તાદાત્મ્યથી ઉતરતા વળી સ્વાનુભવ તે કાંઈ સઘળાયે વ્યક્તિઓનો ઉદ્ગાર અને ઉન્નત હોય નહીં, અને હાલના કેટલાક અભિમાની કવિવર્યો અને કવિનામોની પેઠે પ્રાચીન કવિઓ પોતાને મહત્વની વ્યક્તિઓ લેખતા નહી, પણ પામર લેખતા એટલે તેઓએ સ્વાનુભવ પ્રથક્ ગાયો નહિ, એ તેમની પ્રકૃતિને અનુકૂલ હતું જ. બાકી ખરા, નૈસર્ગિક કવિની કૃતિમા તો તેનો આત્મા ઉતર્યા વિના રહેતો જ નથી; અને તેના હૃદયગુંજનો પણ તેમાં પાત્રોનાં ગુંજનો દ્વારા યથાયોગ્ય અવકાશ પામ્યા વિના રહેતાં નથી જ. એટલે તેના સર્વાનુભવરસિકત્વમાં તેમનું સ્વાનુભવરસિકત્વ ઓતપ્રોત થયલું હોય છે જ, અને તે જ તેમની સ્વાભિમાનિકી કૃતિની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, આદિ કવિઓ આનાં જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે. તેમના હૃદયના ભાવો અને લોકલાગણીના અનુભવો તેમની કૃતિઓમાં તરવરતા જણાય છે શુ નરસિંહ મેહેતાનો દારિદ્રનો સ્વાનુભવ તેના ' સુદામાચરિત્ર 'માં, ધીરાનો વૈરાગ્ય અને યોગનો સ્વાનુભવ તેનાં પદોમાં, દયારામભાઈનું હૃદયમથન તેમની દર્દભરી ગરબીઓમાં પ્રત્યક્ષ થતું નથી ? તેમ શુ પ્રેમાનન્દનો પ્રભુપ્રેમનો સ્વાનુભવ દશમ સ્કંધમાં ઉતર્યો નથી ?

આથી નૂતન કવિવર્ગ સમજે છે તેવા સંકુચિત અર્થમાં કદાચ પ્રેમાનન્દ સ્વાનુભવરસિક નહિ હોય, અને નથી જ, તોય તેથી કાંઈ તેની કાવ્યશક્તિની કીર્તિ ઝાંખી થતી નથી તેની અદ્ભુત કલ્પના, પાત્ર દ્વારા પ્રસંગપરત્વે ઉચિત ભાવ પ્રકટાવવાની અને ઉચિત દ્રશ્ય પ્રત્યક્ષ કરાવવાની નિપુણ કળા, ધાર્યો રસ જમાવવાની સિદ્ધ શક્તિ, આદિ કાવ્ય-અંશો તે જમાનાની સ્થિતિ અને લોકરુચિ વિચારતાં અને ગુર્જર સાહિત્યનું પૂર નાણતાં બેશક ઉચ્ચ પ્રતિના જણાયા છે. અને એ કાંઈ તેને માટે ઓછું ગૌરવભર્યું નથી.

— • —

કવિ પ્રેમાનંદ અને ભાષાભક્તિનો યુગ

પ્રેમાનન્દ શું ભાષા-ભક્ત હોઈ શકે ?

આવા રસિક અને પ્રાસાદિક કાવ્યપ્રદેશમાં યથેષ્ટ વિહરનાર, ગુર્જર બન્ધુઓનાં વ્યવહારશીલ જીવનને ધર્મ અને નીતિના રસાલ બોધથી રમનાર, તેમ જ હરિભક્તિનાં દ્રવમય રહસ્યથી વિલસાવનાર, પ્રેમાનન્દના હૃદયમાં માતા ગુર્જરીને સર્વાંગસુંદર તેમ જ હૃષ્ટપુષ્ટ, જાજરમાન કલેવરવાળી કરવાનો અનુરાગ હૃદમૂલ નિઃસંશય જામ્યો હતો અને તેણે એ અનુરાગનો બહેકાટભર્યો પમરાટ પણ વિવિધ રસિક કાવ્યકૃતિઓથી પોતાના "ગરવા દેશ ગુજરાત"માં ગામેગામ પમરાવ્યો હતો, એ વિષે શંકા હોઈ શકે જ નહિ. છતાં તેના નાટકસાહિત્યના પ્રકાશનથી તેમ તેના પ્રશંસકોનાં ગુણગુંજનોથી કેટલાક બુદ્ધિમાનો તેની એવી ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિ વિષે પણ શંકા ઉઠાવે છે. તેઓ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, "પ્રેમાનન્દની ગુર્જર ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિષે બહુ સ્તુતિ થાય છે. અને તેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારવાર ઉપસ્થિત કરાય છે. વસ્તુસ્થિતિ શી હશે, તે પ્રભુ જાણે ![૪૯]"

આમાં પક્ષવાદીને શું ખુંચે છે, તે અમે પણ કહીશું કે પ્રભુ જાણે ! શું પ્રેમાનન્દની બહુ સ્તુતિ તો ખુંચતી નહીં હોય ? કારણ તેમ માનવા સાધન છે. અથવા નવીનોની ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિનો એકવહથ્થો-હો દાવો-ઈજારો પ્રાચીનોના વારસા રૂપ ઠરે છે, અને તેના આરંભના યશના

૪૯ રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીયાનો કવિ પ્રેમાનન્દના નાટકો-નો નિબંધ; પાનું ૧૯ ૧—[क]. ર૧ ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ આદિ અન્ય સંમાન્ય ટીકાકારોની આ સંબંધી ટીકા સ્થળસંકોચથી અહીં ઉતારી નથી, તેથી આક્ષેપનું સંધાન એક જ વ્યક્તિ ઉપર છે, એમ સમજવાનું નથી જ; માત્ર સ્થાલિપુલાક ન્યાયે, પૂર્વપક્ષના વાદની કોટિ ઉપરના કથનમાં યથાસ્થિત સાંવાયલી હોવાથી અહીં ઉતારેલી છે. તેના વક્તા અત્ર ગૌણ, અતિ ગૌણ છે.

ભાગી પ્રાચીનો થાય છે એ ખ્યાલ શું ખુંચતો તો નહીં હોય ? અરે રે ! જ્યાં ઝગહળતા દીપકપેરે પ્રેમાનન્દનાં તેની સતત ભાષાસેવા અને ભાષાભક્તિના જ્વલંત મૂર્ત સ્વરૂપ, ગંભીર, ગંભીરાર્થ આખ્યાનો ગુર્જર બંધુઓનાં હૃદયને અદ્યાપિ પર્યંત ઉજમાળી રહેલાં મોજુદ છે, ત્યાં "વસ્તુસ્થિતિ શી હશે," એવી શંકા ઉઠાવાય છે. અને જે તપાસવાનાં સાધનો અતિ સુલભ છે છતાપે, પ્રભુને તેની જાણુનો દિલાસો અપાય છે ! ત્યારે પ્રેમાનન્દપુત્ર વલ્લભના શબ્દોમાં સખેદ એટલું જ કહેવાઈ જવાય છે કે,

> આહા ! વળી એના થકી, સારા માઠા શું કરાય ?
> પૂજાય છે પેર વના, વારૂ જ્યાં વિવેક છે ! !
> × × × ×
> વિદ્યાવાન હતા ગયા, એવો ગુજરાત આ.
> × × × ×
> ધિક્ ધિક્ ધ્યાન માન, અરે ન સહુ સમાન
> કરવું હવે તો ભ્યાન, લાગો પુરે દેવતા.[૬૪]

છતાંયે વસ્તુસ્થિતિ **શી હોવી ઘટે** છે ? અને શી હતી ! તે બાહ્ય તેમ જ આંતર પ્રમાણોથી તપાસવી આવશ્યક છે.

સાહજિક ભાષાભક્તિ

પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શું ભાષાભક્તિ સાહજિક નથી ? શું માતાના દૂધની સાથે જ તે અંતરમાં પ્રવેશ પામતી અને જામતી નથી ? ભાષાનો પહેલો હેતુ જ વ્યવહારસાધના છે અને વ્યવહાર સાથે અભિમાન તો નિકટપણે સંકલિત છે, એ વિચારતાં શું ભાષાભિમાન પણ અંતરનું સ્ફુરણ નથી ઠરતું ? શું સુજ્ઞ વિચારકોનું આ કથન સત્ય નથી કે, સંસારમાં માતા વિના સંતાન જીવન વિતાડી શકશે, પરન્તુ ભાષા વિના તો એક ઘડી પણ નિભાવી નહીં શકે ![૬૫] તો પછી શું એક સહૃદય કવિના અંતરમાંથી

---

૬૪. મિત્રધર્માખ્યાન–વલ્લભ. અને. ૮ મું. પ્રા. કા. ગ્રન્થ ૪, ૫;

૬૫ પ્રસ્તુત લેખ છપાતી વેળા (સને ૧૯૧૮ માં) મારા એક સ્નેહી દક્ષણી

એવી વૃત્તિ પ્રકટે, એ અસ્વાભાવિક અને અસંભવિત છે? અને તેમાંય વળી જે કવિને જનસ્થિતિનો ગાઢ પરિચય છે, જેનું ગીર્વાણ તેમ જ હિન્દી ભાષાનાં ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યોનું અવલોકન ઊંડું અને મર્મસ્પર્શી છે, જે સ્વભાષાના સાહિત્યની પામરતાથી પૂરેપૂરો વાકેફ છે, તેમ જ જેનું હૃદય ગીર્વાણ અને હિન્દી ભાષાનાં આખ્યાન-વાર્તાદિના સારોદ્ધાર સાંભળવાની લોકસમૂહની ઉત્કટ આતુરતાએ વિંધ્યું છે અને જેનાં રસાળ આખ્યાનો રચવા તેમ જ રચાવાના ત્રણ ત્રણ વીશીના સતત પ્રયાસો, સમાજના મુખ રૂપ ગણાતા પુરાણી આદિ કેટલાક સ્વભાષાભાષી બંધુઓની તેના વિકાસ પ્રતિ અવજ્ઞા અને સાંકડા મનના સ્વાર્થી અંતરાયોને લીધે ઉલટા ઉત્તેજાયા છે અને અનેકશાખી અને અનેકરંગી થયા છે, તેમ જ સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્ય તરફના ગુર્જર વિદ્વાનોના એકપક્ષી અનુરાગે પોતાના ગુર્જર બંધુઓને તે સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાની જેની ઉદાર વૃત્તિને સતેજ કરી છે, એવા સહૃદય કવિની ભાષાભક્તિ શું તીવ્રતા ધરી ઉત્કટ થાય નહીં? ટુંકમાં ગતાગતને ઘડીભર દૂર કરી, ઉપરના સપ્રમાણ સંયોગો લક્ષમાં લેવાય અને તે સાથે આ સહજ પ્રશ્નો વિચારાય, તો પ્રેમાનન્દની વિવિધ રસોત્પાદક અને લોકહૃદય આલેખનારી લોકભોગ્ય તેમ જ ઉચ્ચ સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રશસ્ત પ્રતિબિંબ પાડનારી વિદ્વદ્ભોગ્ય કૃતિઓ પણ તેની સ્વભાષા પ્રત્યેની ઊંડી ભક્તિથી યોજાયલી હોવાનું સમજાયા વિના નહી રહે, તેમ જેના દર્ષ્ટાંત, તેમ જ પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને સંસ્કૃત અને શિષ્ટ શિષ્યમંડળી અન્ય

વિદ્વાન (હાલસ્વ) રા. રા. મોરો વિનાયક શિંગણેએ આ વચન સાંભળતા, મરાઠી "અભિનવ કાદંબરી"ના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં રા ગંગાધર રામચંદ્ર મોગરેએ દર્શાવેલા આવા જ નીચેના ઉદ્ગાર તરફ મારૂ લક્ષ ખેંચ્યુ છે.—

> मातृ तशी स्वभाषा सेवाया हो आपणां उचित;
> किंबहुना मातेहुनि अधिक हिची योग्यता असे खचित.
> दे जन्म मात्र माता, भाषाव्यवहार चालवी सकल,
> माते शिवाय जन्म हि जाय, न भाषे शिवाय एक पळ.

ભાષાસાહિત્યોને પડછે ધરાય એવી અને એકએકને ટકોર મારે એવી, ચમત્કારિક રસભર કૃતિઓના ઢગ ઉપરાછાપરી સ્વભાષામાં પ્રકટ કર્યાં જાય. તે પુરુષ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે અભિમાનથી પ્રેરાયો ન હોતો, એમ કહેવું, એ શું સમંજસ છે ખરું? તેમાંયે જ્યારે પ્રેમાનન્દના પુરોગામી નરસિંહ, પદ્મનાભ, કેશવ, ભાલણ, ભીમ, નરપતિ ઉદ્ધવ અખો, શિવાનંદ, રાજધર, આદિ થોકબંધ, ઉચ્ચ કોટિના કવિઓને શ્રીમદ્ ભાગવત, કાદંબરી, પ્રબોધચંદ્રોદય, ગીતગોવિન્દ, શિવગીતા, ભગવદ્‌ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ બૃહત્કથા, કોકશાસ્ત્ર, દ્વાત્રિંશત્પુત્તલિકા, આદિ સંસ્કૃત ભાષાના કઠિન અને કૂટ ગદ્યપદ્યમય ગ્રંથોના "ભાષાબંધે મુગ્ધ રસિક શ્રોતાઓને," "સાહિત્ય ચાતુરી પ્રીછવવાને બાધવા," " પરમિત્રોને રીઝવવા," "પુરાણનાં અધિકારી નહીં, એવાં નરનારીઓને કથામૃત પાવા અને ક્ષુધિતપણું ટાળવા" અભિમાનપુરઃસર પ્રેરાયેલા જોઇએ છીએ, તેમ જ જેના અનુયાયી અનુભવાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, શામળ, ધીરો, દયારામ આદિ કવિઓની રસાલ કૃતિઓ પણ એવા જ "લોકભાષા"ના ઉછળતા અનુરાગથી અને લોકભોગ્ય સાહિત્ય ખડકવાના ઉન્નત અભિમાનથી યોજાયલી આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે અથાક ભાષાસેવા ઉઠાવનારો પ્રેમાનન્દ એવી ભાષાભક્તિથી કેવળ વંચિત અને નિર્લિપ્ત જ હતો, એમ માની શકાતું નથી જ. તેમાંયે વળી પરાપૂર્વથી "હક્ક ઇલાકા"ના થાણાં સર કરી રહેલા પુરાણીઓ અને સંસ્કૃત હિન્દી સાહિત્યોના અભિમાની વિદ્વાનો સાથેના જે મહાસંગ્રામક વાદસંગ્રામો પોતાના પુરોગામી કવિઓની પેઠે પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યોએ ખેલેલા છે તે જોતાં તે ભાષાભક્તિના સંપર્કથી શૂન્ય હતો, એમ વિચારશૂન્ય વિવાદી વક્તા જ ઠોક સાથે કહી શકે આ વાદકોટિ કેવળ અનુમાનથી પ્રેરાયેલી નથી, પરન્તુ ખુદ્ પ્રેમાનન્દના અને તેના પુત્ર બાંકા વલ્લભના ઉદ્‌ગારોનો પણ એને સબળ ટેકો છે[૬૬]

---

૬૬ પ્રેમાનન્દમાં કાવ્યશક્તિ કેમ ખીલી, એ વિષે જણાવતાં, તે સ્થળે આ મુદ્દાનો ટેકો આપનારાં તેના પુત્ર વલ્લભે પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે કઢાવેલાં વચનો ટાંકેલાં છે, તેથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરેલી નથી.

પ્રેમાનન્દની ભાષાભક્તિને આમ અંકુરિત અને પલ્લવિત કરનારા સંજોગો આ પ્રમાણે પ્રતિપ્રશ્નોથી સૂચવાતાં, પ્રતિપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કદાચ નહીં થાય, તેથી કંઈક વિસ્તારથી, ભાષાભક્તિના સ્ફુરણનો પ્રશ્ન પુરાવાસર તપાસવો, એ યોગ્ય છે એ સિદ્ધ નિયમ છે

લોકભાષાનું ગુર્જરોનું સહજ અભિમાન.

કે, "ભાષાનો પ્રથમ ઉપયોગ વ્યવહારસિદ્ધિ છે." પરન્તુ જેમ જેમ એક ભાષા કેવલ વ્યાવહારિકી સ્થિતિ વટાવી વિચારકોટિમાં પ્રવેશ કરે છે અને ચિરંતન શિષ્ટ સ્વરૂપ પામતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યવતી થતી જાય છે. અર્થાત્ વિવિધ કોટીનાં સાહિત્યોના ગ્રંથોને ભાષામાં રચાવાના પ્રબંધો ઉત્કટ રીતે થાય છે અને જનસમાજમાં આદરને પાત્ર બને છે. આમ એક કાળે જ સાહિત્યની ભાષા અને બોલચાલની વાણી, અર્થાત્ લોકભાષા કેટલેક અંશે સ્વરૂપમાં ભિન્ન પડતી જાય છે. પછી જેમ જેમ એક લોકભાષા પ્રચાર તેમ જ કાળબલ, દેશબલ, અને પાત્રબલના યોગે શિષ્ટતા તેમ જ ઉચિત બંધારણ પામતી જાય છે, તેમ તેમ તેના પ્રયોજકો-સેવકોની લેખનપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે ભાષા સાહિત્યવતી વાણીનું સ્વરૂપ લેતી જાય છે અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ એવી વ્યવહારવતી વાણી–લોકભાષા દ્વારા સામાન્ય લોકને કાં તો રસાસ્વાદ કે કાં તો નવીન જ્ઞાન આપવાની વૃત્તિ–જે ખરી રીતે ઉંચી ભાષાભક્તિ જ છે તે–થી યોજાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો વેદકાલના ઉત્તર ભાગમાં પણ વેદની સંસ્કૃત ભાષાની સાથે બીજી સંસ્કૃત લોકભાષા પણ હોવાનું અને સમય જતે તે શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની ભાષામાં પરિણામ પામી હોવાનું કહે છે તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના યુગમાં જેમ જેમ જનસમૂહની લોકભાષા પ્રાકૃત બહુશઃ મંમાન્ય થતી ગઈ તેમ તેમ તેના શિષ્ટ સંયોજકોની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યોગ્ય શિષ્ટતા અને ઉચિત બંધારણ મેળવી, પ્રાકૃતભાષાસાહિત્યમાં પરિણામ પામી. આમાં પણ એ સંયોજકોની પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેની ભક્તિ કોઈ ને કોઈ હેતુવાળી દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મો, પાલી ભાષાનું અને જૈનધર્મી માગધી ભાષાનું સાહિત્ય

તેનાં જ્વલંત તેમ જ પ્રચંડ દષ્ટાંતો છે. ટુંકમાં જનસમાજ કોઈ શિષ્ટ સાહિત્યવતી ભાષામાં નિત્યના વિચારવ્યવહાર ચલાવતો નથી, પણ તે કાર્ય તો લોકભાષાથી જ સધાય છે, અને તે દેશ, કાળ અને પાત્રના ભેદે સાહિત્યવતી ભાષાથી ભિન્ન લક્ષણવાળી હોય છે અને કાળે કરીને તેના સંયોજકોની અભિમાનપુરઃસર યોજાયલી શિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી તે પાછી સાહિત્યવતી થાય છે. આ જ ન્યાયે અને ધાટિએ ગુર્જર લોકભાષા પ્રાકૃત અપભ્રંશાદિ સ્વરૂપોમાંથી ગળાઈને પરચક્ર, વ્યાપાર, યાત્રાસંગમ, અધિવાસ આદિ કારણોએ અન્ય ભાષાઓના શબ્દોથી સમૃદ્ધ અને સંપુષ્ટ થતી થતી કાળે કરીને ગુર્જર સાહિત્યમાં પરિણામ પામી છે. બંગાળી અને મરાઠીનો વિકાસ આની જ ધાટીએ થયલો જણાય છે. આ પણી ગુર્જરી-ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં છે. આ સાહિત્યનો અનેક શાખી અને અનેકરંગી વિકાસ વેદધર્માનુયાયી તેમ જ જૈનમતાનુયાયીઓએ, ભાષાભિમાન-અથવા કહો કે પામર બંધુઓને સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન લોકભાષા દ્વારા કરાવવાની આગ્રહી વૃત્તિ-થી પુરાણો, આગમો, કાવ્યો, ચરિતો, આખ્યાનો, રાસાઓ, અને અનેક કથાગ્રન્થો રચીને કર્યો છે. તેમાં બેશક જૈન કવિઓનો હિસ્સો મોટો અને માનપ્રદ છે. જૈન મુનિઓ, વ્યાપારીઓ અને યાત્રીઓએ કોઈ અન્ય ભાષાઓના શબ્દો અને વિચારદર્શનની રીતિઓથી ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યને સમૃદ્ધ તેમ જ રસાળ કરવામાં ઓછો હિસ્સો આપેલો નથી. વળી ગુર્જર નૃપતિઓના દરબારમાં જૈનોનો પ્રભાવ જામતાં કુમારપાલ આદિ સમ્રાટોના સમયમાં રાજ્યબળે પ્રાકૃત ભાષા કંઈક અંશે વ્યાપક ભાષા પણ બની હતી, અને તે ખચિત બંધારણ પામતાં જૈન લેખકોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, સંગીતશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જેવી ફૂટ વિદ્યાઓ પણ ચિરંતન સ્થાન પામી છે. તેઓનાં તેમ જ બૌદ્ધોનાં પણ પોતાનું ધર્મસાહિત્ય પ્રાકૃતમાં જ અંકિત કરવાનાં પ્રથા અને આગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનોનું પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેનું અભિમાન એટલું તો જ્વલંત હતું કે તેઓએ પ્રાકૃતને ધર્મભાષાની સંજ્ઞા આપી

છે, અને સાહિત્યવિકાસને જીવનકાર્ય ગણ્યું છે અને તેઓમાંના કેટલાક ગુર્જરસાહિત્યના ઘટકો પણ પ્રાકૃતનો મોહ હજી સુધી પણ ત્યજી શકતા નથી, એ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

વસ્તુસ્થિતિ જ એ છે કે કુદરતી રીતે જ દેશાભિમાન અને સ્વભાષાભિમાનનું સ્ફુરણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેની પાત્રતાના પ્રમાણમાં અવશ્ય થાય છે. અને તેમાંયે ગુર્જર પ્રજાને, પોતાની પ્રાકૃત ભાષા વિષે એટલું બધું અભિમાન હતું અને તે એમને એટલી તો પ્રિય હતી કે,–अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जरा.–ગુર્જરો પોતાની જ અપભ્રંશ ભાષા સિવાય બીજી કોઇ ભાષાથી સંતુષ્ટ થતા નથી, એ ઉક્તિ સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ રીતે અંકાઈ છે. વળી આવા જ ભાષામોહને લીધે લાટ દેશના લોકો સંસ્કૃતના વિદ્વેષી ગણાતા[૬૭] હતા, તેમ સુરાષ્ટ્રનિવાસીઓ પોતાની વા-

---

૬૭ પ્રાકૃત ભાષાનો મોહ ગુર્જર લોકને કેટલો હતો, તે નીચેના શ્લોકથી જણાશે–

श्रृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जरा. ॥

(સરસ્વતી કંઠાભરણ ૨. ૧૩)

यद्योनि किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते
यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटु भाषाक्षराणां रसः ।
गद्यं चूर्णपदंपद रतिपतेस्तत्प्राकृतं यद्वच–
स्तॉल्लाटॉल्ललिताङ्गि पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम् ॥

(સરસ્વતી કંઠાભરણ ૨ ૨૩.)

लक्ष्मीकर्तुं प्रवृत्तोऽपि लाटी लहहवीक्षिते ।
लक्ष्मीभवति कन्दर्पं स्वेषामेवात्रपत्रिणाम् ॥
गिरः श्रव्या दिव्या प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुरः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम ।

ણીને મૃદુ કરવા અપભ્રંશનું મિશ્રણ સંસ્કૃત વચનો ભેળું કરતા હતા, એ સુવિદિત છે. આવો ભાષામોહ કેટલાક રાજાઓના દરબારોમાં પણ રાગપૂર્વક પ્રવર્ત્યાનાં દૃષ્ટાંતો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંકાયલાં મોજુદ છે.[६८]

આમ ભાષાભિમાન સાહજિક રીતે પરાપૂર્વથી ગુર્જર ભાષા-ભાષીઓમાં ઉતરી આવ્યાનું પ્રમાણોથી સિદ્ધ થતું હોઈને પ્રેમાનંદના કાલપૂર્વે અને તેના જમાનાની વસ્તુસ્થિતિ શી હોવી ઘટે છે, તે સૂર્યપ્રકાશવત્ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ગુર્જરી ભાષાનું અભિમાન ગુજરાતમાં ગુર્જરોનું રાષ્ટ્ર સ્થપાયું ત્યારથી પ્રવર્ત્યું હોવું સંભવે છે જો કે સંસ્કૃત ભાષા ચાલુક્ય અને વાઘેલા રાજવંશીઓના કાલમાં ઉચ્ચ પીઠાસનસ્થ હતી, છતાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાએ કાંઈ ઓછી પ્રતિષ્ઠા તે સમયે પ્રાપ્ત કરી ન હતી એમ ગ્રંથરચનાદિથી જણાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ૧૪ મા સૈકા પર્યંત સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાકૃતભાષાનું પ્રાબલ્ય પૂર જોરમાં હતું, પરંતુ તે પછી વ્યવહારવતી—ગુજરાતી ભાષા ધીરે ધીરે સાહિત્યવતી થતી થઈ, અને મુસલમાનોના આક્રમણે નવાં બલ અને નવાં તત્ત્વ જમાવતાં તેને પૂરતી

विदग्धानामिष्टे मगधमथुरावासिमणिति—
निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥

(બાલરામાયણ ૧-૧૧)

વળી રાજશેખર કવિએ 'કાવ્યમીમાંસા'ના "પાઠ પ્રતિષ્ઠા" નામના સાતમા અધ્યાયમાં લાટનિવાસી, અને સુરાષ્ટ્ર વાસીઓના પ્રાકૃત ભાષાના મોહ વિષે પણ શ્લોકો આપેલા છે—

सुराष्ट्रत्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।
अपभ्रंशावदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥

६८. કવિ રાજશેખરકૃત "કાવ્યમીમાંસા"ના અધ્યાય ૧૦, (કવિચર્યા, રાજચર્યા) જુઓ કુન્તલ દેશના સાતવાહન રાજાનો પ્રાકૃત ભાષાનો મોહ, દેશ પરત્વે, યોગ્ય ભાષાનું આશ્રયણ, વગેરે આના માર્ગદર્શક છે (ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ, નં. ૧, પાના ૪૯-૫૦)

અનુકૂળતા કરી આપી. આ સમયમાં તેમ જ તે પછીના સમયમાં વૈદિક તેમ જ જૈન કવિઓના અવિરત પરિશ્રમને યોગે ઉત્તરોત્તર પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામતું ગયું.[૬૯]

આથી જણાશે કે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓના અંતરમાં ભાષાભક્તિનાં બીજ મૂળ–જન્મથી જ પરંપરાગત ઉંડાં જામતાં આવેલાં છે, અને સહૃદય પ્રેમાનંદ તથા તેના અનુયાયી કવિઓનાં અંતરમાં પણ દૃઢમૂલ થયાં હતાં, એ નિઃસંશય છે. એ જ ભાષાભક્તિના જોમે તેઓએ, તેમના પૂરોગામી કવિઓએ તેમ જ જૈન કવિઓએ પણ પુરાણો, ઈતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, સંગીત, વિજ્ઞાનઆદિ શાસ્ત્રો અને આગમોના આધારે વિવિધ કોટીનાં કાવ્યો, કથાઓ, સજાયો, ગાથાઓ આદિ રચી, ગુર્જર જનસમાજનાં હૃદય ઉજમાવ્યાં અને ઉન્નત કીધાં છે. ભાષાભક્તિના સંબંધમાં આવી વસ્તુસ્થિતિ સુસ્પષ્ટ છે.

લોકભાષાની ઉપયોગિતાના કથન

આ સાથે એક બીજો પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો છે ઉપર કહ્યું તેમ ગુર્જર કવિઓને ભાષાભક્તિનું સ્ફુરણ સહજ થયું હતું, અને થવું જોઇતું જ હતું તો એ પ્રશ્ન કેટલાકેને થશે કે તેઓએ શા માટે મુક્ત કંઠે ગુર્જર ભાષાનાં ઉત્તમ લક્ષણોનું ગાન પોતાની કૃતિઓમાં

---

૬૯ કવિ નર્મદ નર્મકોષની પ્રસ્તાવનામા ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમા નોંધે છે કે, "ભાષા અર્થઘટ અને ઘાટિલી સુંદર થતી આવી છે, ને થાય છે કોઈ પણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુંદર દર્શાવવાને સત્વર વળી શકે તેવી છે" અહીં ટીપણમા તે લખે છે કે "દ્રવિડ પણ્ડિતના 'વિશ્વગુણાદર્શ' નામના ગ્રંથમા ગુજરાતી ભાષાને મીઠી કહી છે અને એ સાંભરે છે કે ખંભાત વિષે એક ગવર્મેંટમા રેકર્ડ મે વાચ્યું છે કે ખંભાતના કોઈ કલ્યાણરાય નામના વાણીયાના કાળમા ગુજરાતી ભાષા સુંદર કહેવાતી એણે ખંભાતમા પારસીઓના વધી ગયલા જોરને તોડયું હતું જયદેવ કવિએ અષ્ટપદીમા ગુર્જરી રાગને ઘણા માન સાથે ગણનામા લીધો છે સોરઠી મીઠી એમ કચનીઓ ગાય છે ગરબીગરબાની વાણી ગુજરાતીની જ વખણાય છે" વગેરે.

કર્યું નથી તથા પોતાના ભાષાભિમાનના આલાપો લીધા નથી ! તેનો ઉત્તર એટલો જ કે ગુર્જર સાહિત્યના આરંભકાલના કવિઓને ભાષાભિમાન સહજ લાગ્યાથી તેના ગુણગાનની ખાસ અગત્ય નહીં લાગ્યાથી માત્ર તેનો અતિસંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ આખ્યાનને અંતે કરતા. બાકી તો તેઓ નિરભિમાનતા–અભિમાનના ત્યાગ–ને કવિનું એક મુખ્ય લક્ષણ ગણતા, એટલે તેમણે પ્રશંસાને સ્થાન આપ્યું નથી, એ તેમના ઉદ્‌ગારો જ કહી આપે છે. જો કે ક્વચિત્ કોઈ કોઈ કવિએ વિરોધીઓનાં મુખ બંધ કરવા માતૃભાષાની અગત્ય અને આપવડાઈ હાંકી છે ખરી, પણ તેવાં દૃષ્ટાંત વિરલ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ભાલણ, ભીમ, શિવદાસ, પ્રેમાનંદ, શામળ, આદિએ પોતાને રસ, અલંકાર, પિંગલ, ભાષાભેદ, કલા, આદિનું જ્ઞાન નહીં હોવાનું કહ્યું છે, પરંતુ તેમની કૃતિઓ એ સર્વનું જ્ઞાન તેઓમાં સવિશેષ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે વળી જે સંસ્કૃતસાહિત્યના આધારે તેમને પોતાનાં આખ્યાનો રચવાનાં હતાં તે પ્રત્યેની તેમની માનબુદ્ધિ કંઈ ઓછી ન હતી. એટલે તેઓ તેની અપેક્ષાએ ગુર્જર ભાષાને વખાણવાનું પસંદ કરતા જ નહીં, અને કરે જ નહીં એ કુદરતી છે. પરંતુ સંસ્કૃત, વ્રજ અને હિન્દી ભાષાના ગુર્જર ભક્તોએ તેમના લોકભાષાસેવાના પ્રયાસોની કરેલી નિંદા સહન ન થતાં લોકભાષાની મહત્તા અને અગત્ય સચોટ રીતે સમજાવવા ખાતર જ એવા સ્પષ્ટ ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા છે અને તેમ કરતાં પણ અભિમાનનો પાસ લાગી ન જાય તે માટે શિષ્ટ સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિનાં રહસ્યોનો રસમય પરિચય ગુર્જર બંધુઓને કરાવવાનો અને ધર્મોપદેશ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના રસાસ્વાદથી જીવન ઉન્નત કરવાનો નમ્ર હેતુ ઉઘાડ વર્ણવ્યો છે.

ઉપરાંત હિન્દી અને મરાઠી કવિતા સાહિત્ય ના આરંભ અને પુષ્ટિકાળમાં કવિઓએ ગીર્વાણ ભાષાના હીમાયતીઓ સાથે બાથ ભીડી પોતાની માતૃભાષા પ્રાકૃતમાં કવિતાઓ આવા જ ઉન્નત અને ઉદાર હેતુથી રચી છે અને લોકભોગ્ય સાહિત્ય નીપજાવ્યું છે. મરાઠી સાહિત્યના મહારથીઓ જ્ઞાનેશ્વર (શક ૧૧૯૭–૧૨૧૮) તુકારામ (શક ૧૫૩૦–૧૫૭૧), વામન

(शक १५४७-१५८५), श्रीधर (शक १५२७-१५९९), मोरो (शक १५५२-१७११) आदिએ પ્રાકૃત ભાષા સાહિત્યની અત્યંત અગત્ય મુક્ત કંઠે પ્રતિપાદન કરી છે. એ જ રીતે હિન્દીમાં પણ તુલસીદાસ આદિ સુપ્રસિદ્ધ કવિઓએ એવા અભિમાનપૂર્વક ગંગાસમાન પ્રાકૃત કવિતાસરિતાઓ વહેવડાવી છે.

વળી હાલ જેમ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે એકરાષ્ટ્રીય ભાષા ખીલવવાની હિમાયત થાય છે અને તેનો પ્રેરક હેતુ સ્વદેશભક્તિ છે, તેમ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની લોકભાષાની સેવાનો પ્રેરક હેતુ ધર્મજ્ઞાનભક્તિ હતો. આંગ્લ સાહિત્યના ઈતિહાસથી જણાય છે કે, મિલ્ટનના જમાનામાં લેટીનમાં જ શિષ્ટ લેખકો ગ્રંથ લખે, એવો અતિ આગ્રહ હોવા છતાં સામાન્ય જનોને અર્થે આંગ્લ ભાષામાં સાહિત્ય લખવાની મિલ્ટન આદિ આંગ્લ લેખકોની પ્રવૃત્તિ તીવ્ર થઈ હતી. વર્તમાન કાલમાં રોમેશચંદ્ર દત્ત, બંકીમચંદ્ર અને ડૉ. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ અંગ્રેજી સાહિત્યના સમર્થ પૂજક અને લેખક હોવા છતાંયે પોતાના બંગાલી બંધુઓ માટે સ્વભાષા બંગાલીના સાહિત્યને પુષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. મરાઠી પ્રાચીન તત્વજ્ઞાતા કવિઓ ગીર્વાણ ભાષાના પ્રખર પંડિત હોવા છતાંયે પોતાના પ્રાકૃત બંધુઓને ધર્મ-ઉપદેશ આપવા મરાઠી સાહિત્ય વિકસાવવા પ્રેરાયા, તેમ જ નરસિંહ, ભાલણ, ભીમ, નરપતિ, ઉદ્ધવ, આદિ પણ પ્રેરાયા હતા. તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્ય રચવાને પ્રબળપણે સમર્થ હતા છતાં પોતાના પામર ગુર્જર બંધુઓની જ્ઞાનપીપાસા છીપાવવા ખાતર લોકભાષા ખીલવવા ઉદ્યુક્ત થયા. નાકર જેવો બહુશ્રુત કવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી ગુર્જર પ્રજાને સાદર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. અખા જેવો શુષ્ક કવિ હિન્દીનો જ્ઞાતા હોવા છતાંયે વિશદ વેદાંત વિજ્ઞાન ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રેરાયલો છે. એ સહુ કવિઓનો કાવ્યરચનહેતુ નીચે ઉતારેલાં કથનોથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. કવિઓએ જે ભાષાસેવા નિષ્ઠાપૂર્વક, અને પોતાના કાલના એક પંડિતંમન્યવર્ગની નિંદાઓ અને આક્ષેપો સહીને બજાવી છે, તે એમની ઉંડી ભાષાભક્તિનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત નથી તો બીજું શું છે ?

(સંવત ૧૫૧૨ અગાઉ રચાયલે ગ્રંથ)

રાધા ઘનશ્યામનો સુરતસંગ્રામ આ, વર્ણવી આમ હું વંદુ સહુને;
એ દોષ દરિયાવ, પણ ગાયન ભાવ, કરિએ સાઈ ! રાવ, નમંન બહુને.
અપભ્રષ્ટ ગિરા વિષે કાવ્ય કેવું દીસે, ગાય, હીસે ને જેમ તીર લાગે;
તેમાં કોવિદ કવિ નહીં, વાત કંઈ નવી નહીં, ભક્ત અનુભવી નહી રે આગે.
પાસ વસવા નહી, સાધન પાસ નહી, નાગરવટ નહીં, ખટપટ નહીં, એક ધારી
કંઠ હરિગાન કરતું વળી કૃષ્ણનો દાસ થઈ ઉલટ ભણું;
કરકતો સહુ સુણી, કાવ્ય જાપે ભણી, મતિ સહુ સહુ તણી જોડી લેવું.

(નરસિંહ સુરતસંગ્રામ પદ ૧૨; બૃ. કા. ભા ૪)

(અપભ્રષ્ટ ગુર્જર ભાષામાં ગાવ્યું કેવું લાગે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા જણા·
વ્યું કે જેને ગાતાં હૃદય હીસે–આનન્દથી બહેલાય અને જેમ તીર સોંસરું હદ·
યમાં પ્રવેશે છે તેમ તેનો ભાવ ઊંડો જામે. તેમાયે જો હું કોવિદ (રસાલંકાર·
નિપુણ) કવિ હત, મારે કાવ્યની વાત નવી મનઃકલ્પિત કે અદ્ભુત ઘટના વાળી
હોવાની હત. તેમ જ મારી પૂર્વેના ગુર્જર અનુભવી ભક્તોનાં કાવ્ય મારી સમક્ષ
હોત, મારી પાસે વિપુલ સાધનો હોત. નાગરવટ–નાગરોની ટાપટીપ, કલાચાતુરી
બતાવવાની હોંસ અને ખતરવટ થઇ ખટપટ કરવાની વૃત્તિ હત, વળી કૃષ્ણનો
દાસ હોવા છતાં મારે રાધા જિતી એમ ઉલટું ગાવું પડ્યું છે, તેમ ગાવાનું ન
હોત; ટુંકામા આવી આવી, હરકતો નડી ન હત તો ખરે ગુર્જર કાવ્ય કાઈ
ઓર જ અસર કરનારું થાત.)

(સંવત ૧૫૨૯ મા રચાયલો ગ્રંથ.)

શુકે જે સંક્ષેપે કહ્યા, શ્લોક સહસ્ર અઢાર,
તે અબુધી અવગાહવા, હઇએ હામ અપાર.
ક્યમ તેતર સાયર તરે, પંગુ પર્વત શૃંગ,
યમ ફલ ઇચ્છે વામનો, પ્રાચીન વૃક્ષ વિહંગ
મંદ ભાગ્ય, મતિમંદ હું, મંદ માહાકલિકાલ,
ઈછા મનને અતિ ઘણી, ગુણ ગાવા ગોપાલ.
ચાતક મન ચિંતા કરે, સુપ માહે ઘાલું મેહ,
એક બિંદ આવી પડું, ગલે ગિરિ ગયું તેહ.

× × × ×

મુંડ સહસ કણ મુંડકી, સાયર ચંચો ચંચ,
ત્યમ હું હરિલીલા કહું, સેહેજે પ્રાકૃત સંચ.
માંહિ વડો માધવ મુજ કહે, અંતર્યામી રૂપે રહે;
વિપ્રચરણનો વલી પસાય, અનંત રૂપ જે અવની માંહે,
ઓછઅમ દેશો કવિજન કોય, યદ્યપિ જૂઠું સાચું હોયે,
અપરાધિ બાલિક જાણજો, એમ કરી કરુણા આણજો.

(કેશવકૃત દશમસ્કંધ, સર્ગ ૧ લો, ૪૭-૫૫)

(સંવત ૧૫૪૧ માં રચાયલો ગ્રંથ.)

આગઈ અનેક કવિજન હુઆ, તેણઈ પ્રબંધ બાંધ્યા જૂજૂઆ;
તેહ કથાનાં લેઈ રૂપ, માંડિસ સરોવર જમહુ કૂપ.

(ભીમકૃત હરિલીલા કડા ૧-લી, કડી ૪૨)

જ્ઞાનસાગર ભાગવત મઝારિ, ભગતિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર,
બ્રહ્મવિદ્યા નઈ આત્મબોધ, ઘણા વિશેષઈ શાસ્ત્ર પ્રયોગ. ૬
તિણઈ કારણિ શૂદ્ર નઈ નાર, કઠિન ગ્રન્થ નવ લહિ વિચાર,
પ્રાકૃત અર્થ જાણેવા સહી, ભીમ ભણઈ કીધી ચૂપે. ૯
હરિસ કથા એ સમરથ, માંહિ મૂકિસિ પરમારથ,
અલ્પમતિ નહીં જાણઈ કોઈ, ભણ હસઈ તે લેસઈ જોઈ. ૧૦
વિઘ્ન કરઈ જે કુત્સિતમતિ, યાત્રા ભલાં દ્વારામતી,
હરિગુણ ગાતાં જે નર હસઈ, કલ્પ કોટિ તે રૌરવ વસઈ. ૧૦૧
એહ માંહિ બહુઈ અમૃત, જિમ તિલિ તેલ, દૂધ માહિ ઘૃત ૭૦
કાષ્ઠિ હુતાશન, પુષ્પિ વાસ, તિમ એહ મધિ પ્રબોધ પ્રકાસ. ૧૦૨

(ભીમ-હરિલીલા ષોડશકળા-કળા ૧ લી

૭૦ જૈન કવિઓની ભાષાસક્તિના ઉદ્ગારો સમયસંકોચ તેમ સાધનોના અસુલભતાથી અહીં ઉતારેલા નથી તેથી જૈન બંધુઓ ક્ષમા કરશે, એવી આશા છે. તેઓની અવજ્ઞા કરવાનો યત્કિંચિત્ પણ હેતુ નથી. આ વિષય વિશે એક સ્વતંત્ર લેખ ઈશ્વરેચ્છાથી લખવામા આવશે, તો તેમાં અવશ્ય તેને યથાયોગ્ય સ્થાન મળશે જ.

(અહીં કવિ શુદ્ધ નરનારને કઠિન ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિવેક, વિચાર અને આત્મબોધના રહસ્યથી વાકેફ કરવા, અલ્પ મતિવાળાંઓનાં વિઘ્નો છતાં લોકભાષામાં ગ્રંથ બાંધવા પ્રેરાયાનું જણાવી, તેની હિમાયત કરી અનુરાગ દાખવે છે.)

(સંવત ૧૫૪૦ માં રચાયલો ગ્રંથ.)

संस्कृते हि सु दुर्बोधं प्राकृते हि विशेषतः
वासुदेवपरस्वेन भाषया किंचिदुच्यते ॥

ભાષાનું કારણ નહીં, કારણ અર્થવિશેષ,
સંમતિ એહ ઉપરિ કહૂં પિંગલ ગાથા એક. ૩

अर्थविशेषो कहिं भाषा जा होइ सा होइ
तज्जइ दोषसमूहं भज उत्तमं पिंगलं भणयम् ॥ ४ ॥

મુગતીમૂલ એ સાત રસ, નવ રસનિ ધુરિ યેહ,
મોક્ષપણે તિણ કારણે, બોલિસું મહીયા એહ. ૧૫
આગઇ નાટક બોલિયાં, કવિજન બહુ મહિમાઇ,
વલી કિશાં કારણિ, કરી કીધુ તરહો ઉપાઇ. ૧૬
વિવેક વિચાર વિસ્તરઇ, ત્યજઇ મહામોહ દંભ,
ભીમ ભણઇ તેણઇ કારણિ, એ ગ્રંથ તણુ આરંભ. ૧૭
સાંભળતાં સુખ પામીઈ, ભણતાં દુખ સવિ જાઇ,
એહનુ અર્થ વિચારતાં મતિ અતિ નિરમલ થાઇ. ૧૮
અહિનિશિ અવલોકન કરઈ, એહ પ્રબોધપ્રકાશ,
તે નર નારાયણ તણુ, પામઇ પદ અવિનાશ. ૧૯
વિચિત્ર પદ પાવન કથા, જુ ગુણ નહિ ભગવાન,
તુ નિરસ તે શોભઇ નહી, ઘૃત વિણ યમ ભોજન. ૨૦
અશુદ્ધ પદ પાવન કથા, યેહ હરિગુણ ગાયંતિ,
ગંગા મિલઇ એ વાહુલા, શિરિ જાય ટલંતિ. ૨૧

(ભીમકૃત પ્રબોધ પ્રકાશ (નાટક) અંક ૧ લો.)

માર્કંડેય પુરાણમાંની કથા, મહિમા જગદંબાય,
એકમને જે સાંભળે તેહનું જન્મમરણભય જાય.
જેને પુરાણનો અધિકાર નહીં, ઔષધ કેરે કામ,
ભાષાએ કરી બાંધિયૂં, અંબિકા કેરૂં આખ્યાન.
જેનું સ્તવન બ્રહ્માદિક ન જાણે, તો મનુષ્ય છિં કુણ માત્ર,
સ્તવન માટે વર્ણવૂં પદબંધ કરીને ગાત્ર.

(ભાલણ–ચંડી આખ્યાન, કડવું. ૧૯–૪–૬)

સમુદ્ર માહે ગ્રંથ ભરી છે, જાણૂ નહીં પ્રબંધ કે છંદજી,
વાંકો ચૂકો ગોધૂમનો રોટલો, ક્ષુધિતપણું તો જાયજી;
કથામૃતને પાવું પ્રીતે, અમૃત પીતાં કુણ ધરાયજી ?
નાગરકાજે શ્રમ દુ વેળા કવિને કરમે લાગ્યોજી
મુખાખ્યાન અને નળાખ્યાન બે પુનરપિ કરી અનુરાગ્યોજી
ગાધીને કહેવૂ મરી માટે, મૂર્ખ જાણે નહિ મરીની ખોટજી
ગુરુકૃપાએ કવિતાસાગરમાં, આવે ગ્રંથ રૂપી ભરતી ઓટજી.

(ભાલણ–નળાખ્યાન. કડવું ૨૭–૫–

ભોંજરાયનિ સભનિ મહાકવિ પ્રસિદ્ધ પંડિત બાણ,
કાદંબરી કથા કરી ઉત્તમ, પ્રીછિ જે અતિ જાણ.
સાહિત્ય સકલ તણી ચાતુરી તેહ માહાં રચી વિવેક.
અતિ પંડિત જે હુઈ તે પ્રીછિ, તેહનુ નહી ઉપાય;
મુગ્ધ રસિક સાંભળવા ઇતિ, પણિ પ્રીછ નવિ જાય.
તેહનિ પ્રીછવા કારણિ કીધુ ભાલણ ભાષાબંધ;

(રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવની આવૃત્તિ–ભાલણકૃત કાદંબરી પૂર્વભાગ કડવું ૧ લું પંક્તિ ૭–૧૪.)

સર્વ ઉપમા કહી નવિ જાય, કહિતા ગ્રંથ ઘણુ અતિ થાય.
તે માટે સંક્ષેપિ કરી મુગ્ધબોધની કાદંબરી.
કથામાત્ર લેઈ રસસાર કહિ ભાલણ બુદ્ધિમાનનિ પ્રકાર.

ભાષાઈ કીધું આખ્યાન રસિક મુગ્ધ રીઝવવા ગાન.
વિપ્રલંભ શૃંગાર સંયોગ પ્રીતિ ઘણી ઉપાઈ ભોગ.

(કાદંબરી પૂર્વભાગ. કડવું ૨૫. પૃ. ૧૧૯)

વિતબંધ અહીં જોવો નહીં, કૃષ્ણકથા સાંભળવી સહી;
જેને નામે પાતક બળે, તે કો પ્રેમે નવ સાંભળે ? ૧૪
બ્રહ્માદિક ન લહે ગુણપાર અહર્નિશ ધ્યાવે ત્રિપુરાર;
પ્રાકૃત બોધવવાને કરી, ગુર્જર ભાષાએ વિસ્તરી. ૧૫
મળ જોવાને જાયે હોય, કવિ કહાવ્યા માટે મન રોષ
મર્મ મન કેરો જે લહે, સાધુ હોયે તે તો ગુણ ગ્રહે. ૧૬
દૂષણ દેવા જે મન કરો, તે મોઢે આવી ઉચ્ચરો,
કહે ભાલણ દેખાડીશ યુક્તિ, ઉત્તર દેવા છે મુજ શક્તિ. ૭૧ ૧૭

(ભાલણ-દશમસ્કંધ.)

વીરકથા એ જે નર સુણી ।। શ્રવણ સુખ હોયે તેહ તણિ ।।
ભાવ ભત્તારથ રસ વારતા ।। જાણી મરમ છંદ દેવતા ।। ૬૫૧ ।।
જેહવી ગાઠી આકૃતિ હોઓ ।। તે સમોવડી ન દિસિ કોઓ.
ગાહા દૂહા ચોપાઈ ગીત ।। કલ્પુકાલિ જેમ વાહાલૂં શીત ।। ૬૫૨ ।।
કવિતા ચ્યગતા શ્રોતા નાંમ ।। જાંહાં જેહનિ તાહાં પ્રમાણ ।।
જો છંન્હા વસિ સારસ્વતી ।। તો અક્ષર આણિ જુગતિ ।। ૬૫૩ ।।

(નરપતિકૃત પંચદંડ-સવત્ ૧૫૪૪, સંવત્ ૧૬૬૫ ની પ્રતિ.)

(સ. ૧૫૭૪ માં રચાયલો ગ્રંથ)

માઈ બાપ એ આગલિ કરી, સંભળાવ્યા આપ કુલહરિ.
માહારી બુદ્ધિમાનિ મઇ કહ્યૂ, મ ડણ મન હરિ ચરણે રહ્યૂ. ૭૦
બિ અક્ષર બાવન માહિ સાર, દસરથ રાજા પ્રથમ કુમાર,
વાહ્ણ ઉતરવા ભવપાર, બેઠી વિણ કુલ ઝાલઈ ભાર. ૭૨
મ ડણ કરઈ વીનતી તહા, કાંઈ દોસ મ દેસો અહા,
સાચૂ કૂડૂ ક્ષમયે સવે કિમ રીઝઉ મન એક વિનવે. ૭૩

---

૭૧ શા. બા. હરગોવિંદદાસની પ્રતિમાં ૩૬૬ મું છે પરંતુ મારી પાસેની પ્રતિમાં પદ ૩૧૫ મું છે, અને તેનો પાઠ ઉપર ઉતારેલો છે.

એ રામાયણ મુનિમુખતણું રે, ભાખ્યું એતલઈ ઘણું,
મનુષ્યવાણી તુછ હોઇ, નામઇ રામ હુઇ તે હોઈ. ૭૪
ગુણિ રામ રતન વીટીયું, માંહિ રામ તિમ નામ આવીયું,
વીંટયા ગુણ રતન લઇ બાલ, એણઈ મિશઇ નામ ગોપાલ. ૭૫
મંડણ જોયૂં વિમાસણ ઘણી, અનિ ન બીજ પરિ ઉતરવા તણી,
ભવસાગર એ અનંત અગાધિ, તરવા કહઈ નહીં એ સાધિ. ૭૬

(માંડણકૃત રામાયણ ખંડ ૭૦ મો, અંત ભાગ.

(સંવત ૧૧૪૮ માં રચાયેલા ગ્રંથે)

ગુણ ગ્રામ માંહિ અર્થ અનંત. જાણિ શિર્વ જે નિરંતર સંત. ૨૦૦
સંતપ્રસાદિ નીપનો એ ગ્રંથ મુક્તિમારગનો મહતો પંથ,
છાયા ફલ, અમરવૃક્ષ વિશેષ, સર્વ સુંદર જિહાં ન રાગદ્વેષ. ૨૦૦
પરમાવધિ પદ પ્રત્યક્ષ થાઈ, ભણતાં સુણતાં હરિમહિમાઈ,
વૈષ્ણવદાસ પ્રણમિ કરજોડિ કવિજન કોઈ મ ધરસો ખોડિ. ૨૦૦
હરિ હરિ ચિંતન કરતાં સાર, પ્રગટયો પીયૂષ વચ્યો ઉદ્ગાર,
સારોદ્ધારી ભક્તિ ભગવાન, લાધૂં તત્ત્વ નિજ હરિગુણગાન. ૨૦૦

(ઉદ્ધવકૃત વિષ્ણુસહસ્રનામ.

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જિતે શૂર,
સંસ્કૃત બોલ્યાથી શૂં થયૂં ? શૂં પ્રાકૃતથી નાશી ગયૂં ?
ભાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જ્યપે પાર ૨૪
સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે ભાણ્યું, જેમ કાષ્ઠ વિષે રહ્યો આથાકણો,
તે છોડયા વાણો નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ,
બાંધાં દામ વ્યાપારી લખે, અખા વ્યાજ નોહે છૂટયા પખે. ૨૪
હરખે કરખે અનુભવ કથા, આકાશ ઉદરમાં વરતે દશ દિશા
જ્યારે જેહું રાજ જ ભાખુ, ત્યારે માનવી તેની આણ
સ્વપનજગતમાં નોહે દેશકાળ, એ તો અખા અણજાણ્યા ભોળે આળ. ૨૪

(અખાભક્ત-ભાષાઅંગ. બૃ. કા. ભા. ૧.)

વિક્રમ કથા ચહિ સાંભલિં, પાતગ દરિદ્ર પરેહુ પલિ;
રસ શૃંગાર, કરુણા, વીર, હાસ્ય, રૌદ્ર ભયાનક ધીર.

પ્રાકૃત કથા ભાષા પ્રસ્તાવ; ભણુ સુણતાં વઢીયી ભાવ
અતિ આતુરતા:હુઇ આનન્દ, કાવ્ય રાજધર કહિ પ્રબંધ. ૧૦૫૨

(પંચદંડ રાજધરકૃત રસ. ૧૭૭૯—લિપિ સંવત્ ૧૭૮૧)

અષ્ટાદશ કીધાં છે પુરાણ, સમજે તે પામે નિરવાણ— ૨૫
કર્મ ઉપાસન વિવિધ પ્રકાર, ઇતિહાસના કરી વિસ્તાર;
સમજાવવાના કીધા પ્રકાર, તોયે કો નવ લહે નિરધાર. ૨૬
તેથી મંદ મતિને માટે, સમજે તો કો આવે વાટે,
કરીએ પ્રાકૃતમાં પ્રબંધ જેમ સમજી શકે મતિમંદ. ૨૭
ગ્રંથ મહદ્ છે પદ્મપુરાણ, તેમાં શિવગીતા નિરવાણ,
શિવે કહ્યું રાઘવને જેહ, કહીએ વિશદ અર્થ કરી તેહ. ૨૮
છે તો અર્થ ઘણો ગંભીર, સમજી શકે કો વીરલા ધીર. ૨૯

* × × ×

ગુર્જર ભાષાએ કહે તેમ, અનુભવાનંદ લહે છે જેમ,
નામ પ્રથમે જે નાથ ભવાન, તેમ અનુભવાનંદ નિદાન. ૮૬

(સંવત્ ૧૭૯૮ અનુભવાનન્દ શિવગીતા. પ્રા. ક. ત્રિ. વર્ષ ૯ અંક ૧.)

કવિ પૂર્વે તો કોદિયા, પરશું જમતા જે લૂક;
શામળ ભટે સધરી કર્યું, માન દેઈ રાખ્યું મૂક. ૨૦૧
વિચાર કર્યો નિજ મન વિષે, સંસ્કૃતનો છે સાર;
કરવો અર્થ પ્રાકૃત પડે, પ્રાકૃત પાખી ન પાર. ૨૦૨
સંસ્કૃત રુડી શાળ છે, ખાંડયા વિણ ન ખવાય;
પ્રાકૃત તાંદુલ પાધરા, ઝટ ચવાય જવાય. ૨૦૩
સંસ્કૃત મોહોર સોના તણી, પંડિત વિણ ન પરખાય;
પ્રાકૃત પૈસા તેહના, વારંવાર વપરાય. ૨૦૪
સારૂં સંસ્કૃત સર્વથી, જવરલા સમજે કોય;
એવો ગ્રંથ કઠિણ છે, અધિક રૂચિ હું હોય. ૨૦૫
જેનું મન જ્યાં માનશે, તે તો સાંભળે ત્યાંય;
જેમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત માંય. ૨૦૬

મમત કરે તે મૂરખા, અહંકાર કરે અજ્ઞાન;
મહિમા બાવન માતૃકા, પ્રૌઢું પુરુષ પુરાણ. ૨૦૭
સંસ્કૃતમાં વાંચે સહુ, જુગતે ઠરી જાય;
પ્રાકૃત વિના જો પ્રીછવે, તો નિત પ્રણમું પાય. ૨૦૮
નામાં લેખાં નાણાવટાં, ભણતર ગણતર ભાર;
પ્રાકૃત વિના પ્રીછે નહિ, પામે ક્યાંથી પાર ? ૨૦૯
પોતપોતાની બોલિયો, પોતપોતાનો અર્થ;
પરદેશીને પ્રિય નહિ, સ્વદેશમાં નહિ વ્યર્થ. ૨૧૦
વિષ્ણુ, શિવ ને શક્તિનાં, નિર્મળ રૂડાં નામ,
પ્રાકૃતમાં પ્રીછે સહુ, જો જો હામો હામ. ૨૧૧
રામકૃષ્ણ ગોવિંદ ગુણ, શિવ મહાદેવ કે શક્ત;
પુરુષ નામ એ પ્રાકૃતે જાણે બાધું જગત. ૨૧૨
કવૈયા રીઝે કિરતને, રૂડા છત્રીસે રાગ;
જાદબને ગરબા ગમે, પ્રાકૃત લાખિણો લાગ. ૨૧૩
સ્થૂળ સૂક્ષ્મ લઘુ દીર્ઘમાં, ભાગણ તગણના ભેદ;
શેશ માત્ર લે'તો નથી, વાણી વ્યાકરણ વેદ. ૨૧૪
તેત્રિશ કોટી દેવતા, સહસ્ર અઠયાશી ઋખ;
સંસ્કૃત નામ શોધી જુવો, પ્રાકૃત સૌને મુખ. ૨૧૫
હોડ કરશે તે હારશે, મમત કરે તે મૂઢ;
ઈશ્વરને મન એક છે, પુણ્યવંત પ્રાકૃત પ્રૌઢ. ૨૧૬

આટલાં લાંબાં અને અનેક અવતરણોથી ગુર્જર કવિઓની ભાષાભક્તિ અને લોકભાષામાં આખ્યાન બાંધવાના તેમ જ આગ્રહી અનુરાગ સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ શી હતી અને પ્રેમાનંદમાં તે સર્વથા ઉતરી હતી, તે સ્પષ્ટ થશે.[૭૨]

હવે પ્રેમાનંદમાં એ ભાષાભક્તિ કેમ અને કેવી જામી હતી, એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે:—

[૭૨] કવિ દયારામે હિંદી સતસૈયામાં (૭૨૬–૮) વિસ્તારથી લોકભાષાનો મહિમા ગાયો છે

પરંતુ તેનો વિચાર કરતાં પ્રેમાનંદનો પુત્ર કવિ વલ્લભ ગુર્જરી ભાષાના અભિમાન વિષે પોતાના પિતાના ભાષાસેવાના સ્વધર્મવિષે શું કહે તેના પુરાવા તપાસીએઃ—

વલ્લભ વલ્લભ ગાય ભાષાભાવ ભાવતો.

(દુઃશાસન–પ્રા. કા. ૪. પાનું ૨૧)

ભારતીએ ભક્ત પહેલો (પ્રેમાનન્દ) જાણીને લીધો છવાડી,
ભારતી અતિરે પૂરી, બની અનુરક્તને
ચંદ થઈ ગયો મંદ, અંથે રાખ્યો જીવતો તે
ભારતીના ભક્ત આગે કોણ્ લેખે શક્તને.
પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત
સરસ્વતીસુત થયા પછે નવ પૂજ્યાં કોઈ

× × × ×

સ્વધર્મ એ (પ્રેમાનંદે) સાચો માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહી
ભારતીભક્ત થતાં, મારવી ન માખને.

(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન પ્રા. કા–૨૭ પાનાં ૩–૪.)

(સ્વધર્મ વિદ્યાના પઠનપાઠન અને ભાષાસેવા, બ્રાહ્મણને યોગ્ય પરધર્મ–ચંદ્રે યુદ્ધ કર્યું તો તે પર–ક્ષત્રિયને યોગ્ય લડાઇનો ધર્મ.)

પ્રેમને કે આનંદને; કે પરમાનંદને નમું,
નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને

× × × ×

રત્નાગીરા ગુર્જરને..... ......(દુઃશાસન–પ્રા કા–૪ પાનું ૧૦.)

જન્મ જે ભૂમિની મધ્ય ભારતી શી ભાષા તેની
તે છવે વખોડનાર દેહ એહ તેની છે.

....

ભાવ ભાત તણા ગ્રંથ વાક્ય શબ્દરચનાથી

સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદશા એની છે ! !

(યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન પ્રા. કા. ૨૬ પાનું ૬.)

....

નારી (ગુર્જરી) ભાષા છે જ એવી જાણું નવ નૈં જરા

× × × ×

ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય ઉપમા ઉર્વીમાં નથી
સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ?

× × × ×

અનુભવે લાગ્યું ખરૂં ઠર્યો નાના બાળ શો

× × × ×

રે લાલ્ય, તું બતાવ્ય તું ગુર્જરી શા ગ્રંથ ગૂઢ
મતિમૂઢ વહી જા તું વૈરાગી અપૂપમાં ૫૭

(યુધિ. પ્રા. કા. ૨૮ પાનાં ૬–૧૩)

પ્રેમાનંદની આસક્તિપૂર્ણ ભાષાસક્તિ.

પ્રેમાનંદની આમ સ્વાભાવિકી. પૂર્ણ આસક્તિવાળી ભાષાભક્તિના[૭૩] બીજ તે પોતે તેમ જ તેનો પુત્ર વલ્લભ કહે છે તેમ, (જુઓ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન કવિત ૧૦ થી ૧૭) શ્રી રામચરણ ગુરૂના પ્રતાપથી અંકુરિત થયાં એ ખરૂં, પરંતુ તે નવપલ્લવિત અને સુપુષ્પિત, સુંદર તરૂકુંજમાં પરિણામ પામ્યાં તે તો પ્રાકૃત

---

૫૭ આ કવિતો યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાનના (પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨૮) પાના ૬ થી ૧૬ માંથી વાંચતાં આ મુદ્દાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવશે. ગુજરાતી ભાષાના રસાળ લક્ષણના કવિત માટે જુઓ આજ વિષયનાં પાના થી ૨૦.

૭૩ પ્રેમાનંદની અને તેના પુરોગામી તેમ જ અનુયાયી કવિઓની સ્વાભાવિક દેશભક્તિના સબળ પુરાવા રૂપ વહુભારો વિષય અતિ લાંબો થવાથી

ગુર્જર જનસમાજને મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથોના પાવક ઉપદેશરત્નોનો પરિચય કરાવવાના તેના અભિલાષ અને વિશિષ્ટ આશયના પ્રતાપ વડે જ. પુરાણીઓના કટ્ટા અને વિદ્વેષી વિરોધે તેના આ અભિલાષ અને આશયને સતત ટકાવ્યા; એટલું જ નહીં પણ તેને સાભિમાન અનેક શાખાઓથી સુમંડિત કરાવ્યા; તેમ એના એ અભિલાષ અને આશયને લોકોએ અનહદ સત્કારોથી પરિપોષ્યા અને તેના શિષ્યમંડળે બહુલ પાંગરાવ્યા કથા માટે શ્રીમદ્ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણાદિના ધર્મ અને નીતિની છાપ પાડનારા રસાલ પ્રસંગોની તેની પસંદગીથી, તેમ જ તેના રસમય, અને કલામય જીવન્ત વિસ્તરોથી પુરાણીઓને પુરાણ ભાખવાનો પોતાનો ધંધો જતો રહેવાનો ભય થયો હતો અને તેમણે પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વીરજી, આદિનાં આખ્યાનોને પ્રાકૃત કોગ્નિ જણાવી ઉતારી પાડવા માંડ્યાં હતાં, એ ચોક્કસ જ છે. રે. ભીમના જ્ઞાનોપદેશને, ભાલણના આખ્યાનકથનને, અખા ભક્તના પ્રાકૃત વેદાન્તબોધને તેમ જ પ્રેમાનન્દશિષ્ય રત્નેશ્વરના સંસ્કૃત અનુવાદોને[૭૪] અને શામળના પુરાણમહિમાને પણ તેમણે ટીકાબાણથી વિંધવા મથન કીધેલું છે,[૭૫] અને ઠેઠ દયારામભાઈનાં ભક્તિગાનને પણ વગોવવામાં બાકી નથી રાખ્યું, તો પછી રસિક,

---

આપવાનું માંડી વાળવું પડે છે. પરંતુ તે સંબંધી વસ્તુસ્થિતિ પણ ભાષાભક્તિની વસ્તુસ્થિતિ જેટલી જ ઉઘડ અને સાધાર છે.

માત્ર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનું એકલું મિત્રધર્માખ્યાન (પ્રા. કા. ગ્રંથ માંના) જોતાં અને તેમાંના ઉદ્ગારોના કવિત ૪ થી ૮ જોવાથી આની ખાત્રી થશે. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी એ ભાવનાના પૂજક આર્યાવર્તમાં દેશભક્તિ જ્વલત ન હોય એ શું સંભવિત છે?

૭૪ વિટાયો વપુ આખે હતો, દર્શાવતી દર્સ માંય;
વિખેરી વૈરી રત્ન કર ગ્રહ્યું લાહી મેલ જ બાંહ્ય.
પદ ૨૦. પ્રા. કા. ૧૫. પાનું ૧૪.

૭૫ ઉપર આપેલા અવતરણોથી (જુઓ પાનું) આ કથન સાધાર જણાય

લોકભોગ્ય આખ્યાનોના થોકેથોક રચી, તેમની આજીવિકા છીનવનાર પ્રેમાનંદને તેઓ જતો કરે ખરા ? ચતુર પ્રેમાનંદ; પુરાણીઓના આ સ્વાર્થી વિરોધનું કારણ આબાદ સમજ્યો; અને તેના હૃદયમાં કાવ્યપ્રવૃત્તિના વિશિષ્ટ આશયનો ઉદય થતાં, પુરાણીઓ સાથેના સંઘર્ષણે તેની ભાષાભક્તિને વિશેષ સતેજ અને સંવૃદ્ધ કરી. કુદરતી રીતે ધાર્મિક ભાવનાવાળા પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ્યા આર્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પવિત્ર ધર્મગ્રંથો, પુરાણ, મહાભારતાદિનાં રહસ્યો જાણવાની અને પોતાના જીવનને તેના નીતિરસથી રસવાની ઉત્કટ અભિલાષા થાય જ. જો કે કાલબળે પુરાણીઓના હાથમાં આ ધંધાનો ઈજારો મૂકયો હતો ખરો; પરંતુ તેઓએ પણ ઉદરંભરી અને અર્ધશિક્ષિત હોઈ ને ; કથાકથનના ઉન્નત કાર્યને વિશદ કરવાને બદલે ઉલટું મલીન અને લોભી ધંધારૂપ કરી દીધું. તેઓ કથા કરતાં ફાવે તેમ 'અગડં બગડં' હાંકયા જતા હતા, અને પામર ભોળાં શ્રદ્ધાળુ જનો આવા કથાશ્રવણથી પણ 'ન મામાથી કહેણો મામા સારા' એ વૃત્તિથી જ પોતાને ધન્ય ધન્ય માનતા. છતાં તેઓ ધર્મરહસ્ય સમજી શકતા તો ન હતા જ તેમ તેમની આંતર વૃત્તિ તો સંતોષાતી ન હતી. પ્રેમાનન્દે આ સ્થિતિ ચાણાકય દૃષ્ટિથી જોઈ, એટલે તેણે પ્રાકૃત–લોકભાષામાં જ પુરાણાદિનાં રહસ્ય ઉતારવાનું કર્તવ્ય પૂર જોસથી ઉઠાવ્યું. અથવા ખરું કહીએ તો, તેણે પુરોગામી કવિઓના પ્રયાસોમાં જનસ્વભાવ, સાંપ્રત લોકવ્યવહાર, લાગણીનું સંવેદન આદિ રસોત્તેજક તત્ત્વોના નિરૂપણનો જે આત્મા નહોતો તે આત્મા ઉતારવા સચેત પ્રયાસો આદર્યા. પોતાના આ અભિનિવેશ–*ruling passion*–નો હેતુ 'સરસ્વતીના લાડીલા' થવાનો હતો અને તે પોતે જ આમ જણાવે છે:—

> શારદા માતને કરૂ પ્રણામ, કરો કૃપા મુને મહાધામ;
> કામના મહિડેય કરવા પૂર્ણ, આઈ કરો વિઘન મમ ચૂર્ણ.
> અંબિકા દંભિકાને સંહાર, ભક્તિ વિપ્રની ધ્યાને ધાર.
> નથી અર્થકાજે ઉદ્યોગ, કરવો આ ત સંસ્કૃતનો સંજોગ.
> મોટું કામ લીધું મેં માથે, જાણી ગુરુ અતિ સારો હાથે.

પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા માત કરાવે, આઈ ! તારો તો આ દ્વિજ કહાવે.
લોક લાડીલો કહેતા આવે, સરસ્વતી ઉપાસક કહાવે.
એવું વેણુ કરાવો સત્ય, મારું અલ્પમતિ મહાત્મ્ય.૭૬

૭ાં તેને પોતાની કાવ્યશક્તિમાં અને વિશિષ્ટ આશયની ઉચ્ચતામાં એટલો તો ઉંડો વિશ્વાસ હતો કે, દશમસ્કંધમાં તેણે પુનરૂક્તિ દોષ વોહોનેને પણ કેટલેક સ્થળે આ યોગ્ય જ કહ્યું છે:—

સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ ભાગવત;
તે મધ્યે સાર છે દશમસ્કન્ધ, જેહું હું પ્રાકૃત પદબન્ધ,
કથા પ્રસંગ એકુ નવ પડે, ચાહ્યો જાઉં સુધે શેરડે;
આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારૂં પ્રાકૃત.

....

નથી વાદ કીધો પ્રકાશ, આણુવા શ્રોતાને વિશ્વાસ;
મૂળ અર્થ છે પ્રાકૃત નામ, શ્રોતાને વલ્લભ ગુણગ્રામ.
મૂકો હરિજન ઘરના કામ, જેમતેમ સમરો સીતારામ.

તેમ માર્કંડેય પુરાણમાં પણ, મૂળ ગિર્વાણ ભાષાને અનુસરતી પોતાની કૃતિની ખુબી વિષે સૂચન અનેક સ્થળે કર્યું છે પોતાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં તે કહે છે કે:—

"આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારૂં પ્રાકૃત;
કવિઓ કહેશે આ શો ગર્વ ? નથી ગર્વ સાંભળજો સર્વ.
થયા પુરાણી મોંઘા દાટ, તેથી થયો ઘણો ઉચાટ;
હવે કોણ દેખાડે વસમી વાટ, થયા બન્ધ સ્વર્ગનર્કના ઘાટ.
ત્યારે કર્યું પ્રાકૃત વિમાન, જાણવા ન જોઈએ મહાન;
સમજું શ્રોતાથી વક્તાને પુણ્ય, એવું આત્મમા :કર્યું મહાપુન્ય.
વળી કરવા શ્રમ પુરાણીનો થોડો, મેય યથામતિ કથાભાગ જોડયો.૭૭

૭૬ (માર્કંડેય પુરાણ, કડવું ૧૬૫ મું, કડી ૨–૫ બૃ. કો. ભા. ૭) ૭૭ (માર્કંડેય-કડવું-૩૨-કડી-૧૧૨-૧૧૬.)

તેના આશ્રયને ઉતારી પાડવા પુરાણીઓએ પ્રાકૃતમાં કરાયલી કથા પુણ્યકારી નથી, એવો મત ઉઠાવતાં પ્રેમાનન્દ તેનો ઉત્તર આપે છે કેઃ—

અણસમજ્યું સંસ્કૃત વાંચે રે, વળગે પ્રાયશ્ચિત્ત પાંચે રે,
ન ઘટે પ્રાકૃતે કાંઈ રે, ભાવ જો હોય વાંચ્યા માંહીં રે.
શુણી શ્રોતાજન હરખાય રે, નવ આખે ધુણ ન ખાય રે.

....

—સમજે સજ્જન મર્મ આવા રે, કરે પુરાણી સો દાવા રે,
પ્રાકૃત સુણ્યે ન મળે આવા રે, જમના જાવું ન પડે નહાવા રે.૭૮

આમ પુરાણીઓના દાવા વાદસુરંગોથી તોડી ફોડી, પ્રાકૃત કથાગાનમાં પડતા સ્વાભાવિક શ્રમને જણાવી તેની અગત્ય પ્રતિપાદન કરતાં તે કહે છેઃ—

એ ગ્રંથમાં એક સ્થળે લખિયું, અપભ્રષ્ટ શબ્દનું પાપ જાયે રે
જેટલું પાપ અપભ્રષ્ટ શબ્દ બોલ્યાથી, એમણું પુણ્ય શુદ્ધ શબ્દે થાયે રે. ૨૩

× × × ×

કૂપ ખોદ્યો તે માનુષનું મૃત્તિકાવાળું ગાત્ર થાયે રે ૨૪
તે ખોદતાં તેમાં જળ નીકળે તેથી શરીર મળ ધોવાયે રે,
સ્વચ્છ થાયે, મળ ધોવાયે, તેમ અપભ્રષ્ટવાળાનું પાપ જાયે રે ૨૫
નિત્યની ભાષા શું ભ્રષ્ટ થયલી, નથી બોલતા આપ રે ! ૨૭

....

તૃપ્ત હોય તેને તૃપ્ત કર્યેથી, કહો કાંઈ ફલ થાય રે
સ્વભાષા અપૂર્ણ રાખી, ધાયા તેને કોણ ધાય રે. ૨૯

....

જેટલો શ્રમ પ્રાકૃત માંહે તેટલો સંસ્કૃતમાં નવ લહીએ રે. ૩૦
શબ્દોનો સાગર જેમાં ભરિયો દરિયા મળે કોણ દુઃખી રે,
અલ્પ શબ્દના સરોવરમાં ઝીલવું, કહો તેણે કોણ સુખી રે ૩૧

૭૮ (માર્કંડેય કડવું ૯૯ કડી ૬૨–૬૦)

શબ્દન્યૂનતાએ શબ્દપ્રયોગમાં, થોડામાં ન આવે ખૂબી રે;
પણ યુક્તિએ પદ રચેલા જુઓ, ઓતાવારતા જઈએ ડૂબી રે.૭૯ ૩૨

આથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો આશય સમજાવતા તે કહે છે કેઃ—

જેવી ભાષા પ્રાકૃત મારી, તેવી યોગની યુક્તિ સમારી;
ગીર્વાણ ભાષા મહા ભારી, અતિ સરસ અને વળી સારી. ૩
નવધા ભક્તિ મહા મોટી, પણ નાસ્તિકને મન ખોટી;
તેવા સંસ્કૃત–નાસ્તિક સર્વ, કેવા તેને ભાષાગર્વ ! ૪
મહામાયાને વહેતી મૂકી, ધારી સારી, સુખ ન દેવી;
કરી ભાષામાર્ગ અનેક, ભૂલ્યા વૈખરી કેરો વિવેક.
તેહ વિવેક લાવવા માટે, ગિરવાણ ગિરાને ઘાટે;
મૂઢ મારા જેવા ઉતાર, થયા તેણે આવું વિચાર્યું. ૬
સારી ગિરાનો સ્વાદ લેવા, અજાણને કેવી તે કહેવા;
કિંચિત માર્ગના દર્શક થાવું યોગ વેદાંત યુક્તિએ ગાવું. ૭
હોય આકાશમાં સૂર્ય જેહ, કંઈ વિધિયે લખાય તેહ ?
તોય બાળકને ભરી પાણી, પિતામાતા આપે આણી. ૮
તેટલું જ લવાય ગિરાથી, કંઈ લવાય પીરાથી;
તે જોઈ શે થવું નિરાશ ? વધારવી વડપણ આશ. ૯

(માર્કંડેય-કડવું ૩૯ મું.)

આવા વિશિષ્ટ આશયથી પ્રેરાયલા પ્રેમાનંદ પણ જણાવે છે

શું ન જાણે સ્મરયા ! તેં આ પ્રેમજાપ જાપિયો !
પ્રેમ હું જે નેમધર વ્હેમને વિદારી નાખું
ગુર્જર ગિરાને કાજે, કર મેં આ આપીયો.૮૦

(નેમધર–ભાષાવૃદ્ધિની પ્રતિજ્ઞા કરનારો હું શે આ હથ માતૃ-ભાષાને જ સમર્પણ કીધો છે.)

૭૯ (શામળશાનો મોટો વિવાહ. કડવું ૪૫-કડી ૨૭-૩૧.)
૮૦ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન કવિત્ત ૧ લું.

"ગુર્જર ગિરાના રત્ન" પ્રેમાનન્દે આમ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે કર સમર્પણ કરીને નહીં અટકતાં, તે સર્વાંગ સુંદર થાય તે પર્યંત પાઘડી નહીં પહેરવાની ભીષ્મ બાધા લીધી,[૮૧] શિષ્યોને તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કર્યા, ભાષાવૃદ્ધિ અર્થે પોતે કટિ કસી, એક એકને ટક્કર-મારે એવા અનેક લોકરંજક આખ્યાનો તથા કાવ્યો બાંધ્યાં, અને સંખ્યાબંધ નાટકો રચ્યાં. આવી ઉન્નત કૃતિઓ રૂપી વિમાનો તેણે સ્વર્ગનર્કના દાખવવા પોતાના ગુર્જર બાંધવોને પૂરાં પાડયાં. આ સહુ ગુર્જરી ગિરા પ્રતિનો-તેનો અનુરાગ અતિ દઢપણે જામ્યાનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે. અને તેથી જ તેનું હૃદય યથાર્થ રીતે નીચેના ઉદ્‌ગાર ગુંજે, એ શું અશક્ય અને અસંગત છે ?

> સાંગોપાંગ સુરંગ અંગ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
> પા પાદ રસાલ ભૂષણવતી, થાઓ સખી ઉપરી;
> જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ લ્યો વરી,[૮૨]
> થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી એ આશ પૂરો હરિ.

તેનું આવું સ્વાભાવિક ગુંજન આટલી આશથી અટકતું નથી, પણ ગુર્જરી અન્ય ભાષાઓથી શ્રેષ્ઠ થાય, અખિલ આર્યાવર્ત ઉપર ફેલાય, એવી અભિલાષા પ્રકટાવે છેઃ—

> ભાષા ગુર્જરી આર્યાવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ઘણી,
> સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી;

વળી સરખાવોઃ—પ્રેમાનંદ વ્રતધારી, શાસ્ત્રવલોચન મનસા સારી,
પિતૃવચન પાળ્યું જેમ, પળાવો દ્વિજને પ્રભુ તેમ.
(માર્કંડેય કડવું ૧૭૬, કડી ૧-૪)

થયો અભિલાષ મુજને તે, અપૂરો ન જોઈએ રહ્યો.
(કડવું ૧૮૩, કડી ૨-૬)

૮૧ જુઓ વલ્લભના યક્ષપ્રશ્નોત્તરનાં કવિત્ત ૫૨૧-૨ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨૨. ૮૨ સત્યભામારોષદર્શિકાખ્યાનનું ભરતવાક્ય.

વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અપે તો પ્રભુ એ જ અર્પણ કરો, આ આશ પ્રેમી તણી.

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાનનું ભરતવાક્ય)

પુરાણીઓ સાથે તામસિક કલહ.

આ પ્રકારનો, પુરાણાદિના આધારે રસીલાં આખ્યાનો બાંધવાનો તેનો આશય કલ્યાણકારી હતો, છતાં ઉપર જણાવ્યું તેમ પંડિતો રૂપી રાજસિક સત્ત્વોએ અને પુરાણીઓ રૂપી તામસિક તત્વોએ તેના આ ભાષાસત્રની પૂર્ણાહુતિમાં અનેક બાધાઓ નાખી અને તેને તથા તેના શિષ્યોને નવ નેજા પહોંચાડી હતી. પરંતુ પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યો તેમનાથી એમ સહેજે ગાંજ્યા જાય એવા ન હતા, એટલે તેઓ અંતે ફાવ્યા અને પુરાણીઓ ભોંઠા પડયા. પુરાણીઓ સાથેના તેમના કલહને vested interests સ્થાપિત લાભો ધરાવનારા વર્ગ વિરૂદ્ધ હકદાર સમર્થ વ્યક્તિઓના કલહનું નામ યોગ્ય રીતે આપી શકાય એમ છે. આવો ભાષાકલહ ગુર્જર સાહિત્યમંદિરમાં કાંઈ પ્રેમાનંદની સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિએ જ પ્રથમ જગાવ્યો ન હતો, પરંતુ તેની પૂર્વેના કવિઓની પ્રવૃત્તિ તેનું નિમિત્ત કારણ હતી અને વર્ષો પર્યંત પરંપરાથી તે ચાલતો આવેલો હતો. પ્રાચીન કવિઓના ભાષાભક્તિના ઉદ્ગારો (જે ઉપર ટાંકેલા છે) આની સબળ સાક્ષી પૂરે છે જ. તેથી કહેવામાં આવે છે તેમ "પ્રેમાનન્દે રચેલાં આખ્યાનોથી કથા કહેવા માંડી ત્યાંથી જ આ વિરોધનું મૂળ રોપાયું"[૮૩] એ યથાર્થ નથી જ. અલબત્ત પ્રેમાનન્દની રસમય બાનીએ પુરાણીઓનાં માન ઘટાડવા માંડયાં અને તેમની વૃત્તિ કપાઈ, એટલે તેઓએ છેક છૂરા ઉપર આવી અનેક બાધાઓ નાખી અને પ્રેમાનન્દે તેમ જ તેના શિષ્યોએ એ "નિંદક જનોનું, શિરે અતિશય વૃદ્ધિગત થયલું દેવું આપવા"[૮૪] તેમની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી. માર્કંડેયપુરાણ-

---

૮૩ પ્રેમાનંદનો જૂનો નિબંધ–રા. સા. સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલભાઈનો. પાનું ૨૬. ૮૪ જુઓ માર્કંડેય પુરાણની ઇતિહાસ. પ્રા. કા. ૨૦. પાનું ૧૧૮૪.

આના તેના ઉલ્લેખોથી પણ પુરાણીઓના કલહ સંબંધમાં આ જ વસ્તુસ્થિતિ હોવાનું સમજાય છે. શરૂઆતમાં પ્રેમાનન્દે પુરાણીઓના મર્મિક પ્રહારોને લેખવ્યા ન હતા, છતાંયે સંવત્ ૧૭૨૯ માં તે ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમાં[૮૫] ટકોર કરી તેમનો ઉપહાસ કરવા ચૂક્યો ન હતો; તેમ તેના શિષ્ય હરિદાસે 'ભારતસાર'માં (સં ૧૭૩૭) તેમને "ઢોંગી" અને "મૂર્ખ"ની શાલ પામરી ઓઢાડી[૮૬] હતી પરંતુ પુરાણીઓનું નિંદાકાર્ય અતિ તીવ્ર અને અસહ્ય થતાં પ્રેમાનન્દનો પીતો અતિશય ઉછળ્યો અને ગુરુની આજ્ઞા 'નિંદકજન' ન થવાની હોવા છતાં, તેણે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે વિવિધ રીતિએ પચ્ચીશી ઉતારી.[૮૭] તેમ કરવાનો પોતાનો હેતુ પ્રેમાનન્દે સ્પષ્ટ કીધો છે, એ નીચેના ઉતારાઓથી સમજાશે:—

---

૮૫ "બન્યા પુરાણી બુલબુલા, સુસ્વરે ભાખે જ્ઞાન,
ઉપપુરાણ પુરાણનું, મેળવે બહુ માન."

કડવું ૧૨. કડી ૨૨ પ્રા. કા ત્રિ. વર્ષ ૩.

૮૬ કહે સુણે ભારત પૂરુંજી તેનું આવરદા થાય અધૂરુંજી
એ તો મૂર્ખ કેરી વાતોજી, જાણો અજ્ઞાન કેરી રાતોજી
નથ જાણે પુરાણી બાવાજી (તેથી) એવા ઢોંગ મચાવ્યાજી

(કડવું ૨૦-૩-૪ પ્રા. કા ૭ પાનું ૬૮.)

૮૭ માર્કંડેય પુરાણમાં પુરાણીઓની નિંદાના તેમજ પુરાણીઓના સ્વરૂપપ્રકાશનના અનેક ઉદ્ગારો અનેક સ્થળે અંકિત છે; સ્થળસંકોચથી તે ન આપતાં માત્ર તેમાંના ઘણાક મુખ્ય મુખ્ય ઉદ્ગારોનું સૂચન જ અહીં આપેલું છે:— કડવું ૧ કડી ૫, ૧૫, ૧૬, ક ૧૩-૪૮, ૪૯; કડવું ૩૦-૩૯ ૫૫ કડવું ૩૨-૧૧૨, ૧૧૫; ક ૩૩-૪૧ ૪૩; ક ૩૩-૨૪, ૨૭; કડવું ૩૭-૧૩૪, ૧૩૭, ક. ૩૯-૧૦૪, ૧૦૬; ક ૪૦-૩૧, ૩૩; ક ૪૨-૮૯, ૮૪; ક. ૭૪-૪૭ ૪૯; ક. ૮૮-૩૫, ૩૭; ક. ૧૦૩-૭૭, ૭૧; ક ૧૧૯-૬૩, ૬૬, ક. ૧૧૭-૩૭ ૪૦, ૪૩ ૪૬; ક. ૧૩૭-૫, ૬૮; ક ૧૪૨-૩૬ ૧૦૩, ક. ૧૪૩-૭૪, ૭૭ ક. ૧૪૪ ૩૭, ૪૦; ક. ..., ૧૫; ક. ૧૬૫-૪૪, ૪૬; ક ૧૬૬-૭૮; ક ૧૬૭ ૫૮, ૬૦; ક. ૧૬૮-૨૦; ક. ૧૭૧-૩૯; ક ૧૭૪-૫૫, ૫૭; ક. ૧૮૦-૬૧, ૬૫, ક. ૧૮૨-૩૬.

નથી કવિ રવિશા નિંધા કહિયે, આ શું ટીખળ વૃત ?
જૂઠા બોલા જોઈ પુરાણી કે વેદાતી શાસ્ત્રી અજાણ;
સ્વભાષાવર્ધક નિંદકનો કાઢયો છે મેં કચ્ચરઘાણ.
શિખ્યા થોડું કરી ફેલ મોટું, એવાનાં મેં કાપ્યાં નાક;
નાસ્તિક જનનું નામ ન રાખ્યું, વગાડી નિગમધર્મની હાક.

(ક. ૩૫. ૨૪-૨૬)

વળી પુરાણીઓ સાથે પૂર્ણ તામસભર્યો કલહ આખર શમતાં તે કહે છે કેઃ—

પુરાણી પશ્ચાત્તાપ કરતા, દ્વિજ (પ્રેમાનંદ) પામનો આનંદ,
હવા ઉભય એ પરવારીયા, આપણ એક છે સ્વચ્છંદ.
નિંદક જન કદિ નવ થાવું, એમ ગુરૂએ કર્યો ઉપદેશ;
કિંતુ મૂઢમતિને હૃદય કયમ તે, સ્થિર થઈ રહે લવલેશ.
કારસું કાંઈ કર્યા પૂઠે, પશ્ચાત્તાપ કરવો પૂર,
શાસ્ત્રે કરી નિવૃત્તિ એથી, વદ્યા વચન વ્યાસ મધુર.
વસિષ્ઠ જેવા મહામુનિએ કર્યો સમય પરત્વે ક્રોધ;
દ્વિજ મૂઢમતિએ તે જ ગ્રહ્યો ઝટ, અશુભ એક જ બોધ.
જ્ઞાત હશે તે જાણશે, અજ્ઞાનને શું કહેવું;
કિંતુ અતિશય વૃદ્ધિંગત થયું હતું નિંદક જનનું હેવું.

૩૯; ક ૧૮૪-૩૫; ક. ૧૮૫-૮૩; ક. ૧૮૬-૭૬, ૮૦; ક. ૧૮૭-૩૮, ૪૪; ક. ૧૯૨-૮૪, ૮૬; ક. ૧૯૩-૨૬, ૩૦; ક. ૧૯૬-૫૪; ક. ૨૦૪-૫૬, ૫૮; ક. ૨૦૫-૨૪૬, ૪૮; ક. ૨૦૬-૨૪૮, ૨૫૦; ક. ૨૦૭-૨૬૨, ૨૬૬

આ સર્વ આંકડા કેટલાક વાચકોને નિરર્થક લાગશે. પરંતુ જો પુરાણીઓની, જનસમાજમાં તેમણે ફેલાવેલી મોહિની, અને તેમના મોહને તોડવામાં પ્રાચીન કવિઓને પડેલાં શ્રમની તથા તે વેળાના સંસારની, તથા ધાર્મિક માન્યતાઓની પણ હકીકત તારવવાનો પ્રયાસ કોઈ કરશે તો તે આ વિષય ઉપર ઘણું જ અજવાળું પાડી શકશે, અને તેટલા માટે માર્ગદર્શનના હેતુથી જ આ આંકડા ટાંકેલા છે.

તે આ ભવે નવ આપીએ તો પડે પરભવે આપવું જાણ;
ચાડ માહે ચાડ લગી, વાળી લે માગતું નિર્વાણ.
ગુરુકૃપાએ તે આપી દીધું, વળી થાય અન્ય માગણ કોઈ;
ત્યારે ધર્મ ધોઈશું, રહુ જોઈશું, કેહ કોઈશું દ્વિજ સોઈ.

....

ચેનમાર્જારીને ખોજવી મધ્ય મૂક્યો પુરોડાશ પાવન,
પછે ચક્ષુ મીચી રહેવું બેશી, કયમ પ્રાપ્તિ થાય પૂજન
રે મૂર્ખજન કરતા શોચ એવો, નવ રહે હૃદય અરત સદાય;
કોઈ મહાવ્યાઘ્ર આવી માર્જારી હણશે, વા પુરોડાશને દ્વેષી ખાય.

(કડવું ૨૧૬-૬૩-૭૫.)

પ્રેમાનંદસૂર્યનું શિષ્ય-રૂપી ગ્રહમંડળ

આવા વિશિષ્ટ લોકોન્નતિકારક આશય, અને પ્રશસ્ત તેમ જ સતેજ ભાષાભક્તિથી પ્રેરાઈ, પ્રેમાનંદે ૬૦ વર્ષનું સતત કાવ્યપ્રવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કર્યું હોવાનું ચોક્કસ સમજાય છે. અલબત્ત આ કાર્યમાં તેના ઓજસ્વી શિષ્યમંડળે પણ પોતાનો માનપ્રદ અને અમૂલ્ય હિસ્સો આપ્યો છે, એ વિસરવા જેવું નથી. વાર્તાકાર વીરજી, સરલ આખ્યાનકાર હરિદાસ, પ્રાસાદિક કવિ દ્વારકાદાસ, ફક્કડ વલ્લભ, રત્ન-કવિ રત્નેશ્વર, અને 'સાદો' સુંદર એ ૭ [૮૮]શિષ્યો રૂપી ગ્રહમંડળે પ્રેમા-

---

૮૮ જુઓ "ગુર્જર સાક્ષર જયન્તિઓ" એ ગ્રંથમાં "પ્રેમાનંદ", પાના ૧૮૮-૯. ઉક્ત નિબંધમાં રા. શ્રી કેશવલાલભાઈએ પ્રેમાનંદનાં શિષ્યશિષ્યાઓ ૫૨ અને રા. શ્રી. ગોવર્ધનરામે (ક્લાસીકલ પોએટ્સ ઑફ ગુજરાતમાં) ૩૭ હોવાનું અને રા. બ. હરગોવિંદદાસે ૧૦૭ હોવાનું કહ્યું છે. (દ્રૌપદી હરણ પ્રા. ના. ૧ પાનું ૨૦) આના ટેકામાં વલ્લભના કોઈ નામ વિનાના અપ્રકટ ગ્રંથનો નીચેનો અશુદ્ધ 'ઇન્દ્રવિજય' સવૈયો ટોંકસમક્ષ ધરવામાં આવે છે:-

છે નવ દાસ અને બાઈ ચાર જ, રે.ન જવા દ્વ શિષ્ય કહાવે,
છે બાવ રાશ અને બાઈ બાર જ રાન જવા કય વિષ્ણુ વદાવે;

નન્દ સૂર્યની તેજસ્વિતા બઢાવી અને પુરાણીઓના તમોગુણપ્રધાન કલહ રૂપી આવરણને વિદારવામાં સહાયતા કરી, એટલું જ નહીં પણ ગુર્જરી ભાષાનો સાંગોપાંગ વિકાસ થતાં પર્યંત પાઘડી નહીં પહેરવાની "વ્રતધારી" ગુરુ પ્રેમાનન્દે ભાષાસેવાના "સાચા માનેલા સ્વધર્મના પરિપાલન" અર્થે લીધેલી ભીષ્મ બાધા મૂકાવી.[૮૯] મધુરકંઠી, ગાયક

છ વીર પંથ જ, જી ભણીએ ત્રણ, નંદ ચતુરનું નામ સુહાવે
છ વીર વલ્લભ શેં ભણીએ ગણ; એક જ પ્રેમનું નામ સુહાવે.

(પ્રા. કા. ૯–વિવેચન પાનું ૨–૩)

આ ગણત્રીમાં બાર તો સ્ત્રી-શિષ્યાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આવી સંખ્યા ગમે તેટલી હો, પરંતુ તેના છ શિષ્યો સિવાયનાં બીજાં શિષ્યશિષ્યાઓનાં નામ અને ગ્રંથોનો કંઈ પણ નિર્દેશ વર્ષો થયાં સાંપડતો નથી, અને રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઇ તથા પ્રા. કા. ના કાલભક્ષ થતાં વચેલા, કાર્યવાહકો મન ઉપર લેશે નહીં, તો તે ભવિષ્યમાં સાંપડે, એ વાઘના કુલાનું મધ મેળવવા જેવું સંભવિત લાગતું નથી જ.

"આર્યજ્ઞાનવર્ધક" વર્ષ ૧૮૮૮ ના એક અંકમાં પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભ ઉપરાંત વલ્લભ નામનો એક શિષ્ય હતો, અને વીરેશ્વર જાની કરીને સુરતનો એક કવિ તેનો શિષ્ય હતો અને તે મરાઠી કવિતા જેવી કવિતા કરતો હતો, એમ જણાવાયલું છે.

રા. બા. કેશવલાલભાઈ (ઉપર જણાવેલા નિબંધમાં પાનું ૧૮૮) કેટલોક ખુલાસો આ પ્રમાણે કરે છેઃ—

'દાસ જેવા કે શેઠ માધવદાસ દેસાઈ; શંકરદાસ; હરિદાસ; દ્વારકાદાસ; સુંદરદાસ. રત્ન જેવા કે રત્નેશ્વર. શંકર જેવા કે બભ્રુવાહન આખ્યાનનો કર્તા ભાઈશંકર (સંદિગ્ધ). બાઈ જેવી કે વિવેક વણજારામાં ઉમેરો કરનારી કવયિત્રી (સંદિગ્ધ). વીર જેવા કે વીરેશ્વર જાની...જી, જેવા કે વીરજી અને કદાચ વિશ્રંશી આખ્યાનનો કર્તા રત્નજી. નંદ જેવા કે સ્વર્ગની નીસરણી, મહાભારત, ભગવદ્ગીતાના રચનાર પ્રેમાનંદ. (સંદિગ્ધ).

૮૯ પ્રેમાનંદની આવી બાધામાં અશ્રદ્ધા ધરાવનારાઓ પ્રેમાનંદનું નીચેનું

સોંપેને વીરજીએ પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની લોકપ્રિયતા બઢાવવામાં સહાયક હતો. એ જ વીરજીએ સંસ્કૃત–ફારસી–ઉર્દુ–વાર્તાઓનો, હરિદાસે મહાભારતાદિના પલટાઓનો, પ્રમાદકવિ દ્વારકાદાસે સુલલિતપદો દ્વારા ભક્તિભાવનો અને રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયના સાહિત્યનો, વલ્લભે નવે રસનાં એકએકને ટક્કર મારે એવાં નવથી વધુ આખ્યાનોથી હિંદીની ફીકી છટાનો, રત્નેશ્વરે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની-ગંભીર શૈલીનો અને કહેવાય છે તેમ "મરાઠી ધાટીની કવિતાનો" (!) અને સુંદર મેવાડાએ પૌરાણિક સાદી કથનીનો પરિચય ગુર્જર જનસમાજને રસભર કરાવ્યો.[૯૦]

વચન વિચારશે. તો બસ છેઃ—

> ....લાવે સજું સીતાનો સ્વામી;
> પ્રેમાનંદપ્રભુ વ્રતધારી; રાજીવલોચન મનસા ધારી.
> પિતૃવચન પાળ્યું જેમ; પળાવો દ્વિજને પ્રભુ તેમ;
> ....
> કર્યાં તેના કારણ તે અનેક, ધર એવો વિપ્ર કાજે વિવેક
>
> (માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૧૦૧ સું, કડી ૧–૪)

ઉપરાંત ૭૮, ૭૯, અને ૮૭ મી નોંધોના અને તેના મૂળમાં ઉપર ટાંકેલાં અવતરણો આ સાથે વિચારવાં.

> આપ્યા કાષ્ઠ વર્તી આણી, આનંદ થયો અપાર
> વીરજીએ પાઘ આપી, પ્રેમથી પ્રમાણીતી–પરી (યક્ષ પ્રશ્નોત્તર)

આ ઉપરાંત વલ્લભનું પણ આ કવિત વિચારવા જેવું છેઃ—

> " માગ માગ મારા સુત મુખ માગ્યું આપું તને
> કવીશ્વરે એવી ઘડી એક વાર આણીતી;
> દ્વિજે અગ્નિ કાષ્ઠ માગ્યાં મૂગ લઈ ગયો જેઠ
> પાઘ પેરાવી કવિએ કવિતા વખાણીતી,
> યક્ષે કહ્યું એ તો મેં જ પરીક્ષા લેવાને કર્યાં
> પિતાએ કહ્યું'તું એમ સુતરીત જાણીતીઃ

પ્રેમાનંદ અને તેના પુરોગામી કવિઓ.

આ સ્વભાષાવૃદ્ધિના સત્રમાં ઋત્વિજના સ્થાને વિરાજતા પ્રેમાનંદનો હિસ્સો સર્વોપરિ હતો. રસભર અને કલાદર્શી આખ્યાનો ત્વરાથી બાંધવાની પરિપાટી તેને હસ્તગત હતી, એમ તેના આઠ દિવસમાં રચેલા ચાતુર્યસંયુક્ત મહાકાવ્ય દ્રૌપદીહરણથી, મોટા મોટા પણ એક દિવસમાં રચેલા અને અઢી ઘડીમાં વચાય એવા લક્ષ્મણાહરણથી, તેમ જ બે દિવસમાં રચેલા શામળશાહના મોટા વિવાહથી અને નિત્ય દશબાર કડવાં રચી બાંધેલી "નાગરનિંદા"થી નિધડક કહી શકાય છે. આવી તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અતિ ત્વરાવાળી, સરળ, સરસ અને પ્રતિભાવાળી હતી. તેના આખ્યાનોમાં કેટલે અંશે તેના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો તેને સહાયક થયાં હશે, એ જો કે અચૂક ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી; પરંતુ ભાલણ, ભાલણ-સુત ઉદ્ધવ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની, વછરાજ, આદિ પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓનાં ઉપલબ્ધ અપ્રકટ તેમ જ પ્રકટ આખ્યાનો જોતાં અને પ્રેમાનંદે પણ રચેલાં એ જ આખ્યાનોની પ્રતિઓ અવલોકતાં એવું સબળ અનુમાન નીકળી શકે એમ છે કે, પ્રેમાનન્દે પોતાના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો જોયલાં તો ખરાં જ.[91] અને તેમાંના પ્રસંગોને, એ આખ્યાનોના મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં નથી, એવા પણ ખુદ તે કવિઓએ દાખલ કરેલા નૂતન પ્રસંગોને, એક કે બીજી રીતે મૂળને ક્રમે કે ક્રમના ફેરફારે, વસ્તુભેદ, જનરૂચિ, પાત્રવિવેક તેમ જ રસ-જમાવટના ચાતુરી ઉપર લક્ષ રાખી, વિશેષ વિસ્તારથી ખીલવેલા

---

૯૦ પ્રેમાનંદના આ છ શિષ્યોના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની સાલવાર નોંધ માટે અનુલેખ પછીનું "પરિશિષ્ટ" ૧ લું જુઓ.

૯૧ લાલણ, માધવ, દેવસુરી વળી કહુંજી તળજે એક,
એમણે દેવી માહાત્મ્ય પ્રાકૃત કર્યાં, ધરી અર્થનો ખરો વિવેક.
(દેવીચરિત્ર કડવું ૧ કડી ૨૩)

દશે। અલબત્ત પ્રચલિત દંતકથાઓ, મૌઢી વચનો અને લોકોક્તિઓનો બહોળો ઉપયોગ તેણે કીધાથી કેટલુંક સામ્ય પુરોગામીઓનાં આખ્યાનો અને તેનાં આખ્યાનો વચ્ચે સ્વાભાવિક રહે. એટલે તેટલે અંશે તેને પ્રસંગાદિની ચોરીના દોષથી મુક્ત ગણી શકાય; તેમ નિસર્ગશક્તિથી પણ કેટલુંક સામ્ય આપોઆપ આવી જાય, એ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. તેથી પ્રેમાનન્દને કેવળ પોતાના પુરોગામીઓના ઉચ્છિષ્ટનો- ઉપયોગ કરવાના દોષને પાત્ર ગણતાં અચકાવવાની વિશેષ અગત્ય છે.

શામળના શિવપુરાણાદિનાં મૂળ પણ પ્રાચીન આખ્યાનો ને વાર્તાઓમાંથી તેમ પ્રચલિત દંતકથાઓમાંથી સાંપડે છે. પ્રખ્યાત નાટકકાર શેક્સપીઅર માટે પણ આમ કહેવાય છે. અલબત્ત આથી કાંઈ મહાકવિ પ્રેમાનન્દની પ્રશસ્ત કાવ્યશક્તિ અને લોકરુચિને પોષે એવાં, તેમ ક્વચિત્ ઉત્કૃષ્ટ રસથી જમાવેલાં, ઉત્તમ આખ્યાનો રચવાની સરલતા અને પ્રતિભાની પ્રખરતા તેમ જ કલાને ઉતારી પાડવાનો હેતુ નથી જ. ઉપર સૂચવેલી ખીલવણીમાં નિઃસંશય પ્રેમાનન્દનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ, સ્વાનુભવ, કલાભિજ્ઞતા, રસસંવેદન, ચાતુર્ય, અને અવલોકનની તેજસ્વિતા સવિશેષ આકર્ષક છે અને એ જ ગુણો તેને નિઃસંશય ગુર્જર કવિઓમાં અગ્ર પદે શોભાવે છે[૯૨]

શામળ–પ્રેમાનંદ ઝઘડો? અસંભવ.

કેટલાક જનો પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોની ઓજસ્વિતા અને બહુલતામાં શામળ સાથે તેને અને તેના શિષ્યોને ચાલેલો ઝઘડો કારણભૂત હોવાનું કહે છે. આ વાદની ઉત્પત્તિ સને ૧૮૬૩ થી થયલી કહી શકાય. એની તવારીખ અવલોકવા જેવી છે. વાદના મુદ્દા આદિ, તેમ જ સંગતિ વિચારતાં પ્રેમાનન્દનો શામળ સંવત્ ૧૮૨૧ માં તો જીવતો હો-

૯૨ આ મુદ્દો બૃહત્કાવ્યદોહનના આઠમા ભાગમાં આ લેખકે સવિસ્તાર ચર્ચેલો એટલે તેની પુનરુક્તિ આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં કરવી ઉચિત નથી. ઉપરાંત ૮ ના "સમાલોચક"નું "સુદામાચરિત"નું વિવેચન પણ આ મુદ્દા ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે એમ છે.

વાનું અને તે જ સમયે રસભર સુડા બોહોતેરી સંપૂર્ણ કર્યાનું પ્રમાણ મોજુદ છે. તેમ તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૭૭૪થી કંઈક વહેલી શરૂ થયાનું અને સંવત ૧૮૦૮ સુધીમાં પૂરપાટ પ્રવર્ત્યાનું આંતર પ્રમાણોથી ચોક્કસ જણાયલું છે. વળી શામળના આખ્યાન અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામાં રચાયલાં કહેવાતાં પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યોનાં આખ્યાન અને વાર્તાઓની રચનસંવતની અસંગતિ, તેમ જ તેનાં વસ્તુનાં સામ્યાદિ સ્પર્ધાના અંશોનો અભાવ પણ આ મુદ્દાને ખોટો ઠરાવે છે જ. દાખલા તરીકે વીરજીના[૯૩] સુરેખાહરણનો રચનસંવત્ ૧૬૨૦ છે અને કામાવતીનો સં. ૧૭૨૫ છે, ત્યારે તેની સ્પર્ધામાં રચાયલી કહેવાતી શામળની પદ્માવતીનો રચનસંવત્ ૧૭૭૪ છે. શામળની વિનેચટની વાર્તાની નાયિકા વિદ્યાવિલાસીને ઝાંખી પાડવા અષ્ટાવક્ર આખ્યાનમાં વિદ્યાવિનોદીનું ચિત્ર પ્રેમાનંદે ચિતર્યાનું કહેવાય છે, પણ પ્રેમાનન્દનું અષ્ટાવક્રાખ્યાન સંવત્ ૧૭૬૬ (કદાચ ૧૭૨૬) માં રચાયું છે, જ્યારે 'વિનેચટ' ની વાર્તા તે પછી જ રચાઈ છે. વળી શામળની "ઉદ્યમકર્મ" ની વાર્તાની સ્પર્દ્ધામાં પ્રેમાનન્દે દ્રૌપદીહરણ રચ્યાનું કહેવાય છે તેમ, માનીશું તો તે સંવત્ ૧૭૩૫ ની અગાઉ લખાયલી માનવી પડશે કે જે સમયે શામળ નાનો બાળક હોવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનન્દનું માર્કંડેયપુરાણ ૧૭૪૫ માં આરંભાઈ સં. ૧૭૬૫માં પૂરું થયું, ત્યારે શામળનું શિવપુરાણ (ખરી રીતે તો સ્કંદપુરાણમાં અંતર્ગત શિવપુરાણનું માહાત્મ્ય) સં. ૧૮૦૪માં રચાયું [પ્રેમાનન્દનું

૯૩ "કામાવતી" ની કથા કાંઈ વીરજીની જ પહેલી જોડેલી કથા નથી. શિવદાસ કવિએ સં. ૧૬૦૦ માં તે રચી હતી; અને તેની અગાઉ જૈન કવિઓએ પણ રચેલી છે. તે જ પ્રમાણે સુરેખાહરણ, પણ વીરજીની મૂળ યોજનાશક્તિનું પરિણામ નથી. એટલે શામળ "સાથેના વાદ" થી જ એ કથાઓ નવીન નિર્માયાનું કહેવું નિરાધાર છે. વીરજીની અગાઉ પણ "સમસ્યાઓ" જૈન તથા જૈનેતર કવિઓની વાર્તાઓમાં પુષ્કળ સાંપડે છે. એટલે એમાં પણ શામળ સાથેના વાદનું પ્રેરણાબળ જરૂરી નથી.

મરણ ૧૭૯૨ માં થયું તે પહેલાં વલ્લભે જેની સ્પર્ધામાં કૃષ્ણવિષ્ટિ રચી તે અંગદવિષ્ટિ સં. ૧૮૦૮ માં રચાયલી જણાય છે. "કાઇના ઘોડાની વાર્તાને ટક્કર મારવા "કુંતિપ્રસન્નાખ્યાન" વલ્લભે લખેલું કહેવાય છે, પરંતુ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન સંવત્ ૧૭૭૭ માં રચાયું છે, ત્યારે "કાઇના ઘોડા" ની (બત્રસ પુતળીમાંની સોળમી) વાર્તા ૧૭૮૫ પછી રચાયાનું શામળ પોતે જ બે ત્રણ સ્થળે કહે છે.

આમ રચનસંવતોની કેવળ અસંગતિ ઉપરાંત પણ વસ્તુસામ્ય, પાત્રવર્ણનાનું મળતાપણું, સમસ્યાદિની સ્પર્ધા વગેરે વિષે પણ ઘણું કહેવાયું છે, પરંતુ તે પણ સાવ નિરાધાર છે, એમ આંતર પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે.[૯૪]

આવાં તેમ જ બીજાં પ્રમાણોથી શામળનાં કાવ્યોની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દે કે ધીરજીએ (કદાચ વલ્લભે પણ?) આખ્યાન-વાર્તાઓ બાંધ્યાનું કથન અશ્રદ્ધાને પાત્ર ઠરે છે. તેમ જ શામળ સાથે પોતાને થયલા ઝઘડામાં (રા. બ. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ) વિજય મળ્યાથી પ્રેમાનન્દે સો મહોરો દક્ષિણામાં આપ્યાનું કથન પણ સબળ, આંતર પુરાવાના અભાવે માનતાં અચકાવું પડે છે.[૯૫] પરંતુ વલ્લભના કેટલાક માર્મિક

---

૯૪ "પ્રેમાનન્દ-શામળ ઝઘડા" ના ઈતિહાસ સંબંધમાં જુઓ અનુલેખ અંક ૨.

૯૫ જુઓ દ્રૌપદીહરણ પ્રા. કા. ૧. પ્રસ્તાવના પાનું ૧૮. રા બ. હરગોવિંદદાસભાઈ આને વલ્લભના વચનનો ટેકો હોવાનું કહે છે, પણ તેનું મૂળ તેમ જ એના ખુદ ઉદ્‌ગારો પૂર્વાપર સંબંધ સાથે અવલોકયા વિના તેને ખરું માનતા અચકાવું પડે છે. વલ્લભની "પ્રેમાનન્દ કથા" રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈએ જોઈ હોય તો તેથી ના ન કહેવાય, પણ બીજી કોઈ રીતે તેની સાહિત્યરસિક જનસમાજને પ્રતીતિ કરાવતા નથી. વળી તેના બોલ પ્રેમાનન્દ-શામળના ઝઘડાના ગ્રંથને રા. બ. હરગોવિંદદાસ 'વલ્લભ ઝઘડો' નામ આપે છે, જ્યારે સ્વ. હ. હ. ધ્રુવ, તેને "વલ્લભ-શામળસવાદનો પત્ર" કહે છે. તો ખરું કોણ? અને કીયો ગ્રંથ સપ્રમાણ?

અને વ્યંગ્યભર્યા ઉલ્લેખ (કુંતિ પ્રસન્નાખ્યાન–કવિત ૨૦૨, મિત્રધર્માખ્યાન કવિત ૮, યુધિષ્ઠિર વૃકોદરસંવાદાખ્યાન કવિત ૨૪–૨૫) જોતાં તેમ શામળનો કવનકાળ સં. ૧૭૬૦–૧૮૨૧ નો વિચારતાં વલ્લભ–શામળ વચ્ચે વાક્કલહ અથવા સાક્ષરવિગ્રહ ચાલ્યાનો સંભવ સમજાય ખરો, જો કે વલ્લભનાં વ્યંગ્ય વચનો સિવાય કોઈ પ્રમાણભૂત પુરાવો પડછે ધરી શકાય એમ નથી. કદાચિત્ આ કલહમાં કહેવાય છે તેમ પુત્ર વલ્લભના માન ખાતર પ્રેમાનન્દે ઉત્તરાવસ્થામાં મહોરો ખર્ચ્યા હોય તો તે સંભવિત છે. બાકી તો પ્રેમાનન્દનો હરિગુણ ગાવાનો કાવ્યહેતુ અને તેનાં આખ્યાનોનાં ઐતિહાસિક સાધનો, તેમ જ તેની કથનરીતિ, શામળનો હેતુ, વાર્તાસાધનો અને કથનરીતિથી કેવળ ભિન્ન હતાં; ઉપરાંત પ્રેમાનન્દનો શ્રોતૃવર્ગ શામળના શ્રોતૃવર્ગથી જુદી જ કોટિનો અને ભિન્ન રસવૃત્તિવાળો હતો. ઉત્તરમાં શામળ માતર પ્રગણામાં ખેડુતવર્ગ, રાણાઓ, ઠાકરડાઓ, અને ભાટો આગળ અતિશયોક્તિ અને અદ્ભુતતાથી ભરેલી તેમ જ સાથે સાથે ખડકેલી વિવિધ માહિતીઓ અને વ્યવહારદર્શનોથી છલકાતી વાર્તાઓ હાંકતો જતો, ત્યારે પ્રેમાનન્દ દક્ષિણ તરફ નન્દરબાર અને સુરતમાં ઉચ્ચ વર્ણના શ્રદ્ધાળુ પણ મર્મજ્ઞ શ્રોતૃજનો આગળ ધર્મ, નીતિ અને જીવનના કંઈક ઉંચા આદર્શો વર્ણવનારાં આખ્યાનો લ્હેકારતો હતો. આ મુદ્દો પણ તે સાથે વિચારવા જેવો છે.

પ્રેમાનન્દનાં કેટલાક આખ્યાનો વિષે શંકા.

આમ પ્રેમાનન્દ–શામળની પ્રતિસ્પર્ધાનું કથન જેમ અશ્રદ્ધેય અને આધાર વિનાનું જણાય છે તેમ પ્રેમાનન્દનાં ગણાયલાં કેટલાંક કાવ્યો દ્રૌપદીહરણ, માર્કંડેયપુરાણ, અશ્વમેધાખ્યાન, દશમલીલા, દ્રૌપદીસ્વયંવર, સત્યભામારોષદર્શિકાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, તપત્યાખ્યાન આદિનો કર્તા તે નહીં હોવા વિષે અશ્રદ્ધા કેટલાક તરફથી દર્શાવાય છે. પરન્તુ પહેલા ચાર ગ્રંથો તેના નહીં હોવાનાં કોઈ સબળ કારણો આંતરબાહ્ય અને પુરાવાઓ તેના આધારમાં છે, એ મુદ્દાસર પૂરવાર થયલું નથી.

જ અને પૂરવાર કરવાનો શ્રમ પણ શોધરસિક ગુર્જર સાક્ષરોએ લેવાની દરકાર પણ કરી નથી. એટલે તેમના ટોલ્લાને મહત્વ આપી તેની ચર્ચાના ઉંડાણમાં ઉતરવું, એ આ લેખની મર્યાદા બહારનું ગણાશે. બાકીના ગ્રંથોના પ્રેમાનન્દને અપાયલા કર્તૃત્વ સંબંધમાં માત્ર એટલું જ કહેવું યોગ્ય થશે કે વારુછટાથી કહેવાય છે તેમ, એ "શ્રદ્ધાશીલ મનુષ્યો" કેવળ આંખો મીંચીને જ તેનો સ્વીકાર કરવા જેવી અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયા નથી; અલબત્ત જેમ કાલિદાસને નામે અને શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યને નામે ભાવિક પુરુષોએ રચેલી કૃતિઓ ચઢી છે, તેમ કદાચ પ્રેમાનન્દને નામે તેના શિષ્યાદિએ કે શ્રોતાઓએ રચેલી કૃતિઓ ચઢવા સંભવ છે ખરો। અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવો પ્રકાર નરસિંહ, મીરાંબાઈ, વિષ્ણુદાસ આદિની કૃતિઓ સંબંધમાં બનેલો સુવિદિત છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રેમાનન્દીય કૃતિઓ[૯૬] પણ એ જ કક્ષામાં સમાય છે, એવો નિર્ણય દર્શાવવા પૂર્વે સાધાર પૂરાવાની અને દલીલસર વિવેચનની અપેક્ષા રહે છે

દ્રૌપદીસ્વયંવર.

દાખલા તરીકે કહેવાય છે કે, દ્રૌપદીસ્વયંવર એ પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી. કારણ તેમાં "કુંડી, ઘેમાસુર, કંકાલી અને કમીતાની સ્વપ્નામાં પણ કાને ન પડેલી કથાનગોળા ગબડાવી દીધા છે."[૯૭] પરંતુ જે પ્રેમાનન્દનું મહાભારત કહેવાય છે,[૯૮] તેમાં આ આખ્યાન છે કે નહીં, તે તપાસવું

---

૯૬ ત્રણ નાટકો અને દ્રૌપદી સ્વયંવર સિવાયની. ૯૭ જુઓ રા. "કેશવલાલભાઈનો પ્રેમાનન્દ" પાનું ૨૪.

૯૮ રા. બ. હરગોવિંદદાસ ૪૦,૦૦૦ના માપનું મહાભારત પ્રેમાનંદે રચેલું હોવાનું "બુદ્ધિપ્રકાશ." સને ૧૮૭૬માં જણાવેલું છે. પણ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી જોઈ શકાય તેમ નથી. રા. ભાનુસુખરામે પોતાનું મહાભારત, તેમને ઘેર મારા સ્નેહી રા. નટવરલાલ જોવા ગયા હતા, પણ તે બતાવ્યું નથી, તેમ મેં પણ રૂબરૂ બે વાર કહ્યું હતું, છતાં તેમણે તે ધ્યાનમાં લીધું નથી. એટલે આ બાબતમાં અંગત તપાસની કોઈ કોટાઈ નથી જ.

રા. સા. કેશવલાલભાઈ (સાક્ષર જયંતી–પ્રેમાનંદ પાનું ૨૦૯) ભાનુસુખરામ પાસેનું મહાભારત જોયાનું લખે છે. (તા. ૨૦-૧૨-૨૦) પણ તેને

પડશે, કારણ જેને દ્રૌપદી સ્વયંવર નામ અપાયું છે, અગર કહો કે રા. ઈચ્છારામ સૂ. દેસાઈએ આપ્યું છે, તે રા. સા. કેશવલાલ કહે છે તેમ વસ્તુતઃ આખું આદિપર્વ પણ નથી. એમાં માત્ર બે પ્રસંગો સંયુક્ત છે અને તે આદિપર્વના પેટામાં સમાઈ જાય છે. ૨૮ કડવામાં પાંડુ રાજાના મરણ પછી પાંડવો હસ્તીનાપુરમાં જઈ રહે છે ત્યારથી તે દ્રૌપદી સ્વયંવરના પ્રસંગ પર્યંતની કથા, મુખ્યત્વે ભીમપરાક્રમની જ કથા છે. બાકીનાં ૫૬ કડવાં દ્રૌપદી સ્વયંવરનાં અર્જુનપરાક્રમનાં છે. એટલે તેને કેવળ આદિપર્વ ન કહી શકાય. વળી રચનશૈલિની ભિન્નતા અને દેશીઓનો તફાવત પૂરું અવલોકન કર્યે જણાશે નહીં. વળી પ્રેમાનન્દની કાવ્યરચનાની રીતિ, જે મૂળ ગ્રંથને આધારે અમુક ગ્રંથ રચવાનો હોય, તે જ ગ્રંથને વળગી ન રહેતાં બીજા ગ્રંથોમાંના એ જ વસ્તુને લગતા પ્રસંગો તેમ જ અન્ય સંસ્કૃત અને ગુર્જર કવિઓએ જોડેલા પ્રસંગો અને પ્રચલિત દંતકથાઓને પણ ખુબીબંધ સાથે સાથે ઉતારવાની છે. દશમસ્કંધ, રૂકિમણીહરણ, માર્કંડેયપુરાણ આદિમાં તો તેણે આવી રીતિનો સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર કરેલો છે[૯૯] પ્રેમાનન્દના પ્રસં-

---

પ્રેમાનન્દીય કૃતિ તેઓ લખતા નથી, એટલે તેને મહત્વ આપવું હવે યોગ્ય રહેતું નથી. તેમ ઉપર જણાવ્યું તેમ વિવાદાસ્પદ 'દ્રૌપદી સ્વયંવર' એ બે પ્રસંગોનો સંયુક્ત ગ્રંથ છે, આદિપર્વ નથી જ. આદિપર્વના ઘણા ભાગ-પ્રસંગો તેમાં છે જ નહીં. માત્ર 'ભીમપરાક્રમ' અને "અર્જુનપરાક્રમ" અગર 'દ્રૌપદી સ્વયંવર' એ બે ભાગ જ છે એટલે તે સાથે સંગતિ-અસંગતિનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી. પ્રેમાનન્દનું સીલસીલાબધ મહાભારત સાંપડે ત્યારે આ બાબત અલગ ચર્ચવા જેવી છે. તેથી માત્ર રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ઉપરછલા અવલોકનથી ટાંકેલા મુદ્દાઓનો જ પ્રતિવાદરૂપ ખુલાસો કરેલો છે. (અ. ગુ. હતની તા. ૨૪-૭-૨૩)

૯૯ છે એ કથાસર્પણ તણું વૃત્તાંત, રખે શ્રોતાને પડતી ભ્રાંત;
કોઈએક પુસ્તકે છે નહીં એહ, ભાઈ તે માટે ઉપજે સંદેહ.
કોઈએક પુસ્તકે છે એ કથા, તે માટે પદબંધ કીધી કથા;
કોઈ ગ્રંથ વિષે કહ્યું છે એહ, રખે શ્રોતા મન આણો સંદેહ.
(દશમ અધ્યાય ૪૫ નર્મદની જુની આવૃત્તિ પત્રું ૨૦૩)

ગોને ઘણીએક કિંવદંતીઓ અને કથાપ્રસંગોનો આધાર તેના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી સાંપડે છે. આ બન્ને પ્રકાર પ્રસ્તુત દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં છે. મહાભારત સિવાયની કેટલીક બાબતો આમાં કવિએ સમાવેલી છે, એ ઝીણવટથી તપાસનાર જોઈ શકશે. પૂર્વપક્ષવાદીઓએ "કુંડી-ઘેમાસુર" વાળા પ્રસંગો તેના પુરોગામી કવિઓના મહાભારતમાં કે કોઈ આખ્યાનોમાં નથી તેમ કિંવદંતીઓમાં પણ નથી, એવી ખાત્રી કરવાની શું અગત્ય નથી ?

પ્રેમાનંદના પુરોગામી કાયસ્થ કવિ આધવદાસે (અંકલેશ્વરમાં સંવત ૧૬૭૫ માં) મહાભારત રચેલું છે. તેનું આદિપર્વ જોતાં ૭૫ મા કડવામાં ઘેમાસુર, અને ૭૬-૭૮ કડવાંમાં કબીરો કંકાલી અને કુંડી સાથેના ભીમના યુદ્ધના પ્રસંગો વિસ્તારથી રસભર વર્ણવેલા જણાય છે. વળી સં. ૧૬૬૦ માં મનોહરે રચેલા મહાભારતમાં તેનાં સૂચનો છે, વિસ્તર નથી. આમ પ્રેમાનંદની પૂર્વે જ દંતકથા તેમ આખ્યાનોમાં રા. સા. કેશવલાલ ભાઈ કહે છે તેવા કથાના ગોળાઓ હયાત હતા, એટલે પ્રેમાનન્દ શા માટે પરિપૂર્ણતા માટે તેનો ઉપયોગ ન કરે ? કાઠીયાવાડમાં ગોંડળ પાસે ઓસામના ડુંગરામાં કબીરાની કાળીછાટ હજી હયાત છે. સાની માત્રી મતાના

અર્થાંતરે કથા એમ છે, સ્વર સમ્યક્ સુણી,
કે કાઈ શિષ્ય થયો પ્રસન્ન, ગુણભુજ કે ગુણી;
કિંતુ અસંભવ કથા તેહ છે, સ્વર સમ્યક્ સુણી,
તેનું કારણ જાણશો શ્રોતાજન, ગુણભુજ છે ગુણી

(પ્રા. કા. ૧૯-માર્કંડેય પુરાણમાંનું)

જેને જેવી ચિતરી તેવી ભાખી વાણ,
આમ જ કરવું અવો ક્યાં ફરી કુરાગ્રહી નૃપ આણ;
પણ સરૂ કરી માઠું ઠેરવીયું સજ્જનને થશે જાણ,
યથામતિએ રચે કરતા વૃદ્ધિ થાય કે હાણ

(માર્કંડેય-કડવું ૧૧૨-કડી ૨૫-૨૮.)

કેવલ પાસે તે છે; અને જોનારાઓને કુબીરા તથા ભીમના યુદ્ધની દંતકથા ભોમીયાઓ ઉરસથી કહે છે.[100]

માર્કંડેય પુરાણ.

આ જ પ્રમાણે માર્કંડેય પુરાણ પણ પ્રેમાનંદીય નહીં હોવાનું કહેવાય છે; અને 'પિષ્ટપેષણ,' 'ગાયશાં,' આદિવાળા ભાગોને તેના સમર્થનમાં ધરાય છે, પરંતુ તેના ખુલાસામાં તેનો કર્તા પોતે જ કહે છે કે:—

પિષ્ટપેષણ કરવું પડ્યું, પુરાણી કેરે માટ;
કહેરો કથાભાગ કઠિન હતો, તેણે નવ્યો પામી ઉચ્ચાટ.
માટ ઘડે એવા. મળી, તેમને કાજે કીધું આમ;
કહેનારનું મુખ નવ જવાયે, લેઈ મૂર્ખ કાય પ્રણામ.

(મા. કડવું ૧૭૬; ૮૯ ૯૦)

આથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે, તેણે માર્કંડેય પુરાણના કેટલાક નિરસ પ્રસંગોને છાંડી નાંખ્યા નથી, તેમ પુનરાવૃત્ત થયલા પ્રસંગો પણ વિના ઉમેરણે ફરી ફરી વર્ણવ્યા છે. જો કે તેણે તેમાંના આખ્યાનોના કેટલાએક પ્રસંગો કલાયુક્ત કરવા સારૂ તેમાં પોતાની કાવ્યરીતિને અનુસરીને યત્રતત્ર સંગ્રહીને રસિક

સાર ગ્રહી રામાયણનોજી, વર્ણવું મહિમા નારાયણનોજી (કડવું ૨૮; કડી ૧)

કથા કહુ એક ઉત્તમ વારાહપુરાણે જેહ રે;
ભાગવત અષ્ટમ સ્કંધ માંહે, કહું વિસ્તારી તેહ રે

વામનચરિત્ર કડવું ૧ લું.

હવે કહુ રામજન્મ મહિમાય, કર્યું વાલ્મિકી મહાકાય,
નથી ભારતમાં એ કથા, કહું સંક્ષેપે સર્વથા.

(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, કડવું ૨૩ કડી ૨૨)

૧૦૦ "ગુજરાતી" ના દિવાળીના સંવત ૧૯૭૬ અને સને ૧૯૨૦ ના અંકમાં જુઓ; 'મારી માતા અને ટપકેશ્વર' ના લેખમાં પાને ૨૯–૩૦મે રા. છગનલાલ ખીમજી હર્વેએ આ હકીગત વર્ણવેલી છે તે વાંચતાં પ્રમાનંદે જ પ્રથમ ગોળા ગબડાવ્યાનો આક્ષેપ દૂર થશે.

પ્રસંગોનું ઉમેરણ કીધું છે ખરું, પણ શ્રાદ્ધ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિના શુષ્ક પ્રસંગો છોડયા નથી, તેને લીધે કેટલીક નિરસતા, શુષ્ક શબ્દમયતા તેમાં આવેલી જણાય છે. છતાં માર્કંડેય પુરાણનો ઘણો મોટો ભાગ, પોણા ઉપરાંત જે મદાલસાખ્યાન, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવીચરિત્રમાં રોકાયલો છે, તે જ્યારે નિર્વિવાદ પ્રેમાનંદીય ગણાઈ ચૂક્યો છે, ત્યારે બાકીના ભાગ સંબંધી અશ્રદ્ધા પણ કઠણતી લાગ્યા વિના રહતી નથી જ.

પ્રેમાનંદકૃત દશમલીલા.

જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધખોળ કરવાથી જણાય છે કે પ્રેમાનંદના રચેલાં ઘણાં નાનાં મોટાં કાવ્યો હજી અપ્રસિદ્ધ છે. પ્રેમાનંદનું કાવ્યલલામ સરખું કાવ્ય "દશમસ્કંધ" તેણે રચ્યું તે પહેલાં તેણે જૂદી જ રીતે શ્રીકૃષ્ણની લીલા સબંધી એક કાવ્ય રચેલું છે, એમ મળી આવેલા એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. પરંપરાથી સુરતમાં પ્રવર્તેલી દંતકથા પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદે દશમ સ્કંધ રચતાં પહેલાં હરિ અને હરની કથાનું જોડાણ થાય તેવી રીતે એક કાવ્ય રચવા માંડ્યું હતું. તેણે ભાગવતના ચોથા સ્કંધમાંથી અને કુમારસંભવમાંથી દક્ષયજ્ઞની કથા અને પાર્વતીપરિણયની કથા લઈ શ્રીમહાદેવે કામદેવને ભસ્મ કર્યો તે કથાનો ઉઠાવ કરી કાવ્યની રચના આરંભી છે. કામદેવના ભસ્મ થવાથી રતિ વિલાપ કરે છે અને તેને મહાદેવ આશ્વાસન આપે છે કે કામદેવ શ્રીકૃષ્ણને ત્યાં જન્મશે અને તને વરશે, એવું વરદાન આપે છે; એમ વર્ણવી, પ્રદ્યુમ્નના જન્મ નિમિત્તે કવિએ શ્રીકૃષ્ણની કથાનો દશમસ્કંધમાંથી જોડ જોડી દીધો છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ રૂકમણિ સાથે પરણે છે અને પ્રદ્યુમ્નને જન્મતાં શંબરાસુર હરી જાય છે ત્યાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૂટે છે; તેમ જ આ પુસ્તકના આરંભનાં કેટલાંક પાનાં નથી. એટલે કવિએ આ કાવ્ય પૂરું કર્યું હતું કે નહિ તે જાણવાને કોઈ સાધન નથી. કહેવાતી દશમલીલા પ્રેમાનંદની નથી એમ રા. રા. કેશવલાલભાઈ કહે છે. પણ મેં પ્રસ્તુત હસ્તલિખિત ગ્રંથને જોયો તે પૂર્વે દશમલીલાની બે ત્રણ પ્રતિઓ

જોયેલી છે અને તેમાં પ્રેમાનંદની નામમુદ્રા સ્પષ્ટ છે. પરંતુ હાલ તે પ્રતિઓ ખોળી કઢાવી આ સાથે સરખાવવાની અનુકૂળતા નથી. એટલે આટલા નિર્દેશથી અત્રે વિરમવું પડે છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં મુખ્ય ખુબી તો એ છે કે કવિએ કશી સ્વનામમુદ્રા નિયમ પ્રમાણે આપી નથી, પણ માત્ર ભ્રમર ગીતનાં જે પદો છે તેમાં પ્રેમાનંદનું નામ પકડાય છે, તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આ આખું કાવ્ય કવિ પ્રેમાનંદનું જ છે. આ સંબંધમાં સુરતમાં એક દંતકથા છે તે અત્રે જણાવવા યોગ્ય છે. સુરતના લોકોએ કવિ પ્રેમાનંદનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો છે. તેમની વિનતિ ઉપરથી કવિએ ઉપરનું ઉપલું સાદું કાવ્ય રચવા માંડેલું, કારણ કે મજકુર કાવ્યમાં દરેક કડવે આરંભમાં રાગની બે ત્રણ લીટી, તે પછી ઢાળ, અને છેવટે વલણ છે. માત્ર ભ્રમરગીતનાં પદો જૂદા જૂદા રાગરાગણીમાં છે. સુરતના લોકોને તેમનું આ કાવ્ય જરા મોળું લાગ્યું. અને લોકોએ જૂદા જૂદા રાગ ઢાળમાં એકલું નવરસમય બ્રિજરાજચરિત્ર આલેખવા વિનતિ કરી, તેથી કવિએ દશમ સ્કંધ એકલો રચવાનો શરૂ કર્યો, પણ તે પૂર્ણ કરે તે પહેલાં તેઓનું અવસાન થયેલું લાગે છે. દશમ સ્કંધના પૂર્વરૂપ મજકુર દશમલીલા કાવ્યની મૂળ જીર્ણ પ્રત રાં. નટવરલાલ ઈચ્છારામ દેસાઈ પાસે છે.

પ્રેમાનંદનાં નાટકો-તેના સંભવની માન્યતા.

આ જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિષે પણ કંઈક અશ્રદ્ધા ઉડાવાયલી છે, અને જો કે સને ૧૮૯૩ માં તે સંબંધી ચર્ચા 'સુદર્શન' માં જાગેલી અને "ગુજરાતી" માં ૧૮૯૫ માં થોડીક ચાલેલી પણ ખરી, પરંતુ તેની વિશેષ મુદ્દાસર ચર્ચા તો રાજકોટ સાહિત્ય પરિષદથી ૧૯૦૯ થી આરંભાઈ અલ્પ સમયમાં જ પાછી વિરમી ગઈ છે. કારણ કે એ ચર્ચાના ઉત્તેજક રા. નરસિંહરાવ સિવાય અન્ય સમર્થ વિચારકે પૂર્વપક્ષને દલીલ અને પ્રમાણોથી સબળ કરવાની દરકાર પણ કરી નથી. ત્રણ પ્રસિદ્ધ નાટકો પ્રેમાનંદકૃત નહીં

તેના પુત્ર વલ્લભે કંઈક મર્યાદાસર ગુર્જર પ્રજાની 'ગોળ અને ખોળ એક હારે ગણવાની' વિવેક-હીનતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,[૧૦૩] અને તેથી પણ જ્યારે તેને સંતોષ ન વળ્યો ત્યારે તે અતિશય રોષાન્વિત થઈને કૃતિમસભાખ્યાનમાં જણાવે છે કે.—

> ધિક્ક ગુર્જર ! ધિક્ક રસિક ન સાથ રાખ્યો,
> પ્રતાપી પ્રભાકરને પિછાણ્યો ના કોઈએ;
> છંદ પ્રેમ તણા ઘણા, પદમાં તો શેની મણા !
>
> દુહા ને ચોપાઈ ઘણી, સાખ બંધ જોઈએ.
> ચાર જણે જેહ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
> એવું નવ જુએ કોઈ, ખાતે ખરું ખોઈએ;
> મૂગા મૂઢ નિર્લજ સૌ પેટ પડિયા પાષાણ,
> ગુજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાળ ખોઈએ.[૧૦૪] (કવિત્ત ૭ મું)

અલબત્ત વલ્લભનું આ કથન ગુર્જર પ્રજાના હિન્દી સાહિત્ય સંબંધી અતિ મોહને અંગે છે, એ ખરું, પરન્તુ તેના આવા રોષથી કથાયેલાં અન્ય કથનો જોતાં, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની યોગ્ય કદર ગુજરાતના સુઠ વર્ગોમાં નહીં થવાથી જ તેણે આમ ઉભરો કાઢ્યો છે, એમ કહેવું જોઈશે.

વલ્લભને પોતાના પ્રતાપી પ્રભાકરસમ વિરાજતા પિતા પ્રેમાનંદને
માટે તેમ જ તેની કૃતિઓ માટે અગાધ પૂજ્યભાવ
પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે હતો, તેથી તેનાથી તે કૃતિઓની થતી અવજ્ઞા સાંખી
પુત્રનું અસાધારણ માન ન જ શકાય. તે કેવળ આમ અન્ય ટીકાખોરો ઉ
પર આક્ષેપ કરીને જ પોતાના પિતા પ્રત્યેનો બહુ
માનભાવ દાખવી અટક્યો નથી, પરંતુ પોતાની રસલંકારથી હલમલી રહેલી, તનમનાટભરી અનેક ઉત્તમ કૃતિઓથી પિતાને પ્રસન્ન કરી, વરદાનમાં તેમનાં પુસ્તકો વારસામાં મેળવવાની યાચના કરી, પોતાનો નિસીમ પૂજ્યભાવ

---

૧૦૩ મિત્રધર્માખ્યાન, પ્રા કા. અ. ૨૬, કવિત્ત ૩ થી ૮ જુઓ.
૧૦૪ જુઓ આ જ ગ્રંથના ૬ થી ૯ કવિનો.

સિદ્ધ કર્યો છે. નવે રસના નવ ગ્રંથો બનાવવાની પિતા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી, કરુણરસભર્યો યક્ષપ્રશ્નોત્તર પ્રેમાનંદને તેણે બતાવી પાઘડી પહેરાવી અને પછી વરદાન માગવાનું કહેતાં, તેણે માગ્યું કે,

(બન્ને તણા બાપે કહ્યું, બીજુ કાંઈ માગો સુત,
માગ્યું ધર્મે તે જ આપ્યું, પછે કહ્યું આદર,
ધરીએ બેસતું જેની, ગોતાં તેનાં ગાવા પેઠેલાં,
ધર્મસુત માગે ધર્મ, ! જગત માટે તાદરે.)
કવીશ્વરે માગ્યું કહ્યું, પુસ્તક તમારાં જેઠ,
સુને મળે સર્વ પિતા ! (આપિયું તે તો ખરે !)

(કવિત્ત પ૨૨. પ્રા કા. ગ્રંથ ૨૧)

પિતાનાં આઠ આઠ મોટા ભર્યાભાદર્યા, કુવાટાંકાંવાળાં, દશ હજારની કીમતનાં ઘરને ઠોકર મારી, માત્ર તેનાં પુસ્તકો માગનાર આવા કદરદાન પુત્રો જ ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ સાધવા સર્વથા પાત્ર છે.

આ વિષય અહીં જ પૂરો કરતાં તેના જ શબ્દોમાં સાભાર નમન-પૂર્વક આપણે કહીશું કે,

પ્રેમને કે આનંદને કે પરમાનંદ નમુ
નમું કવિભૂષણને કે પ્રતાપવાનને;
કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ કે રામચરણશિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમુ પ્રેમપાનને.
ચાતુરવિંથીમણિને, માધવમિત્રને, નમુ,
રત્નગિરા ગુર્જરને કે નમુ રૂડા વાનને;
નમુ નમુ નમું કયું કયે અંગે પણ નમુ,
(વલ્લભ કવીશ-તોય ધારે ના એશાનને.)

અનુલેખ-અંક ૧ લો—

પ્રેમાનંદના આખ્યાનો-ના ભિન્ન ભિન્ન રચનસંવતનો ખુલાસો.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોના રચનસંવત્ ભિન્ન ભિન્ન મળી આવે છે, તે ઉપરથી તે ક્યારે મૂળ રચાયાં હશે તે વિષે શંકા ઘણાને ઉઠે છે. દાખલા તરીકે ઓખાહરણના રચનસંવત્ ૧૭૨૩ (૨૯ કડવાં) અને ૧૭૩૨ મળે છે. હુંડીના રચનસંવત્ ૧૭૨૦, ૧૭૩૦ અને ૧૭૫૪; નળાખ્યાનના ૧૭૪૨, ૧૭૭૩ અને ૧૭૭૬; સુદામાચરિતના ૧૭૦૫ અને ૧૭૩૮; મેંમેરાના ૧૭૩૨ અને ૧૭૩૯; વગેરે વગેરે. આમાંથી ખરો રચનસંવત્ કીયો લેવો, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતાં ચાર મુદ્દાઓ વિચારવાના છેઃ-(૧) પ્રથમ તો પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનાં આખ્યાનો, તે વેળા મુદ્રણકળા ન હતી, તેમ જ વાંચકોની સંખ્યા પણ ગણીગાંઠી હતી તેથી, ઠામઠામ ગવાતાં, તે કાં તો કવિ પોતે એમનાં એમ ગાતા અથવા ગાવાનો પ્રસંગ આવતાં, યથાસમયે યથાબુદ્ધિ તેમાં સુધારોવધારો કરતા અને કરે, એ જ કુદરતી વૃત્તિ છે. આવું થયાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યમાં મોજુદ છે. ભાલણે ધ્રુવાખ્યાન અને નળાખ્યાનની ફરીથી શ્રમ લઈ નવી આવૃત્તિ કર્યાનું[૧૦૫] (અને એ બે ભિન્ન નળાખ્યાન હયાતીમાં છે,) તેમ જ નાકરે પણ શિવવિવાહ અને ધ્રુવચરિત્ર "નાને વાચ્યનાં મન નવ રીઝયા"થી "મોટું કરી મન તુષ્ટ" કર્યાનું[૧૦૬] જણાવ્યું છે. ખુદ પ્રેમાનંદે "શામળશાહ"નો એક વાર "નાગરનિંદા"ને નામે રચલો ગ્રંથ તેના ગુરુને ન પસંદ પડવાથી બીજો રચ્યાની વિગત સુપ્રસિદ્ધ છે.[૧૦૭] દશમ સ્કંધના પૂર્વરૂપ તરીકે હારમાળા

---

૧૦૫ જુઓ પ્રા. કા. મા. ૫ મો. ભાલણકૃત નળાખ્યાન કડવું ૨૭ મું, કડી ૭ મી, પાનું ૧૪૫. ૧૦૬ જુઓ પ્રા. કા. મા. ૮ પ્રસ્તાવના આ જ લેખકે ઉમેરેલ નાકરચરિત પાનું ૪૫. ૧૦૭ જુઓ રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રકટ કરેલો "શામળશાહનો મોટો વિવાહ"-પ્રસ્તાવનાની ૧૦૫ કડીની કવિતા આદિ.

રચ્યાની દંતકથા સુપ્રસિદ્ધ છે, વળી તેણે સંવત્ ૧૭૨૮ માં રચેલું મદાલસાખ્યાન ફરીથી સંવત્ ૧૭૬૫ માં સુધાર્યું-વધાર્યું છે. તેનું કારણ તે પોતે જ આમ કહે છે:—

સુત કાણિો કૂડો હો, ન નાંખી દે કોઈ;
ગ્રંથ ક્રૂરો બુરો હો, રાખ્યો એવો સોઈ જોઈ.
ઠઠમઠ કરી ઠેલે હો, કરપો વિવાદ કાજે;
ભિન્ન ગ્રંથ ભેળે હો, ન્યાય છે એવો રાજે.

(કડવું ૪૩ મું. પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૬)

સંવત્ સત્તર અઠ્ઠાવીસે, કર્યું પ્રથમ આખ્યાન;
અપૂર્ણતાએ પૂર્ણતા કરી, વધાર્યું વ્યાખ્યાન. ૪૧
તે ફળ સંવત્ સત્તરો છે, પાંસઠ પૂર પાવન;
શ્રોતા વક્તા સહુ કહો, જયજય જગજીવન. ૪૨

(માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૯૧ મું. પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૭)

આમ તેનાં આખ્યાનોના ભિન્ન રચનસંવતોનો એક રીતનો ખુલાસો મળી રહે છે. (૨) વળી આવી ભિન્નતાનું બીજું કારણ એ છે કે, કવિએ કે તેના શિષ્યે જે અમુક સમયમાં અમુક સ્થળે જે આખ્યાન ગાયું હોય (તે સમય પૂરું રચાયું હોય છતાં) તે સાલ, તે જ વર્ષે તેની પ્રતિ તે વેળાએ ઉતારનાર તેમાં દાખલ કરે, અને એ કારણે પણ ભિન્ન સંવત્ પ્રવેશ પામે. (૩) વળી લહીઆએ પણ અક્ષર ઉકેલવાની ચૂકથી કેટલીક વખત આંકડા ઉલટાવ્યા હોય, એમ પણ બને. તેમ જ પોતાની સમજણ પ્રમાણે કે સાંભળવાની ખામીથી દોઢડહાપણ પણ કીધું હોય તો તે કાંઈ નહીં બનવાજોગ નથી. (૪) વળી આમ ભિન્ન સંવતોમાંથી કીયા ખરા અને કીયા ખોટા તે નાણવા સારૂ સમયગણનાની પદ્ધતિ, 'આલ્મેનાક' પ્રમાણે યોજાઇ છે. પરંતુ તેમાં બેવડાયલી તિથિ અગર કેટલેક સ્થળે ક્ષયાતિથિ હોય પણ ત્યાંનાં સામાન્ય પચાંગમાં કોઈ કારણે ન ગણેલી હોય તો તેને લીધે ચોક્કસ તિથિ ચોક્કસ વારે હોવાનું ન નીકળી શકવાથી ફેર પડે. આ સહુ મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખી શંકાશીલ રચનસંવતો નાણવાની અગત્ય છે.

અનુલેખ-અંક ૨; પ્રેમાનંદ-શામળ ઝઘડાની તવારીખ.

(પાના ૯૨ ની ૯૪ મી નોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે.)

" પ્રેમાનંદ-શામળ-ઝઘડો, " એ એક મહત્વનો સાહિત્યવિષયક વાદ થઈ પડેલો છે. તેનું મૂળ તપાસતાં જણાય છે, કે સને ૧૮૬૩ માં "સર્વોત્તમ કવિ કોને કહેવો " એ વાદ "ગુજરાત શાળાપત્ર"ના નવેમ્બરના અંકમાં ઉપસ્થિત થયો. તેમાં રા. નવલરામભાઈએ પ્રેમાનંદને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું અને શામળને તેનાથી ઉતરતી કોટીનો ગણાવ્યો. આ વાદ " ગુજરાત શાળાપત્ર"માં સને ૧૮૬૩ના નવેમ્બરથી તે ૧૮૬૪ના ડીસેમ્બર સુધી ચાલ્યો. સામે રા. દલપતરામ કવીશ્વરે શામળને પ્રેમાનંદથી ચઢીયાતો સાબીત કરવાને " બુદ્ધિપ્રકાશ " માં સને ૧૮૬૩ ના ડીસેમ્બરથી ઉપાડયો તે ૧૮૬૫ ના ડીસેમ્બર પર્યંત ચાલ્યો. વચમાં " સુરત મિત્ર " શામળની તરફેણમાં પણ ઝોકાવ્યું. તેમ ' ડાંડિયા " માં પણ કવિ નર્મદાશંકરે પ્રેમાનંદને " સર્વોપરી પદ " ની પાઘડી પહેરાવી. તેણે " પ્રેમાનંદને સોળ આની, દયારામને પંદર આની, અને શામળને ચૌદ આની આપી." રા. બ. હરગોવિંદદાસે પણ આ ચર્ચામાં ભાગ લેઈ પ્રેમાનંદને ચઢીયાતો લેખ્યો. કવિ ચરિત્રવાળા ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પંડિતે શામળને તક શક્તિ આદિમાં પ્રેમાનદથી ચઢીયાતો વર્ણવ્યો. વળી પ્રેમાનંદને કવિ નર્મદે નર્મગદ્યના કવિચરિત્રમાં પણ સર્વોપરી પદ આપ્યું (સં. ૧૮૬૫) ઉપરાંત સને ૧૮૭૨ માં ટીકાકાર નવલરામભાઈએ પણ પ્રેમાનંદની ઉચ્ચ કક્ષા સિદ્ધ કરી. સને ૧૮૭૫ ના અરસામાં કવિ ગંગાશંકરે શામળકૃત "શિવપુરાણ" પ્રકટ કરતાં તેને " કવિશિરોમણિ " અને ' ગુર્જરભાષા-કિર્તેજક " એવાં એવાં જ્વલંત વિશેષણો આપ્યાં તેમ જ સને ૧૮૭૯, સં. ૧૮૩૫ માં ' સુડાબોહોતેરી ' પ્રકટ કરતાં કેટલાક છપ્પા શામળને સર્વોપરી ઠરાવવાને ગાંઠના પણ ઉમેર્યા. આથી પ્રેમાનંદને શામળ કરતાં ચઢીયાતો દાખવવાની ઉર્મિ પ્રેમાનંદાભિમાનીઓમાં સહજ પાછી પ્રકટ થયલી સમજાય છે. ;

" વિવાજ"-પ્રસ્તાવનાને ત્રય ત્રિમાસિક " ની યોજના દ્વારે

પડતાં રા. બ. હરગોવિંદદાસે સને ૧૮૮૪ માં "રણયજ્ઞ"માં કવિચરિત્રમાં પ્રેમાનંદને ચઢીયાતો વર્ણવ્યો અને એટલેથી નહીં અટકી "સર્વોપરીપણા"ના વાદને પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે ચાલેલા પ્રત્યક્ષ ઝઘડાનું રૂપ પણ આપ્યું. તેના ટેકામાં તેઓશ્રીએ એક કિંવદતી આગળ કરી, "સુરેખાહરણ" (સં. ૧૭૨૦) શામળની 'પદમાવતી"(સં. ૧૭૭૪)ની હરીફાઇમાં પ્રેમાનંદે રચ્યાનું ગોઠવ્યું. પણ તેમણે તેમ કરતાં શામળ-પ્રેમાનંદના ગ્રંથોના રચનકાલનો અવધિ, સ્પર્ધાના ગ્રંથો વચ્ચેનું સામ્ય આદિ તત્ત્વો તપાસવાનો શ્રમ લીધો જ નહતો, તેઓએ માત્ર અહીં આટલું જ બિન્દુ નાંખ્યું. પણ સને ૧૮૮૫ માં "અંગદવિષ્ટિ" માં એ મુદ્દો આગળ ચલાવ્યો નહીં. સને ૧૮૮૭ માં રા. રા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે "ઇન્ટરનેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરીયેન્ટેલીસ્ટ-વીએના" માં "નીઓ વર્નાક્યુલર્સ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા" સંબંધી ભાષણ આપતાં પ્રેમાનંદની કાવ્યકૃતિઓ અને કાવ્યશક્તિઓનો પ્રસ્તર વર્ણવતાં શાસ્ત્રી નાથાશંકરની કથનીને વજન આપી 'વલ્લભ-શામળના સંવાદનો પત્ર" એ કૃતિ પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભની હોવાનું જણાવ્યું. (પાનું ૮૦ મું) પરંતુ પ્રેમાનંદના ગ્રંથોની ગણના કરતાં (પાનું ૬૩ મું) 'વલ્લભનો ઝઘડો" (૧૩ મો ગ્રંથ) પ્રેમાનંદને શિરે ઠોકયો! રા.ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇએ પણ સને ૧૮૮૭ ના જાન્યુઆરીના "આર્ય જ્ઞાનવર્ધક" માં પ્રેમાનંદના જ ગ્રંથોમાં તેની ગણના કીધી છે.

રા. બ. હરગોવિંદાસ સને ૧૮૮૯ માં (પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫, અંક ૩) પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીનું "સુરેખાહરણ" પ્રકટ કરતાં તેની પ્રસ્તાવનામાં (પાના ૪ ની ફુટનોટ) પ્રેમાનંદનું "સુરેખાહરણ" હોવાનું પોતાનું વિધાન પાછું ખેંચી લેતાં "પ્રેમાનંદકૃત સુરેખાહરણ મળતું નથી માટે તે વાત ઉપર વધારે વિશ્વાસ રખાતો નથી" એટલું જણાવી અટકયા, પરંતુ 'પદમાવતી'-ની હરિફાઈમાં 'સુરેખાહરણ' લખાયાનું વિધાન ફેરવ્યું નહીં, અને તેમણે પો-

તાના એ અચોક્કસ વિધાનને આગળ ફેલવવા, સને ૧૮૯૦માં (પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧ લો) દ્રૌપદી હરણની પ્રસ્તાવનામાં શામળની "પદ્માવતી" ની સ્પર્ધાથી પ્રેમાનંદ સુરેખાહરણ લખવા પ્રેરાયાની દંતકથાને ટેકરો ચઢાવતાં, વીરજીએ પ્રેમાનંદની પ્રેરણાથી શામળની સ્પર્ધામાં ઉર્દુ ફારસી સાહિત્યના આધારે 'સુરેખાહરણ', 'કામાવતી' અને 'કાકુરાજની' કથા વગેરેના જોડ જોડયાની કલ્પનાના ઘોડા દેડાર્યા. કાલાવધિ તો સ્પષ્ટ રીતે આ કલ્પનાની વિરુદ્ધ જાય છે. તેમ ઉર્દુ, અને ફારસી સાહિત્યનો લેશ માત્ર પણ સંપર્ક ઉક્ત ગ્રંથોમાં જણાતો નથી ઉપરાંત સુરેખાહરણનો પ્રસંગ એ કોઈ વીરજી કે પ્રેમાનંદની કલ્પનાથી જ ઉદ્ભવ્યો નથી. બલરામને પુત્રી સુરેખા ન હોવા છતાં તેની કલ્પના પ્રેમાનંદની પૂર્વે સંવત ૧૭૧૧ માં ખંભાતનિવાસી કવિ કુબેરે 'સુરેખાહરણ' માં ક્યારનીયે જોડી હતી. તેમ 'સુરેખાહરણ' ની દંતકથા તો પ્રેમાનંદના સમય પૂર્વ ક્યારનીએ સુપ્રસિદ્ધ હતી. વળી 'કામાવતી' ખંભાતના નાગર કવિ શિવદાસે અને તેના પૂર્વકાલીન જૈન કવિએ જોડયાનું પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત પ્રસ્તુત વાદના સમર્થનમાં રા. બ હરગોવિંદદાસે 'પ્રેમાનંદકથા' અને 'વલ્લભ શામળ ઝઘડો' આગળ ધર્યા છે પણ તે અપ્રકટ અને અપ્રાપ્ય હોવાથી તેના સત્ય કથનનો તોલ થવો અશક્ય છે.

સને ૧૮૯૦ પછી પ્રેમાનંદ–શામળ ઝઘડો કંઇક અંધારામાં પડયો હતો તે પાછો સાક્ષર રા. સા કેશવલાલભાઇએ સને ૧૯૦૫ માં સાક્ષરવિમર્દને નામે નવપલ્લવિત અને વિવિધશાખી કર્યો. તેમનો આધાર કેવળ "દ્રૌપદી હરણ" ના કવિચરિત્રનાં વિધાન હતાં, તથા તેથી વિશેષમાં કદાચ સ્વ. શાસ્ત્રી નાથાશંકરની કથની હશે પણ તેઓએ સમર્થ વિવેચક અને વિચારક હોવાથી આના ટેકામાં આંતર પ્રમાણો શોધવા મથન કીધું અને આ વાદને પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભના ગ્રંથોનાં વ્યગ્ય કથનોથી ટેકવ્યો પણ ખરો. પરંતુ તેઓ સ.ધ મ જ સત્યગ્રાહક હોવાથી પોતાને તેની વિરૂદ્ધ અન્ય પ્રમાણો મળતાં સને ૧૯૧૪ માં સાક્ષર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીકૃત 'માઇલ્સ સ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર' એ ગ્રંથમાં પોતાનું વિધાન ગ્રહણયોગ્ય ન હોવાનું પ્રકટ કરાવ્યું. તેમણે (પાનાં ૯૫–૬ ની ફુટનોટ)

સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈને પત્રથી જણાવ્યું કે " All this leads me to think that a man composing poems in Samvat year 1808 could not have been born prior to 1700. Samal must be a contempotary of Vallabh and Junior to Premanand." તેઓશ્રીએ આમ પ્રેમાનંદ–શામળના ઝઘડાના ઘોડા પાછા ખેંચી લીધા. ઉપરાંત " પ્રેમાનંદ " નો નિબંધ ફરી તપાસવાનો પ્રસંગ આવતાં " ગુર્જર સાક્ષર જયંતીઓ " એ પુસ્તકમાં મૂળ વર્ણવેલા ' સાક્ષરવિગ્રહ ' અને ' શામળઝઘડા ' ને ફેરથી વલ્લભ સાથે તે ચાલાનું વર્ણવ્યું, (પાનાં ૧૬૬થી ૧૬૯) અને જણાવ્યું કે " પ્રેમાનંદનો આ ઝઘડામાં ભાગ આડકતરો જ છે." વળી વીરજી અને પ્રેમાનંદ શામળની સ્પર્ધામાં ગ્રંથો રચ્યાની કલ્પનને પણ તેમણે તરછોડી કાઢી છે.

જો કે રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ' પ્રેમાનંદ–શામળ ' ના સીધા ઝઘડાનું પોતાનું વિધાન ૧૯૧૪ માં ખેંચી લીધું છતાં રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા તો તેને વળગી જ રહ્યા. તેઓ આથી સાચા સંશોધક અને સત્યગ્રાહકની રીતિને અવગણતા હોય તેમ જણાય છે. તેમણે આ વિધાનને ટેકનારાં પ્રમાણો તપાસની તસ્દી જ લીધી નથી અને 'વળગેલા ઝાડ' ને વશવર્તી રહ્યા છે ' પ્રેમાનંદની પ્રસાદી '(આવૃત્તિ ૧ લી પાનું ૧૨)માં તેમણે રા. સા. કેશવલાલભાઈ અને રા. બ. હરગોવિંદદાસથી ચાર ચંદા આગળ વધી વિના તપાસે લખી નાંખ્યું કે " કુંવરબાઈનું મોમેરૂ, હુંડી, શામળશાહનો વિવાહ, શ્રાદ્ધ, અને હારમાળા જેવાં પુસ્તકો તેણે (પ્રેમાનંદે) રચ્યાં છે;તેનું કારણ કેવળ "કવિ શામળદાસ સાથેનો વિગ્રહ." આટલેથી નહીં અટકતાં તેમણે "પ્રેમાનંદે ગાલીપ્રદાનથી શામળને વધાવ્યાનું" વિધાન આગળ કર્યું. મારૂં તેમને જાહેર આવ્હાન છે કે તેમણે પ્રેમાનંદના કીયા ગ્રંથમાં તે વાંચ્યું છે, એ બતાવવું અગર પોતાનું અસત્ય વિધાન પાછું ખેંચી લેવું. વળી સને ૧૯૧૪ માં રા. સા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રેમાનંદ–શામળ–ઝઘડાનું કથન અયુક્ત હોવાનું જણાવ્યા છતાં રા. ભાનુસુખરામે ૧૯૧૮ ના એપ્રીલમાં પ્રકટ કરેલા " પ્રેમાનંદમાં ' તે

ઉપર વિચાર ન કરતાં તેમ પ્રમાણો તપાસવાનો શ્રમ પણ ન લેતાં ઉ-લટો ભાંગરો વાટયો છે. ઉક્ત ગ્રંથનાં પાનાં ૨૭ થી ૪૬ માં જે 'પ્રેમાનંદ-શામળ વિગ્રહ' તેમણે ચીતર્યો છે તે તવારીખથી તદ્દન ખોટો અને નિરાધાર છે. તેઓને શામળ પ્રેમાનંદના કાલાવધિ અને ગ્રંથોના રચનસંવત, વસ્તુવિધાન આદિથી પુરવાર કરવાનું મારૂં જાહેર આવ્હાન છે. જ્યાં સુધી આવા પ્રકારના સત્યશોધનની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ ગુર્જર સા-હિત્યરસિકોમાં છે ત્યાંસુધી પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અણી-શુદ્ધ શોધખોળભર્યો રચાય, એ કેવળ મુશ્કેલ જ છે. રા. ભાનુસુખરામે 'તર્કતુરી'ને બદલે 'તર્કખચ્ચર' જ પૂરપાટ દપટાવ્યાં છે, એમાં કશોએ શક નથી, એવું કડવું વચન વિના સંકોચે ઘણી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે.

આ સિવાય સને ૧૯૨૦ના "સાંપ્રત સમય" માસિક(મે. ૧૯૨૦, પાનાં ૧૪૫-૫૩)માં રા. કવિ મણિભાઈ ખંડુભાઇ દેસાઇએ "વલ્લભ-શામળ ઝઘડા" નો લેખ લખી પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે જ તે ચાલેલો હો-વાનો અવતરણો ઉભય કવિઓના ગ્રંથોમાંથી પકડી ધરવા પ્રયાસ આદર્યો છે. ઉક્ત ગ્રંથોના પણ કાલવધિ, વસ્તુનિર્દેશ આદિ વિચારતાં એ સહુ અપ્રાંતકર્તાડવ લાગે છે.

ઇશ્વરેચ્છા હશે તો "સિંહાસનબત્રિશી"ની પ્રસ્તાવનામાં કાલા-વધિનો ફેર, વસ્તુસામ્યનો અભાવ આદિ બીજા અગત્યના મુદ્દાઓ સવિ-સ્તર ચર્ચવાનો સંકલ્પ છે.

(તા. ૧-૮-૨૩ અં. બુ. જાની.)

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની યાદી.

આખ્યાન.	રચનસંવત.	પ્રકટ કે અપ્રકટ.
૧ સ્વર્ગની નિસરણી (જૂની અનેક પ્રતોના આધારે તેની જ જણાય છે)		બૃ. કા. દો. ભાગ ૪

૨ લક્ષ્મણાહરણ	૧૭૨૦	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૧ તથા બૃ. કા. દો ભાગ ૩.
૩ ઓખાહરણ	૧૭૨૩; ૧૭૩૨	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૪ ચંદ્રહાસાખ્યાન	૧૭૨૭	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૨; બૃ. કા. દો. ભાગ ૨.
૫ અભિમન્યુ આખ્યાન	૧૭૨૭	બૃ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. ગ્રંથ. ૩૩
૬ મદાલસા આખ્યાન	૧૭૨૮; ફરી વધાર્યું ૧૭૬૫	બૃ. કા. દો. ભાગ ૨; પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૭.
૭ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન	૧૭૨૯	બૃ. કા. દો. ભા. ૪; પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૪ અંક ૨
૮ હુંડી.	૧૭૨૦; ૧૭૩૦; ૧૭૫૪	પ્રા. કા. ત્રિ. બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૯ વામનકથા	૧૭૩૦	પ્રા. કા. ત્રિમાસિક બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૧૦ હારમાળા (?)	૧૭૩૪	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ લું અંક ૧
૧૧ દ્રૌપદી સ્વયંવર*	૧૭૩૬	બૃ. કા. દો ભાગ ૬
૧૨ શ્રાદ્ધ (નરસિંહના બાપનું)	૧૭૩૭	બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૩ માંધાતા આખ્યાન	૧૭૩૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૩૪
૧૪ સુદામાચરિત્ર	૧૭૩૮; ૧૭૦૫ (?);	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૫ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા	૧૭૩૮	પદબંધ ભાગવત ગુ. પ્રેસનું
૧૬ મામેરું	૧૭૧૭; ૧૭૩૨; ૧૭૩૯;	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૭ સુધન્વાખ્યાન	૧૭૪૦; ૧૭૨૪	બૃ. કા. દો. ભા. ૩; પ્રા. કા. ૩૩

* આ ગ્રંથને કેટલાક આદિપર્વ કહે છે; પણ ભીમપરાક્રમ, અને અર્જુન-પરાક્રમ (સ્વયંવર) એ બે જ પ્રસંગો તેમાં છે.

૧૮ શામળશાહનો મોટો વિવાહ	૧૭૪૦	રા. બા. હરગોવિંદદાસની આવૃત્તિ
૧૯ રણયજ્ઞ	૧૭૪૧	પ્રા. કા ત્રિ વર્ષ ૧ અંક ૧; બૃ. કા. દો. ભાગ ૩
૨૦ નળાખ્યાન	૧૭૪૨; ૧૭૭૩; ૧૭૭૬	બૃ કા. દો. ભાગ ૧
૨૧ દ્રૌપદીહરણ	૧૭૪૫; ૧૭૩૨	પ્રા. કા ગ્રંથ ૧ બૃ. કા. દો. ભાગ ૫
૨૨ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	૧૭૫૦; વધારું ૧૭૬૫	બૃ. કા દો. ભાગ ૫; પ્રા કા. ગ્રંથ ૧૬
૨૩ દેવીચરિત્ર	૧૭૫૮; ૧૭૬૫	બૃ કા. દો ભાગ ૫; પ્રા કા. ગ્રંથ ૧૯
૨૪ સુભદ્રાહરણ	૧૭૫૮; ૧૭૪૬	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૪
૨૫ માર્કંડેય પુરાણ	૧૭૪૫ થી ૧૭૬૫	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૬ થી ૨૦; બૃ. કા. દો. ભા. ૭
૨૬ અષ્ટાવક્રાખ્યાન	૧૭૨૬; ૧૭૬૬	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮; બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૨૭ મહાભારત	૧૭૨૬ થી ૧૭૨૨	રા. રા. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા*
અશ્વમેધ	૧૭૩૨	"સાહિત્ય" માસિકમાં
વિરાટપર્વ	૧૭૩૨	"

સાલ વિનાનાં છપાયલાં કાવ્યો.

૨૮ હૂમરકથ	નર્મદાશંકરની આવૃત્તિ; ગુ. પ્રેસ પદબંધ ભાગવત

---

* આ ગ્રંથ ક્રમે ક્રમે પર્વ પર્વ "સાહિત્ય" માસિકમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે, પણ રા. કેશવલાલભાઈ તેને પ્રેમાનંદીય ન જણાતાં બે પ્રેમાનંદ હોવાની શંકા ઉઠાવે છે, એટલે તે કંઈક ચર્ચાસ્પદ થાય છે રા. બ. હરગોવિંદદાસે જણાવેલું ૨૦,૦૦૦ પાના વાળું ગદ્યભારત કદાચ આથી જુદું હશે. જુઓ "બુદ્ધિપ્રકાશ" જાન્યુઆરી ૧૯૧૧.

૨૯ દાણલીલા	બૃ. કા. દો. ભા. ૧ (પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ અંક ૪)
૩૦ ભ્રમર પચ્ચીશી; (ભ્રમર ગીતા; ત્રણ જાતની (૧) પ્રથમ નાના દશમમાં; (૨) મોટા દશમમાં અને (૩) વધારેલા પૂરવાળી	બૃ. કા. દો. ભા. ૩ (દશમસ્કંધમાં પણ કાંઈક ફેર સાથે છે. પ્રાચીન કાવ્ય સુધા ભાગ ૧ લો.)
૩૧ વિવેક વણઝારો	બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૩૨ પ્રહ્લાદાખ્યાન (સપ્તમ સ્કન્ધ)	બૃ. કા. દો. ભાગ ૪
૩૩ રુક્મિણીહરણ	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૪
૩૪ દ્વાદશ માસ	બ. કા. દો. ભા. ૮ (સં. ૧૭૫૭ ની પ્રત ઉપરથી છાપેલું છે.)*
૩૫ બભ્રુવાહન આખ્યાન (?)	રા. ભાનુસુખરામે છાપ્યું છે

પ્રેમાનંદનાં છપાયલાં નાટકો.

૩૭ સત્યભામારોષદર્શિકાખ્યાન (નાટક)	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨૬
૩૮ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન (નાટક)	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૩૦
૩૯ તપત્યાસંવરણ આખ્યાન (નાટક)	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૩૧

આ ઉપરાંત કેટલાંક આખ્યાનો તથા નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોવાનું કહેવાય છે, પણ તે પ્રકટ થયાં નથી કે જોવામાં આવ્યાં નથી તેથી, તે ખાત્રીથી તેનાં હોવાનું કહી શકાય એમ નથી.

પ્રેમાનંદનાં નહીં છપાયલાં પણ જોયલાં કાવ્યો.

નાસિકેતોપાખ્યાન.

પાંડવોની ભાંજગડ.

દશમલીલા; અને દશમલઘુ.

વિષ્ણુસહસ્ર નામ. (છપાયું. સં. ૧૯૨૦ માં)

વ્રજવેલ. (જુઓ બૃ. કા. દો. ભાગ ૩. પૃ. ૬૧ની નોંધ)

નાનું પ્રહ્લાદ આખ્યાન. (રા. હીરાલાલ વ્રજભૂષણ શ્રોફ પાસે)

---

* એમાં "હાલાં હાલાં હાલાં ગા" એ માપના બાર ચોપાયા આપે છે. રા. સા. કે. હ. ધ્રુવની નોંધ.

શામળશાહનો વિવાહ (નાનો)
નાગરનિંદા (નાશ પામેલ)
સભાપર્વ

પ્રેમાનંદનાં નહિં છપાયલાં પણ તેનાં રચેલાં સંભળાતાં કાવ્યો.

અંગદવાખ્યાન. (જુઓ બૃ. કા. દો. ભાગ ૩. પૃ. ૬૨.)
લવકુશાખ્યાન.
ભીષ્મચરિત્ર કે ભીષ્મચંપુ. (જુઓ બૃ. કા. દો. ભાગ ૬, પૃ. ૬૧; બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧; ગદ્યપદ્યાત્મક કાવ્ય; ગ્રંથ પૂર પાનાં ૪૦૦)
કર્ણચરિત્ર (મહાકાવ્ય) (જુઓ બ. કા. દો. ભાગ ૬. પૃ. ૬૨ અને ધ. સુ. દે.વાળા પ્રકટ પદબંધ ભાગવતની પ્રસ્તાવનાની ફુટ-નોટ, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧ જાન્યુ)
યમદેવાખ્યાન.
રામાયણ.
મહાભારત. (૧૭૨૬ થી ૧૭૩૨) (બુદ્ધિપ્રકાશ, પ્રા. કા.ના પ્રકાશકોની યાદી, ૧૯૧૧; અંક ૨૩, કવિતામય ઇતિહાસ ગ્રંથ પૂર પૃષ્ઠ ૨૦,૦૦૦)
[વંશ. (સં. ૧૭૨૦ની પહેલાં પદબંધ, રા. કે. હ. ધ્રુવની નોંધ. જુઓ વળી " બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧, જાન્યુઆરી; પાન ૪૦૦ ના પૂરતો)
હરિવંશ.
નરકાસુર આખ્યાન. (બૃ. કા. દો. ભાગ ૩; પૃ. ૬૧)
દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ. (બૃ. કા. દો. ભાગ ૩, પૃ. ૬૨)
જયદેવાખ્યાન. (સ્વ. શાસ્ત્રી નાથાશંકરના કથનને આધારે ગીતગોવિંદની પ્રસ્તાવના રા. કે. હ. ધ્રુવે જણાવ્યા પ્રમાણે)
કપીલગીતા. (છઠ્ઠો સ્કંધ. ભાગ ધ. સુ. દે. વાળાની પ્રસ્તાવન
રેવાખ્યાન. (બૃ. કા. દો. ભા ૩, પૃ ૬૨)
હાસ્યરસ સંપૂર્ણ. (અપ્રસિદ્ધ ?
શુકજનક સંવાદ (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧ જાન્યુઆરી; ગ્રંથપૂર પૃષ્ઠ ૬૦
સુરેખાહરણ (અપ્રસિદ્ધ ?)
ત્રિપુરવધાખ્યાન (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧ જાન્યુઆરી; ગ્રંથપૂર પૃ ૧૫૦
વલ્લભ ઝઘડો (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧ ગ્રંથ પૂર પૃષ્ઠ ૫૦) (અપ્રસિદ્ધ ?
પ્રેમાનંદે રચેલાં નાટકોન

સંભળાતાં નામો.

સને ૧૮૮૭ના "આર્યજ્ઞાનવર્ધક" માસિકના જાન્યુઆરીના અંકમાં પાને ૨૦૬ મે રા. રા. છ. સુ. દે. લખે છે કે "ત્રણ નાટક, નામ મળ્યાં નથી."

લોપામુદ્રાખ્યાન.(બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧ જાન્યુઆરી)

હનુમાનવિજય અથવા મારૂતી પ્રસ-ન્નાખ્યાન; (૧૯૧૬ ના "સાહિ-ત્ય" માં જાન્યુઆરીમાં; વલ્લભને નામે એક જ પ્રવેશ પ્રકટ થયો છે; ગ્રંથપૂર પૃ ૨૫૦; નાટક)

દુષ્ટભાર્યાનાટક' (માર્કંડેય પુરાણના ચોથા ભાગ ઉપરથી રચેલું; બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૫; ગ્રંથ પૂર ૧૫૦ પાનાં)

સુદર્શનાખ્યાન (નાટક; બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧ જાન્યુઆરી)

રત્નાવલી આખ્યાન.

મિથ્યાઆરોપદર્શક નાટક (આ-ર્યજ્ઞાનવર્ધક, ૧૮૮૭,જાન્યુઆરી.)

પંચાલીપ્રસાદ. (આર્યજ્ઞાનવર્ધક ૧૮૮૭ નો જાન્યુઆરીનો અંક)

તેનાં સઘળાં નાટકોનાં નામો સાંભળવામાં આવ્યાં છે, પણ તેથી વિશેષ કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ કહેવાય છે તેમ તેણે બધાં મળીને અગીઆર બાર નાટકો રચ્યાં હતાં; જુઓ નોંધ, સને ૧૮૯૩ ના પ્રા. કા. માળાના રીપોર્ટનું પાનું ૧૯ મું.

સને ૧૮૯૪-૬ માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી સાથે વડોદરાની પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધકોને પોતાની પાસેના હસ્ત-લિખિત ગ્રંથો પ્રકટ કરવા માટે સોંપી દેવા સંબંધમાં ચાલેલા પત્રવ્યવ-હારમાંથી સને ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીના "બુદ્ધિપ્રકાશ"માં આવી ૫૬ પુસ્તકોની યાદી પ્રકટ થયેલી છે તે જોવી. તેમાં ગ્રંથના વિષય અને પૂર્ણાં પૃષ્ઠો આદિની સૂચના છે. આ સહુ સંબંધી શક્ય વિગતો, પોતાની જાણ તેમ જ પ્રેમાનંદના ગ્રંથોના અવલોકનના આધારે શ. સા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે ૧૯૧૧ ના "બુદ્ધિપ્રકાશ"માં લખવા માંડી હતી. પણ તે લેખ પૂરો થયા અગાઉ ગુજરાતી સાહિત્યના દુર્ભાગ્યે સા. નરસિંહરાવે ટીકા કર્યાથી એ લેખ સદંતર બંધ થઈ ગયો, તેમ જ તેને લીધે તેને હવે

પ્રેમાનંદનાં નાટકો આદિ સંબંધી રા. સા. કેશવલાલભાઈના જ્ઞાન અને વિચારણાનો લાભ પણ વાચકવર્ગને મળતો અટકી પડ્યો છે.

(તા. ૧-૧૧-૨૩) અં. બુ. જાની.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોના ગ્રંથ

વીરજી

		પ્રકટ કે અપ્રકટ
૧ સુરેખાહરણ સં. ૧૭૨૦		પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫, અંક. ૩
૨ કામાવતીની કથા	સંવત ૧૭૨૫	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
૩ બલિરાજાનું આખ્યાન	સંવત ૧૭૩૦	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮
૪ દશાવતાર કથા	સંવત ૧૭૪૨	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮

હરિદાસ.

		પ્રકટ કે અપ્રકટ.
૧ સીતાવિરહ	સંવત ૧૭૨૨	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯
૨ શામળશાહનો વિવાહ	સંવત ૧૭૨૬	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯
૩ નરસિંહના બાપનું શ્રાદ્ધ	સં. ૧૭૨૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯
૪ ભાગવતસાર	સંવત ૧૭૩૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯

દ્વારકાદાસ.

૧ બારમાસ	
૨ રાધાવિલાસ	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૭ અંક ૨ જો
૩ રાધિકાવનવિનોદ	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯
૪ દાણલીલા	”
૫ ગોવર્ધનપૂજા	”
૬ કૃષ્ણભજન	”
૭ તિથિઓ	”

૮ કૃષ્ણજન્મોત્સવ		પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯
૯ સાત વાર		,,
૧૦ કૃષ્ણલીલા		,,

રત્નેશ્વર.

૧ ભાગવત દશમસ્કંધ	સં. ૧૭૩૯	અપ્રકટ
૨ ભાગવત પ્રથમસ્કંધ	સં. ૧૭૪૦	પ્રા. કા. ૧૫
૩ પાંડવાશ્વમેધ	સં. ૧૭૪૩	પ્રકટ ગુ. વ. સો.
૪ સ્વર્ગારોહણ	સં. ૧૭૪૮	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૪ અંક ૯
૫ મૂર્ખાવલિ	સં. ૧૭૭૦	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૫
૬ સુધાવલિ		પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૫
૭ ભગવદ્ગીતા		,, (નોંધ)
૮ મહિમ્નસ્તોત્ર		,, (નોંધ)
૯ ભાગવત દ્વીતીય સ્કંધ .		રા, હી. ત્રિ. પારેખ પાસે પ્રત

૧૦ શિશુપાલવધ પાર્ના દોઢ સોનું પૂર, જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧. જાન્યુઆરી

૧૧ બાર માસ રાધાવિરહ	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫ અંક ૨. બૃ. કા. ભા. ૬
૧૨ વૈરાગ્યબોધ અથવા આત્મવિચાર-ચંદ્રોદય	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૫ અંક ૩; બૃ. કા. ભાગ ત્રીજો.
૧૩ પદસંગ્રહ	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૫. ની નોંધ

૧૪ ભાગવત-એકાદશ સ્કંધ. બરોડાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી.

વલ્લભ.

૧ મિત્રધર્માખ્યાન સં. ૧૭૬૦ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨

૨ યુધિષ્ઠિરવૃકોદર સંવાદાખ્યાન (રૌદ્ર) સં. ૧૭૭૧ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨

૩ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન (અદ્‌ભુત) સં. ૧૭૭૭ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨

૪ દુઃશાસનરૂધિરપાનાખ્યાન (વીરરસ) સં. ૧૭૮૦ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૫

૫ પક્ષપ્રશ્નોત્તર (કરૂણ) સં. ૧૭૮૨ પ્રા. કા. ગ્રંથ

૬ ધૃતરાષ્ટ્રકુરૂક્ષેત્રદર્શન (બીભત્સ; ગ્રંથ પૂર પૃષ્ઠ ૧૦૦) બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧ જાન્યુઆરીની યાદ

૭ યુધિષ્ઠિરવૈરાગ્યદર્શન (શાંત) ,,

૮ ઉત્તરગોગ્રહણ (હાસ્ય) આર્ય જ્ઞાનવર્ધક ૧૮૮૭, પાનું ૨૦

૯ દ્રૌપદીવસ્ત્રાહરણ ,,

૧૦ કર્ણભીમાખ્યાન ,,

૧૧ સીતાવિલાસ (શૃંગાર) ,,

૧૨ રૂક્મિણીકૃષ્ણસંવાદ ,,

૧૩ રતિકામાખ્યાન (શૃંગાર) ,,

૧૪ સીતાવિલાપ (કરૂણ) ,,

૧૫ તારાવિલાપ (કરૂણ) ,,

૧૬ કૃષ્ણસ્વધામગમન ,,

૧૭ કામજુગુપ્સા ,,

૧૮ પ્રેમાનંદકથા પ્રા. કા. ૧ ના જીવનચરિત્રની નોંધ (બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૧, માર્ચ)

૧૯ વલ્લભ–શામળ–સંવાદ કે ઝઘડો ,,

૨૦ દૃષ્ટાંતાબ્ધિ પૂર પૃષ્ઠ ૩૦૦) બુદ્ધિપ્રકાશ, ૧૯૧૧, જાન્યુઆરી પાનાં ૩૦૦

૨૧ ગદ્યપદ્ય સંવાદ (ગ્રંથપૂર પૃષ્ઠ ૧૦૮) ,, પાનાં ૧૯૮

શ્રીમદ્‌ભાગવતમાંનો પ્રસંગ.

(દશમ સ્કંધ, અધ્યાય ૮૬, શ્લોક ૧-૧૨).

જનમેજય પૂછે છેઃ હે બ્રહ્મન્ ! મારાં પિતામહી (સુભદ્રા), જે બળરામ અને કૃષ્ણની બહેન થતાં હતાં તેમનો જે રીતે વિજય થયો, તેનું વૃત્તાંત જાણવા હું ઇચ્છું છું. શુક કહે છેઃ પ્રભુ અર્જુને તીર્થયાત્રા કરતા, પૃથ્વી ઉપર ફરતા ફરતા પ્રભાસમાં આવ્યા. ત્યાં પોતાના મામા(વાસુદેવ)ની પુત્રી(સુભદ્રા)ને બળરામ દુર્યોધનને આપશે, બીજા કોઇને નહીં, એમ તેણે સાંભળ્યું. એટલે તેને પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ અર્જુનને થતાં તેણે યતિનું રૂપ લીધું, ત્રિદંડી સંન્યાસી થયો અને દ્વારકાં સીધાર્યો. સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા સભાજિત, અર્જુને, ત્યાંના લોકો એને ન ઓળખે એમ ચાતુર્માસના મહિનાઓમાં નિવાસ કર્યો. બળરામ પણ તેને ઓળખી શક્યા નહીં. એક દિવસ આતિથ્ય કરવાને બળરામે તેને નિમંત્રણ કર્યું. પોતાને ઘેર આણ્યો અને શ્રદ્ધા વડે અર્પેલ ભોજ્ય પદાર્થોથી તેને જમાડયો. ત્યાં તેણે વીર પુરૂષોનાં મન હરણ કરે એવી મહતી કન્યા(સુભદ્રા)ને જોઇ. પ્રીતિથી ઉત્ફુલ્લ થયલી દૃષ્ટિથી તેણે એને અવલોકી અને સ્નેહભાવથી ખળભળેલું મન તેની ઉપર ચોટ્યું. સુભદ્રા પણ સ્ત્રીઓને હૃદયંગમ થએલા અર્જુનને જોતાં વેંત જ તેનામાં પ્રીતિ ધરાવતી થઈ; અને હાસ્ય કરતી તથા લજ્જાયુક્ત કટાક્ષ મારતી તેનામાં ચિત્ત પરોવવા લાગી. અર્જુન પણ તેનું પરમ ધ્યાન ધરતો, અત્યંત બળવાન કામથી ચિત્તભ્રમ પામ્યો અને શાંતિ મેળવી શક્યો નહીં. તે પછી મોટી દેવયાત્રાનો પ્રસંગ આવતાં રથમાં બેસીને નગરના દુર્ગમાંથી બહાર નીકળેલી સુભદ્રાનું અર્જુને તેનાં માતપિતા અને કૃષ્ણની અનુમતિથી હરણ કર્યું; તેણે રથે ચઢીને હાથમાં ધનુષ્ય પકડી શૂરા મહારથીઓને સામા આવતા ખાળ્યા, નસાડયા, અને તેનાં સગાંવહાલાંઓને રડતાં રાખી જેમ મૃગરાજ પશુને પકડે તેમ સુભદ્રાને પકડી લીધી. એ વાત સાંભળી, જેમ પર્વને દિવસે સમુદ્ર ખળભળી ઉઠે તેમ સઘળા યાદવવીરો સાથે બળરામ ધુંધવાઈ ઉઠયા. પરંતુ

કૃષ્ણે બલરામને તેમનાં ચરણું પકડી શાંત કર્યા. પછી બલરામે ખુશી થઈને વરવહુને પુષ્કળ ધન, ઉપસ્કરો, હાથીઓ, રથો, અશ્વો, સેવકો અને દાસીઓ સમર્પી ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ વિદાય કર્યા.

મહાભારતમાંની કથાનો સાર.

પાંચાલી સાથે સહગમન સંબંધી ;" આપણા બધામાંથી જે ભાઈ પોતાના અન્ય ભાઈને દ્રૌપદી સાથે અંતઃપુરમાં બેઠેલો દેખે તે બાર વર્ષ પર્યંન્ત બ્રહ્મચર્ય વ્રત આચરે અને વનનો પ્રવાસ આદરે, " એવો આગ્રહી નિયમ નારદ મુનિ સમક્ષ વિહિત કરી, પાંચ પાંડવ બાંધવો શાંતિ અને ઐક્યથી ધર્મકર્ત્તવ્યને અનુસરતા, અને વડિલ બંધુ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પાળતા, પોતાને ભાગે આવેલા રાજ્યના પાટનગર ઇંદ્રપ્રસ્થમાં ધર્માનુસાર રાજ્યવ્યવહાર તથા સંસારવ્યવહાર ચલાવતા હતા. એવામાં એક સમયે એક બ્રાહ્મણ રાજદરબારમાં રોતો કકળતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે " પાતકી, ક્ષુદ્ર તસ્કરો મારા ગોધનને હરી જાય છે; માટે હે પાંડવો ! મારા શત્રુ પાસેથી મારી ગાયો મને પાછી આણી આપો. જે રાજા પ્રજા પાસેથી ષષ્ઠાંશ ભાગ કર રૂપે લે છે, છતાં તે જો પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી, તો તે સર્વ લોકમાં પાપાચારી ગણાય છે. માટે મારી ખાતર હાથમાં ધનુષ ઉપાડો." બ્રાહ્મણનું આવું કરુણમય રુદન સાંભળી, દુઃખી થતો અર્જુન હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. તેને તત્કાલ વિચાર આવ્યો કે " તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ગોધન હરાઈ જતાં અવશ્ય મારે તેનાં આંસુ લોહોવાં જોઈએ; કર્ત્તવ્યની ઉપેક્ષાથી રાજાને શિરે મહાન્ અધર્મ ચોંટે છે; તેથી અમારા રક્ષણ કરવાના કર્તવ્યમાં સર્વને અનાસ્થા થવાની અને લોકોમાં અમારો અધર્મ ગણાવાનો; તેમ જો રાજા યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી સાથે હોવાથી તેમનો અનાદર કરી, એમના અંતઃપુરમાં પેસી, મારાં આયુધો લાવીશ, તો તેમાં મારું મના પ્રતિનું અસભ્ય વર્તન અવશ્ય થયું ગણાશે, અને તેને પરિણામે

મારે બાર વર્ષનો વનવાસ ભોગવવો પડશે." આવા વિચારોને અંતે "ભલે રાજાનો અનાદર થતો હોય તો થાય, ભલે અસભ્ય વર્તનથી મને મહાન અધર્મનો દોષ લાગતો હોય તો લાગે, ભલે વનચર્યામાં મારું મરણ થવાનું હોય તો થાઓ, પરંતુ શરીરના વિનાશ કરતાં ધર્મપાલન જ વિશેષ મહત્વનું છે," એવો તત્કાલ જ ધર્મવિદ્ ધનંજયે નિશ્ચય કર્યો અને યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી તેમના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો; પોતાનાં આયુધ લીધાં; બ્રાહ્મણની વહારે ધાયો અને તસ્કરને મારી તેનું ગોધન પાછું આણી આપ્યું.

બ્રાહ્મણના રક્ષણનો યશ પ્રાપ્ત કરી આવેલો અર્જુન, પછી સર્વ વડીલોને પગે લાગ્યો અને ધર્મરાજા પ્રત્યે બોલ્યોઃ "હે પ્રભુ! મારે હવે કેવું વ્રત આદરવું, તેનો મને આદેશ કરો; મેં આપણા નિયમનો ભંગ કર્યો છે." ત્યારે શોકથી પીડાતા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને ઉત્તર આપ્યો, કે "જો તું મને પ્રમાણભૂત માનતો હોય તો તો હે નિષ્પાપ! મારું આ વચન સાંભળ. તેં જો કે મારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી મારું અપ્રિય કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ તેથી મારા હૃદયમાં કાંઈ પણ કિલ્મિષે ઘર કર્યું નથી. નાનો ભાઈ, મોટા ભાઇના અંતઃપુરમાં પેસે એમાં કાંઈ દોષ નથી; માટે હે મહાબાહુ! તારો વનવાસનો વિચાર ફેરવ, અને મારું વચન પાળ. એમાં તેં કાં પણ ધર્મલોપ કે વડીલનો અનાદર કર્યો નથી." ત્યારે અર્જુને તેમને કહ્યું: "તમારી પાસેથી જ મેં સાંભળ્યું છે કે ધર્મ આચરવામાં કદિ પણ બહાનાં કાઢવાં નહીં. સત્યની ખાતર મેં આયુધ ઉપાડયાં છે, માટે હું સત્યથી ચળીશ નહીં જ." આમ કહી તેણે વનચારીની દીક્ષા લીધી અને બાર વર્ષના વનવાસને અર્થે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

યશસ્વી અર્જુનની સાથે વેદવેદાંતવિદ્ બ્રાહ્મણો, મહાત્માઓ, અધ્યાત્મચિંતકો, ભિક્ષાર્થીઓ, ભગવદ્ભક્તો, સૂતો, પૌરાણિકો અને કથકો પણ ચાલ્યા. રમણીય અને ચિત્રવિચિત્ર વનો, પર્વતો, નદીઓ અને પ્રદેશો વટાવી, તેમણે પ્રથમ ગંગાદ્વારમાં પડાવ નાખ્યો. ત્યાં એક સમયે અર્જુન ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં તેના રૂપથી મોહ પામેલી નાગકન્યા

ઉલૂપી તેને જળમાં ઊંડો ખેંચી ગઈ અને નાગરાજના ભુવનમાં તેને આણ્યો. ધર્મલોપ અને બ્રહ્મચર્યના ભંગ સંબંધી, નૈતિક મન્થન સંબંધી તથા તેની સાથે બીજો કેટલોક વાદ થયા પછી, આખરે અર્જુને તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને એક રાત્રિ ત્યાં રહી તેને સંતોષી, પુત્ર આપ્યો. તેનું નામ ઇરાવાન હતું. પછી ત્યાંથી અર્જુન પાછો ગંગાદ્વારમાં આવ્યો, અને બ્રાહ્મણમંડળને આ સર્વ વાત વિદિત કરી. પછી તેણે પાછો વનપ્રવાસ આરંભ્યો. ત્યાંથી હિમાચળના પાર્શ્વનાં પુણ્યતીર્થોમાં અટન કર્યા પછી, તેણે પૂર્વ દિશા ઝાલી, અને વિવિધ પ્રદેશોનું અટન કરી, તે કલિંગ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી બ્રાહ્મણો આદિ અનુયાયીઓને વિદાય કર્યા અને સમુદ્રતીર ઉપરના મણિપુરના ધર્મજ્ઞ રાજા ચિત્રવાહનને આવી મળ્યો. પછી તેની સુન્દર, દર્શનીય, પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે તે પ્રેમબંધને બંધાયો. તેના સમાગમથી થનાર પુત્રને રાજપાટ માટે તેના માતામહ ચિત્રવાહનને સોંપી દેવાની શરતે તેને પરણ્યો અને બે વર્ષ ત્યાં રહ્યો. તેને પરિણામે બભ્રુવાહન નામનો પુત્ર તેને થયો, એટલે સ્ત્રીપુત્રાદિને ભેટી, અર્જુન દક્ષિણસમુદ્રનાં તીર્થો પ્રતિ પ્રવાસે વિચર્યો.

ત્યાંથી વિચરતાં વિચરતાં તે પાંચ પુણ્યશાળી તીર્થોમાં આવી પોહોંચ્યો. તેમાંના એક સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરતાં તપસ્વીઓને અતિ સંતાપનારી અને તેમના જીવનને સંદેહમાં નાખનારી મગરીએ તેનો પગ પકડ્યો. સમર્થ અર્જુને બલથી મગરીને કાંઠે આણી. એટલે તે એકદમ સુંદર રૂપમાં પલટાઈ ગઈ. તેણે પોતાના વૃત્તાંતમાં, શાપ લાગવાથી અપ્સરા મટી મગરી થવાનું અને તેમાંથી પાછું અપ્સરાનું રૂપ મેળવવાનું ભાવિ અર્જુનને હાથે સંચિત હોવાનું કહી મંગળાવ્યું. તેની પેઠે, તેની બીજી ચાર સહચારિણી અપ્સરાઓ પણ એવી જ સ્થિતિમાં મગરી બની ગઈ હતી તેમનો પણ, અર્જુને તેના આર્જવથી ઉદ્ધાર કર્યો.

આ પ્રમાણે પાંચ ગ્રાહ(મગરીઓ)નો ઉદ્ધાર કરી, તે પાછો મણિપુર આવ્યો અને પુત્ર તથા પત્નીને ભેટ્યો. રાજસૂય યજ્ઞના પ્ર

મળવાનું વચન આપી, અર્જુન ત્યાંથી વિદાય થયો. દક્ષિણમાં કેરલનાં અને ગોદાવરી આદિ નદીઓનાં પુણ્ય તીર્થોમાં સ્નાનાદિ પુણ્ય કર્મો કરી, તે પશ્ચિમમાં પ્રભાસ પાટણના પુણ્યતીર્થમાં આવ્યો.[૧]

૧ અહીં મહાભારતની મૂળ કથાશ્રેણીમાં નહીં એવા ૩૦૦ શ્લોકનો એક ભાગ, દક્ષિણની કુંભકોણમની પ્રતિમાં દાખલ થયેલો જણાય છે; અને તે માત્ર એ પ્રતિમાં મળે છે. કવિ પ્રેમાનન્દે, સુભદ્રાહરણમાં અર્જુનને યતિ અવધૂત-સંન્યાસીનું રૂપ લેવરાવી, હરણ કર્યાનું જે જણાવ્યું છે, તેને તથા બીજાં કથાંતરોને, મૂળ પ્રતની કથાથી ટેકો મળતો નથી, પરંતુ કુંભકોણમનું પાઠાંતર તે સર્વને સબળ સમર્થન આપે છે, માટે તેનો સાર નીચે આપેલો છેઃ—

પ્રભાસમાં પહોંચ્યા પછી રાત્રે અર્જુન, પૂર્વે ગદ યાદવે સુભદ્રાનાં માધુર્ય, રૂપ, સંપત્તિ અને ગુણોની કરેલી પ્રશંસાનું સ્મરણ કરવા મંડ્યો અને કિયા ઉપાયથી તે મેળવી શકાશે તેનો વિચાર કરવા મંડયો. તેણે વેષ બદલ્યો અને પરિવ્રાજકનું રૂપ ધારણ કર્યું. આમ વિકૃત વેષ ધારણ કરવાથી કુકુર, અન્ધક, વૃષ્ણિ આદિ યાદવો તેને ઓળખી શકે નહીં, એવો તે થયો. ઉપર્યુક્ત વેષમાં તે ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા અને ભ્રમવા મંડયો. "કોઈ પણ ઉપાયથી હું સુભદ્રાના મહાન રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરીશ અને કૃષ્ણની અદ્વિતીય, સુંદર ભગિનીને ભેટીશ. તે પછી વાસુદેવની અનુમતિ લઈ, તે સંબંધમાં જે શુભ અને હિતકારી હશે તે હું કરીશ," એવો નિશ્ચય કરીને અર્જુને ભિક્ષાચારી પરિવ્રાજકની દીક્ષા લીધી. તે ત્રિદંડી સંન્યાસી બન્યો; તેણે માથું મુંડાવ્યું. હાથમાં કમણ્ડલ લીધું, ભેરઓ પકડયો અને યોગીની દીક્ષા લીધી. પછી તે વૃષ્ણિના ભયથી વડના કોટરમાં પેઠો અને કેશનો નાશ કરનારા દેવેશ કેશવનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણ દ્વારકામાં સૂતા હતા ત્યાં અંતરદૃષ્ટિથી અર્જુનનો આવો પ્રકાર નિહાળી, એકાએક જાગી ઉઠયા, અને ખડખડ હસયા. સત્યભામાએ હસવાનું કારણ પૂછતા યતિવેષધારી અર્જુન સુભદ્રાને મેળવવાના કામનું ચિન્તન કરે છે એમ જણાવ્યું અને તુર્ત જ પથારીમાંથી બહાર નિઃસરી પ્રભાસપાટણ આવી, યતિવેષધારી અર્જુનને મળ્યા. અર્જુન સાથે ભોજનવિલાસ આદર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ, એ યતિરૂપધારીને સહસા ત્યાં જ છોડી, દ્વારકા પાછા ગયા. લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. યાદવોએ આ પ્રસંગે દ્વારકાને વિવિધ ઉત્તમ રીતે શણગારી. સર્વના સત્કારનો સ્વીકાર કરી, શ્રીકૃષ્ણે આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કર્યા.

ત્યાં પ્રભાસમાં એને મળવા એના સખા માધવ કૃષ્ણ આવ્યા. અન્યોન્ય હર્ષથી મળ્યા અને કુશળ વર્તમાન પૂછ્યા. પ્રભાસમાં ઇચ્છા અનુસાર વિહાર કર્યા પછી, અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રૈવતક પર્વત ઉપર ગયો. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી રમણીય દૃશ્ય રચાયલાં હતાં. ત્યાં નટનર્તકોનાં

કેટલાક દિવસ પછી, યાદવોનો રૈવતક ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. યાદવોએ બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં અને પર્વતની આસપાસના પોતાના રમ્ય પ્રાસાદોને અલંકારો અને વિવિધ શોભાસામગ્રીઓથી શણગાર્યા. વાદિત્રો વાદનારા વાદકો, નર્તકો, નટો, મધુર ગેય ગાયનોની આનન્દની રેલછેલ વર્તાવી રહ્યા. અને અનેક ઉંચાં નીચાં યાન, વાહનોના ગણગણાટ ગાજવા માંડયા, ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થોથી હાટો ઉભરાયાં અને લોકોની ઠકના ઘોષપ્રતિઘોષ છવાયા. ત્યાં પોતપોતાના બાંધવો, પરિચારકો અને હજારો દાસીઓ સાથે પ્રતાપી બલરામ, ઉગ્રસેન, પ્રદ્યુમ્ન આદિ પ્રમુખ યાદવો પણ પધાર્યા. વસુદેવ પણ ત્યાં સીધાર્યા અને પરિવ્રાજક અર્જુનને મળ્યા-ભેટયા. મેળામાં ફરતાં ફરતાં કામી અર્જુનનું મન, સુંદર, અતિરૂપવતી અને લાવણ્યવતી સુભદ્રા પ્રતિ આકર્ષાયું. શ્રીકૃષ્ણે, હરણ કરી સુભદ્રા મેળવવાનો ઉપાય તેને સૂચવ્યો, અને યતિ અર્જુને તેનું હરણ કરવા સંબંધમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ પહેલેથી મંગાવી મેળવી.

ઉત્સવ સમાપ્ત થતાં, શ્રીકૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી યતિરૂપધારી અર્જુને દ્વારકાના ઉપવનમાં નિવાસ કર્યો ઉપવનના સાગ, તાલ, અશ્વકર્ણ, બકુલ, અર્જુન, ચંપક, અશોક, અંકોલ, અતિમુક્ત, કેતક, પાટલ, પુન્નાગ આદિ રમણીય વૃક્ષો અને વિવિધ પુષ્પોથી છવાયલી સુગંધીપૂર્ણ લતાઓથી આવૃત્ત, આરામના શિલાતલ ઉપર યતિ અર્જુનને ઉત્સવમાંથી પાછા ફરતા યાદવોએ જોયો. અર્જુન પણ ઉત્સવથી નિવૃત્ત થતા યાદવોને નિહાળતો, મનમાં સુભદ્રાનું ચિન્તન કરતો, અપ્રાપ્તિ માટે શોક ધરતો, સર્વ દૃશ્ય નિરખતો હતો. યાદવો વિનયથી યતિની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા અને તેની આગતાસ્વાગતા કરી. યતિનાં વચનોથી તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા. યતિએ પોતાનો મૂળ વેષ છૂપાવી, તેમને કુશલ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

બળદેવ પણ યતિને આવી મળ્યા. તેમણે વિનય અને ભક્તિથી તેને કહ્યું કે હે વિપ્ર! તમે ક્યાંથી આવ્યા? મારી ઉપર કૃપા કરો તમે કીયાં કીયાં પુણ્ય જોયાં? કીયા કીયા પર્વતો, વનો, દેવસ્થાનો અને નદીઓ નિહાળ્યાં"? ના ઉત્તરમાં યતિ અર્જુને પોતાના વનપ્રવાસની વિવિધ અદ્ભુત કથાઓ સર્વને

'નૃત્ય તેણે દીઠાં; વિવિધ ભોજનસામગ્રીઓ આરોગી અને રાત્રે દિવ્ય શયનમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે કથાવાર્તા કરતાં કરતાં નિદ્રાને અધીન થયો. પ્રભાતમાં સ્તુતિ અને મંગલવચનોથી જાગ્રત થઈ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે સુવર્ણરથ ઉપર ચઢી,' અર્જુન દ્વારકા આવ્યો. તેના સત્કાર માટે દ્વારકા પુરી અદ્ભુત રીતે શણગારવામાં આવી હતી. પુષ્કળ લોકસમૂહ તેનો સત્કાર કરવાને એકત્ર થયો.

સંભળાવી, આનંદ આપ્યો. પછી યાદવોએ એ ભિક્ષુકનું પૂજન અર્ચન કર્યું. યાદવો પરસ્પર વાર્તા કરવા મંડયા કે આ દેશાતિથિ છે. આ શ્રીમાન યતિરૂપધારી દ્વિજને માટે કીયું આવાસસ્થાન આપણે નિર્માણ કરીશું? સર્વેએ બલરામ તરફ નજર કરી અને બલરામે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે "આ વિદ્વાન્ યતિ દેશાતિથિ છે. તે વર્ષ એકના નિવાસ માટે આપણી દ્વારકામાં આવેલો છે. તેનો કીયા સ્થાનમાં નિવાસ કરાવવો, એ હે જનાર્દન! તમે સૂચવો." શ્રી કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, કે "તમને જે સ્થાન રુચિકર જણાય, ત્યાં એનો નિવાસ કરાવો. એ ચતુર યતિ ભલે આ ઉપવનમાં એક વર્ષ પર્યંત રહે અને સુભદ્રાના કન્યાગૃહમાં ભોજન કરી જાય. પરંતુ તેને આ લતાગૃહમાં રાખવો, એવો જ મારો વિચાર છે. આ યતિ વાક્શૂર, શ્રીમાન્, સુંદર અને બહુશ્રુત છે તેથી તેને કન્યાપુરમાં કે તેની સમીપમાં રાખવો, એ યુક્ત નથી. તમે પોતે જ ધર્મજ્ઞ છો, શાસ્ત્રના જ્ઞાતા છો, શુભાશુભના પારખનાર છો. તમારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ હું કાંઈ કરીશ નહીં." એટલે બલરામે કહ્યું કે "હે શ્રીમાન્ કૃષ્ણ! આ યતિ સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય, વિનયસંપન્ન, ધર્મધારીઓમાં ઉત્તમ અને ધૈર્યશીલ છે. પણ એ યતિનું મન કોણ પારખી શકે? હે કૃષ્ણ! તું એને કન્યાપુરમાં લઈ જા અને સુભદ્રાને વિવિધ ભોજ્ય અને પેય, ઈષ્ટ સામગ્રીઓ તૈયાર કરવાની મારી તરફથી આજ્ઞા આપ."

પછી શ્રી કૃષ્ણ બલરામની આજ્ઞાથી યતિ સાથે, પ્રસન્ન થઈ અર્જુનને હાથે ઝાલી, રમણીય કન્યાપુરમાં આવ્યા. પ્રિય અતિથિ–યતિ–અર્જુનનું આતિથ્ય કરવાનું કામ શ્રી કૃષ્ણે સુભદ્રાને સોંપ્યું અને કહ્યું કે, 'આર્ય (બલરામ)ની આજ્ઞા છે, કે 'તારે એનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો. આ યતિ તારે પૂજ્ય છે. આરોગવાની ભોજનસામગ્રીઓથી તેને પ્રસન્ન કરજે. આ ઋષિ જે કાંઈ આજ્ઞા કરે તે તારે ઉઠાવવી. તારી સખીઓ સાથે તેને વશ વર્તજે. પૂર્વે પણ આવી ભિક્ષાથી યતિઓનું તે કન્યાપુરમાં આતિથ્ય કરેલું છે." ત્યારે સુભદ્રાએ તેનો પ્રતિઉત્તર આપ્યો: "હું મારા મતથી આ ઉત્તમ દ્વિજને સંતોષીશ."

દ્વારકામાં રહેતાં કેટલાક દિવસ વહી ગયા તે પછી, રૈવતક (હાલનો ગિરનાર) ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. તેની આસપાસ યાદવોએ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી પોતાના પ્રાસાદો શણગાર્યા હતા; તથા વાદિત્રો, નટનર્તકો, ગાયકો આદિથી અનેક વિલાસો મહાણવાની તૈયારીઓ કરી હતી, અનેક હાટ

તદનંતર યતિ—અર્જુન કુશલતાથી પોતાના વેષને છુપાવતો ભદ્રા સુભદ્રાના સદ્પ્રેમભર્યા સત્કારનો સ્વીકાર કરતો, સર્વાંગસુંદર કન્યાનું સતત ચિન્તન કરતો, કામથી પીડાતો અને દીર્ઘ અને ઉષ્ણ નિશ્વાસ નાંખતો, કન્યાપુરમાં કેટલાક સમય રહ્યો. તે સુભદ્રાને રૂપમા દ્રૌપદીથી પણ ચઢીઆતી માનવા લાગ્યો અને વાસ્તવ વરુણની પુત્રી ઈંદ્રસેના ભૂમિપર અવતરી હોય એમ ધારવા લાગ્યો. ઘણો સમય વીત્યા છતાં, સુભદ્રાના સહચારમાં તે કાલ તેને લાંબો જણાયો જ નહીં. સુભદ્રાએ શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો પાસેથી યશસ્વી અર્જુનની ખ્યાતિ સાંભળી હતી, યાદવો પોતાના બાલક કુમારોને અર્જુન સમાન પરાક્રમી અને ધનુર્ધારી થવાનો બોધ દેતા હતા. આથી સ્વાભાવિક રીતે, બાલ્યાવસ્થાથી જ સુભદ્રાનું મન અર્જુન પ્રતિ પ્રબળપણે આકર્ષાયું હતું. અને ઉમ્મરે આવતાં તેણે મનમાં એવી ગાંઠ વાળી જ હતી, કે "મારો પતિ અર્જુન જ થશે." તેનાં રૂપ, ચાતુર્ય અને સત્યપ્રીતિનાં શ્રવણથી, તેનો પ્રેમ દૃઢતર બનતો ગયો હતો. અતિથિ યતિને જોઈ તેના મનમાં નિશ્ચય થયો કે આ જ સાક્ષાત્ અર્જુન છે આથી એક સમયે નિશ્ચય કરી, સુભદ્રાએ કથાંતરથી તેને પૂછ્યું કે "હે યતિ! તમે કીયા કીયા દેશો, તીર્થો, વનો, સરવર અને નદીઓ નિહાળ્યાં છે? તમે કઈ કઈ દિશાઓમાં વિચર્યા છો? તમારા પ્રવાસને કેટલો સમય થયો છે? તમે ઈંદ્રપ્રસ્થમાં ધર્મધારી યુધિષ્ઠિર અને શૂરવીર ભીમને જોયા છે? નિયમનો ભંગ કર્યાથી વનવાસ ભોગવતા ફરતા પરાક્રમી અર્જુનને ક્યાંયે જોયા છે? તમે તેના નિવાસ સંબંધી કંઈ, ક્યાંયે સાંભળ્યું છે?" અર્જુને, તેના આવાં મધુર વચનોથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે "અર્જુન હાલ યતિ રૂપ ધરી, દ્વારકામાં જ વસે છે." આ સાંભળી ચકિત થયેલી બાળાને વધુ ચકિત બનાવતો તે બોલ્યો:—"હું પોતે જ અર્જુન છું હે ભામિની! તારી ખ્યાતિ અને રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઈ, હું જ પૂર્ણ ભાવથી તારામાં મારું મન પરોવી અહીં રહ્યો છું. હે ભદ્રા સુભદ્રા! સત્યવાન્ જેમ સાવિત્રીનો પતિ થયો હતો; તેમ હું અવશ્ય તારો પતિ થઈશ."

મંડાયાં હતાં તથા અનેક ક્રીડાઓની વ્યવસ્થા થઈ હતી. હજારો યાદવબાળાઓ, પગે ચાલી, કે વિવિધ વાહનો ઉપર ચઢી ત્યાં આવ્યાં હતાં. વિવિધ શૃંગારો અને વસ્ત્રોથી તેમની શોભામાં ભારે વૃદ્ધિ થઈ હતી. ત્યાં બલરામ, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ આદિ મુખ્ય યાદવો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ, ગણિ-

---

અર્જુનની આમ સહસા ઓળખ થવાથી સુભદ્રા, સ્ત્રીસહજ લજ્જાને વશ થઈ અને એ લલિત લલના પોતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ. પણ મોહથી તે પીડાવા લાગી. દિવ્ય શયનમાં તેને નિદ્રા આવવા ન લાગી. તેમ લજ્જાથી તેણે યતિની નિત્યની પૂજા કરવી બંધ કરી. શ્રી કૃષ્ણે દિવ્ય દૃષ્ટિથી આ વૃત્તાંત જાણી લીધો અને રૂક્મિણીને યતિ–અર્જુનની આગતાસ્વાગતા કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું. આ પાસ સુભદ્રાનો દેખાવ ઉન્મત્ત થયો. તેનું વદન ફિક્કું પડી ગયું. તે નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ કાઢવા લાગી અને રાત્રિદિવસના તેને ઉજાગરા થયા. શોકમાં આમ ડૂબેલી પોતાની નણંદને જોઈ, રૂક્મિણીએ શ્રી કૃષ્ણની અનુમતિથી પોતાની સાસુ દેવકીને એકાન્તમાં સુભદ્રાની કામપીડાની વાત વિદિત કરી, અને કહ્યું કે "યતિરૂપધારી અર્જુન, કન્યાપુરમાં પધારેલા છે, તેને અર્જુન રૂપે ઓળખીને સુભદ્રા તેની ઉપર મોહી પડી છે. તેને હવે કાંઈ ચેન પડતું નથી. તેથી તે ખાતી કે પીતી નથી."

આમ પોતાની પુત્રીની વિરહવેદના જાણી દેવકી તેની પાસે આવી અને ધીરજ આપતાં બોલી કેઃ–"હે પુત્રી ! શોક કર મા ! બુદ્ધિમાન્ વસુદેવને હું આ વાત કરીશ અને તારું પ્રિય થશે. એ યતિ અર્જુન છે એમ મેં પણ સાંભળ્યું છે." પછી વસુદેવે મુખ્ય યાદવો, પોતાની પત્ની દેવકી અને રોહિણી તથા પુત્રવધૂ સત્યભામા અને રૂક્મિણી સાથે વિચાર કરી, શ્રી કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે બાર દિવસ પછી, ઉદ્ધવ અને બલરામ જાણે નહી, એમ સુભદ્રાનો વિવાહ અર્જુન સાથે કરવાની એક યુક્તિ યોજી. વસુદેવે, એ યુક્તિ પ્રમાણે યાદવોને મહાદેવના ઉત્સવ નિમિત્ત દ્વારકામાંથી ખસેડવાની ગોઠવણ કરી. લોકમાં પડો વજડાવ્યો કે 'આજથી ચોથે દિવસે સુભદ્રાની પીડાની શાન્તિને અર્થે અંતર્દ્વીપમાં ઉત્સવ અર્થે સર્વે વર્ણોએ, પુત્રો, બાંધવો, દાસ અને અનુચરો સહ આવવું. ત્યાં ચોત્રીસ દિવસનો પરમ ઉત્સવ થશે !' આ મુજબ, ઉત્સવને દિવસે યાદવો, યંત્રથી ચાલતી નૌકાઓમાં બેશી, અંતર્દ્વીપમા સીધાવ્યા. કૃષ્ણ, પ્રદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, આદિ, મુખ્ય મુખ્ય યાદવ યોદ્ધાઓ પણ ત્યાં સીધાવ્યાં. વિવિધ વાદ્યોથી અનેક રમણીય ક્રીડા-

કાઓ અને અનુચરો સાથે આવ્યા. શ્રી કૃષ્ણ સાથે અર્જુન પણ આવ્યો. મેળામાં ફરતાં ફરતાં તેની દૃષ્ટિ, સુંદર, મોહની જેવી સુભદ્રા ઉપર પડી. શ્રી કૃષ્ણ, પાર્થનું લક્ષ સુભદ્રા ઉપર એકી ટસે ખેંચાયલું જોઈ, હસ્યા અને બોલ્યા કે "વનચારીનું મન, કામથી કેમ ડહોળાઈ જતું હશે? એ

ઓથી, પલ્લવો અને પુષ્પોથી મનોરમ વાપીઓ, કાનનો તથા ઉપવનોમાં ઉત્તમ વિહારવિલાસથી યાદવો પરમ આનન્દથી ઉત્સવ ઉજવવા મંડ્યા.

શ્રી કૃષ્ણે અંતર્દ્વીપમાં સીધાવતી વખતે યતિ-અર્જુનની સેવા ઉઠાવવાને સુભદ્રાને દ્વારકામાં રહેવાની આજ્ઞા કરતાં એવી સૂચના કરી કે, તારે બાર દિવસ યતિની સેવા ઉઠાવવી. એને વશ વર્તવું, કીર્તિ તથા ધર્મને લક્ષમાં રાખી, આ તપસ્વી અતિથિઓમાં મુખ્ય યતિનાં સર્વ કાર્યો કરવાં. હર્ષયુક્ત યાદવોથી ખાલી થયેલી દ્વારિકામાં અર્જુન સુભદ્રાના ઉદ્વાહની રાહ જોતો કાલ-નિર્ગમન કરવા લાગ્યો. બારમે દિવસે તેણે સુભદ્રા સાથે વિવાહ વિષે વાતચિત કરતાં કહ્યું કે "આજે રાત્રે આપણું લગ્ન થશે. કામદેવે મને મોહિત કર્યો છે. આ ધર્મસંકટમાં શું કરવાથી આપણને સુખ થશે તે હે માધવિ! તું કહે." અર્જુનનું આવું વચન સાંભળી તેની આંખો આંસુથી ઉભરાઈ કામવેદનાથી પીડાતી સુભદ્રા કાંઈ પણ બોલી શકી નહીં અને પિતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ.

તે સ્થાને રાત્રી પડતા ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નારદ આદિ મહામુનિઓ, વશિષ્ઠ આદિ સપ્તર્ષિઓ, ઇંદ્ર અને નિદ્રામાં પડેલા બલરામ સિવાય કેટલાક મુખ્ય યાદવો પણ આવ્યા. કૃષ્ણે સુભદ્રાના વિવાહની યોજના કરી અને સર્વ દેવાદિનો સત્કાર કર્યો. મહર્ષિ કાશ્યપ હોતા અને નારદ આદિ સદસ્ય થયા. સર્વ દેવો અને લોકપાલોના સ્તુતિવચનો સાથે મહેન્દ્રે અર્જુનને અભિષેક કર્યો અને શુભ આશિષ આપી. પછી સુભદ્રાનાં લગ્ન થયાં. પછી ઈન્દ્ર આદિ ત્યાંથી વિદાય થયા; અને પેલા મુખ્ય યાદવો પણ અંતર્દ્વીપમાં પાછા સીધારી ગયા. યદુનંદને જતાં જતાં અર્જુનને સૂચના કરી કે "આજથી બાવીસમે દિવસે મારા શૈબ્ય અને સુગ્રીવ નામના હય જોડેલા રથમાં બેસી, સુભદ્રાને સાથે લઇ, તું સુખેથી ઇંદ્રપ્રસ્થ ચાલ્યો જજે; પછી યાદવો સહિત હું આંહિ આવીશ. ત્યાં સુધી તું યતિવેષે રૂક્મિણીના મંદિરમાં રહેજે."

તો મારી બહેન છે અને મારાં પિતાની વહાલી પુત્રી છે. તે રૂપસંપન્ન હોવાથી તેની ઉપર કોણ મોહી ન પડે ? જો તારૂં મન એની ઉપર ચોંટયું જ હોય તો હું મારા પિતાને તે સંબંધી વાત કરૂં !" ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે "એ કલ્યાણી મારી પટ્ટરાણી થાય તો કેવું સારૂં ? એ કીયા ઉપાયથી મળી શકે ?" શ્રી કૃષ્ણે જણાવ્યું કે "ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ યોગ્ય વિવાહ છે. પરંતુ સ્ત્રીનો સ્વભાવ અનિશ્ચિત હોઇને અજાણ્યા અને મોહથી ચકિત કરનારા, પરંતુ ઉત્તમ નહીં એવા રાજાને તે પસંદ કરે, એવો સંભવ વિશેષે કરીને શક્ય હોવાથી રાજકન્યાનું હરણ સાહસપ્રિય ક્ષત્રિય કરે, એ પ્રશસ્ય છે. ધર્મજ્ઞોએ, શૂરવીરોને માટે વિવાહનો એ જ પ્રકાર યોગ્ય ગણ્યો છે. માટે મારી બહેનનું તું હરણ કર." આ કહેવું

પછી જનાર્દન અંતર્દ્વીપમાં પધાર્યા. શુભ લગ્ન થયાને બાવીસ દિવસ થયા એટલે ધનંજયે સુભદ્રાને પોતાની સાથે ચાલી આવવાનો વિચાર જણાવતા કહ્યું કે, "વ્રતની સમાપ્તિ નિમિત્ત મુખ્ય મુખ્ય દ્વિજોને ભોજન આદિથી સંતોષ; શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક, એ ચાર શીઘ્ર ગતિવાળા શ્રીકૃષ્ણના અશ્વ જોડાવી તેમનો રથ તૈયાર કરાવ; આયુધો, ધનુષ્યો, ગદા આદિથી તેને સજ્જ કરાવ અને તારી સખીઓને બેઠી લે. તેમને જણાવજે કે વ્રતની સમાપ્તિ માટે શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ રમણીય રથમાં બેશી, હું દેવસ્થાનમાં જવાની છું."

અર્જુનની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી, સુભદ્રાએ બ્રાહ્મણોને નોતર્યા અને તેમનો યથાવિધિ સત્કાર કર્યો. પછી તેણે શ્રીકૃષ્ણનો રથ સજ્જ કરાવ્યો; અર્જુન માટે રથમાં ઉત્તમ કવચ; ધનુષ્ય, મુકુટ આદિ આભરણો મૂકાવ્યાં. રથ તૈયાર થતા સુભદ્રા તેમાં બેઠી અને અર્જુન યતિવેષનો ત્યાગ કરી, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી, રથ ઉપર ચઢયો અને ઘોડા મારી મુકયા. યતિ સાથે સુભદ્રાને નાશી જતી જોતાં, રણવાસમાં શોરબકોર મચી રહ્યો. દ્વારકાના રક્ષણાર્થે રહેલો વિપ્રપુશ્રવા સૈન્ય લઈ તેની પાછળ ધસ્યો, અને બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયુ. અર્જુનના સારથીનું સ્થાન સુભદ્રાએ લીધું અને કુશલતાથી રથના અશ્વોને નિયમમાં રાખ્યા. અંતર્દ્વીપમાં બલરામ આદિ યાદવોને યતિરૂપધારી અર્જુને કરેલા સુભદ્રાના હરણની વાત સાંભળી, ક્રોધ ચઢયો. (અહિંથી બાકીની કથાશ્રેણી ઉપરના સારને અનુસરતી છે.)

સાંભળીને અર્જુને, શીઘ્ર ગતિવાળા દૂતો ઇંદ્રપ્રસ્થ પાઠવ્યા અને સુભદ્રા હરણ કરવાના કાર્યમાં જ્યેષ્ઠ ભાઈ યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મંગાવી.

સુભદ્રાના હરણમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મળતાં, શ્રી કૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી, શસ્ત્રાયુધોથી સજ્જ કરેલા સુવર્ણમય રથમાં બેશી, મૃગયાને બહાને મેળામાંથી તેણે સુભદ્રાને ઉપાડી જવાનો ઉપક્રમ માંડયો. સુભદ્રા, રૈવતગિરિનું અર્ચન કરી, દેવતાઓને પૂજી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન ભણાવી, દ્વારકા પાછી ફરતી હતી, ત્યાં કામબાણથી પીડાયલા અર્જુને વાટમાંથી બલાત્કારે તેનું હરણ કરી, રથમાં બેસાડી દીધી અને પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

તત્કાળ હાકોટા વાગી રહ્યા અને સર્વ યાદવો યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડયા. રણતુરી વાગી રહી અને વૃષ્ણિ વીરોની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગઈ તેમણે મહા અમૂલ્ય કવચો અને ધનુષ્યો સજ્જ કર્યાં; બલરામે આમ યાદવોના અતુલ સૈન્યને સજ્જ થતાં જોયું, પરન્તુ શ્રી કૃષ્ણને અવ્યગ્ર અને નિર્વિકારી દેખતાં, તેમણે યાદવોને શ્રી કૃષ્ણની સલાહ લેવાની સૂચના કરી. એટલે તત્કાલ તેમની સભા ભરાઈ. બલરામ સભામાં બોલ્યા કે "હે કૃષ્ણ! તારી ખાતર અમે અર્જુનનો દ્વારકામાં સત્કાર કર્યો. પણ એ કુલાંગાર, દુર્બુદ્ધિ, આપણી પૂજા અને સત્કારને યોગ્ય નથી. એવો કીયો મૂર્ખ અન્ન ખાઈ, ખાધાનું પાત્ર ભાંગી નાખે? આપણા પૂર્વના સંબંધને માન આપી, તેનો અમે સત્કાર કર્યો. તેણે હે કેશવ! તારો પણ અનાદર કર્યો અને સુભદ્રાનું હરણ કરી, મૃત્યુના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મારા માથા ઉપર તેણે પગ કેમ મૂકયો? હું આજે પૃથ્વી નિષ્કૌરવી કરીશ. એ અર્જુને કરેલો દોષ હું સાંખનાર નથી." અન્ય યાદવોએ પણ આમ મેઘની પેઠે ગાજતા બલરામના કથનને અનુમોદન આપ્યું.

તે પછી સર્વને શાન્ત પાડતાં શ્રી કૃષ્ણે તેમને આવું ધર્મયુક્ત વચન કહ્યું: "અર્જુને પોતાના કૃત્યથી કાંઈ જ આપણું અપમાન કર્યું નથી. કૃત્યથી તો તે આપણા વિશેષ સન્માનને પાત્ર ઠરે છે. સૌ આ વાત

સારી રીતે જાણે છે કે આપણે યાદવો કાંઈ અર્થના લોભી નથી. એટલે આપણે એવા વરને તે વરાવવાની નથી. સ્વયંવરમાં કન્યા યોગ્ય વરને વરતી નથી. પશુદાન સમાન કન્યાદાનને અર્જુન ઉતરતું ગણે છે. વળી કોયો પુરુષ પોતાના સંતાનનો વિક્રય કરે? અર્જુન આ સર્વ દોષો સમજે છે. તેથી જ તેણે આમ ધર્મને અનુસરતું હરણ કર્યું છે. યશસ્વી સુભદ્રાનો એની સાથેનો સંબંધ ઉચિત છે. પાર્થના જેવો કોઈ શીઘ્ર શસ્ત્રધારી નથી. એનો કોઈ પરાજય કરી શકે એમ નથી."

કૃષ્ણનાં આવાં વચનથી યાદવો શાન્ત પડયા અને અર્જુનને દ્વારિકા બોલાવ્યો. પછી કૃષ્ણે તેનું લગ્ન કર્યું અને અર્જુન ત્યાં બાર માસ રહ્યો. તે પછી વનવાસનાં બાકીનાં વર્ષ, અર્જુને પુષ્કર તીર્થમાં ગાળ્યાં. વનવાસ પૂર્ણ થતાં, તે સુભદ્રા સાથે ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યો, સર્વ વડીલોને નમ્યો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન અર્ચન કર્યું.

પછી અર્જુન પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદી પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ પ્રણયકોપ કરી તેને કહ્યું: "જ્યાં સાત્વતની પુત્રી સુભદ્રા હોય ત્યાં હે ધનંજય! તમે જાવ. સારી રીતે બંધન બાંધેલા ભારને એક વધુ નવું બંધન બાંધતાં પૂર્વનું બંધન શિથિલ થઈ જાય છે." આમ અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી દ્રૌપદીનું ધનંજયે વારંવાર સ્નેહવચનો કહીને, સાંત્વન કર્યું અને પુનઃ પુનઃ ક્ષમા માગી. પછી ગોવાલણીને વેષે, રાતા રેશમનાં કપડાં પહેરાવી અર્જુને સુભદ્રાને રણવાસમાં મોકલી.

રણવાસમાં તે કુંતા માતાને પગે લાગી કુંતાએ તેનું માથું સુંઘ્યું અને આશિષ દીધી. તે પછી દ્રૌપદીએ પોતાની શોક્ય અને માધવની બેન સુભદ્રાનો આલિંગનથી સત્કાર કર્યો અને પ્રસન્નતાથી કહ્યું: "તારો પતિ અજિત થાવ." પછી બન્ને જણાં સંપથી રહેવા લાગ્યાં.

એવામાં મહાન્ સૈન્ય સાથે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યા. તેમના સત્કાર માટે સામા નકુલ અને સહદેવ ગયા; યુધિષ્ઠિરે ધ્વજપતાકાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થની શોભા વધારી દીધી. રાજમાર્ગો સુગંધી છાંટણાથી

છાંટી દીધા અને પુષ્પોનાં તોરણો આદિથી તેમને અનુપમ રીતે શણગાર્યાં. ઠામ ઠામ અગર આદિના ધૂપ મહેકી રહ્યા; માર્ગો આનંદી લોકથી ઉભરાયા અને હારોથી શોભી રહ્યા. હજારો બ્રાહ્મણોના સત્કાર સાથે બલરામ અને કૃષ્ણે રાજભુવનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી અર્જુનને પહેરામણીમાં કૃષ્ણે પુષ્કળ અને ઉત્તમ ધન સમર્પ્યું. ઘંટડીઓથી ગાજતા, કુશળ સારથીઓએ કેળવેલા ચાર ચાર ઘોડા જોડેલા સુવર્ણના હજાર રથ; મથુરાંની દુધાળી, વર્ચસ્વી, દશ હજાર ગાયો; સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતી, ચન્દ્રનાં કીરણ જેવી, શુદ્ધ ધોળી હજાર ઘોડીઓ; યુવાન અને સ્નાનપાનમાં કુશળ હજાર ગોરી દાસીઓ; દશ મનુષ્યોના વજનનું સોનું; મદ ઝરતા સંખ્યાબંધ હાથીઓ, વિગેરે અનેક અનેક સાધનસામગ્રીઓ કન્યાદાનમાં બલરામે અર્જુનને આપી.

પછી ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આનંદવિહારમાં કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કરી, બલરામ દ્વારકા પાછા સીધાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રહ્યા અને મૃગયા આદિ અનેક વિહારો અર્જુન સાથે કર્યાં. પછી કેટલેક સમયે સુભદ્રાને અભિમન્યુ નામનો પુત્ર થયો અને દ્રૌપદીને પણ પાંચ પાંડવોથી પાંચ વીર પુત્રો થયા. આમ પાંડવોનો સંસારવ્યવહાર સુખશાન્તિથી ચાલવા માંડ્યો.

પ્રેમાનંદકૃત "સુભદ્રાહરણ"નો સાર.

અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ વેળા, અવિચારપણાથી થયલી અઢાર બ્રહ્મહત્યાઓનાં અધર્મી કર્મથી છૂટવા અતિશય ઉત્સુક મહારાજા જન્મેજયે મહામુનિ વૈશંપાયનને અર્ધ્યપાદ્યાદિથી આતિથ્યસત્કાર કરી, પોતાના પાપના નાશનો ઉપાય પૂછ્યો; એટલે મહાનુભાવ વૈશંપાયન ઋષિએ શ્રી વેદવ્યાસની ઉત્તમ વાણીથી ભરપૂર, મહાભારતનાં અઢાર પર્વ દ્વારા તેના ધર્મશીલ પાંડવોનાં માનવ દેહને પવિત્ર કરનારાં, ચરિત્ર સાંભળવા પ્રેરણા કરી કથારંભ કર્યો. પાંડવોની ઉત્પત્તિ, તેમના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્યકાર્યમાં

ભાગ નહીં આપી અન્યાય કર્યાનો પ્રકાર, દુર્યોધનની તેમનું કાસળ કાઢવા લાક્ષાગૃહમાં બાળવાની પેરવી, તેમાંથી છટકેલા પાંડવોનો વનવાસ, કૈરવોનાં અનેક કૂડ કપટોથી ભગવત્કૃપાએ થયલું રક્ષણ અને દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં અર્જુનનો સફળ મત્સ્યવેધ, દ્રૌપદી સાથે પાંચે પાંડવોનાં લગ્ન, રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં પાંડવોનું પુનઃ આગમન આદિ અનેક પ્રસંગો ક્રમે ક્રમે વૈશંપાયને જન્મેજયને સંભળાવ્યા. પછી, જન્મેજયની ઈચ્છાથી કૃષ્ણની ભગિની સુભદ્રાનું હરણ અર્જુને કર્યાની કથા વૈશંપાયને તેને નીચે પ્રમાણે સવિસ્તર કરીઃ-(કડવું ૧)

દ્રૌપદીને વર્યા પછી પાંડવો હસ્તિનાપુર પધાર્યા; સર્વે નગરલોકે આનંદથી અને મુક્તા તથા કુસુમોથી તેમને વધાવ્યા. પછી નિજધામમાં સ્વસ્થ થઇ, દ્રૌપદી સાથેના પોતપોતાના ભાવી વર્તન સંબંધી પાંચે ભાઈઓ વિચાર કરવા મળ્યા. એટલે ત્યાં તેમની ગૂંચ ઉકેલવા મહાન્ ઋષિરાય નારદ અંતરિક્ષથી ઉતરી આવ્યા. તેમણે પ્રત્યેક બંધુનો દ્રૌપદીસહગમનનો અવધિ નક્કી કરી આપ્યો. તેને અનુસરીને નારદે, જેના આવાસમાં દ્રૌપદી રહેતી હોય તેના આવાસમાં બીજા કોઇ ભાઈએ અચાનક પ્રવેશ ન કરવો અને કરે તો તેણે "બાર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય (?) ધરી, વનફૂલ પહેરી, બાર વર્ષ વનવાસ સેવવો," આવી પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યેક પાંડવ પાસે લેવરાવી. બલવાન ભાવીથી એમ બન્યું કે વડવીર ધર્મરાયનો દ્રૌપદીના સહગમનનો વારો હતો, તેવામાં એક દિવસે મધ્ય રાત્રિએ એકાએક મોટા બૂમરાણ ઉઠાવતો, ધાઓ રે ધાઓ, રે ધાઓ, એવો શોરબકોર મચાવતો એક દ્વિજ રાજદ્વારે આવ્યો અને મઢમાંથી પોતાની ગૈનુ ચોરી લઈ નાસી જતા ચોરને પકડવા અર્જુનને કહેતાં ભારે કીલકીલાણ મચાવી મૂક્યું. જીવના ભોગે પણ ગૌબ્રાહ્મણનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ધરાવનાર અર્જુન, ચોરની ઉપાધિથી બ્રાહ્મણને મુક્ત કરવા, આયુધ શોધવા તત્પર થયો. થવા કાળ હતું તેથી, યુધિષ્ઠિરના જ ભુવનમાં તેનાં આયુધ હતાં. તેથી અર્જુને બાર વર્ષ

ધરી, યુધિષ્ઠિરના અંતઃપુરમાં જઈ, આયુધો લઈ, ચોર પાછળ દડમ દોડ કાઢી, ચોરને પકડી, બ્રાહ્મણને તેની ગાય પાછી સોંપી. પણ પછીથી આવેશમાં ને આવેશમાં મૂળ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યા માટે તે પસ્તાવા લાગ્યો. પરંતુ, છેવટે ક્ષત્રિયને યોગ્ય કર્તવ્ય–પાલન કર્યાના વિચારથી મન વાળ્યું અને વન સીધાવા અર્થે સર્વ સ્નેહીઓની આજ્ઞા માગી. પછી ત્યાંથી અર્જુન વનકુશ ધારણ કરી, ઋષિજનોના મોટા સાથ સાથે વનના માર્ગે પરવર્યો, અને ભગવત્સ્મરણ કરતાં તેમ જ પાવન તીર્થાટન આદરતાં તેણે પૃથ્વીનો પાર કાઢવા માંડયો. 'ભ વિ પદારથ' હતું તેથી તે વનવાસમાં ત્રણ વનિતાઓને વર્યો પછી, તેણે દક્ષિણ સમુદ્રના ઉપકંઠનાં અગસ્ત્યાદિ પંચ તીર્થોમાં વસતી, શાપથી મગરી બનેલી, પાંચ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો. પછી નાગરાજ કૈરવ્યની પુત્રી ઉલૂપિને સંતોષી, મણિપૂર આવ્યો અને ચિત્રાંગદ રાજાની પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન કરી, તેનાથી બભ્રુવાહન પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. પછી અર્જુન ત્યાંથી આજ્ઞા માગી તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યો અને અવશેષ અપરિમિત તીર્થોમાં ફરી ફરીને, પૃથ્વીનો પાર કાઢયો. આમ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લગભગ દ્વાદશ વર્ષનો વનવાસ પૂરો થતાં તેણે પોતાની સાથે ફરતા ઋષિમાત્રને વિદાય કીધા અને શ્રીકૃષ્ણને મળવાની ઇચ્છા થવાથી દ્વારકા ગયો (કડવું બીજું).

માર્ગે વિચરતાં તે દ્વારકા પાસેના વનમાં આવી ઉગ્યો અને હર્ષથી હરિનું સ્મરણ કર્યું; એટલે તત્કાળ અવિનાશી ચતુર્ભુજે દેખા દીધી. પ્રદક્ષિણા કરી, અર્જુન વ્હાલથી તેમને ભેટયો. પછી કૃષ્ણે તેને કુશળ વર્તા પૂછી અને તેનાં વનવાસનાં કર્મ જાણી લીધાં. તે પછી બન્ને પ્રભાસ પાટણમાં આવ્યા; સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી ગિરનારની યાત્રાએ વિચર્યા. શ્રીકૃષ્ણનો અભિલાષ પોતાની બેન સુભદ્રા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન કરાવવાનો ^, તેને એક વર્ષ દ્વારકા રહેવા નિમંત્રણ કર્યું. પણ અર્જુન તે વેળા તેમનો એ હેતુ કળી ન શક્યો, પણ દ્વારકા જતાં રસ્તે ગુંદરસમે પોતાના હેતુને ઉદ્દેશી ત્યારે એક એવી યુક્તિ અર્જુનને સુઝાડી કે તારે

તપસી, અવધૂતનું રૂપ લેવું અને દ્વારકામાં છાના રહેવું: અને લોકો તને બાવો માનશે, ત્યારે અર્જુન મનમાં તેમનો ગુપ્ત હેતુ કળી ગયો. પછી દ્વારકા ગામને પાદર આવતાં, અર્જુને અતીત થવાની પેરવી કરવા માંડી અને કૃષ્ણ પોતાને મંદિર સિધાર્યા. (કડવું ત્રીજું).

આ પાસ અર્જુને તપસીનું સુંદર રૂપ ધર્યું. તેણે અવધૂત, જોગી, સંન્યાસી, ગોસાઇ, મહંત, સાધુ, ગોરજી, જંગમ, સેવડા, કાનફટા, એ સર્વ પ્રકારના ત્યાગીઓ તેમ જ ગૃહસ્થધર્મી બાવાઓના વેષાલંકારોમાંથી રસમય ચુંટણી (કચુંમર) કરી, ધારણ કરી અને એક નવીન અતીતનું અટપટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે બાવના ચંદનનાં બાર તિલક કર્યાં (વલ્લભ ગોસાઇ), માથે જટા બાંધી (જંગમ અને શૈવી બાવો) અને શરીરે પીતાંબર વીંટાળ્યું (ગોર અથવા મહંત); ભગવાં વસ્ત્રની ગાંઠડી, વ્યાઘ્રાંબર અને ગજચર્મ, બગલમાં મારી લીધાં (જોગી અને સાધુ); ગળામાં સોને મઢેલી રુદ્રાક્ષમાળા ઘાલી, પીતાંબરનો કછોટો ભીડયો અને કેડે મેખલા બાંધી, ખભે ઝોળી ભરવી અને તેમાં શંખ ભસ્મના ગોળા અને શાલીગ્રામ (જંગમ અને સેવડા) મૂક્યા. આ શિવાય બીજી, જોગીને યોગ્ય-વસ્તુઓ પણ લીધી. પોથી, પુસ્તક, મુદ્રા, કંકણ, પણ ઝોળીમાં ભર્યાં; (કાનફટાનો વેષ) હાથમાં સોનાનાં કડાં અને કોણી ઉપર માદળીઆં ચઢાવ્યાં (અવધૂતનો વેષ). તેની રાતીચોળ આંખ; લાલશુંદ અરૂણ સરખું શરીર અને વિશાળ છાતી શોભતાં હતાં. પછી તેણે જટાને ફરતું, સોનેરી જરકશી વસ્ત્ર વીંટયું, કાને છોગાં મૂક્યાં અને ફેંટાના છેડાની સેરો લટકતી રાખી અને જટામાં માળા ઘાલી; હાથમાં પીંછી (જૈની ગોરજી) લીધી અને કરવડો સાહ્યો, પાવડી ઉપર (સંન્યાસી) ચઢયો. અને લાલ છડી પકડી. આવા અટપટા અદ્‌ભુત વેષથી "લોકપનું તેજ અર્જુનના ભાલે આવી રહ્યું હોયની તેમ દેખાવા લાગ્યું. તેથી જાણે તે કામદેવ હોય તેમ શોભી રહ્યો અને અર્ધચંદ્રાકાર ત્રિપુંડથી તે સદાશિવ જેવો દેખાયો. અમરોનો ધન્યવાદ લેતો તે આવા અતીતના વેષે ભારેખમ થઇ, હળવાં હળવાં ડગ ભરતો ભરતો દ્વારકા આવ્યો. ગોવાળ, પશુ અને થોકે થોક

રો સંસારી અર્જુનના આવા અદ્દભુત, વેષથી મોહ પામી સ્તબ્ધ થયાં; અને તે કોણ હશે, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા, કે શિવ વિષ્ણુ હશે તેની કલ્પના કરવા લાગ્યા, સર્વ નરનારીઓએ મોતી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિથી તેને વધાવી લીધો. પરંતુ તેના પ્રભાવથી સર્વ ચિત્ર પેરે આશ્ચર્યચકિત થયલાં હોવાથી, તમે કોણ છો, ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જશો? ઈત્યાદિ આદરસત્કારનાં પ્રશ્ન વચનો પણ પૂછવાની કોઈનીયે હિંમત ચાલી નહી. (કડવું ૪ થું)

દ્વારકાના પુરદ્વારે આવી પહોંચતાં, આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઇ તેને જોવા આવ્યાં અને મોહ પામી જાણે ચિત્રમાં જડેલાં હોયની તેમ સ્તબ્ધ થઇ ગયાં. એટલામાં એક યાદવ બહાર આવ્યો અને પ્રદક્ષિણાદિથી અર્જુનની પૂજા કરી અને ચારે વર્ણના સર્વે લોક પગે પડયા. તુરત બાવાએ સર્વેને આશિષ આપી. પછી યાદવોએ બાવાને તેમનું નામઠામ, દ્વારકા આવવાનું નિમિત્ત અને ત્યાંથી સિધારવાના સ્થળ વિષે પૃચ્છા કરી. એટલે જાણે પોતે ત્યાગથી સર્વે એષણાઓ તરી ગયો હોયની તેમ, તદ્દન બેપરવાઇથી બાવો બોલ્યોઃ " જ્યાં જઇએ તે અમારૂં ધામ અને અમારે તે નામ સાથે શું કામ? ગમે તે નામથી મને બોલાવો. હું પ્રભાસપાટણથી આવું છું. પૃથ્વીનાં સર્વ તીર્થો કરવાની મારી ઇચ્છા છે. મેં ગોમતીસંગમમાં સ્નાન કરતાં અહીંની ભાવિક પ્રજાની ખ્યાતિ સાંભળી, તેથી અહીં ચાતુર્માસ રહેવા આવ્યો છું." બાવાની પોતાના પુરમાં રહેવાની ઇચ્છા સાંભળી, પોતાને ધન્ય માનતા લોક અર્જુનને પુરમાં તેડી ગયા.

યાદવ માત્રનો સમુદાય તેમની સેવામાં સજ્જ થયો અને " જય નારાયણ " ના વંદનાપૂર્વક ઉચ્ચારથી શેરીએ શેરીએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. (કડવું ૫ મું)

નગરમાં પધારતાં ઠામઠામ ઉલ્લાસ પામતાં આબાલવૃદ્ધ યાદવયાદવીઓએ ઉંડા ઉમળકા અને ભાવથી તેમના વિવિધ પ્રકારના આતિથ્યસત્કાર કર્યાં; જલ, આસન, પૂજન, અર્ચન, મુખવાસ આદિ ઉપચારોથી બાવા અર્જુનની સેવા ઉઠાવી. પછી તેમણે તેના નિવાસને અર્થે એક મઢી બાંધી

આપી; અગ્નિકુંડ, બેઠક, મંડપ તથા અન્ય અગત્યનાં સાધનસમારંભ તૈયાર કરી આપ્યાં. પછી તેમના નિર્વાહ અર્થે તેમણે ખાવાને ભોજનના વારા ઘરઘરના બાંધી દીધા. અર્જુને મઢીમાં નિવાસ કર્યો. અહીં તેણે નિત્ય ગોમતીસંગમમાં સ્નાન કરી, વેદ ઉપનિષદાદિનો પાઠ ભણી, ભાવિક યાદવોને ઘેર જમી, દ્વારકામાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડયા. (કડવુ ૬ ઠ્ઠું)

ધીરે ધીરે તેના ભકતો વધતા ગયા. તેઓ મેવા આદિ વિવિધ ખાદ્ય વસ્તુઓ તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા અને પાદસેવન આદિ ઉપચર્યા અને સેવા ઉઠાવવા માંડી. અર્જુને પણ તેમની શ્રદ્ધા જમાવવા વિવિધ ચમત્કારો આદર્યા. કોઇને મંત્રજંત્રની વિદ્યા, તો કોઈને વશીકરણ વિદ્યા, તો કોઈને ધુતમંત્રાતાની મેલી વિદ્યા અને કીમીઓ શીખવ્યાં; તો કોઈને મુક્તિનાં સાધન બતાવ્યાં. વચનસિદ્ધિથી કોઈની વિત્ત, પુત્ર અને લોકકીર્ત્તિની એમ ત્રણે એષણાઓ સંતોષી. તેમની ભય, મારણ, વારણ, ઉચ્ચાટણ, સ્તંભન, મૂઠ, દષ્ટિદોષ આદિ બાધાઓ ટાળી. કોઇના રોગ દોરાચીઠ્ઠી બાંધી, તો કોઇના રોગ મંત્રેલાં માદળીઆં, અને ફંદા બંધાવી, નિવાર્યા. આમ અર્જુનનાં વિવિધ પાખંડોથી સર્વનાં આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રિતાપનાં કષ્ટ વિરામ પામવાથી તેનો મહિમા દ્વારિકામાં સર્વત્ર ગવાયો. નિત્ય નવનવાં ભોજનો, અને નાનાવિધ ભેટોથી, ચારે વર્ણના સર્વે લોક ગર્વ મૂકી, અવધૂતની આસનાવાસનામાં રચ્યાપચ્યા રહ્યા. તેની સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ થઈ. 'પરમ સિદ્ધદેવ' રૂપે તે પૂજાયો અને કૃષ્ણના પ્રતાપથી દ્વારકા પુરમાંથી સર્વેનું દુઃખ માત્ર પણ ટળી ગયું. (કડવું ૭ મું.)

આમ દિનપ્રતિદિન અર્જુનનો મહિમા વધતાં, ચારે વર્ણના લોક દૂર દેશાવરથી તેના દર્શન અર્થે આવવા લાગ્યા; તેમ અહીંતહીંથી ખોડાં, લંગડાં, લૂલાં, બહેરાં, પાંગળાં, કોઢીઆં, રસતપીત્તીઆં લોક પણ આવતાં અને બાવાનું દર્શન કરી, આશિષ લઇ, સત્વર સુખ પામી ઘેર પાછાં સીધારતાં. જળ અને મીનના સંબંધ પેરે આબાલવૃદ્ધ તેના સ્નેહને વશ થયાં અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ ભેટ ધરવા લાગ્યાં. બાળકો પણ નિદ્રામાંથી બાવાનું

નામ કાને પડતાં તત્કાળ ઝંખી ઉઠતાં અને માર્ગે પણ તેને જોઈ ગાંડાં-ઘેલાં થઈ જતાં. જેને ત્યાં બાવો આરોગવા જતો તેના ઘરનાં તેને 'અહો અહો' કરતાં તેમ પરમેશ્વરના જેવો જ ભય ધરી તેનો બોલે બોલ ઉપાડતાં. ટુંકમાં સર્વ પ્રજા તેનાથી પ્રસન્ન અને હર્ષઘેલી થઈ ગઈ. (કડવું ૮ મું)

આમ ગામેગામ અને ઘેરઘેર બાવાની કીર્ત્તિ પ્રસરી અને અંતે ઠેઠ રાજદ્વારે પણ પહોંચી. એક વૃદ્ધ યાદવે અહોબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ, રાજદ્વારમાં અર્જુનના અતીત રૂપનાં, અદ્ભુત ગુણશક્તિનાં વર્ણન કર્યાં. શ્રદ્ધાળુ બલરામે બાવાને રાજદ્વારે આમંત્રણ કરી, તેની સેવા કરાવવાનો સંકલ્પ કર્યો, અને કૃષ્ણની સંમતિ તેમાં માગી. પોતે ભાવિ જાણતા હોવાથી તેમ જ પાછળથી બલરામ પહેલેથી ન ચેતવ્યા માટે ઠપકો ન આપે, તેથી કૃષ્ણે એકદમ તેને સંમતિ દીધી નહીં. અને સાવધાનતાનો બોધ કરી, મૂંડ્યા માથાના બધાયે સાધુઓ સંત હોતા નથી; તેવા ઘણાયે પાખંડી, લંપટ, દાંભિક, અવધૂત, સિદ્ધ આદિ જૂઠાં નામો ધારણ કરી, પ્રતારણા ચલાવનારા હોય છે, એમ સવેળા ચેતાવી, પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની સૂચના કરી. પરંતુ અતિશ્રદ્ધાળુ બલરામના મનમાં તે વાત ઉતરી નહીં અને કૃષ્ણ નાહક પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સાધુની નિંદા કરી, યાદવકુલને પરમ સંન્યાસીનાં આશિર્વચનથી પાવન કરાવવામાં આડખીલી નાખે છે, એમ સમજી, તેમણે કેટલાંક મહેણાંટુણાંનાં વચનો છૂટથી શ્રી કૃષ્ણને કહ્યાં. (કડવું ૯ મું.)

એટલે કૃષ્ણે બાવાને નહીં નોતરવાનાં પોતાનાં કારણ, બલરામને વિગત સાથે સમજાવી કહ્યું કે, "આહારના ભોગી પાખંડીઓ, દંડી, સંન્યાસી, જોગી થઈ ઉદરનિમિત્ત અનેક વેશ ધારણ કરે છે. જો તેઓ ખરા સિદ્ધ હોય તો વનમાં જ રહી પંચ ઇન્દ્રિય વશ રાખી, એકચિત્તથી મનીષા દામ રાખી, નારાયણ સાથે મન કેમ મેળવતા નથી? સિદ્ધને તે વળી એવો શો ઊણપ છે કે તે પાખંડો અને ચમત્કારોથી સંસારીઓને લોભાવવા

રમાં આવે છે ? આ પેટભરા બાવાથી યાદવો ભોળા, એ તો ઠીક, તમારા જેવાએ એનામાં એવા તે શા ગુણ દીઠા કે, તેને નોતરવા ાકી બધી તત્પરતા દર્શાવો છો." આ વચનથી ભોળા બલરામને રામ ક્રોધાગ્નિ વ્યાપી ગયો અને કહેવા ન કહેવાનાં વચનો કૃષ્ણને નાખ્યાં. આપ અર્જુનના મોહમાં બલરામને બરોબર ફસેલા જોઈ, ણે તરત જ દોરી ઢીલી મૂકી દીધી અને તે મોટા ભાઈની આજ્ઞા શિરે ાવવા તૈયાર થયા; આથી બલરામ પણ પ્રસન્ન થયા. (કડવું ૧૦ મું)

તરત બલરામે અંતઃપુરમાં જઈ, બાવાની આગતાસ્વાગતા અને સ- ા સંભાળ સારૂ જોઈતી સામગ્રીઓની વરદી આપી અને તેને નોતરવા ા, શ્રીકૃષ્ણ, અનેક સેવકો તથા પરિજનો સાથે બાવાની મઢીએ સી- ાં. દૂરથી બાવાએ શ્રીકૃષ્ણને નીરખ્યા અને બહારથી મહાત્માનો ડોળ ાી, અંતરના શુદ્ધ ભાવથી પ્રેમ નેત્ર દ્વારા તેમને પ્રણામ કીધા; ા સમસ્યાથી પરસ્પર સંકેત કર્યો. અતિશ્રદ્ધાળુ બલરામ તો વેગથી બા- ને પગે પડ્યા અને તેમની ભાવભરી પ્રદક્ષિણા કરી. અર્જુને પણ વેષને ુરૂપ તટસ્થતાથી આશિર્વચન દીધાં અને પધારવાનું કારણ પૂછ્યું, ટલે ભાવપૂર્વક બલરામે ભોજન અર્થે રાજદ્વારે પધારવા નિમંત્રણ દીધું. કડવું ૧૧ મું)

ભાવ ખાવા તેમ જ યતિના વેષને યોગ્ય નિસ્પૃહતાનું ભાન કરાવવા, ર્જુને તેમના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરતાં, સંન્યાસીને મન ધનવંત મ જ રંક, દરિદ્રિ બન્નેય સમાન હોવાથી, તેમ જ પંચામૃત ભોજન અને ાપાકા અન્નમાં એકસરખો સ્વાદ લાગતો હોવાથી તથા જોગીએ ભોગની ચ્છા રાખવી અયોગ્ય હોવાથી યદૃચ્છાથી નગરમાંથી જે કાંઈ મળે છે થી મને સંતોષ છે, એટલે હું ચિત્તને મોહિની, લગની લગાડનારા અને પને ભાગનારા રાજદ્વારે નહીં આવું, એમ જણાવ્યું. આથી બલરામની દ્ધા તેનામાં વિશેષ દૃઢ થઈ અને અનેક કાલાવાલા કરી તેમનું મન નાવવા કોશિષ કરી. પણ બાવો એકનો બે ન થયો, એટલે કૃષ્ણે આ

નિમંત્રણ સ્વીકારવા આગ્રહ કીધો. છેવટે બાવાએ તેનો સ્વીકારતાં, કુમારિકાએ પીરસેલું જ ભોજન આરોગવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવી અને બલરામે બહેન સુભદ્રા તેમને ભોજન પીરસશે, એવી ગોઠવણ કરવા જણાવ્યું. સુભદ્રાનું નામ સાંભળતાં જ બાવો હર્ષના આવેશમાં આવ્યો. (કડવું ૧૨ કે

ઝટપટ બાવાએ રાજદ્વાર જવા, શણગાર સજવા માંડ્યો; અને પૂ ઠાઠમાઠથી મહંત બની, પાવડીએ ચઢી, બલરામ આદિ સાથે તેઓ પ વર્યા. માર્ગમાં સર્વેએ તેમને 'અછો અછો વાનાં' કર્યાં. સર્વત્ર જય થના ઉદ્‌ઘોષો ગાજી ઉઠ્યા. રાજદ્વારે આવતાં, મણિમય જ્યોતિથી ઝ ઝળકતાં જાળીઆં, ગોખ અને ચિત્રામણથી શોભતાં છજાં અને ઝરૂખાથી દી રાજભવનની રચના નિરખી, બાવો હર્ષ પામ્યો અને સભામંડપની સત્મ સામગ્રી અવલોકી, આનંદમાં નિમગ્ન થયો. (કડવું ૧૩ મું)

બલરામે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જાતે બાવાની સેવા આદરી, રાજદ્વારનાં દ બાલપુત્રાનવૃદ્ધિ નયનથી તેમને સંતોષ્યા; સૌ પરિવાર તેનું કામદેવ સરખું રૂપ નિહાળી મોહ પામ્યો; અને સર્વને માથે હાથ મૂકી તેણે આશિર્વાદ આપ્યા. બલરામને વિશેષ પ્રસન્ન કરવા બાવાએ તેમનાં, ત્રિભુવનમાં પણ અનુપમ ધામ હોવાનાં વખાણ કીધાં; અને તેમના જેવા અતીતોના વિશ્રામની છાયામાં ચાતુર્માસ ગાળવાનો પોતાનો સંકલ્પ દર્શાવ્યો. બલરામને પોતાનો જન્મ કૃતાર્થ લાગ્યો; તેમણે બાવાને નમન કરવા સુભદ્રાને તેડાવી. અદ્દભુત રૂપયૌવનવાળી, મરાલની ગતિવાળી, દેવાંગના અપ્સરાને પણ પાણી ભરાવે એવી, સુભદ્રાને નીરખી, અર્જુનને ચિત્તવિભ્રમ થયો અને સર્વ તીર્થયાત્રાના ફલથી જ પોતે આ રમણીને પામશે એમ લાગ્યાથી તેણે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. શ્રીકૃષ્ણ આ સઘળો પેચ તથા અર્જુનના મનની સ્થિતિ જાણતા હતા. સુભદ્રા બાવાને પગ ધોવા જલ આપવા આવી, એટલે બાવો મંદિરની બહાર આવ્યો, કનકાસન ઉપર વિરાજ્યો તથા અંગથી વિભૂતિ ઉતારી. એટલે વાદળાંમાંથી નિસરતા ચંદ્ર પેરે અર્જુન દીપી ઉઠ્યો, અને રાજકુમારી મોહ પામી; તેના અદ્દભુત સુંદર અંગથી

કળી ગઈ કે આ બાવો નથી, પણ કોઈ મહાન્ રાજા છે. તેની સાથે
કરવાની તેની વૃત્તિ ઉત્કટ થઇ અને પોતે આદરેલા સર્વ મનના પુ-
ના પરિણામે તેને પામવાનો સંકલ્પ કર્યો. તરત દેવીનું સ્મરણ કર્યું
ને તેની કૃપાવડે બાવાની સાથે ' જીત જોડવા 'ની આશાને પોષી.
(કડવું ૧૪ મું)

પાદપ્રક્ષાલન કરી, અર્જુન ભોજન માટે આસને બેઠો. તેની સન્મુખ
નાના થાળમાં વિધવિધ પંચામૃત પકવાન સુભદ્રાએ પીરસ્યાં; પરંતુ
ભદ્રામાં જ મન તલ્લીન થવાથી, સ્વાદિષ્ટ ભોજનછતાં તેમાં તેને રસ પડ્યો
હી; સુભદ્રાને સાથે લઈ જવાનો જ વિચાર તેને સ્ફુરી રહ્યો. ભોજન ભોજ-
ને ઠેકાણે રહ્યું. પણ સાન દ્વારા સુભદ્રાએ રાત્રિએ તેના મઠમાં આવવા
ણાવ્યું, એટલે અર્જુન હર્ષથી ફૂલ્યો. જેમતેમ ભોજન આરોગી, બલ-
મે આપેલી બીડી મોંમાં મૂકી. પછી પુનઃ રાજ્યદ્વારમાંના સર્વના નમન
ીકારી, સ્વસ્થાને સીધારવા તત્પર થયો. બલરામનાં માતા રોહિણીએ,
ના શરીરની શોભા તથા સામુદ્રિક કળા નીરખી, તેને દેવ સમાન માની,
તાની પુત્રી સુભદ્રા પરણાવવાનો વિચાર કર્યો; પરન્તુ બલરામનું મન
મનાવવું, તેની સુઝ પડી નહીં.

આ પાસ અર્જુનના રૂપરંગથી મોહ પામેલી સુભદ્રાનું ચિત્ત વિહ્વલ
યું. માતાએ ફલાવીને ચિંતાનું કારણ જાણી લીધું, તથા અર્જુન સાથે
વાની અનુકૂળતા કરી આપવા, તેના મઠે રાત્રિએ જવા અને બીજે
સે ઉત્સવ માટે યાદવો સાથે નગર બહાર નિર્ધારેલે સ્થળે આવતાં, તેની
થે પળવાનો સંકેત અર્જુનને જણાવી આવવા સૂચના કરી. આ વાત
લરામથી ગુપ્ત રાખવાનું માએ પુત્રીને ખાસ જણાવ્યું. પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ
તામાં માતાની અનુકૂળતાથી સુભદ્રા ઉલ્લાસ પામતી રાત્રિની વાટ જોવા
ગી. (કડવું ૧૫ મું).

આ પાસ રાજ્યદ્વારમાંથી મોહબાણથી ઘાયલ થયેલો અર્જુન, રાજ્ય-
રિમાંથી ભોજન લેઈ મઠીએ પાછો ફર્યો અને સંકેત પ્રમાણે રાત્રિએ

પ્રિયતમા સુભદ્રા મળશે, એવી ઉત્કંઠાથી સમય નિર્ગમન કરવા
પણ તેને લવલેશ ચેન ન પડ્યું. લગાર પણ ખખડાટ સંભળાતાં
ગર્ભા વાજતાં તેને સુભદ્રાના આવ્યાના જ ભણકારા વાગવા લાગ્યા;
હરઘડીએ મઢીનું બારણું ઉઘાડબંધ કરવા માંડ્યું; સુભદ્રા પણ સંકેત
ઉત્સવમાં મળવાનું સ્થાન નક્કી કરવા સાયંકાળે બાવાની મઢીએ
નીકળી. કૃષ્ણ તેનો મર્મ પામી ગયા હતા, તેથી વાટમાં ઉભા રહ્યા
અને જોતાં છોભિલી પડેલી સુભદ્રા પાછી ઘરમાં પેઠી. કૃષ્ણ હવે નિદ્રા
હશે, એમ ધારી મુહૂર્ત પછી સુભદ્રા ફરી બહાર આવી; તો કૃષ્ણ
ફરતા જ હતા. પાછી મધ્ય રાત્રિ સુધી કૃષ્ણના જવાની વાટ જોતી
પણ કૃષ્ણ તો ન ખસ્યા. પછી ચાર ઘડી વીતતાં, તે પાછી બહાર
ફળા તો અર્ધા શેરીએ કૃષ્ણે આવી, તેનો હાથ પકડ્યો અને એ
બહાર નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે લજ્જા અને ત્રાસથી તથા
નિષ્ફલ થયાનું સમજાતાં નિરાશાથી તે થરથરી. અર્જુન પાસે સુભ
હરણ કરાવવાનો પોતાનો મૂળ હેતુ તેમ જ તેમાં હાથ હોવાથી
સુભદ્રાનું હાર્દ જાણી લીધુ તથા એ બાવો નહીં પણ અર્જુન છે
તેની સાથે પરણવામાં કાંઈ બાધ નથી, એમ જણાવી, તેનું મન સંતો
પરંતુ આકકરા બલરામને છેતરવા, સુભદ્રાને એમ સમજાવી કે ઉ
માટે તારે મારો રથ માગવો અને એ રથમાં તું પરવરીશ, એ
અર્જુન તારૂં માર્ગમાં હરણ કરશે. આમ કહી, સુભદ્રાને ઘરમાં પા
વાળી, કૃષ્ણ બાવાની મઢીએ ગયા; અને દ્વારે ટકોરો માર્યો. પ્રિય
આવ્યાનું જાણી, ઉત્કંઠિત અર્જુને બારણું ઉઘાડ્યું તો સામા કૃષ્ણ
જોયા, એટલે તો તે ડઘાઈ જ ગયો. કૃષ્ણે હસીને તેને બધો સંકેત
જણાવ્યો અને પોતાનો રથ સુભદ્રાના હરણ માટે સજ્જ કરી રખાવે
સચવ્યું. પછી ત્યાંથી કૃષ્ણ ઘેર આવી પોઢી ગયા. (કડવું ૧૬ મું)

પ્રભાતમાં પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા અર્જુન વહેલોવહેલો ઊઠી
સ્નાનાદિથી પરવારી, વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા. પછી રૈવતોત્સવ માટે પાં

હેલા વહેલા અને એટલા જવાનું કારણ ભાવિક યાદવોને સમજાવી, સૌથી આગળ જઈ માર્ગમાં અનુકૂળ જગ્યાએ તે ઉભો રહ્યો અને ત્યાં ઝુંડો રોપ્યો. (કડવું ૧૭ મું)

આ પાસ ઉત્સવ મહાણવા જવા, યાદવો વિવિધ તૈયારીઓ કરી રહ્યા. સર્વે પુરુષોએ પોતપોતાના શોખ પ્રમાણે વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; કેટલાકે અશ્વ, વૃષભ, રથ, વહેલ, આદિ વાહનો વિવિધ પેરે શણગાર્યાં અને તેમાં પરવર્યા તો કેટલાક ઠાઠમાઠથી પગપાળા વિચર્યા. (કડવું ૧૮ મું)

યાદવ સુંદરીઓએ પણ પરસ્પર માથાં ઓળી, એકમેકની મશ્કરી કરતાં, અનેક તરાહના વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; અને વાહનોમાં બેસી પૂર ઉલ્લાસથી રૈવતાચળ સીધાવી. એટલે કૃષ્ણના સંકેત પ્રમાણે સુભદ્રાએ ઝરૂખેથી સર્વ યાદવયાદવીઓને ઉત્સવ માટે બનીઠનીને જતાં જોઈ, માતા પાસે આવી, કૃષ્ણે સમજાવ્યા પ્રમાણે રઢ લીધી. (કડવું ૧૯ મું)

કુંવરી સુભદ્રાની રઢ સાંભળી, બળરામ માતા પાસે આવ્યા. સુભદ્રાનું રડવાનું કારણ જાણી લઈ, બળરામે કૃષ્ણને બોલાવ્યા અને પોતાનો રથ સુભદ્રાને સોંપવા જણાવ્યું. કૃષ્ણને તો તે આપવો તો હતો જ, પરંતુ સંકેત અનુસાર હરણ થતાં, પહેલેથી જ પોતાનો એ પ્રપંચમાં હાથ હતો એમ ન જણાઈ આવે તે સારૂ, પોતાનો રથ “ આળીગારો ” હોવાથી, કંઈક ઉત્પાત નીપજે તો પોતાને શિરે કલંક ચોંટે માટે તે આપવો યોગ્ય નથી, એમ કૃષ્ણે કહ્યું; પણ તેથી તો બળરામ ઉલટા બહુ જ ચીઢવાયા અને ધૂર્ત્ત, કામી, સ્ત્રીવશ, ઈત્યાદિ સંબોધનો કઈ, કહેવા ન કહેવાનાં તેમને વચન કહ્યાં. તુરત કૃષ્ણે નમતી મૂકી દીધી, રથ શણગારવાની વરદી સારથી દારૂકને આપી; અને સાવધાનતાથી રથમાં બેસવા સુભદ્રાને સૂચના કરવા બળરામને જણાવ્યું. પછી રથ તૈયાર થઈ આવતાં, સુભદ્રા વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ કરવા લાગી. (કડવું ૨૦ મું).

બળરામનાં અનુકૂળ વચનથી પ્રસન્ન થયલી સુભદ્રાએ વિવિધ અંગોએ વિવિધ શણગાર ધર્યા. મૂળ પોતે સુંદરી હતી જ. તેમાં ધાર્યો હેતુ પાર

પાડવાની આશાએ લાવણ્ય અને પ્રસન્નતા ઉમેર્યાં; અને વસ્ત્રશણગારે પૂર્ત કરી; એટલે તેની શોભાનું તો પૂછવું જ શું ? તે જાણે બીજી દેવાંગન રંભા હોય તેવા દીસવા લાગી; દર્પણમાં મુખ જોઇ પોતે જ દર્પથી પ્રફુલ થઇ અને પછી માતાની શુભ આશિષ લઇ, રથે બેસવા ગઇ ત્યારે બલ રામે, કૃષ્ણનો રથ આણીગારો હોવાથી, કાંઇ અનર્થ થવા ન પામે માટે સાવધાનતાથી "વાટે રહેવા"ની શીખ દીધી; તથા સારથી દારૂકને પણ વિઘ્ન ન નડે એમ વર્તવા જણાવ્યું. આટલી સાવચેતી મેળવી, સુભદ્રા રથમાં બેઠી. (કડવું ૨૧ મું)

સુભદ્રાને પ્રવાસના આરંભમાં જ સારા શુકન મળ્યા અને અર્થસિદ્ધિ સમીપ દેખાઇ. રથ ધમધમનો વાયુવેગે ગામને ગોંદરે આવી પહોંચ્યો અને પૂરપાટ ધમમસતો ચાલ્યો. વાટમાં હોડથી વિવિધ વાહનો નિર્બંધ હંકાર્યાં જતા યાદવો મળતા તેમને પણ પછાડી મૂકી, પાધરમાં રથ આવ્યો. દૂરથી બાવાજીનો ઝુંડો દેખાતાં સુભદ્રાએ દારૂકને રથથી હેઠો ઉતારવાનો પેચ રચ્યો. પોતાનું નૂપુર ઉતારી માર્ગમાં નાખી દીધું, અને તે લઇ આવવા દારૂકને જણાવ્યું. તેણે કૃષ્ણના ઘોડા પોતાના સિવાય બીજા કોઇને હાથ રહે એવા ન હોવાથી હેઠો ઉતરીને લઇ આવવા ના કહી અને માર્ગે આવતા યાદવો તેને લેતા આવશે, એમ જણાવ્યું પણ સુભદ્રા કાંઇ હઠે એવી નહોતી. તેણે તેને હેઠો ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો જ; એટલે કડવાં મેહેણાંભર્યાં વચનો કહ્યાં. છતાં તેને પણ જ્યારે દારૂકે મચક ન આપી, ત્યારે ભાઇઓ પાસે ઠપકો દેવરાવવાની અને મરાવવાની પણ ધમકી આપી. તેથી ન છૂટકે તે ઉતર્યો. દારૂક જેવો હેઠે ઉતર્યો કે સુભદ્રાએ તરત જ ડચકારાથી ઘોડાને દોડવા ઉત્તેજ્યા અને ચાબુકના મારથી ઉશ્કેર્યા. દારૂકે ઘોડાને ઉડતા જતા જોઇ, તેમને અટકાવવા ઘણી હાકો મારી પણ કૃતનિશ્ચય સુભદ્રાએ તેને કાન દીધા જ નહીં અને રથ અર્જુન સમીપ આણી મૂક્યો. [illegible] જ બાવાનો વેષ ઉરાડી દઇ અર્જુન રથે ચઢ્યો અને [illegible] મૂક્યા. દારૂકે બાવાનું આ અપકૃત્ય જોઇ, [illegible]મંત્ર ભણી, ઘો[illegible] પોતાનો રડાવ્યો અને હાયપીટ કરી. શરવીર યાદ[illegible] સુભદ્રાનું હરણ થવાનો હાકારો [illegible]અલંકાર સજવા ધાવા રણનાદ કર્યો. જાદવો [illegible]ને મદારે ધાવા, બાવાને

પણ આ સાંભળી, વિવિધ આયુધોથી સજ્જ થઈ તેની સામે ધસ્યા જ ગયા. બીજી પાસ દ્વારકામાં આ સમાચાર પુગ્યા અને બળરામ તથા કેશવે સર્વ યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરવાની વરદી આપી, અને પોતે પણ રણે ચઢવા તત્પર થયા. (કડવું ૨૨ મું)

સેવકના મુખથી જોગીએ સુભદ્રાનું હરણ કર્યાનું સાંભળી, સાપની પેઠે, બલરામ ક્રોધથી ફુંફવાડા મારવા લાગ્યા અને સિંહના મુખમાં હાથ ઘાલનાર દુર્મતિ બાવાને શિક્ષા કરવા, સેના સજ્જ કરાવી કૃષ્ણ તો આમ થશે, એ જાણતા જ હતા. તેઓ તો બલરામ કાંઈ નહીં કરવાનું કરી ન બેસે અને સુભદ્રા અર્જુનને પરણાવવાની સંમતિ આપે એવો લાગ જ શોધતા હતા. તેમણે આ બનાવ સાંભળી, અજાણપણું ધારણ કીધું અને પોતે બાવાથી સાવધ રહેવાની ઉચ્ચરનાનાં પહેલાં કહેલાં વચનોનું સ્મરણ કરાવી, ક્રોધ દર્શાવ્યો અને અધર્મીનું શિશ છેદવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. દુદુંભી, બણુગાં, રણતુરો આદિના નિનાદ સાથે છપ્પન કોટી યાદવો એકાકી અર્જુન સામે ધસ્યા જ ગયા. ત્રિશૂળ, ખડ્ગ, ફરસી, સાંગ, તરવાર, આદિ વિવિધ આયુધો અને શસ્ત્રો ખખડાવતા, વાહન ચઢેલા તેમ જ પગપાળા યાદવોએ ચારે કોરથી અર્જુનને ઘેરવા પેરવી કરી. ચોગમ હાહાકાર વર્તી રહ્યો અને છટકામાંથી અર્જુન રંજ પણ ચસકી શકે નહીં એવો ઘેરો ઘાલવા, તથા બાવાનો ચૂરો કરવા, બલરામે હાકોટો દીધો. આથી દારૂણ સંગ્રામ પોતાને એકલાને ખેડવો પડશે, એવી વિમાસણમાં અર્જુન પેઠો; શ્રીકૃષ્ણને અંતરથી સહાય કરવાની પ્રેરણા કરી, હવે શું કરવું, તેની ચિંતા સુભદ્રાને જણાવી. (કડવું ૨૩ મું)

વીર યાદવરાજ વસુદેવની બાળા પણ વીરા જ હતી; તેથી તેણે રંજ પણ ન ગભરાતાં, રથમાં અગાઉથી કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સજ્જ કરેલાં આયુધો ઉપાડી, બલરામને બળ દાખવવા પોતાના પ્રિયતમ અર્જુનને પાણી ચઢાવ્યું. આમ પ્રિયતમાનું પ્રોત્સાહન મળતાં, એક વાર બધાને હાથ દેખાડવા અર્જુન પણ તત્પર થયો. વૈર જણાવવા મોઢેથી કૃષ્ણને

દ્રૌપદીને મળવા આવ્યો ત્યારે તેના તેજ અને રૂપથી તે મોહ પામી; તેનું સતીત્વપૂર્ણ મન નિર્મળ થયું અને લગ્ને સમયે પધારતા પ્રિય પતિ અર્જુન ઉપર ક્રોધે ભરાવા માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. આમ એક બાજી સફળ ઉતરી, કે બીજી બાજી ખેલાઈ. તરત સુભદ્રાએ દ્રૌપદીની પ્રદક્ષિણા કીધી અને પગે લાગી, એટલે પ્રસન્ન થઈ તેણે વરદાન માગવા સુભદ્રાને જણાવ્યું. (કડવું ૨૮ મું)

એટલે પગે લાગી, સુભદ્રાએ તેની જ સેવામાં પોતાનું મન સ્થિર રહે એવો વર માગ્યો. તે ગળતાં અનુક્રમે તેના હિતની ચિંતા, આજ્ઞાપાલનની દૃઢતા, ધર્મમાં મતિની સ્થિરતા, અને અપરાધક્ષમતા, એ ચાર વર માગ્યા અને એ મેળવ્યા પછી ધીરે ધીરે કૃષ્ણની શીખવણી પ્રમાણે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવો વર પણ માગ્યો. તરત દ્રૌપદી સઘળું કપટ કળી ગઈ અને તેને નખથી તે શિખ સુધી ક્રોધની જ્વાળા ઉઠી, અને કૃષ્ણે જ શિખવ્યું છે એમ સમજતાં, પોતાની સંતતિને વણસાડનારો વર માગવાની શિખ આપવા માટે કૃષ્ણને તેમના વંશોચ્છેદનો શાપ આપ્યો. એટલે કૃષ્ણે આવી, દ્રૌપદીને શાન્ત પાડી. દ્રૌપદીએ વચન પાળવા સુભદ્રાને માગેલો વર આપ્યો. (કડવું ૨૯ મું)

આમ કૃષ્ણકૃપાથી દ્રૌપદીના શ્રાપથી ઉગરેલાં અર્જુન અને સુભદ્રા તથા દ્રૌપદી સર્વે હળીમળીને સંસાર સુખરૂપ ગાળવા લાગ્યાં. પરંતુ સ્ત્રી-સ્વભાવ, " પોતાનું તે સારું અને પારકાનું તે નઠારું " ધારવાવાળો હોવાથી એક દિવસ વાતેવાતમાં દ્રૌપદીએ સુભદ્રાને અર્જુનના મોહમાં પડવાનું કારણ પૂછ્યું. સુભદ્રાએ અર્જુનના અવધૂત રૂપથી મોહ પામ્યાની વાત કહી. પછી સામો સુભદ્રાએ દ્રૌપદીને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, ભર ક્ષત્રિય સભામાં સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કીધાથી તથા અન્ય રાજાઓને યુદ્ધમાં હરાવવાથી અર્જુનને હું વરી. પછી તેણે સુભદ્રાએ એનું મેહેણું માર્યું કે અમે ક્ષત્રિય એટલે તેના પરાક્રમથી મોહ્યાં અને પરણ્યાં પણ તમે તો ભરવાડ એટલે રૂપથી મોહ્યાં અને પેચ કરી ખાવા સારું

નાસી ગયાં. આ મહેણું સુભદ્રાને ઘણું જ ઊંડું માલ્યું. પછી એકાન્તમાં અર્જુનને આ મહેણું ટાળવા ગમેતે ઉપાય યોજવા જીદ લીધી. હવે શું કરવું, તેનો ઉપાય શોધી કાઢી એક દિવસે અર્જુને મૃગયા નિમિત્ત પગપાળા વનમાં જવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. પછી પોતે પૂર્વના જેવું જ દ્રુમ-દ્રુમ અવધૂતનું રૂપ લીધું અને દ્રૌપદીની વાડીમાં આવી ઉતર્યો. એ વખત પુષ્પ લેવા ત્યાં આવેલી દ્રૌપદીની નજર તેના ઉપર પડી. (કડવું ૩૦ મું)

બન્નેની દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિ મળતાં દ્રૌપદીનો મોહ વાધ્યો. તે બાવા પાસે ગઈ અને પ્રણામ કીધા; તથા ત્યાં જ પોતાનું સ્થાનક સજી રહેવા જણાવ્યું. બાવાએ પણ આગમનકારણ જણાવતાં, પોતાનું ધામ અંતરિક્ષમાં ઈંદ્રસદનાદિ હોવાની તોપ મારી. એટલે દ્રૌપદીનું મન તેની યોગશીલાથી વિશેષ ચળ્યું, તેણે મોહાંધ થઇ, પોતાના પાંચે પતિનો ત્યાગ કરી (કુંવારી સુભદ્રાની પેઠે) તેની જ સાથે ચાલી જવાની જીદ લીધી અને તેમ નહીં થાય તો પ્રાણ ત્યજી સ્ત્રીહત્યાનું પાપ માથે તેને ચોડવાની દમદાટી દીધી. અર્જુને કપટવેષ ન પકડાય માટે પહેલાં ઘણી જ આનાકાની કીધી અને પાપપુણ્યનો મર્મ સમજાવ્યો. પણ તે ન સમજતાં તરત દ્રૌપદી પ્રાણ તજવા બેઠી, એટલે તરત જ અર્જુને પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. દ્રૌપદીએ લજ્જા પામી નીચું મુખ કરી દીધું. સુભદ્રા તે ક્ષણે વાડીમાં આવી અને આ દેખાવ જોઈ પ્રસન્ન થઇ. કવિ કહે છે કે, આ પ્રસંગ પછી દ્રૌપદી સુભદ્રાને મહેણું દેતી, અટકી અને તેમનો સંસાર આનંદ સાથે વીતવા લાગ્યો.

અહીં કાવ્યપ્રસંગ સમેટાય છે. ઉપસંહાર કરતાં કવિ અર્જુનનાં કેટલાંક કર્મની ગણના કરી, અંતે ગ્રંથપ્રશસ્તિથી પૂર્ણાહુતિ કરે છે.

(કડવું ૩૧ મું)

——

સુભદ્રાહરણની સમીક્ષા.

પ્રાચીન આખ્યાનકારોનું દૃષ્ટિબિન્દુ.

(૧) વસ્તુસંકલના, (૨) પાત્રયોજના અને (૩) રસનિષ્પત્તિ, એ ત્રણે અંશો મુખ્યત્વે કાવ્યરચનાનો વાસ્તવિક જીવનતત્વ છે

કવિની શક્તિઓ.

આ ત્રણે અંશોની સંવાદભરી, પ્રમાણ-અનુસારી, ચમત્કારિક અને કલાયુક્ત ઘટના ઉપર કાવ્યરચનાની સફલતાનો આધાર વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલા છે. આવી ઉચિત ઘટના પ્રતિભાશાલી કવિ, નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિથી, સિદ્ધ અને અસરકારક વાણીના બલે સહજ લીલાથી સાધી શકે છે. કવિ માનવ જાતિનો એક મહાન્ ઉપદેશક છે; સુજ્ઞ અને બુદ્ધિશાલી પ્રેરક છે. પ્રકૃતિના ગહન રહસ્યો માર્મિકતાથી ગ્રહણ કરી, તેનાં રહસ્યો સરસ અને સુંદર રીતે જનસમાજને સમજાવનારો સંસ્કારી ઉદાર આત્મા છે; અને તે સાથે તે નિપુણ કલારસિક પણ છે. તેનું પ્રકૃતિ-સૃષ્ટિ, સંસાર અને જનમંડળના મનોભાવોનું જ્ઞાન ચમત્કારભરિત, તેનો અનુભવ વિશાળ રસસ્પર્શી અને તેનું અવલોકન મર્મજ્ઞ કી હોવાં ઘટે છે; તેની કલ્પનાશક્તિ રસિક, અદ્ભુત અને ધ્વનિપર હોવી જોઇએ. વિદ્યા, વિચાર અને વ્યંજનાનો સમન્વય કરવાને તે સમર્થ હોવો ઘટે છે. આવો શક્તિસંપન્ન કવિ, સૃષ્ટિમાં કાંઇક અવનવું જોતાં, પોતાના હૃદયમાં ઉઠતા વિચારો, લાગણીઓ અને આશયોને રસભર રીતિથી અને પ્રૌઢ કલાવિધાનથી, તેમ જ ધર્મ, નીતિ, લોકવ્યવહાર, અને ન્યાયના સામંજસ્યથી આલેખવા અને રસિક ગ્રાહકનાં હૃદયને તેમાં સંપૂર્ણ તલ્લીન કરવા સમર્થ થાય છે. તે એક સાદામાં સાદી વસ્તુને કે સામાન્યમાં સામાન્ય વ્યતિકરને યોગ્ય પ્રસંગ અને સમયને અનુકૂળ રહી, પ્રતિભા અને અવિરલ કલ્પનાશક્તિથી પૂરી ખૂબીભરી બહલાવી, તદ્દન નવા જ ગ્રાહ્ય રૂપમાં આલેખે છે અને પોતાની કૃતિમાં યોગ્ય ગ્રાહક જનસમાજના હૃદયમાં રહેલા

આશયો, વિચારો અને લાગણીઓનાં તાદશ પ્રતિબિંબ લીલાપૂર્વક ઉતારે છે. આવું પ્રતિબિંબ જેટલે અંશે તેની આલેખન-શક્તિ સજીવ અને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તેટલે અંશે તેની કૃતિ લોકના આદરને પાત્ર થાય છે, તેમ તેની કૃતિ તેના અભિનવ અને હૃદયંગમ સ્વરૂપના પ્રમાણમાં ચિરંજીવતા પામે છે.

પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરિસ્થિતિ.

આવી ઉચ્ચ કોટિના પ્રતિભાશાલી કવિવરો સંસ્કૃત, હિન્દી, આંગ્લ આદિ શિષ્ટ સાહિત્યોના ઉત્કર્ષકોમાં મળી આવે છે, પરંતુ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષકોની શ્રેણીમાં (અતિસંકોચથી કહીએ તો કદાચ બે એક અપવાદ બાદ) આવા કવિઓ મળી શકતા નથી. અલબત્ત તુલના કરતાં દેશકાલ અને પાત્રની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર અવશ્ય લક્ષ આપવું ઘટે છે. અને આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં શિષ્ટ સાહિત્યરચનાના આવા ઉચ્ચ ધોરણે, તેમનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની તુલના કરવી, એ નિઃશંક પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓને ઘોર અન્યાય કરવા જેવું છે. કારણ કે, જે લક્ષ્ય તેમના જમાનાની અને પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિને અંગે તેમની દૃષ્ટિમાં ઉતર્યું જ ન હોય, અથવા જે લક્ષ્ય, કેટલાક વાસ્તવિક કારણોસર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહી શકે એમ ન હોય, તેજ લક્ષ્યનાં ધોરણોથી તેમની કૃતિઓની તુલના કરવી, એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી જ. આથી તેમનું લક્ષ્ય શું હતું તે પ્રથમ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

પ્રથમ તો તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય જ નવા મંડાણથી રચવાનું હતું, અને વ્યવહારમગ્ન, સામાન્ય કોટિના જનસમૂહમાં ઉગમ પામતી લોકભાષા-દ્વારા લોકની રસવૃત્તિ ઉત્તેજવાની હતી. વળી તેમની જ્ઞાનસંપત્તિ એવી ઉન્નત અને સંસ્કારી થાય તેવી અનુકૂળતા તેમને સાધ્ય હોય, તેમના જમાનાનો જનસમાજ આવા ઉચ્ચ લક્ષ્યથી આલેખાયલાં કાવ્યો તથા આખ્યાનોનાં રહસ્ય ઝીલી અને પચાવી શકે એવો સંસ્કારી હોય, તેમ તે જમાનામાં

વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ તેને ઘડતો આવેગ આપે આવાં ઉત્તેજક હોય, એમ જણાતું નથી. બાહ્ય આચારને જ ધર્મ માનનારા, નીતિનાં ટાયલાંથી રાજી થનારા પણ તેના મર્મને સમજી વ્યવહારમાં ઉતારવાની ઉદાસીનતા ધરાવનારા, જનસમાજના વ્યવસાયી હૃદયને ઉજમાળે એવા લોકભોગ્ય સાહિત્યની ઘટના એ તે કાળના કવિઓનું પરમ લક્ષ્ય હતું, એમ તેના પ્રકટ-અપ્રકટ વિશાળ સાહિત્યના અવલોકનથી જણાય છે. તેથી આ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર સૂચવેલી કોટિએ પ્રાચીન કાવ્યોનો ક્રમ કાઢવામાં આવે તો નરસિંહ, મીરાંબાઇ, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ, એ સંસ્કારી અને પ્રતિભાશાલી કવિવરોનાં કેટલાંક કાવ્યો ઉંચી પંક્તિનાં જણાશે ખરાં.

પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનો મુખ્ય કાવ્ય–હેતુ, લોકોને ધર્મ અને નીતિના જ્ઞાનનો પરિચય રસભરી રીતિએ કરાવવાનો, પ્રભુમાં તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ જમાવવાનો અને જીવનનાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખો શાન્તિથી સહેવાની અચલ શ્રદ્ધા પ્રેરવાનો હતો.[1] આ હેતુની સિદ્ધિ માટે તેમણે સમાજની ગ્રહણશક્તિ અને રસવૃત્તિનો જેટલો વિશેષે વિચાર કર્યો છે, તેટલો કલાવિધાનનો કર્યો નથી. અલબત્ત એ ખરૂં છે કે, જે જનસમાજને પ્રબોધવા કવિએ કાવ્યયોજના કરવાની છે, તેના ગ્રાહકની સમજશક્તિ અને રસવૃત્તિની કોટિ લક્ષમાં રાખવી જરૂરની છે; છતાં સામાન્ય કોટિના સમાજ કરતાં કવિ પોતે વિશેષ સંસ્કારી હોવાથી બને તેટલે અંશે તેમની એ શક્તિ અને એ વૃત્તિને ઉત્તેજવી, તેમજ તેને વિશુદ્ધ કરવી, અધર્મ અને અનીતિના અધમ પાશથી મુક્ત કરવી અને ઉંચી કક્ષાએ ચઢાવી ઉદાર કરવી તથા આવા ઉન્નત કાર્યની સિદ્ધિમાં પોતાની પ્રતિભા, ચમત્કારિક કલા, રસપ્રેરણા, આદિ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો, એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોવું ઘટે છે. તેમ થાય ત્યારે જ તત્વજ્ઞાની એમર્સન "કવિઓને લોક-ઉદ્ધારક દેવો" ની જે ઉપમા આપે છે, તે સાર્થક ઠરે ત્યારે જ તે માનવ-

---

[1]. આ મુદ્દાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ વ્યુ. ક્ર. ૨ો. ૮ મો ભાગ "ધાર્મિક આખ્યાનોની ઉત્પત્તિનો યુગ અને કવિ નાકર" એ નામનો આ લેખકનો લેખ. પાનાં ૨૭–૨૮.

હૃદયની પામર વૃત્તિઓને, તેમની ઉપર ખૂબીથી આઘાત કરીને અંકુશમાં લાવી શકે છે અને ઇષ્ટ વલણે વાળી શકે છે.

ગુર્જર પ્રાચીન કવિઓમાં કેટલેક અંશે આવી ઉપમાને યોગ્ય કવિ પ્રેમાનંદ ગણાય, એમ છે. તેણે નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, રણયજ્ઞ, મદાલસાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણ જેવાં ઉચ્ચ કોટિમાં અનેક આખ્યાનો રચ્યાં છે. તેમ તેનાં સુપ્રસિદ્ધ ત્રણ નાટકો પણ એવી જ ઉચ્ચ કોટિનાં છે. જો કે તેમાં તેણે પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી લોકનાં હૃદયમાં ઘૂમાતી સારી સારી રસવૃત્તિઓની નાડ પારખી, તેમને ઉદાર કક્ષામાં મૂકવાને કઇક સબળ તો કંઇક નિર્બળ પણ મથન કર્યું છે ખરું, છતાંયે લોકરંજનનો આશય તેના મનમાં એવો તો દૃઢ અને ઊંડો જામેલો જણાય છે કે, કવચિત્ કવચિત્ પામર અને કોઈ એક સ્થળોએ તો બેશક અધમ લોકવૃત્તિને ચીતારવા તે દોરાઈ ગયો છે.[2]

૧ વસ્તુ આદિની સંકલના.

વસ્તુનો મૂળ આધાર.

એક ગુર્જર પ્રાચીન કાવ્યની સારાસારતાની તુલના કરતી વેળા ઉપરના આ મુદ્દાઓ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; અને એ ધોરણે પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણની કાવ્યરચનામાં ઉપર દર્શાવેલાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોનું નિર્વહણ કવિ પ્રેમાનંદે કેવી રીતે કર્યું છે, તેનો વિચાર નીચેના વિવેચનમાં કરેલો છે.

સામાન્ય રીતે મહાકાવ્યની યોજના, ઇતિહાસની કથા કે અન્ય કોઈ સત્પાત્રના વૃત્તાન્તના આધારે થવી જોઇએ,[3] એવો પરાપૂર્વનો કવિસંપ્રદાય

---

૨. દાખલા માટે જુઓ ભાગવતાખ્યાન કડવું છઠું પર–પ૧ અને ૬૨; રામાયણનો મોટો વિવાહ કડવું ૨૦ મું; અને સુભદ્રાહરણ કડવું ૩૦ મું, ૧૨–૧૮. આ મુદ્દાની જે ચર્ચા ૧૯૦૮ ના 'સમાલોચક' માં 'સુદામાચરિત'ના વિવેચનમાં મે કરેલી છે, તે પણ જોવી. તેમ જ જુઓ આ પુસ્તકના પ્રેમાનંદચરિતનું પાનાં ૫૦–૫૧ તથા ફુટનોટ અંક ૬૦ થી ૬૩.

૩. इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ॥ મહાભારત; રામાયણ, ભાગવત આદિ ઇતિહાસગ્રંથો; અને બૃહત્કથા, કથાસરિત્સાગર, ભક્તમાળ આદિ કથાગ્રંથો.

છે. ગુર્જર કવિઓએ આ સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પોતાનાં આખ્યાનો બાંધ્યાં છે. કવિ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, અને પુરાણોના પ્રસંગોના તેમ જ ભગવદ્ભક્તો (નરસિંહ આદિ)નાં વૃત્તાંતોના આધારે રચાયલાં છે. પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણમાં તેણે મુખ્યત્વે મહાભારતના આદિ પર્વનો (મુંબઈની પ્રતિ ૨૧૯ થી ૨૨૧ અધ્યાય પર્યંતનો) પ્રસંગ પસંદ કર્યો છે, અને શ્રીમદ્ભાગવત (દશમ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૮૬) ના પલટાથી તેને રચ્યો છે.[4]

સુભદ્રાહરણનું સંસ્કરણ કેવું છે?

મૂળ પ્રસંગનો તેમ જ (મહાભારતમાં પાછળથી ઉમેરાયલા) એ પ્રસંગના વિસ્તારનો[5] તથા શ્રીમદ્ભાગવતના પલટાનો જે સાર[6] આ સાથે આપેલો છે, તેની સરખામણી પ્રેમાનંદના પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલના સાથે કરતાં, એ જણાય છે કે, પ્રેમાનંદનું આ સંસ્કરણ જોઈએ તેવું ઉત્કૃષ્ટ રસવાળું તેમ જ ચમત્કૃતિવાળું થયું નથી બેશક પ્રેમાનંદે મૂળની વસ્તુને બઢાવી, નવાં કથાંતરો સંયોજી, પ્રચલિત દંતકથાઓને સજીવકતા, આમાં કેટલીક આકર્ષક નવીન ચમત્કૃતિ દાખવી છે તેમ જ અદ્ભુત રસપ્રધાન કાવ્યની યોજના કરવામાં કેટલીએક ખુબીઓ વાપરી પણ છે, પરંતુ નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, મનુષ્યશૃંગાખ્યાન, દ્રૌપદીહરણ, અષ્ટાવક્રાખ્યાન આદિ મહાકાવ્યને યોગ્ય તો શું પણ ઓખાહરણ, સુદામાચરિત અને મામેરા જેવાં રસભર લોકપ્રિય કાવ્યોની કક્ષાને યોગ્ય

---

૪. આ પ્રસંગ રસવાન હોઇને સંસ્કૃત ભાષામાં તેના આધારે 'સુભદ્રાહરણ નાટક,' 'સુભદ્રાવિજય', 'સુભદ્રાધનંજય' આદિ નાટકો તેમ જ કાવ્યો પણ રચાયલાં છે તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષામાં ગુજરાતી, અને મરાઠીમાં પણ આખ્યાનો રચાયાં છે. પ્રેમાનંદના પુરોગામી, કવિ 'વસ્તા'એ પણ સુભદ્રાહરણ રચેલું છે. પરંતુ તેની પ્રતિ પ્રાપ્ય ન હોવાથી તેના અને પ્રેમાનંદના સંસ્કરણની તુલના થઈ શકે એમ નથી. ૫ જુઓ પાનાં ૧૨૦થી ૧૨૫ ૬ જુઓ પાનું ૧૧૯ મું

સોત્પાદક અંશો પણ તેમાં બહુ નથી, તેમ તે એવા ઉત્કૃષ્ટ અને આકર્ષક પણ નથી. અલબત્ત તેમાં નર્મ અને મર્મભર્યાં કટાક્ષ વચનો, વર્ણ્યચિત્રનું તાદૃશ પ્રતિબિંબ, પોતાના જમાનાનો સંસારવ્યવહાર અને પહેરવેશ, લોકભાવના અને લોકરૂઢિના ઓપ, કથાંતરોના નવ પલ્લવો, સુંદર રસિક વર્ણનો આદિ અનેક પ્રેમાનંદીય તત્ત્વો આકર્ષક છે; છતાં તેમાં ઉજ્જ્વલ અને રસોત્કર્ષક સંવેદનના તેમ જ તેજસ્વી કલ્પના અને સુરંગી તર્કના, તેમ જ મનહર સૃષ્ટિસૌંદર્યના ચમકારાની ઊનતા નિઃશંક સ્પષ્ટપણે દીસે છે. તેની, સ્વાભાવિક, ધમકભરી અને તનમનાટ કરાવનારી વાણી પણ આમાં ખીલી ઉઠી નથી.

કાવ્યનાં ત્રણ જીવન-તત્ત્વો.

પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણની રચનામાં, કાવ્યરચનાનાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોમાંથી, વસ્તુસંકલનાના તત્ત્વ ઉપર પ્રેમાનંદે સવિશેષ લક્ષ આપેલું જણાય છે; રસનિષ્પત્તિ તે કરતાં ગૌણ અંગે છે અને પાત્રાલેખન તો પામર જ છે. તેનો આશય પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણમાં પ્રધાન અંશે અદ્ભુત રસ અને ગૌણ અંશે શૃંગાર રસ તેમ વીર રસ આલેખવાનો જણાય છે. તેનો કૃષ્ણ પ્રતિ ઊંડો અનુરાગ હોવાથી, આખ્યાનનાં દૂતત્વ–દૂતીકાર્ય–પર્યંતનાં સર્વ કાર્યો, રે, નાયકનાયિકાના મનમાં પ્રેમનું સ્ફુરણ પણ 'સર્વાંતર્યામી' કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવી જ તેની માન્યતા સજ્જડ દીસે છે; અને કૃષ્ણ દૈવી પાત્ર હોવાથી અદ્ભુત રસને પોષક આ એક દૈવી તત્ત્વને બઢાવવા કવિએ પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં પોતાની બુદ્ધિ ખર્ચી છે. કૃષ્ણની પ્રેરણાથી અને કૃષ્ણના ચમત્કારોથી જ, રે, કૃષ્ણની કુટિલ બુદ્ધિથી પણ પુષ્ટ થતા નવા કથાપ્રસંગો ઉપજાવી, પ્રાચીન કથનીઓ અને અનુકૂળ વસ્તુસંકલના યોજી, તેણે પોતાની બુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને ઊંડો લોકાનુભવ દાખવ્યો છે, પરંતુ બે એક સ્થળે (દ્રૌપદીને શાપપ્રસંગ અને અનીતિમય ઉદ્ગારોનો પ્રસંગ) તો મૂળ વસ્તુનું અનુચિત રૂપાન્તર કીધાથી, તેની વસ્તુસંકલના દોષગ્રસ્ત અને રસક્ષતિવાળી થઇ છે.

મૂળ કથાપ્રસંગાદિના સાત મુખ્ય અંશો

મૂળ કથાપ્રસંગ તો સરલ અને સંક્ષિપ્ત છે, શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રસંગ તે કરતાં કંઈક સંક્ષિપ્ત પણ વિશેષ રસાળ છે. પરંતુ તે કરતાંયે પાછળથી મહાભારતમાં પ્રવેશેલો 'વિસ્તાર' વિશેષ રમણીય અને રસિક આખ્યાનનાં અનેક સૂચક તત્ત્વોથી ભરપૂર છે; અને પ્રેમાનંદને એમાંથી તથા કિંવદંતિઓમાંથી કાવ્યસામગ્રીઓ મળેલી હોવાનું સમજાય છે. તે બન્નેના મુખ્ય અંશો આ છે:–[1]

(૧) પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે બ્રહ્મચર્યનો અંગીકાર કરી, તીર્થાટન આદરતા અર્જુનનું પ્રભાસક્ષેત્રમાં આગમન; (૨) ત્યાંથી રૈવતક (ગિરનાર, ગિરિનું રમણીય દૃશ્ય નીરખી, કૃષ્ણ સાથે દ્વારકામાં પધરામણી, [સુભદ્રાની રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઈ, અનભિજ્ઞેય યતિવેષ ધારણ કરી, દ્વારકા આવતા અર્જુનનું કૃષ્ણ સાથે મિલન અને એ પછી સંકેત કરી એકાકી યતિવેષે દ્વારકામાં પધરામણી] અને લોકસત્કાર. (૩) રાજગૃહમાં અર્જુનનો નિવાસ [રાજ—ઉપવનમાં યતિ અર્જુનનો ઉતારો; યતિની લોક તરફથી આગતાસ્વાગતા; યતિના વચનાદિથી લોકમાં જાગ્રત થયેલી શ્રદ્ધા; ભાવિક બલરામની યતિને રાજગૃહમાં નિવાસ આપવાની ઇચ્છા; અજાણ્યા અને હુશીઆર યતિને રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહની સમીપ પણ નહીં વસાવવાની કૃષ્ણની સલાહ; બલરામના આગ્રહથી યતિનો કન્યાગૃહમાં નિવાસ; અર્જુનનાં પરાક્રમ આદિના શ્રવણથી, અત્યાર અગાઉ તેને જ ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ ગણવાની પ્રતિજ્ઞાવાળી સુભદ્રાની અતિથિ–સેવા અને પરિચય; અંતે અર્જુન જાણી, તેની સાથે સુભદ્રાનું પ્રેમનિબંધન; સુભદ્રાની વિરહવેદના.] (૪) [કૃષ્ણની સલાહ લઈ અર્જુન સાથે પ્રેમનું નિર્બંધન દૃઢ કરવાની સુભદ્રાને તેની કરી આપેલી અનુકૂળતા; કૃષ્ણે કરેલી અંતર્દ્વીપના ઉત્સવની યોજના અને ત્યાં બલરામ આદિનું રોકાણ; મન નિમિત્ત સુભદ્રાનું કન્યા-

---

૧ આવા [ ] કોંસમાં આપેલી વિગત મહાભારતમાં પાછળથી થયેલા ઉમેરામાંથી તારવી છે

ગૃહમાં રહેવું; દરમ્યાન સુભદ્રા તથા (યતિ) અર્જુનનો (દ્વારકાના) કન્યાગૃહમાં નિકટ સહવાસ અને બન્નેની ઉદ્વાહની વ્યવસ્થા] રૈવતક ગિરિનો ઉત્સવ: તેમાં યાદવો સાથે અર્જુનનું પ્રયાણ, ઉત્સવમાં સુભદ્રાના રૂપથી મોહવશ થયેલા અર્જુનને કૃષ્ણની સલાહ અને સુભદ્રાનું હરણ, [વ્રતની સમાપ્તિને અંતે, કૃષ્ણના, ગુપ્ત રીતે આયુધાદિથી સજ્જ કરાવેલા, ઉત્તમ રથમાં દેવસ્થાનોનું દર્શન કરવા જવા સુભદ્રાની તૈયારી; યતિવેષ કાઢી નાખી, મૂળ રાજવી રૂપે અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને બન્નેનું પલાયન]; (૫) યાદવોની અર્જુન સાથે યુદ્ધની સાજવારી; કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાન અને સુભદ્રા—અર્જુનનાં લગ્ન. (૬) ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં બલરામ આદિનું આગમન અને અર્જુનાદિને પહેરામણી. (૭) દ્રૌપદીનો વિલાપ અને તેના મનનું સમાધાન, દ્રૌપદી અને સુભદ્રા પ્રત્યેકને પુત્રની પ્રાપ્તિ અને ત્રણેનો સુખમય સંસાર.

પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું વર્ણન કેવું છે?

હવે પ્રસ્તુત આખ્યાનના આ સાત મુખ્ય અંશોનો વિચાર કરતાં એ ખાસ જણાવવાની અગત્ય છે કે, જો કે પ્રેમાનંદે મૂળ કથા ઉપરાંત તેના વિસ્તારનો અને શ્રીમદ્ ભાગવતના બીજક પ્રસંગોનો આશ્રય વિશેષે લીધો છે, એ ખરું, છતાં તેમાંથી ચોક્કસ તત્ત્વો જ તેણે ચુંટી લીધાં છે અને પ્રચલિત દંતકથાઓના ચીલામાં રહીને તેને અનુસરતી વસ્તુસંકલના કીધી છે. તેનો આશય અદ્ભુત રસવાળું આખ્યાન લખવાનો હોવાથી મૂળ કથા અને તેના વિસ્તારનો મોટો ભાગ પોતાને ઇષ્ટ અદ્ભુત રસને પોષે એવાં તત્ત્વોવાળો તેને લાગ્યો નહી, એટલે તેમાંથી ઉત્કૃષ્ટ શૃંગારરસનાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને આત્મસંવેદનનાં સુરસ તત્ત્વો પડતાં મૂકી, માત્ર સાદા શૃંગારરસને પોષનારાં તત્ત્વો જ તેણે ગ્રહણ કીધાં છે. ઉપરાંત બીજા પ્રસંગોમાંથી તેણે અદ્ભુત રસને અનુકૂળ તત્ત્વોની ચુંટણી કરી કેટલાક ફેરફારો કર્યા છે. અદ્ભુત રસ બહુ ઉંચી કક્ષાનો વર્ણવવાનું તેનું લક્ષ્ય હોય એમ સમજાતું નથી. તેથી તેણે મૂળ આખ્યાનમાંથી તેવાં ઉન્નત

તત્ત્વો પણ લીધાં નથી. પણ દેવસહાયતા, ઇન્દ્રજાલના પ્રયોગો; વિસ્મયકારક શક્તિ, ચમત્કારો અને દિવ્ય દર્શન આદિ અનેક તત્ત્વો અદ્‌ભુતરને અનુકૂળ હોવાથી અને કૃષ્ણ પ્રતિ જનસમાજનો 'સર્વાંતર્યામી', 'વિશ્વાધાર' રૂપે ઊંડો પૂજ્યભાવ હોવાથી અને તે પોતાને અનુકૂળ આવતાં આખ્યાનની સર્વ ઘટનાઓ, કે, નાયકનાયિકાના હૃદયમાં અન્યોન્ય પ્રતિ પ્રેમનું સ્ફુરણ, તેની તૃપ્તિના ઉપાયનું સૂચન અને તેની સિદ્ધિની અનુકૂલતા પણ, ભગવાન કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવો આશય સંપૂર્ણ અંશે સ્વીકારી, તેને અનુસરતાં કથાંતરો અને કથાંકુરો પ્રકટાવી, પ્રેમાનંદે રસિક વસ્તુસંકલના સાધી છે.

હવે પ્રેમાનંદની આ વસ્તુસંકલના મૂળ અને તેના વિસ્તાર કરતાં કેટલી વિશેષ, નવીન, રસિક અને ઉચિત છે, તે સમજવા બન્નેના મુખ્ય અંશોનો મુકાબલો કરવાની અગત્ય છે.

પહેલો અંશ કંઈ ખાસ મહત્વનો નથી; અને પ્રેમાનંદે તેમાં કંઇ ખાસ ફેરફાર કર્યો નથી, માત્ર નાયક અર્જુનના હૃદયની કંઇક નિર્મલતા દાખવી છે ખરી, પરંતુ તેથી તેનું અર્જુનત્વ નષ્ટ થયું નથી;

[(૨) (૩)] તીર્થાટન કરી, અર્જુન પ્રભાસ પાટણમાં આવતાં (એટલે કે, મૂળના બીજા અંશથી) આખ્યાનનો ખરો ઉઠાવ શરૂ થાય છે. મૂળમાં છે તેમ, અર્જુનને અર્જુન રૂપે જ દ્વારકા નહીં લાવતાં, તેના વિસ્તારને અનુસરીને,પ્રેમાનંદ (યતિ) અવધૂત, તાપસ, રૂપે અર્જુનને દ્વારકા આણે છે. તે " સૌની દોરી હરિ-હાથમાં, ભરાવ્યાં ડગલાં ભરે " એવા આશયથી પ્રેરાઈ, " સુભદ્રા અર્જુનને વરે, એવો અભિલાષ હરિના મન વિષે " પ્રકટાવી, કૃષ્ણ પાસે અર્જુનને " તાપસનું અવધૂત રૂપ ધરી નગર મોઝાર છાના રહેવા " ની સૂચના કરાવે છે. તપાસ રૂપધારી અર્જુનનું ચિત્ર સાદું ચિતરવાને બદલે અદ્‌ભુતતા દાખવવા માટે કવિએ તેનું ચિત્ર લગભગ સઘળા પ્રસિદ્ધ જાતના જતી, અતીત, વેરાગી, જંગમ, મહંત, કાનફટા, સાધુ, સેવડો, સંન્યાસી, વેરાગી આદિના વેષો અને શણગારોમાંથી

'રસમય ચુંટણી'ની પસંદ કરેલી સામગ્રીઓથી સજ્જ થયલા 'બહુરૂપી'નું હૂબેહૂબ ચિતર્યું છે. જો કે તેમાં કેટલીક અસંગતિ અને વિકલતા છે, રસોત્કર્ષની ઊનતા છે, તેમ ' ખીચડીયા' દરસનું ભાન પણ થાય છે છતાં પણ એકંદરે વર્ણ્ય રૂપનું ચિત્ર પોતાના જમાનાની લોકરૂચિને યોગ્ય, હૂબેહૂબ આલેખવામાં પ્રેમાનંદે બેશક ચતુરાઇ વાપરી છે. તેના જમાનાના લોકને જેટલી સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓની ગણના આકર્ષતી, તેટલી સંગતિ, શક્યતા અને કલા આકર્ષતી નહતી; સાદાઇની શોભાને બદલે બહુ ભારનો મોહ ભારે લાગેલો હતો; એટલે પ્રેમાનંદે સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓ ગણાવા ખાતર કદાચ અસંગતિ અને વિકલતાનો ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું પણ હોય; કે જેમ માનવા વિશેષ સંભવ છે.

પછી કવિ, અદ્ભુત રસની જમાવટ માટે, મૂળની અને વિસ્તારની પેઠે સાધુ(અર્જુન)ને રાજ્યદ્વારમાં ઉપવન કે રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહમાં નહીં ઊતારતાં, પોતાના જમાનાની લોકરૂચિને અનુકૂલ, ભાવિક યાદવોએ એક બાવાના અખાડાને શોભે એવી, તૈયાર કરેલી મઢીમાં ઉતારે છે. અને તે દ્વારા તનમનધનના સમર્પણથી ભાવિક દ્વારકાવાસીઓએ સાધુની કરેલી અનેકવિધ પરિચર્યાઓ અને સત્કારોનાં વર્ણનથી વર્તમાન જમાનાના શ્રદ્ધાળુ ગ્રામવાસીઓનું, નજર આગળ તરવરી રહે એવું, જીવંત અને અત્યંત રસીલું ચિત્ર આલેખ્યું છે.

પરંતુ તેમાં તેણે રાજગૃહ કે કન્યાગૃહમાં અર્જુન યતિને નહીં ઊતારી શૃંગારસનાં આકર્ષક તત્ત્વોનો, નાયક નાયિકાના વારતવ મનોભાવ, વિરહ દશા આદિ વર્ણવવાના રસિક પ્રસંગોનો ભોગ આપી આખ્યાનથી રસોલ્લાસની તિલાંજલિ આપી છે.

ઉપરાંત અહીં સાધુ (અર્જુન) અલૌકિક ચમત્કારોથી, લોકને તેમના ત્રિતાપ–આધિ. વ્યાધિ અને ઉપાધિ–ને નિવારનારાં અને તેમના મનની સર્વે અભિલાષાઓ પૂરનારાં, સદ્ય વરદાનોથી, તેમ જ નિર્લેપ અને નિસ્પૃહી વર્તાવથી લોકને વિસ્મયચકિત કરી, સિદ્ધદેવ તરીકે પંકાય છે અને

તે દ્વારા ભોળા બલરામને ભૂલાવી, ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્તિ રાજકુંવરી-સુભદ્રાના હાથનું ભોજન કરવાની શરતે રાજગૃહમાં જાય છે. ત્યાં પાદપ્રક્ષાલન કરાવતાં સુભદ્રા અને અર્જુનનું તારામૈત્રક રચાય છે અને બન્ને અન્યોઅન્યને ગમે તે પ્રકારે પણ વરવાને કૃતનિશ્ચય થાય છે આમ હૃદયસંસગતાનો હેતુ સિદ્ધ થતાં સાધુનું મન ભોજનમાંથી ઉડી જાય છે, અને ગુપ્ત સંકેતથી સુભદ્રાએ રાત્રે તેની મઢીએ આવવાની ખાત્રી આપ્યાથી અર્જુન પોતાની મઢીએ હર્ષભેર પરવરે છે.

કવિએ આ નવીન કથાંતર પૂરેપૂરી ખૂબીથી ઉપજાવ્યું છે અને તેની યોજનામાં નાયકનાયિકાનાં નેત્રમિલનનો અને પ્રેમસ્ફુરણનો પ્રસંગ વિશેષ રમણીય, કલાયુક્ત અને સુંદર હોવા ઉપરાંત કેવળ સ્વાભાવિક આલેખ્યો છે. કવિએ અન્યોન્યની મનોવ્યથાને ઉત્તેજી તેમનાં પ્રેમભાવનાં અંકુરો ઉપર મનોહર રીતે રસસિંચન પણ કરવા ઉપરાંત બન્નેની વિરહવેદના જમાવી, વિપ્રલંભ શૃંગારના ઉદ્દીપક ભાવો અને સામગ્રીઓ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સાદર કરી છે.

(૪) આ રીતે પ્રેમમુગ્ધ થયલાં અને વિરહવેદનાઓ સહેતાં નાયકનાયિકાનો મિલાપ કરાવવા કવિ કૃષ્ણની યોજના માટે નવીન યુક્તિ રચે છે. આમાં પણ અદ્‌ભુતતાનો તેનો મોહ વિશેષ પ્રકટ થાય છે. મૂળ કથાપ્રસંગમાં અર્જુન રાજગૃહમાં જ રહે છે, તેથી આર્ય સંસારની રીતિને અનુસરીને નણંદને તેની પ્રેમમૂર્તિ સાથે મિલાપ કરાવી આપવો,એ હોંસીલી ભાભીઓનું કામ ગણાય છે, એટલે કુદરતી રીતે રુક્મિણી, સત્યભામા આદિ કૃષ્ણની પત્નીઓ તે કાર્ય ઓસહજ કુશલતાથી સાધે છે અને તેઓ જ સુભદ્રાને હરેક જાતની, માતા તરફની પણ અનુકૂલતા કરી આપે છે, અને તેની ઇચ્છા પ્રેમમૂર્તિ અર્જુન સાથે વિધિસર સંયુક્ત થઇ ધારેલો હેતુ પાર પડાવે છે પરંતુ પ્રેમાનંદ, પોતે બાવાના નિવાસ માટે, અલગ મઢી કરાવ્યાથી બન્નેના મિલાપની યોજના, સુભદ્રા કુંવારી હોવાથી છેક અભિસારિકાના જેવી તો નહી પણ કંઇક તેના જેવી કરવા જાય છે;- છતાં તેથી કાં તો લોકાપવાદના ભયથી અથવા તો ઇષ્ટ અદ્‌ભુત રસને-

પોષક દૈવી પાત્ર કૃષ્ણુની સહાયતાથી તે પાર પડવાનું બતાવવાના મોહથી પાછો ભાગે છે, અને કૃષ્ણને તેના દૂતીકાર્યમાં પ્રેરે છે. બાવાને મળવા જવા અને નાશી જવાનો સંકેત કરવા નાયિકા સુભદ્રા માતા રોહિણીની સંમતિથી સ્વયં એકલી મંદિરમાંથી મઢીએ જવા નિકળે છે; પણુ તેમાં કૃષ્ણુ અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે અને સુભદ્રાના મનની તાલાવેલી આકર્ષક થાય છે. આ તાલાવેલીનું મનહર, સ્વાભાવિક ચિત્ર કવિએ ચીતર્યું છે. આખરે કૃષ્ણુ પોતે જ ' તારો (જે) ઇચ્છાવર (છે તે) બાવો નથી પણુ, એ તો અર્જુન છે ' એવો ભેદ બ્હાવરી બનેલી સુભદ્રા સમક્ષ ખુલ્લો કરે છે અને પોતે જ તેના હરણુનો સંકેત યોજી, તે પ્રમાણે વર્તવા સુભદ્રાને સમજાવી, બાવાને પણુ તેથી વાકેફ કરવાનું કામ ઉપાડી લે છે. સંકેત અનુસાર સુભદ્રા શણુગરાઈ, બલરામ દ્વારા કૃષ્ણુનો રથ મેળવી તે લઈ ઉત્સવમાં પરવરે છે અને બાવો માર્ગમાંથી સાથે થઈ જઈ, તેનું હરણુ કરે છે.

આ રસભર પ્રસંગની યોજના, ત્રીજા અંશના જેવી જ નવીન અને ખરેખર યુક્તિપુરઃસર જ થઈ છે. સુભદ્રા અને અર્જુનની અલ્પજલ્પ વિરહી દશાનો, સુભદ્રા અને કૃષ્ણુના મીલન દ્વારા હેતુસાધનાનો, તેમ જ અર્જુન અને કૃષ્ણુનો સંકેતપ્રસંગ; બલરામને બહારથી અનિચ્છા દાખવી, તથા થનારા અનિષ્ટનું તટસ્થતાથી સૂચન કરી, કૃષ્ણે અંતરથી ધાર્યા પ્રમાણે રથ આપ્યાનો પ્રસંગ; દારૂક સારથીને કૃષ્ણુના રથથી હેઠો ઉતારવાની સુભદ્રાની યુક્તિ અને ધમકી આદિ કથાંતરો ખુબીબંધ આલેખાયાં છે અને તે રીતે વર્ણુનચમત્કૃતિ, પ્રસાદશક્તિ અને માનવ સ્વભાવના અવલોકનનો સારો પરિચય કવિએ શ્રોતાને કરાવ્યો છે. આ કથાંતરો પ્રેમાનંદની પ્રતિભાશક્તિને બેશક અતિ દીપાવે એવાં છે; છતાં મહાભારતના વિસ્તારનાં વિશેષ રમણીય તત્ત્વો તેની વર્ણુનછટા અને રસપરિપાકની કલાને અત્યંત દીપાવત, એમ લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી. અલબત્ત કવિએ જનસ્વભાવને અને સ્ત્રીઓના અલંકારોને રમણીય રીતે વર્ણુવવા ઉપરાંત, પ્રસંગને ખરેખરો જીવન્ત અને રસિક બનાવ્યો છે, તેની ના કહી શકાય તેમ નથી.

અહીં જો કવિએ સુભદ્રાનું હરણ કરી દોડતી વખત અર્જુનને અર્જુન રૂપે પ્રકટ કર્યો હોત તો ખુબી કંઈક ઓર આવત; પરંતુ કવિનો હેતુ પાછળ જોઈશું તેમ યુદ્ધ મચાવવાનો હોવાથી તેણે તેમ કર્યું નથી.

[(૫) (૬)] મૂળ કથાસંદર્ભ, કેવળ યુદ્ધ અર્થે યાદવોની તૈયારીઓનું સૂચન કરી, તત્કાલ કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાની થયાનું અને સુભદ્રા–અર્જુનનાં લગ્ન વર્તાયાનું જણાવે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ, અર્જુન અને યાદવો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ મચાવે છે અને નાયકનું અદ્‌ભુત વીરકર્મ દાખવે છે ખરો, પરંતુ રાજકન્યાનું તેને ઉચિત વીરકર્મ (જેવું કૈકેયી આદિમાં વિદ્યમાન હતું, અને ભાગવતમાં સુભદ્રાએ વીરકર્મ દાખવ્યાનું જણાવેલું જ છે;) આલેખવું ચૂકી જાય છે. રણમાંથી અર્જુન સૌને હરાવી, સુભદ્રા સાથે હસ્તિનાપુર પરભાર્યો આવે છે. અને કૃષ્ણ બલરામનું સાંત્વન કરી સૌ મામલો થાળે પાડે છે. અહીં બલરામની ઉદ્ધતતા અને ભોળપણ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પછી બલરામ કૃષ્ણ આદિ ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવી, બહેનબનેવીને પહેરામણી આપી પ્રસન્ન કરે છે.

આ પ્રસંગ સાદો અને સરલ છે; તેમાં જેમ વિશેષે કરીને ચમત્કારિક અંશ નથી તેમ કાંઈ ખાસ અયોગ્ય તત્ત્વ પણ નથી. પ્રસ્તુત યુદ્ધકર્મ કંઈક ઉત્સાહક અને વીરરસોત્પાદક છે ખરું, પણ કોઈ અલૌકિકત્વ કે પ્રસાદ તેમાં દીસતાં નથી. એકનો અનેક સાથે સંગ્રામ, અને જાતજાતનાં, અન્યોન્યના બલને નિવારનારાં અસ્ત્રો–બાણો–ની યોજના, એકી વખતે અસંખ્ય બાણોનું નિઃસરણ, અને સ્થંભન, એ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનો માનીતો વિષય છે અને પ્રથા છે; અને પ્રેમાનંદ તેને અનુસર્યો છે.

(૭) આ પ્રસંગમાં કવિનો અદ્‌ભુત રસ જમાવવાનો કંઈક અતિમોહ જણાય છે.

દ્રૌપદી પટરાણી તેમ જ અર્જુનની પ્રિયતમા હોવાથી સુભદ્રા તેને મળવા જાય છે. પરંતુ સપત્નીના સાલથી તેની પ્રતિષ્ઠા અને માન હવે અર્જુન જાળવશે નહીં, એવી એક દાસીની ભંભેરણીથી સતી દ્રૌપદી અતિ ક્રોધે ભરાઈ, પતિ અને સપત્ની સુભદ્રાને શાપ દેવા જળની અંજલિ હાથમાં લે છે,

ત્યાં તો કૃષ્ણ, અર્જુનમાં ત્રણે લોકનાં સર્વ તેજો સંક્રાન્ત કરે છે અને દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં જઈ વસે છે, એટલે અર્જુનને જોતાં વેંત જ દ્રૌપદીનો કોપ શમી જાય છે અને ઉલટી સ્ત્રીસહજ કોમલતા તેના હૃદયમાં પુનઃ સતેજ થતાં તે ઊંડો પશ્ચાત્તાપ કરે છે. અને તે ઉદાર અંતઃકરણથી અર્જુન અને સુભદ્રાનો સત્કાર કરે છે.

અહીં કવિ સ્ત્રીસ્વભાવનું અચ્છું ચિત્ર આલેખે છે. તે દ્વારા કવિ એમ દાખવે છે કે, જો કે દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રી, પામર સ્ત્રીસહજ ઈર્ષ્યાથી તદ્દન મુક્ત નથી, છતાં ઇર્ષ્યાનું આવરણ દૂર થતાં તેનું ઉદાર પતિવત્સલ હૃદય આખરે કંચન પેરે શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશે છે. આ પ્રસંગમાં કવિએ, કૃષ્ણને નિર્વંશતાનો શાપ લાગ્યાની કિંવદંતીના નિમિત્ત રૂપે દ્રૌપદીનું વચન હોવાનું વર્ણવવા જતાં, નાયિકા સુભદ્રા અતિ લોભી અને દ્રૌપદી વૈરવૃત્તિવાળી અને કૃષ્ણ નીચ યુક્તિબાજ હોવાનો ખ્યાલ શ્રોતાઓના મનમાં ઊંડો જમાવવા જેવું કર્યું છે, એ ઠીક નથી થયું. કારણ એથી વાસ્તવિક દ્રૌપદીત્વ અને કૃષ્ણત્વનો લોપ થાય છે, પરંતુ તે સ્ત્રીસ્વભાવનો સંપૂર્ણ ચિતાર આપવાના કવિના અતિમોહનું પરિણામ જણાય છે.

છેવટે, કાવ્ય સમેટતાં પહેલાં જેમ નાયિકા સુભદ્રા કેવળ રૂપથી જ, જેનાં જાતિ, કુલ તેમ શીલ પોતે જાણતી ન હતી, એવા સાધુ(અર્જુન)-ના રૂપમાં મોહાંધ થઇ તેની સાથે નાશી જવા તત્પર થઇ હતી, તેમ ઉપનાયિકા સતી દ્રૌપદી પણ, કેવળ રૂપના મોહને વશ હતી, એમ દાખવી, સુભદ્રા અને દ્રૌપદીની, અર્થાત્ નાયિકા અને ઉપનાયિકાની પાત્રતા સમાન હોવાનું સિદ્ધ કરવા, એક નવું જ કથાંતર કવિ યોજે છે, અને બે પત્નીઓવાળા પતિનો સંસાર વિસંવાદી હોવાનું કુત્સિત જનચિત્ર આલેખે છે. અર્જુનને તેનાં પરાક્રમ સિદ્ધ થયા પછી, પરણનારી દ્રૌપદી મોહથી સાધુ (અર્જુન) સાથે નાશી આવેલી સુભદ્રાને 'આહીરડી', 'અશુધક,' 'મોહાંધ જાત,' કહીને નિત્ય નિત્ય ચીડવતી હોવાથી, સુભદ્રાના સાંત્વન સારૂ અર્જુન છાનોમાનો પૂર્વનું બાવાનું રૂપ લઇ, દ્રૌપદીની વાડીમાં ઉતરે

છે અને દ્રૌપદી તેનાથી મોહાંધ થઇ, ' પાંચે કંથને પરહરી ', ' મનુષ્ય લોકનાં સગપણ આળપંપાળ ' ગણી, બાવા સાથે નાશી જવાને, અને જો તે એને ન લઇ જાય તો છેવટે ' આણ તજવા ' પણ તૈયાર થાય છે. એટલે અર્જુન બાવાનો વેષ તજી, પ્રકટ થાય છે અને સુભદ્રા પણ તે જ સ્થળે આવી પોહોંચે છે. આ પ્રસંગથી ભોંઠી પડેલી દ્રૌપદી સુભદ્રાને મહેણું મારવાનું ભૂલી જાય છે અને તે સર્વનો સંસાર સુખમય વર્તે છે.

આ પ્રસંગ આગલા સર્વ પ્રસંગો કરતાં ઘણો જ ઉતરતો અને બેશક અયોગ્ય છે. અલબત્ત તે નવી અને માનીતી પત્નીથી દોરાતા પતિનું, તેમ જ શોક્યોનાં મ્હેણાંખોરા જીવનનું અને અતિલૌકિક સંસાર વ્યવહારનું સ્વાભાવિક ચિત્ર દોરે છે, પરંતુ દ્રૌપદી જેવી નામાંકિત સતી પાંચે કંથને પરહરવા તત્પર થાય અને લગ્નસંબંધ આળપંપાળ હોવાનું કહે, એ આર્ય હૃદયને તો અતિશય કંપાવનારા ઉદ્‌ગારો ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તે આર્યજાતિની પતિપત્નીની ભાવનાને ડગમગાવનારા પણ કહેવાય. દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રીના સંબધમાં આવા નવીન પ્રસંગની યોજના ખરેખર કૃત્રિમ અને અતિ પામર છે, અને તે દ્રૌપદીત્વનો નાશ કરાવનારી હોઇને બેશક નિંદ્ય પણ છે; પછી ભલેને મહાભારતનાં પાત્રોને ' ઘરગતુ ' કરવાનો જશ પ્રેમાનંદને આપનારા રસિકો તેને સ્વાભાવિક લેખે.

ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથા અને કવિની સ્વેચ્છા

ત્યારે અહીં એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે, ઇતિવૃત્તના આધારે મહાકાવ્યની વસ્તુસંકલના (इतिहासकथोद्भूतम्) યોજવી જોઇએ, એવો કવિસંપ્રદાય માન્ય રાખતાં, કવિ તેમાં સ્વેચ્છાથી નવાં કથાંકુરો અને કથાપલ્લવો પ્રકટાવવાની છૂટ કેટલે અંશે ધરાવે છે ? આ સંબંધમાં કાવ્યશાસ્ત્રોનો અને કવિસંપ્રદાયનો એ સામાન્ય નિયમ છે કે;—

सन्ति सिद्धरसप्रख्या ये च रामायणादयः ।
कथाश्रया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनी ॥ (ધ્વન્યાલોક)

એટલે કે રામાયણાદિ, જેઓનો વસ્તુરસ સિદ્ધ મણાઈ ચૂકેલો છે, એવા ઇતિવૃત્તના સંમાન્ય ગ્રંથોમાંથી કથાઓ લઈને રચાતાં આખ્યાનોમાં વસ્તુના મુખ્ય સિદ્ધ રસથી વિરુદ્ધ જનારી, અર્થાત્ તેનો ભંગ કરનારી સ્વેચ્છા—નવી કથાઓ કલ્પવાની શક્તિ—નો સ્વચ્છંદે ઉપયોગ કોઈ પણ સંયોજક કવિએ ન કરવો; અર્થાત્ અનુચિત તત્ત્વો કલ્પી, મૂળ વસ્તુના રસની ક્ષતિ કરવી નહીં. આનો કોઈ એવો અર્થ વા આશય નથી જ કે કોઈ નવા કથાંકુરો કવિએ પોતાની કૃતિને ચમત્કૃતિભરી તેમ ઇષ્ટ વિશેષ રસથી છલછલતી કરવા કલ્પવાં જ નહીં. જો તેવો આશય હોય તો તો પછી તેના આધારે નવી રસોત્કર્ષશાલિની કૃતિઓ રચવાના કથનનો ઉદ્દેશ જ રહેતો નથી; અને જે વિવિધ રસોત્કર્ષના આદર્શ રૂપ મહા કાવ્યો રચાયાં છે, તે અસંભવિત જ થાત. પરંતુ ઉક્ત વચનનો એવો આશય નથી જ. તેથી ઉલટું પ્રકૃત રસ અગર તેને અનુકૂલ રસના પ્રકૃષ્ટ અભિવ્યંજનને માટે અન્ય નવનવા ઉચિત પ્રબંધોની યોજના પ્રતિભાશક્તિથી કરવાને તે સર્વથા સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેણે માત્ર એવી યોજનાથી પોતાની કૃતિમાં મૂળ વસ્તુને, તેના પ્રકૃત રસને કેવળ વિકૃત કરી નાખે, લોકસંમાન્ય પાત્રના પાત્રત્વને જ ઉલટાવી નાખે, એવું કોઈ અનુચિત, પ્રકૃત રસવિરોધી, નવું ગ્રામ્ય તત્ત્વ ન પ્રવેશે તેટલી ખાસ સાવધાનતા સેવવાની છે. તેથી જ ઉક્ત નિયમ સાથે જ આ બીજો નિયમ જણાવેલો છેઃ—रसस्तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः—(વક્તા—પાત્રની પાત્રતાના અને તેના મુખે કહાવાતા વાચ્ય—કથનના નિર્દેશમાં માત્ર વસ્તુરસનો એટલે કે તેના ઉચિત અંશોનો યથોચિત નિર્વાહ કરવો, એ જ કાવ્યરચનાનું નિયંત્રણ છે.) તેથી જ રસરહસ્યનો એ સિદ્ધ શાસ્ત્રીય નિયમ છે કે,

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥

કોઈ પ્રકારના અનુચિત પ્રબંધને બાદ કરતાં રસભંગનું અન્ય કોઈ કારણ શેષ રહેતું નથી; અર્થાત્ અનુચિત પ્રબંધ એ જ રસભંગનું કારણ છે. જાણીતી ઉચિત પ્રસિદ્ધિ–લૌકિક વ્યવહાર આદિ–થી યુક્ત કથાને ઉચિત પ્રબંધોથી ખીલવવી, એ જ રસનું વાસ્તવિક રહસ્ય છે.

આથી એ જણાશે કે ઇતિવૃત્તને શબ્દે શબ્દ વળગી જ રહેવનું કવિને કાંઈ પ્રયોજન નથી. તે કાંઈ ઇતિવૃત્તને સર્વ રીતે વશ નથી; તે જેમ તેમાંથી પ્રકૃત રસને પોષક ન હોય એવાં આગંતુક તત્ત્વોનો નિરાશ કરવાને સર્વ રીતે સ્વતંત્ર છે, તેમ તેને પોષે, બહલાવે, અને ઉચિત પ્રમાણમાં ઉત્કર્ષવંત કરે, એવાં નવાં ઉચિત કથાંતરો સંયોજવાને પણ સ્વતંત્ર છે જ, પરંતુ તે સર્વથા (सर्वात्मना) રસપરતંત્ર તો છે જ. તેથી મૂળ કથાના પ્રકૃત રસને અનનુગુણ સ્થિતિવાળા, અનુચિત પ્રસંગોને છોડી દઈ, અભીષ્ટ રસને પોષણ આપનારા અનુગુણ, નવનવા કથાપ્રસંગો પ્રતિભાથી કલ્પીને યોજવાની દરેક છૂટ ધરાવે છે. અભીષ્ટ રસને અને સંમાન્ય કાવ્યહેતુને પોષે એવાં વ્યંજક કથાંતરો, કાં તો મૂળ વસ્તુને પાલટવી પડે તો ઉચિત રીતે પાલટીનેય અને નવાં કલ્પવાં પડે તો કલ્પીનેય, યોજવામાં તેમ જ કાવ્યને નવપલ્લવિત અને રસભર કરવામાં જ કવિની સુયોગ્ય, પ્રતિભાશક્તિ, ખરી કલાવિધાન–શક્તિ અને સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિની કસોટી છે. કવિકુલગુરૂ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, દંડી આદિ શિષ્ટ કવિઓ તે માટે તો પંકાયા છે.

આનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ટાંકી શકાય એમ છે, પરંતુ માત્ર એક જ, અને તેય પ્રસ્તુત આખ્યાનના અંગના અત્ર કથનીય હેતુને પુષ્ટ કરનારૂં, દૃષ્ટાંત પૂરતું છે. કવિ કાલિદાસે 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ'ની રચના મહાભારતના એક વૃત્તાંતના આધારે રચી છે; પરંતુ તેણે તેના નાયક ભારતનૃપતિશિરોમણિ દુષ્યન્ત અને નાયિકા શકુંતલા એ બન્નેનાં ચારિત્ર્યને સાર અને નીતિના ઉચિત આદર્શભૂત નિરૂપવા બે મહત્વનાં નવાં કથાંતરો યોજ્યાં છે. છતાં તેમની માનવ પ્રકૃતિની સ્વાભાવિકતા, સંપૂર્ણ કથા-

ચાતુરી અને રસસંવેદનથી જાળવી રાખી છે. તેણે તેમને આદર્શભૂત દર્શાવવા જતાં તેમની માનવતાનો લેશ માત્ર નાશ કર્યો નથી, પણ તેની પામરતા નિવારી ઉલટી બહલાવી છે. મૂળ વૃત્તાંતનો દુષ્યન્ત રાજા અનેક પત્નીવાળો, કામી, અસન્ત મોહવશ, નિષ્ઠુર અને અસત્યવાદી છે, ત્યારે, 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ'નો નાયક દુષ્યન્ત રાજા વિનયી, ધાર્મિક, દયાર્દ્ર અંતઃકરણવાળો, પ્રેમશૌર્યાન્વિત અને સત્યપ્રિય છે. કાલિદાસે દુર્વાસા મુનિના શાપનો પ્રસંગ યોજીને અદ્ભુત કલાચાતુરીથી દુષ્યન્તની કામાંધતા, પાપમયતા, નીતિભિરુતા અને પ્રણયહીનતા નિવારી, તેના પ્રતિની તિરસ્કારબુદ્ધિ વાચકના મનમાં થતી અટકાવી ઉન્નતી, ઊંડી માનબુદ્ધિ, અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે મહાભારતની શકુન્તલા લોલુપ, મોહવશ, અને કંઇક ધૃષ્ટ પણ છે, જો કે તેનું વર્તન પ્રસંગોચિત છે ખરૂં; પરંતુ નાટકની શકુન્તલા વિનીતહૃદયી, કોમલ સ્વભાવવાળી અને સ્રીસહજ લજ્જાથી યુક્ત છતાં આત્મસંમાનથી સંપૂર્ણ અન્વિત છે. જેમ સર્વ રીતે મૂળ ઇતિવૃત્ત, દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાની સ્વાભાવિક માનુષી વૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, તેમ નાટકમાં પણ તેમની માનુષી વૃત્તિઓની સ્વાભાવિકતા જાળવવા ઉપરાંત પાત્રોનું પાત્રત્વ ઉન્નત અને આદર્શભૂત થયલું છે. અને એ જ એની ખુબી છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરરામચરિતમાં ભવભૂતિએ પંચવટીના તપોરણ્યમાં રામચંદ્ર અને સીતાના અપ્રકટ મિલનનો પ્રસંગ નવો જ કલ્પ્યો છે. એજીવસતી સીતાને અરણ્યમાં કાઢી મૂક્યા પછી રામચંદ્ર સાથે તેનું મળવું થયલું નથી જ. છતાં દૈવી શક્તિઓની સહાયથી સીતાને અદૃશ્ય રાખી રામચંદ્ર અને સીતાના અગાધ પ્રેમનો, સીતાની અલૌકિક પતિભક્તિ અને રામના કોમલ અને સ્નિગ્ધ પત્નીસ્નેહનો રસભર પરિચય કરાવ્યો છે.

આથી એ સમજાશે કે આખ્યાનને સર્વાંગસુંદર અને રસભર કરવા કવિ ભલે નવનવા સાનુકૂલ કથાપ્રસંગો કલ્પે કે મૂળમાં ઘટતા ફેરફારો કરે, પણ તે પ્રસંગો અનુગુણ અને ઉચિત હોવા જોઇએ, સંસાર અને નીતિબ્યવ-

હારના આદર્શ આલેખનારા હોવા જોઇએ અને કોઈ રીતે રસક્ષતિ કરનારા ન હોવા જોઇએ, એટલું જ નહીં પણ પાત્રની પાત્રતાને ઉન્નત અને મૂળ પ્રસંગને વિશેષ સુંદર અને ભાવમય કરનારા હોવા જોઇએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલનાની, ઉપર કરેલી સમાલોચનાથી એ જણાશે કે, પ્રેમાનંદે પ્રકૃત અદ્ભુત રસને પોષનારાં નવનવાં કથાંતરો યોજ્યાં છે અને મૂળના વૃત્તમાં પણ ઘણાક ફેરફારો કર્યા છે; અને એમ કરતાં ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અંશમાં તેનો પ્રયાસ સફલ થયો છે અને છઠ્ઠામાં સામાન્ય રીતે મર્યાદાસર છે; પરંતુ સાતમા અંશનો, દ્રૌપદી પાસે કૃષ્ણને નિર્વંશતાનો શાપ દેવડાવવાની યોજનાનો પ્રસંગ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અને આકર્ષક લાગશે, પણ તે ચમત્કારિક કે રસિક લાગતો નથી; અને પાંચ પતિને ત્યાગી બાવા સાથે નાશી જવાની સતી દ્રૌપદીની તત્પરતાનો અને તેના, આર્ય સંસારને સંબોધી તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્ગારોનો પ્રસંગ તો બેશક અનીતિકર, અનુચિત અને રસભંગ કરનારો છે. જ્યારે કાલિદાસ દુષ્યન્તની કામાંધતા આદિ તેમ જ શકુન્તલાના લોલુપતા આદિ દુર્ગુણોને નિવારનારાં રસયુક્ત કથાંતરો યોજે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ એવા દુર્ગુણોને બઢાવનારાં કથાંતરોને ઉચિત લેખે છે. આ પણ તેના જમાનાની લોકરુચિનું એક પ્રતિબિંબ નહીં તો બીજું શું કહેવાય?

પાત્રયોજના

કાવ્યરચનાનું બીજું તત્ત્વ—પાત્રયોજના પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કેવું છે, તેનો વિચાર કરતાં, જેને પાત્રનિર્વહણ, (sustenance of character) એટલે કે આદિથી અંત સુધી પાત્રની પાત્રતાનો એકસરખો ટકાવ કહે છે, તે યોગ્ય રીતે થયેલું જણાતું નથી. અદ્ભુતરસની નિષ્પત્તિની અને તેના પોષણ અર્થે વસ્તુસંકલનાની ખીલવણી ઉપર પ્રેમાનંદે જેટલું ધ્યાન આપ્યું છે તેટલું પાત્ર-યોજના ઉપર આપ્યું નથી.' તેમ અલૌકિકત્વના પ્રપટાથી અદ્ભુત રસને ચમત્કારિક રીતે બઢાવવાનું

ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેમની પ્રતીતિની અગત્ય

તેને સુઝ્યું નથી, એટલે પામર પાત્રત્વ ઉપર જ તેનું લક્ષ ચોંટ્યું રહ્યું છે; એ સ્પષ્ટ છે. નહીં તો મૂળ કથામાં ઉચ્ચ પાત્રત્વને ટેકવે એવા અનેક રસોત્પાદક અંશો તેની દૃષ્ટિ આગળ હોવા છતાં સરી ગયલા દેખાય છે, તે સરી જાત જ નહીં. તેણે ભૂતકાલનાં ઐતિહાસિક અને કંઈક અમાનુષિક પરંતુ પ્રસિદ્ધ પાત્રોને વર્ત્તમાનકાલના માનુષભાવવાળાં પાત્રો રૂપે નિરૂપવાના પ્રયાસને જેટલો મહત્વનો ગણ્યો છે, તેટલાં તેમની કુલીનતા, વાસ્તવિક પાત્રતા અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને મહત્વનાં ગણ્યાં નથી. તેણે જો તેમની ભૂતકાલની ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેમના કાલના વાતાવરણ સાથે, વર્ત્તમાનકાલમાં તેમને સંક્રાંત કરતાં તેમની વર્ત્તમાન કાલનેય યોગ્ય ઉચ્ચ ભૂમિકા અને તેને અનુસરતા વાતાવરણનો પણ સમન્વય કર્યો હોત, તો તેનાં નાયકનાયિકા આદિ મુખ્ય પાત્રોમાં સત્પાત્રતાની જે સંકરતા, વિરસતા અને વિસંવાદ જણાય છે, તે જણાત નહી. તેણે (પ્રેમાનન્દે) "મહાભારતાદિનાં ભવ્ય પાત્રોને ગુજરાતનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો કરી મૂકર્યાં છે" અને "આપણાં હમેશનાં સહવાસીઓ અને સગાંવહાલાં જેવાં કરી દીધાં છે,[1]" તેથી પ્રેમાનંદનો દોષ કાઢવામાં આવે છે, એમ કહેવું, એ પ્રેમાનંદની પાત્રયોજનાનો દોષ કાઢનારા પક્ષને, તેની દલીલ સાંભળ્યા શિવાય, બેશક ઘોર અન્યાય કરવા જેવું છે. તેણે "અતિ દૂર દૂર થયલા પ્રાચીન સમયને વર્ત્તમાન કરી આપ્યો" અને "વેદનાં રહસ્યોના ભંડારો સામાન્ય શ્રોતાઓને મન શૂન્ય જેવાં હોવાથી, એ ભંડારોની રસભર ઝાંખી મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથોના નિસ્તાર દ્વારા કરા[1]", તે માટે તે બેશક પ્રશંસાને પાત્ર છે, ગુર્જર પ્રજા તે માટે તેનો પૂરો આભારી પણ છે, અને તે માટે તેનો દોષ કોઇ કાઢતુંયે નથી; પરંતુ એક કાલનાં ભવ્ય પાત્રને તેના જ કાલની પ્રસંગઘટના અને તેના જ કાલના વાતાવરણની છાયા સાથે અન્ય કાલમાં સંક્રાન્ત કરવામાં આવે ત્યારે, જે વિશિષ્ટ ગુણ, શક્તિ, અને લક્ષણને લીધે

૧- જુઓ "વસન્ત" સંવત ૧૯૬૮ નું પરાક્રમની પ્રસાદીના અવલોકનમાં રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવની ટીકા આ લેખકને તેઓ સાથે થયલી વાર્તાચિતને તેમાં પ્રકારાન્તરે સ્થાન મળેલું છે.

તે પાત્રની પાત્રતા, વિશિષ્ટ પ્રતીતિ લોકમાં પરાપૂર્વથી બંધાતી આવી હોય, તે વિશિષ્ટ ગુણ, તે વિશિષ્ટ શક્તિ અને તે વિશિષ્ટ લક્ષણના સંબંધમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારાં અને એના અંગની તેમની વિશિષ્ટ પ્રતીતિનું, રે, તેના 'સ્વ'નું ખંડન કરનારાં, વિરુદ્ધ ગુણ, શક્તિ, અને લક્ષણ તેનામાં હોવાનું વર્ણવવું, એ વર્ણનકારનો અક્ષમ્ય દોષ છે, એની કોઈ રસજ્ઞ ના પાડી શકે એમ છે? દાખલા તરીકે,—સત્યપાલન માટે પત્ની અને પુત્રને પણ વેચનારા રાજા હરિશ્ચંદ્રને ઘડીભર માત્ર વચનમાં પણ સત્યથી ચળેલો વર્ણવવામાં આવે, અથવા તો એકપત્નીવ્રત રામચંદ્રને ક્ષણભર અનેક સ્ત્રી પ્રતિ મોહગ્રસ્ત થયલા દર્શાવવામાં આવે, ભયંકર પરાક્રમી ભીમને કાયરતાને વશ થયલો ચીતરવામાં આવે, તો તે ગમે તેટલું વર્તમાન માનવ સંસારમાં સહજ હોય, છતાં સર્વથા અઘટિત જ છે શું વર્તમાન માનવ સંસારમાં ભૂતકાળનાં ઐતિહાસિક દૈવી પાત્રોને "આપણા હમ્મેશનાં સહવાસી અને સમોવડીયાં જેવાં કરવા" સારૂ તેમનામાં ન હોય, સંભવિત ન હોય તેવી પામરતા અને નિર્બળતા દાખલ કરવાની અગત્ય આવશ્યક છે. શું પામરતા અને નિર્બળતા સિવાય બીજાં કોઈ તત્ત્વોથી એ પાત્રોને વિશેષ સહવાસી અને સમોવડીયાં જેવાં ચીતરી શકાય એમ નથી.

આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં જણાશે જ કે ભૂતકાળની દ્રૌપદી સતી તરીકેની પ્રતીતિ તેના વિશિષ્ટ પતિવત્સલ ગુણને લીધે લોકમાં બંધાયલી છે તેને, હાલના પ્રસંગ દ્વારા જનસમાજને પરિચિત કરાવતાં, વર્તમાન કાલના વ્યવહાર આચરતી દ્રૌપદી તરીકે રજુ કરતાં, લગ્નસંબંધને કુટિલ ગણી તિરસ્કારાતી, પામર સ્ત્રી તરીકે વર્ણવવામાં આવે તો તે બેશક અક્ષમ્ય દોષ ગણાય જ. આવા પ્રકારની છૂટ નિરંકુશ હોઇને લોકનાં નીતિબંધનો અને સંસારમર્યાદાઓનો વિચ્છેદ કરનારી જ ગણાય. સુભદ્રાહરણના છેલ્લા અંકમાં કવિએ દ્રૌપદીને, કર્મથી નહીં પણ વચનથી તો તે બેશક કુટિલ હોવાનું ભાન શ્રોતાને કરાવ્યું છે. આમાં કેટલાક દ્રૌપદીનું અંતઃકરણ ભાવો અર્જુન હોવાનું જાણતું હતું, એટલે તેનું બાહ્ય વર્તન તેની પ્રેરણા રૂપ હોવાનું

કહી, તેના આ નિંદ્ય વર્તાવનો બચાવ કરે છે. પરંતુ એવો અર્ધદગ્ધ બચાવ તો સાચો અને શ્રદ્ધેય ગણી શકાય જ નહીં.

પાત્રાલેખનમાં આવા પ્રકારનું વિપરીત નવીનકરણ થતું અટકાવવા કાવ્યશાસ્ત્રમાં આવો અડગ નિયમ સ્થાપેલો છે કે, विनेयानां प्रतीतिप्रच्छना न जायते तादृग्वर्णनीयम् ॥ (ધ્વન્યાલોક) પાત્રની પ્રતીતિનું ખંડન ન થાય, એવી રીતે વર્ણનશૈલી યોજવી, એટલે કે ઐતિહાસિક પાત્રની તાદૃશ પાત્રતા (identity of character) અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ અને પ્રતીતિની વિચારસંગતિ (association of ideas) એ રસપૂર્વક અને યોગ્ય કલાવિધાનથી જળવાઈ રહેવાં જ જોઇએ; અને તે પાત્રનાં વચનો કે આચરણોથી સામાને તેના સંબંધમાં વિરુદ્ધ બોધ થવો ન જોઇએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં આ નિયમનું પ્રેમાનંદે (બે સ્થળે તો અચૂક) ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેને લીધે જ રસક્ષતિ થવા ઉપરાંત કેટલેક અંશે અનીતિને પણ અવકાશ મળે છે. જો તેણે આવો એક સમાન પ્રસંગ કલ્પી, તેને અનુકૂલ પાત્રો કલ્પ્યાં હોત અને આવી જ રીતે તેમને ચીતરી તેમના પામર મનુષ્યત્વને વર્ણવ્યું હોત તો તેમાં તે દોષપાત્ર ન ઠરતાં ઉલટો યથાર્થત્વના નિરૂપક' 'realistic writer' ની કીર્તિ ખાટી શક્યો હત. પરંતુ ઐતિહાસિક અને સંમાન્ય પાત્રોની પ્રતીતિનું ખંડન કીધાથી તે ટીકાને પાત્ર લેખાય છે. પ્રેમાનંદનો એક ટીકાકાર, આ લેખક આવા વિશદ આશયથી તેના પાત્રનિરૂપણના દોષ બતાવે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થશે.

સુભદ્રાની ઉચ્ચ સંસ્કારિતાનો ક્ષય.

પ્રેમાનંદે, નાયિકા, રાજકુંવરી સુભદ્રાને, જેની જાત, કુલ કે શીલથી પોતે તદ્દન અજાણી હતી, એવા બાવાના રૂપમાત્રથી મોહાંધ થયલી, અને અલબત્ત માતાની સંમતિથી અને ભાઈ કૃષ્ણની અનુકૂલ સહાયથી તેની સાથે નાશી જવાને તત્પર થયલી એક આધુનિક છોકરી જેવી આલેખી છે. અહીં કવિનો ઉદ્દેશ

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतं ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥

એ, પામરકન્યા અને સ્ત્રીજનને યોગ્ય નિયમ, અબાધિત રીતે સર્વ સ્ત્રીજનને લાગુ પાડવાનો હશે, એમ જણાય છે; કારણ તેણે જેમ કન્યા સુભદ્રાને આ નિયમને વશ આલેખી છે, તેમ ઉત્તમ ગૃહિણી સતી દ્રૌપદીને પણ એવી જ, રે, સુભદ્રાથી પણ વધુ અધમ ચીતરી છે! સુભદ્રા કુલીન અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી, યુદ્ધાદિની રચનામાં પારંગત અને શૌર્યાદિ વીરોચિત ગુણવાળા પતિની કામનાવાળી, રસોલ્લાસવાળી, રાજકુંવરી છે, એ વાત કવિના લક્ષમાંથી બહાર જ રહી ગઈ છે; રે, તેણે સુભદ્રાના આ વિશિષ્ટ ગુણને વિસાર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ બળરામ આદિ સાથે યુદ્ધ મચવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા છતાં તેના આ લક્ષણની સ્પષ્ટતર પ્રતીતિ કરાવી નથી આથી પ્રસ્તુત આખ્યાનની સુભદ્રા તે મહાભારતની સુભદ્રા નથી, એવી પ્રતીતિ શ્રોતાને થયા વિના રહેતી નથી. તેણે શૃંગાર અને વીર એ બે રસોના ઉત્કર્ષક અને ઉલ્લાસમય તત્ત્વોને એળે જવા દીધાં છે તેની સુભદ્રા યાદવ રાજકુંવરી ન લાગતાં ગરાસિયાની દીકરીનો જ ભાસ સર્વ રીતે આપે છે. દૂતીકાર્ય માટે તેને દૂતી પણ મળતી નથી, પરંતુ પોતે જ પ્રિયતમ અર્જુન સાથે સંકેત કરવા એકલવાઈ રાત્રે બહાર પડે છે. વળી તે બુદ્ધિની પણ બાદલી લાગે છે

હરણના પ્રસંગમાં બલાત્કારે રાજકન્યાને ઉપાડી જવી, એ શૂરવીર-તાનું લક્ષણ ગણાય છે, એટલે કન્યાના પ્રેમસ્ફુરણના સ્પષ્ટ નિર્દેશની ઝાઝી અગત્ય રહેતી નથી, એ વિચાર પ્રેમાનન્દને કદાચ આવ્યો હશે. પરંતુ મહાભારતમાં રાજગૃહમાં અર્જુનના નિવાસ દ્વારા અને તેનાં પરાક્રમોની કથાના પ્રસાર દ્વારા સુભદ્રાનો અનુરાગ અર્જુનમાં દૃઢતાથી બંધાયાનું અને રુક્મિણી આદિ હોંસીલી ભાભીઓની સહાનુભૂતિથી તેમ જ માતા તથા કૃષ્ણની સંમતિથી હરણ થવા અગાઉ ગાંધર્વ વિવાહથી જોડાયાનું પણ સ્પષ્ટ કથન છે. ઉચ્ચ કુળવાળી રાજકુંવરીને માટે એ જ માર્ગ વિશેષ

યોગ્ય છે. છતાં પ્રેમાનંદે આ, વિશેષ રસોત્પાદક અને નાયિકાની ઉચ્ચ ભૂમિકાને યોગ્ય, પ્રશસ્ત માર્ગ લીધો નથી. બેશક આ માર્ગ તેની દૃષ્ટિ બહાર નથી; કારણ દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રાને મહેણાં રૂપે તે કહેવડાવે છે કે,

"પણ સંન્યાસી જોગીને મોહી તેમાં શું ઠીકું ખરું?
જોગી અતીતને વરી અબળા રૂપ રૂડે વાન રે.
પણ આદવને બુદ્ધિ ક્યાંથી? હીનમત શું લહે જ્ઞાન રે!
જો રાજ હોયે પૂર્વનાં તો ચાતુરી જાણો તમો,
જેને તેને વરતાં હીંડો, જોગી તારે મન ગમ્યો.
....
તું'માં એવું જ્ઞાન ક્યાંથી? જે ચતુર પુરુષને ઓળખે
જોગી સાથે ઉઠી ગઇ તું, જો વિમાસી મન વિષે.
(૧૬૦૦—૦૮, કડવું ૩૦)

આથી જણાશે કે कन्या वरयते रूपं એ નિયમ પામર કન્યાને જ ઉચિત હોવાનું અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી કુલીન રાજકુંવરીને ઉચિત નહીં હોવાનું કવિને પોતાને લાગ્યું છે; છતાં પોતે સિદ્ધ કરવા ધારેલા, પામર અને રાજન્ય મનુષ્યત્વ દાખવવાના નિયમની અતિધૂનમાં તે નાયિકાની સત્પાત્રતાનું ખરૂં મૂલ્ય આંકી શક્યો નથી જ.

તેણે આ જ ધૂનમાં, સ્વયંવરમાં અર્જુનને વરેલી, શૌર્યપ્રેમી દ્રૌપદી કરતાં મોહાંધ 'ગોવાલણી' સુભદ્રા વધુ અધમ નથી,

દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા. અને તે પણ કેવળ રૂપથી મોહાંધ થાય, અને પતિવનને રમતમાં તિલાંજલિ આપે એવી પામર સ્ત્રી છે, એમ બતાવવા દ્રૌપદીને પણ કેવી પામર અવસ્થાએ ઉતારી પાડી છે, એ દ્રૌપદી અને બાવા(અર્જુન)ના પ્રસંગથી જણાશે. આ સંબંધમાં તે પ્રસંગનો બાવાનો અને દ્રૌપદીનો નીચેનો સંવાદ વિચારવા જેવો છેઃ—

બાવોઃ— હું જાગતા મનની વાત જાણું, તારે પંચ ભરતાર છે,
તેને ઉવેખતાં મહારાણી! ખરે પાપ અપાર છે
કયને ઉવેખીએ તો ભૂમિ જાય રસાતાળ રે"

દ્રૌપદી કહેઃ "બાવાજી ! એ સર્વ આળપંપાળ રે"
મૃત્યુ લોકમાં મારું મિથ્યા, અદન ગતિ સંસારની--
રહેંટમાળ કૂપ મધ્યે ભરે, ઢળે વારેવારની,
મારું મન તો સર્વથા બાવાજી ! તમ ચરણે વસ્યું
પંચ કંથને પરહરી, તમારી સેવામાં ધસ્યું

* * *

દ્રૌપદી કહે કંથ પાંચે પરહર્યા મેં જાણજો.
પાપપુણ્ય બ્રાહ્મણ તણાં વિશ્વાસ મનમાં આણજો.

(૧૬૭૩-૮૬. કડવું ૩૦)

લગ્નસંબંધને 'આળપંપાળ' અને 'પાપપુણ્ય'ને બ્રાહ્મણના મુખનાં ખાલી વચનો ગણવાના આવા અધમ ઉદ્‌ગારો સતી અને પતિ સાથે અતિ કષ્ટિદાયી અનેકાનેક સંકટો સહેનારી દ્રૌપદી કાઢે અને પાંચે કંથને પરહરવા અને પ્રાણ તજવા તત્પર થાય, એ બેશક તેની ભૂતકાળની સતીત્વની પાત્રતાની પ્રતીતિને સમૂળ ખંડનારું વર્ણન જ ગણાય. આ વર્ણન અર્જુન દ્રૌપદીને અધમ સ્ત્રીની કક્ષામાં મૂકનારું હોઇને સર્વથા અનુચિત અને ત્યાજ્ય છે.

વળી ક્યાં મહાભારતની કરેલ, શિયળ જોખમાય એવા દારુણ અને અતિ અસહ્ય અનેકાનેક પ્રસંગોમાં પણ પતિ પ્રતિના પ્રીતિ-રતિભાવ, તેમ જ પરમ પૂજ્યભાવને લેશ માત્ર પણ નહીં ત્યજનારી, વિચારશીલ, દ્રૌપદી અને ક્યાં સુભદ્રાહરણની ક્રોધાળુ, અવિચારી, દાસીએ સપત્નીના ચાપના ભયથી ભમાવેલી, વ્હેમાવેલી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનને શાપ દેવા તત્પર થયલી દ્રૌપદી ! તે કાલમાં કંઈ ક્ષત્રિયાદિને એકપત્નીવ્રતનું નિબંધન ન હતું, એટલે સપત્નીવાળા સંસારથી દ્રૌપદી કાંઈ અપરિચિત ન હતી. તેમ તેના પતિ અર્જુન અને ભીમ પણ કોઇ અન્ય સ્ત્રીઓ પરણ્યા ન હતા એમ ન હતું. તો પછી તે આમ પોતે જાણે છેક જ એવા સપત્નીના સંસારથી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનના સ્વભાવ આદિથી તદ્દન અપરિચિત જ હોય, તેમ સાધુ પતિ અને નિર્દોષ સત્પનીને એકાએક

શાપ દેઇ, સતીત્વ દાખવવા તત્પર થાય, કે 'ભગિની ભ્રાતની પ્રીતિ' વ.ળા, 'અડી ઓપટી વેળાએ' સહાય કરનાર, 'સર્વાંતર્યામી' કૃષ્ણને "મારા સરખું તારે ઉજ્યું હોજો કટક" એવા શાપથી સતીત્વનો પરચો એકદમ ઉઘેડાઈ બતાવી દે, એ પણ ઘણું અસ્વાભાવિક છે, જો કે, તે સામાન્ય શ્રોતાઓને આપાતતઃ આકર્ષક અને ઉચિત લાગે ખરૂં.

આ રીતે પ્રેમાનંદે નિરૂપેલી કૃષ્ણની પાત્રતા પણ કેટલેક અંશે દોષ-પાત્ર છે. જેને 'સર્વાંતર્યામી', 'વિશ્વાધાર' આદિ કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા ઉપમાઓથી યુક્ત, પરમપૂજ્ય ભગવંત આલેખવામાં આવે, જેના વડે તેના આશ્રિત જનોની કે મિત્રા-દિની સંસારપ્રવૃત્તિ યથાસાંગ ચાલતી વર્ણવવામાં આવે, તેની જ પાસે 'સહોદર' બેનનો વંશ રાજ્યપાટ ટકાવવા સારૂ દ્રૌપદીના વંશના ઉચ્છે-દની નીચ યુક્તિ અજમાવરાવે, એ બેશક માણભટીઆ કવિની, નહિ કે 'હરિગુણ ગાવા'નો બોધ કરનાર કવિની ચતુરાઇ છે. તે જ પ્રમાણે હરેક નાના તેમ મોટા પ્રસંગે મોટા લાઘ બનરાગને કેવળ મૂર્ખો જ બનાવી ઠોબીશા પાડતા કૃષ્ણને ચીતરવામાં આવે, એ પણ પાત્રતાની કંઇક ક્ષતિ ગણાય.

અર્જુનની પાત્રતાનું નિર્વહણ પણ જો કે દોષમુક્ત નથી, અને તે સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવુ ઘણું છે, પરંતુ તેની પ્રતીતિ સંબંધમાં તે વિપ-રીત ભાવને પોષતુ નથી, એટલે વિસ્તારના ભયથી, તેના ઉંડાણમાં ઉત-રવા અપેક્ષા નથી રહેતી. છતાં એટલું તો કહેવું પડશે જ, મહાભારતના ધીરોદાત્ત, શૌર્યમૂર્તિ ધનંજયને પ્રેમાનંદે પૂર બહારમાં ખીલવ્યો નથી, એ-ટલું જ નહી પણ રસોલ્લાસનો ભોગ આપ્યો છે.

રસનિષ્પત્તિ.

હવે કાવ્યરચનાના ત્રીજા તત્ત્વ-રસનિષ્પતિ-સંબંધમાં કવિ પ્રેમાનંદે કેવું નિર્વહણ કર્યું છે, તે જોઇશું તો જણાશે કે, પોતાના જમાનાના લો-કની રસવૃત્તિને સંતોષે એવાં વિવિધ આખ્યાનો બાંધવામાં પ્રેમાનંદ એક્કો

દ્રૌપદી કહે: "બાવાજી ! એ સર્વ આળપંપાળ
મૃત્યુ લોકમાં માર્ગ મિથ્યા, ગહન ગવિ સં
રહેંટમાળ કૂપ મધ્યે ભરે, ઠલે વારોવારની,
મારૂં મન તો સર્વથા બાવાજી ! વમ ચર્ણે વસ
પંચ કંથને પરહરી, તમારી સેવામાં પસું

*　　　　*　　　　*

દ્રૌપદી કહે કંથ પાંચે પરહર્યા મેં જાણજો.
પાપપુણ્ય બ્રાહ્મણ વચ્ચે વિશ્વાસ મનમાં આ

(૧૬૭૩-૮૬

લગ્નસંબંધને 'આળપંપાળ' અને 'પાપપુણ્ય'ને ખ
ખાલી વચનો ગણવાના આવા અધમ ઉદ્ગારો સતી
અતિ કષ્ટદાયી અનેકાનેક સંકટો સહેનારી દ્રૌપદી કાઢે
પરહરવા અને પ્રાણ તજવા તત્પર થાય, એ બેશક તેની
ત્વની પાત્રતાની પ્રતીતિને સમૂળી ખંડનારૂં વર્ણન જ ગણ
અર્જુન દ્રૌપદીને અધમ સ્ત્રીની કક્ષામાં મૂકનારૂં હોઇને
અને ત્યાજ્ય છે.

વળી ક્યાં મહાભારતની ઠરેલ, શિયળ જોખમાય
અતિ અસહ્ય અનેકાનેક પ્રસંગોમાં પણ પતિ પ્રતિના પ્રી
મ જ પ્રેમ પૂજ્યભાવને લેશ માત્ર પણ નહીં તજનારી,
પદી અને ક્યાં સુભદ્રાહરણની ક્રોધાળુ, અવિચારી, દાસીએ
પના ભયથી ભમાવેલી, વ્હેમાવેલી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ
દેવા તત્પર થયલી દ્રૌપદી ! તે કાલમાં કંઈ ક્ષત્રિયાદિને
નિર્બંધન ન હતું, એટલે સપત્નીવાળા સંસારથી દ્રૌપદી કાંઈ
હતી. તેમ તેના પતિ અર્જુન અને ભીમ પણ કાંઇ અન્ય
ણ્યા ન હતા એમ ન હતું. તો પછી તે આમ પોતે જાણે
સપત્નીના સંસારથી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનના
તદ્દન અપરિચિત જ હોય, તેમ સાધુ પતિ અને નિર્દોષ સત્

ની ખૂબી સર્વાંગે દાખ
પરંતુ જનમનરંજ
ગોઝલાનો અને દન્ત
શો છે કે ઘણી વેળા
તે તે દોવાઈ જાય છે
ની કથા જે તે સાદા
વા હનચાલ જાય છે.
મંજનની કથાના નમુના
પ્રસાખ્યાન, માંધાતાખ્
નથી છતાં એકંદરે રસ
સાહિત્યમાં, પ્રેમાનંદ
રસ પ્રધાનપણે, શૃંગાર
ણ તેથીયે ઓછું અંશે
ચમત્કારી, વચનસિદ્ધિ
ત્રિભનેજની સર્વોત્
રસના ઉદ્દીપક તરિ
થી આલેખ્યા છે, જે
પાતરમણીય ભાવો પં
રસ સામાન્ય કક્ષાને
તાપશાલી પ્રભાવક પાત્રો
શ્રોતાઓનું આત્મ
ભુત રસ તે જમાની
અંશે છે, છતાં તેનું તે
આનીતો શૃંગારસ વર્ણ

વવામાં તેણે કૃપણતા અને સંકોચશીલતા દાખવી છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. બલરામના મુખથી પોતાની પ્રેમમૂર્તિના નામનું શ્રવણ થતાં સુભદ્રા જ અર્જુનના રતિભાવનું ઉદ્દીપન, તેમ જ રાજપુત્રની મનોહર રચનાથી તે ભાવની વૃદ્ધિ, સુભદ્રાને જોતાં જ તેનો ચિત્તવિભ્રમ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી, સુભદ્રાનો અર્જુસ્પર્શ થતાં બાવાનું રોમાંચ, તેનાં નેત્રોનું સમીલન, મુખવર્ણવિકાર, રાજવથી ભોજનની નિરસતા, ચિત્તવિભ્રમ, સુભદ્રાની પ્રાપ્તિ માટે એકતાનતા, એવા એવા સાત્વિક ભાવોનું અર્જુનમાં પ્રકટીકરણ; અર્જુનના તેજના અંબારભર્યા રૂપથી સુભદ્રાનો પ્રેમ, અને તેની જોડે નીકળી જવાનો અડગ નિશ્ચય, અર્જુનને મેળવવાની તાલાવેલી અને તેની અવિરત લગતી, તનમનાટ અને થનથનાટ, ઓસરજ લજ્જા અને માનના ત્યાગપૂર્વક અભિસારિકા પેરે તેની મઠીએ જવાનાં વલખાં, તેમ જ બાવાને પણ તેના ચિન્તનમાં જ મનમગ્ન થતાં નિદ્રાત્યાગ અને આત્મભાનનું વિસ્મરણ, સુભદ્રાના ભણકારા આદિ વ્યંજક ચિત્રો ખરેખર પ્રેમાનંદની રસાભિવ્યંજનશક્તિનાં ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંતો છે. છતાં ક્યાં નળાખ્યાનની (કડવું ૧૧-૧૬) દમયંતીના સૌન્દર્ય અને અલંકારોની વર્ણનછટા ? ક્યાં ઓખાહરણના રૂપ અને ઓઢકવની (ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવા ૧૦-૧૨) છટા ? અને ક્યાં સુભદ્રાના સૌન્દર્ય અને અલંકારોના વર્ણનની છટા ? માત્ર ક્યાં ચન્દ્ર અને ક્યાં ખદ્યોત ! એટલું જ કહેવું પડશે. છતાંયે એકંદરે ચિત્રો આલેખવાની શક્તિ ગુર્જર કવિઓમાં તો, પ્રેમાનંદના જ બાપની છે, એમ કહેવું પડશે.

વીરરસ તેણે પોતાના જમાનાના લોકને રૂચે એવી તદ્દન પ્રકૃત શૈલીમાં આલેખ્યો છે. એટલે શ્રોતાઓના મુખમાંથી જો કે તે વાહવાહના ઉદ્‌ગારો કઢાવે અને હાકોટા પાડી ઉછાળા મરાવે તેવો વર્ણવાયો નથી, પરંતુ તેમાં રસાભાસ થતો નથી, તેટલે અંશે તેનું વર્ણન પ્રશસ્ત છે. તેમ તે પ્રકૃત રસ નહીં પણ આનુષંગિક રસ હોવાથી કવિએ તેના આલેખનમાં પોતાની શક્તિ ઓજસ્વી અંશે દાખવી નથી, એ પણ કંઇક ઉચિત છે.

આ ઉપરાંત સુભદ્રાહરણમાં વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય અને રૌદ્ર રસ-પણ ચમકારા છે, પરંતુ તે ખાસ મહત્ત્વના નથી.

ઉપરની સમીક્ષાથી પ્રેમાનંદની બુદ્ધિશક્તિ, કાવ્યકલા, સંસ્કારિતા આદિ ઉચ્ચ લક્ષણોનો ક્યાસ બાંધી શકાશે

ઉપસંહાર.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કાવ્યનાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોનું નિર્વહણ કેવુંક થયેલું તે જણાય છે. તેની એકંદર સમીક્ષા કરતાં, તે પ્રેમાનંદની વિદ્વદ્‌ભોગ્ય ઉચ્ચ કૃતિઓમાં નહીં, પણ લોકભોગ્ય સામાન્ય કૃતિઓમાં ઉચું સ્થાન પામે એવું છે. જો તેણે ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક અસંભવિત અને રસભંગ કરનારી અનુચિત ઘટના જમાવી ન હત, અને અર્જુનનો યુધિષ્ઠિરાદિના સમાધાન છતાં વનવાસનો નિશ્ચય, ઉલૂપિ સહ લગ્નસમયે બ્રહ્મચર્યભંગ સંબંધમાં અર્જુનનો સંકોચ, ગિરનાર અને દ્વારકાના ઉપવનનું વર્ણન, અર્જુન અને સુભદ્રાની વિરહાવસ્થા, ઉત્સવપ્રસંગનું યાદવોના જમાનાનું વર્ણન, સુભદ્રાની શૌર્યભરી રણસાધના. અને સુભદ્રા અને દ્રોપદીનો સૌમ્યસંવાદ

પ્રેમાનંદકૃત.

સુભદ્રાહરણ.

કડવું ૧ લું.

રાગ કેદારો.

મંગળાચરણ.

શ્રી ગણપતિ અને ગુરૂરાય, સ્તવૂં સુત ગિરિજાય,
વિઘ્નહરણ વાણી જડે તમ વડે રે.
હંસવાહિની ! સરસ્વતિ ! દેવી ! ટાળો દુર્મતિ;
ગૂઢ મતિ ઇચ્છું માતા તમ વડે રે.

ઢાળ.

તમ વડે ઇચ્છું માતા ! માહારી, કરો મુજને સાર,
દીન જાણી, દયા આણી, મને ઊતારો પાર.
હંસવાહિની ! હસિતવદની ! આદ્ય તારૂં સ્મરણ;
શુદ્ધ કૃપા સરસ્વતિ ! કરજો કહું સુભદ્રાહરણ.

---

૧ પ્રા. કા. પ્રત ૨ માં "શ્રી ગુરૂ ગુણપતિના ગુણ ગાય, સ્તવન કરૂં ગિરિજાપતિ રાય; વિદ્યાવાણી તમથી જડે રે." ૩. પ્રા. કા. મારી દુર્મતિ. ૪. પ્રા કા. પ્રત ૨ માં "ઇચ્છું છું માતા મૂઢમતિ, તમો લાડ લડાવો રે" ૫ પ્રા. કા. ૧: મૂઢપણું તમ વડે ટળશે. ૫-૬ પ્રા. કા. ૨ જી પ્રતિમાં "તમ વડે ઇચ્છું, છું માતા મારી, (તે) કરો મુજને સાર; દીન જાણી દયા આણી (મુજને) આપો એ આધાર." સાર ફા. કરજોય. આણી ફા. આણજો. મને ફા૦ રંક છોરૂં તાહારો: રહેજો રૂડયા માંહે. ૭. હસિતવ.ની પ્રા. કા. પ્રત ૨ જી માં—"હસિત હસ્વિદની" (હરિ=ચંદ્ર) ૮ પ્રા. કા. ૧ લી અને ૨ જી: કરો તો.

પૂર્વ પ્રસંગનું કથન.

મહાભારતને આદિ પર્વ છે, પાંડવનાં ચરિત્ર;
શ્રોતા ! શુદ્ધ મનસા સાંભળો, દેહ થાય પવિત્ર. ૧૦
રાય જનમેજયે યજ્ઞ કર્યો, વર્યા ત્યાં દ્વિજરાય;
રાયને હત્યા અષ્ટાદશ લાગી, આવી વળગી કાય.
મહારાજાએ મન વિમાસ્યું: 'આ તો થયો અધર્મ;
દ્વિજહત્યા મારે શિર બેઠી, એ છૂટીએ કયાં કર્મ ?'
એવું વિચારી, સરવને પૂછતો; પાપ ગયાની પેર; ૧૫
વૈશંપાયન ઋષિ આવ્યા, એવે જનમેજય ઘેર;
પરિક્ષિતપુત્રે પાગ પખાળી, આપ્યું પવિત્રાસન,
અર્ઘ્યપાદ્યે પૂજા કરી, બોલ્યા ભૂપ વચનઃ
"મહામુનિ ! મેં માઠું કીધું, હણ્યા બ્રહ્મ ઋષિરાય,
પાપ માઠું સર્વે નાસે તેવો કરો ઉપાય." ૨૦
જનમેજય વચન સુણી, ઋષિ વદે તેણી વારઃ
"મહાભારત સાંભળતાં રાજા ! ઊતરશો ભવપાર.
વેદવ્યાસની વાણી ઉત્તમ, જેનાં પર્વ અઢાર,
તે તુજને સંભળાવું મહિપતિ ! જે સ્થપ્ણ ઉદ્ધાર.
પ્રથમ આદિ પર્વ કથા છે વંશાવલિ વિસ્તાર, ૨૫
સોમ–સૂર્યવંશી રાજા, વર્ણવ્યા વિવિધ કાર.
તુજ પૂર્વજ પાંડવ જે પ્રકટ્યા, કૌરવનો પરિવાર;
પ્રથમ કથા તાં કહી વિસ્તારી, રાય!(ત)ને સભા મોઝાર.

---

૯ ફા. પેહેલું આદ પરવ છે. ૧૦. મનસા પ્રા. કા. ૧–૨ મને. દેહ ફા. પવીત્ર થાએ પીંડ પવીત્ર. ૧૧ આ લીટી ફા. માં પછી છે. ૧૨. પ્રા. કા. રાય. લાગી ફા. બેઠી. ૧૪. વિમાસ્યૂં પ્રા. કા. વીચાર્યું. છુટીએ પ્રા કા. છુટીશ હું. ૧૫ પ્રા. કા. પૂછે. ૧૬. ઋષિ આવ્યા પ્રા. કા. આવીયા. પ્રા. કા. જનમેજયને. ૧૭. ફા શુભ આસન. ૧૯. હણ્યા. પ્રા. કા. માર્યા બ્રહ્મર્ષિરાય. ૨૩. જેનાં ફા. જે છે. ૨૪. યાપે. પ્રા. કા. ૨૧ ૧ માં: "તે કહું તમને ઉદ્ધાર" પ્રા કા. ૧: આપે તુજ. ૨૮. કહી–પ્રા.

(પછી) સઘલા કૌરવે તુજ પૂર્વજને, લાક્ષાગૃહમાં બાળ્યા;
તાંહાં સ્થકી ભગવંતે રાખ્યા, ભક્ત માટે પ્રતિપાલ્યા.　　　૩૦
શણગે નાઠા, નદી ઊતરી, ગયા ધરમ રાજન.
કુંતા માતા, નકુલ, સહદેવ, સાથે ભીમ અર્જુન.
પછી હિડંબ દૈત્યને વન હણીને, વરી હેડંબા નાર,
પછી બક રાક્ષસને નીપાત્યો, સાર કદી મોરાર.

એમ કરતાં દ્રુપદ રાજાના, સ્વયંવરની સૂણી ભાળ,　　　૩૫
ધૌમ્ય સંગાથે પાંડવ ચાલ્યા, મળ્યા અનેક ભૂપાળ.
શ્રી કૃષ્ણ દેવની કૃપા સ્થકી ત્યાં, મત્સ્ય વેધ્યો અર્જુન,
પાંચે બાંધવ વર્યા દ્રૌપદી, કુંતા માતવચન.
પહેરામણી ઘણી કરી દ્રુપદે, હર્ખ્યો કુટુંબપરિવાર;

પાંડવ પ્રકટ થઇને આવ્યા હસ્તિનાપુર મોઝાર.　　　૪૦
પછી કૃષ્ણદેવ પાંડવ કને આવ્યા, રાય ધૃતરાષ્ટ્ર સમજાવ્યા,
ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ અપાવ્યું, તતક્ષણ તાં સહુ આવ્યા.
પછી અર્જુન વન ચાલ્યા, સમર્યા અશરણશરણ,
વનમાં વનિતા ત્રણ વરીને, કીધું સુભદ્રાહરણ."

કા. પ્રત ૨: "કહુ." પણ ભૂતકાળમાં તે કથા કહ્યાનું જણીતું હોવાથી અયુક્ત છે. પ્રા. કા. તે રાય-તાંહાં 'રાયને' એવો પાઠ છે. પરંતુ વૈશંપાયનજી જન્મેજયને આ કથા કહેતા હોવાથી ત્રીજા પુરુષ રૂપે તેને કહે, એ વ્યાકરણના નિયમઅનુસાર યુક્ત નથી. તેથી 'રાય! (ત)ને' એવો પાઠ હોવો જોઇએ. લેખનદોષથી (ત) ગયાનો સંભવ છે, એટલે ઉપર પાઠ કલ્પ્યો છે. ૩૦ પ્રા. કા. "ભક્ત ભગવંતના તે માટે, ત્યાંથી પ્રભુએ પાળ્યા." ૩૨ પ્રા. કા. "પછી ત્યાંથી મહાવનમાં ગયા યુધિષ્ઠિર." ૩૪-૩૫ પ્રા. કા. "પછી પ્રાક્રમ બહુ કીધાં, પ્રતાપ વાધ્યો અનંત; કૌરવે કપટ ઘણું કીધું પણ, રાખ્યા શ્રી ભગવંત. ૩૬ પ્રા. કા. "કન્યા દ્રૌપદી વરવા અર્થે ત્યાં ગયા ભૂપાળ." ૩૭ કૃપા પ્રા. કા. દયા. ૩૮ બાંધવ પ્રા. કા. ૧ લી પાંડવ. ૩૯ પ્રા. કા દ્રુપદ. ૪૧-૨ પ્રા. કા. ૧-૨ માનથી. ૪૩ પ્રા. કા. ફરી વન ગયા આરાધવા ૪૪ ત્રણ પ્રા. કા ચાર.

પ્રસ્તુત પ્રસંગ સંબંધી જનમેજયનો પ્રશ્ન.

વૈશંપાયનનાં વચન સાંભળી, રાય જનમેજય પૂછે: ૪૫
"સુભદ્રાનું હરણ હવું તે ? કહોની કારણ શું છે ?
રામકૃષ્ણની ભગિની કહાવે, જાદવ સરખા સહાય,
ત્યાં જઈ હરણ કરે કેમ અર્જુન ! મુજ મન સંદેહ થાય !
તે કથા કહો વિસ્તારી, આદ અંત મહિમાય,
પરાક્રમ સુણવા પૂર્વજ કેરું, મુજ મન છે ઇચ્છાય." ૫૦

વલણ.

ઇચ્છા છે મન અતિ ઘણી, એમ કહી, લાગ્યો ચરણ રે;
વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ વર્ણવું, એ સુભદ્રાનું હરણ રે.



પ્રા. કા. કહ્યું. વનમાં૦ પ્રા કા. "વનમાં વરીઆ ત્યાર પછી"; પ્રા. કા. ૨: "વનમાં વરીઆ ત્યાર પછી". ૪૬ પ્રા. કા. કેમ હરણ કહો તે મુજ૦ પ્રા. કા. એ આશ્ચર્ય થાય. સંદેહ પ્રા કા ૨: વિસ્મય.વલણ–ફા. ઉપરો. પર વદે૦ ફા. વદે વિપ્ર વલ્લભ પ્રભુવી. ૫૩. ઉત્તમ ફા. એથ ૫૭ થી ૬૨ ને બદલે પ્રા. કા.માં–"જ્ય પાંડવ વરીઆ દ્રૌપદી, પછી પુરમાં આવ્યા; નવ નગરલોક સર્વે આનંદ્યા, મુક્તાકુસુમ વધાવ્યા. નિજ ધામે જઇ બેઠા બાંધવ, તે પાંચાળી ન્યાય; અંતરીક્ષથી એવે આકાશમાર્ગે આવીઆ ઋષિ ત્યાંય." ૬૩–૬૬ પ્રા. કા. ની પંક્તિઓ છે તેને બદલે ફા માં વધારો :

પૂજા કરીને આસન આપ્યું હૈડે હરખ ન માએ,
દ્રુપદ સુતાને શીશે લગાડી, માનુભાવને પાએ.
તેણે સમે નારદ એમ ઓચરે, ધરમપુત્ર સુણ વાત.
તમે પાંચ વચે વીનતા એક રાખી નીરી(ખે) પામશો પ્રા(પા)ત.
વલતા રાએ જુધીષ્ટર બોલા, આણી ગન્યાન વીવેક,
અમો પાંચ બાંતનું સાંભળજો રૂખીજી, (મન) સદા થીર છે એક.
રાએ તણાં એવાં વચન સાંભળીને, બોલ્યા મન ઓલ્યાશ (ઉલ્લાસ)
એક ઉપદેશ તુજને કહું રાજા, પુરાતન અ(ઇ)તીહાસ;

કડવું ૨ જું

રાગ કેદારો.

દ્રૌપદી સાથે રહેવા સંબંધી નિયમ અને પ્રતિજ્ઞા.

ઋષિ વૈશંપાયન ઊચરે, રાય જનમેજય શ્રવણ ધરે:
"સૌથી ઉત્તમ પ્રશ્ન મને પૂછીયૂં રે."

ઢાળ

ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યૂં તેં રાજા ! તેનો કહૂં મહિમાય ૫૫
પરાક્રમ તુજ પૂર્વજનાં સાંભળતાં, પાપી પાવન થાય.

આગે શંધ(સુંદ) ઉપશંધ (સુંદ), બેઅ હુતા તેણે તપ માંડ્યા જઈ વંન;
ઉગ્ર તપ દેખી આ(બ્ર)જ આવા, માગો વછ(સ) વરદાન.
વચન સુણીને બ્રં(બ્ર)ह्माने वेगे, ततक्षेण लागा चरणे,
સ્તુતી કરી માગા વર બેહુએ, અમ્યો કોઇથી ન પામું મરણ.
બ્રંમા કહે રે જે જંનમ્યો પ્રાણી, હાસે તેહેન્યો નાશ,
એ કારણ રૂદે માંહાં ધરીને માગો વર ઓલ્યાશ.
પછે ભ્રાત બેહુએ વીચાર કરીને ધાતાશું બોલા ક્ષેવ,
અમ્યો ભ્રાત માંહો માંહાં વઢી મરૈ, અન્યથી નહી અશ્વ(અવશ્ય) મેવ.
એ વર મુજને આપો પીતાજી, અશતુ કહી ચાલ્યાં બ્રહ્માએ.
પછે ભ્રાત બેહુ આવ્યા શવ(સ્વ)સ્થાને, રૂદે માંહે હરખ ન માએ.
ત્રીલોક મધે શુ(સુર)નર રાજા મુની દૂખી કરી શરત પ્રાણી.
દેવે શરવે રાવ કરી બ્રંહ્માને તારે ધાતા બોલ્યા વાંણી:
તેજ તમારૂં આપો અમને આજ કરૂં એક કાજ;
તારે તેજ સરવ દેવે મળીને આપું, કન્યા પ્રગટી એણુ સુઆર.
ત્રીલોકમાં તેહેનું નામ જ પરઠૂં, સુંદર મુખ શોભાલ
કર શંમપુટ કરી કંન્યા બોલી, બ્રહંમાશું તતકાલ.
મુજને જે કાજે પ્રગટ કરી,. તે કારણ કોહો નીરધાર;
બ્રહંમા કેહે: બ્રહ્મલોક માંહાં વીષે, શંધ ઉપશંધ બેહુના કાર.

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવ આવ્યા, કુંતા-દ્રૌપદી સાથ,
લોક હસ્તીનાપુર કેરા, આવી વસ્યા સાક્ષાત.
મુગતાફલ કુસુમે વધાવ્યા, પ્રજાએ ધર્મરાજન;
ભ્રાત ચારે રહે સેવા વિષે, સદા થઈ સાવધાન. १०
પ્રજા સરવને પ્રેમે પાળે, યુધિષ્ઠિર રાજન,
દિવસ કેટલે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા નારદજી ભગવાન.

બન્ધો ભ્રાત જે બળીઆ કહીએ, ત્રીલોકના દમનાર,
તું તાંહાં જઇને મોહો ઉપજાવે જેમ તેમ થાએ એ નરધન.
ત્રીલોક માંહાં પછે તાંહાંથી પરવરી આનંદ આણી મંન;
શંધ ને ઉપશંધ બેહુ પ્રગયા રમે જાંહાં વંન,
ત્રીલોક માંહાં આવી રહી જેનું વીજલડી સુખ ધામ,
શંધ ઉપશંધ તેહને બેહુને દેખતાં, શમલ પ્રગટો કામ.
પછે બેહુ જણાએ ગ્રહો જઇને ત્રીલોતમાનો પાંણ;
તે અન્યોઅન વઢેતા હવા, બેહુ ભ્રાંત માંહો માંહ વાણ.
ત્યારે શંધ કેહે છે ઉપશંધને સાંભલ કહુ શત ઉપાએ,
મેં એ વરી, અલગો રેહે પાપી, એ ધરે તહારી માએ.
ઉપશંધ વળતો એમ વદે રે : તું ભ્રાત સાંભલ રે સોએ;
પ્રથમ શ(સ)હી મેં એને વરી, તારે પુત્રી સ્થાનકે હોએ.
શ્રી મુખ બન્ધો જણુ ઉચરે, રાએ જુધીષ્ટર અવધાર :
બેહુ ન મુકે તે શુંન્દરી, પછે માંડું જુધ અપાર.
ગદાજુધ કરતા હવા તે શુભટ વીર વીક્ષાત,
શંગ્રાંમ રણ શમલ્યો કરીને તે ઉભે પામ્યા પાત.
દુદલી વાગાં દેવનાં શુખ પામ્યા શુરેશ;
માટે પાંચમાં વીનતાં થકી શરવથા થાશે કલેશ.
નારદ તણું એવાં વાએક શુણીને બોલ્યા જુધીષ્ટર રાએ;
તમો સ્વામી અમ પ્રતે કેહો તો કરૂં શદા ઉપાએ.
પછે નારદ કેહે જો મન ગમે તો કહુ એક જ પેર;

નારદજીએ કથા કહી'દ્રુપદતનયાની લાંય,
પરસ્પર પછી·અવધિ કરીને~રહ્યા તે ઘર માંય.
કોઈ·કોઈના ઘરમાં નવ આવે, પ્રતિજ્ઞા કરી એહ; ૬૫
બ્રહ્મચર્ય ધરી, વનફુલ પહેરી, વન બાર વર્ષ'રહે તેહ.

બે માસ દ્વાદશ દિન દ્રૂપતી એક એક રાખો ઘેર.
એમ અનુક્રમે પાંચે જણાં ભોગવે દ્રુપતી જે નાર;
અવધ વીત્યાં દ્રુપતી કણે કોણે નવ જાવૂં નીરધાર.
પંચાલીને વારા વીસા કો જાશો એકો દંન,
તે બાર વરશ જૈ વેઠશે રે માહાં ભયાંનક વંન.
એવી પરઠંણુ કરીને નારદ તાંહાંથી પલીઆ.
પછે રાજા કરે રાજ્ન જુધીષ્ટર ધરંમ મારગે બલીઆ.
એ કથા રહી એટલે સાંભલો જંનમેજે રાએ;
રાજ કરે તાંહાં જુધીષ્ટર આનંદ અંગ ન માએ.

ઉથલ્યો.

આનંદ અંગ ન માએ રે અને પ્રજા પાલે મહીપતી;
શાહાસ્ત્ર પુરાણુ ને હરી કથા વલી ભજે શ્રી લક્ષ્મી પ્રતી.

કડવું ૨.

શ્રી રાગ મારૂ.

વેશંપાએને રૂષી એણી પેરે બોલ્યા શુણુ જનમેજે રાએ
કહું જશ હરીનાં વાહાલાનો શુણુતાં પાતીક જાએ.

(આટલું લાંબું ઉમેરણુ અલબત્ત મહાભારતના મૂળ કથાક્રમને અનુસરીને દ્રૌપદી સાથેના પાંચે ભાઇઓના સહગમનની પ્રતિજ્ઞાનો વિશેષ સ્ફોટ કરે છે, પરંતુ તેના વર્ણનમાં કંઈ રસ કે અલંકારાદિની કે વાણી છટાની ખુબી જણાતી જ નથી, તેમ માપમાં પણ કાંઇ પ્રમાણુ જ રહ્યું નથી. પ્રેમાનંદનું મૂલ્ય પોતાને. નામે. દૈત્યપ. અધ્ય. કૃતાં. મિત્ર વત્સલે. રસ્તે. જાતું આ ઉમેરણુ ટાયલા જેવું કરેલું છે.)

અર્જુનનો પ્રતિજ્ઞાભંગ.

પરથમ વારો ત્રકવીર તણો, ધર્મરાય સુજાણ;
મધ્ય નિશાએ દ્વિજ એક આવ્યો, કરતો મહા ભુંબાણ.
" ધાઓ, ધાઓ રે " ઋષિજી બોલે રાજદ્વારે કરે સોરઃ
" મુજ મઢ સ્થકી ધેનુ લઈને હમણાં જાય છે ચોર." ૭૦
અર્જુને શ્રવણે સાંભળ્યો મહામુનિનો સાદ.
" ઋષિની રક્ષા કરવા જાણે, ચોર કરે ઉપાધ."
અર્જુને ત્યાં આયુધ જોયાં, (તો તે) અંતઃપુર મોઝાર;
યુધિષ્ઠિરના ગૃહ વિષે રહ્યાં, કરવો કવણ પ્રકાર ?"
દ્વાદશ વર્ષ વન મનમાં ઈચ્છી, શસ્ત્ર લઈને ધાયો, ૭૫
દડબડ દોટડી કાઢી રાજા, જઈ ચોર કર સાહ્યો.
તસ્કર મારી, ધેનુ લીધી, ઋષિને જઈ આપી;
પારથ મન પસ્તાયો પછીથીઃ "અંગ અવિદ્યા વ્યાપી.
" ભલું બ્રાહ્મણનું કાર્ય કર્યું છે ક્ષત્રિય ધર્મવિભાગી."
એવું કહી વન જાવા અર્થે સર્વની આજ્ઞા માગી. ૮૦

---

૬૬ ફા. તણો છે. ૬૭ પ્રા. કા. ભુમરાણ. ૬૮ ફા. બોલ્યા. પ્રા. કા. કરતો. ૭૨ ફા. કરે છે ઉતપાત. ૭૩ પ્રા. કા. હવે કરવો કેણ ૭૯ થી ૮૦ ને બદલે ફા. નો વધારોઃ

પછે વીપ્ર પ્રતે અરજુન કહે રે ધીરજ ધરો ગુરુદેવ;
કાલે ગૈ તમને આણી આપાશ, શત વચન તોહાં એવ.
વડ ભ્રાત તણે ઘેર શેહે(શ)સ્ત્ર માહારાં છે જતાં મુજને હાંણ,
દ્વાદશ વરશ ભોગવવાં પડશે, રૂખી મનિો શકી નીરવાંણ.
ત્યારે વીપ્ર એહવું શાંભળીને આણંદ માંડુ અંનંત;
ઔ શાહે કરતાં વીલંબ કરે નર ધરે તુજને એ મત.
દ્વીજ તણું એવું વાખેક શાંભળીને પછી વીમાંશું મન માંહે;
ચખે (ચક્ષુએ) વસ્ત્ર વીટી નર જે, આવો નુ(નૃ)પના ઘર માંહે.
આભ્ર મઢી કપીધ્વજ તતકાલ આવો બાહાર;

વનમાં પ્રયાણ અને બે સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન.

પછી આજ્ઞા લેઇ વન વિષે સહી ચાલિયા અરજુન,
વિપ્ર અનેક ભલા મારગમાં, સાથે લીધા તતક્ષણ.
ભગવત કેરૂં સ્મરણ કરીને ભગતાં ધરિઆં કાય,
વન ફરતા ને તીર્થ કરતા, સાથે ઋષિસમવાય.
એ પ્રકારે બહુ તીર્થ કીધાં, દાન અપરિમિત સાર. ૮૫
ભવિષ્ય પદાર્થે અરજુનને વરી ઉલુપી નાર,
ચિત્રાંગદાનૂં પાણીગ્રહણ કીધૂં, અતિ રૂડૂં મન ભાવ્યા.
શેષ નાગને શ્વશુર કરીને, મણિપુર માંહી આવ્યા,

પછે રથ ચડી ધાઓ તદા, એક હેલાં માત્ર મોઝાર.
પારથનો શબ્દ શ્રવણે સાંભળતાં, જાણે ગડગડો આકાશ;
શુ(સુ)રભી તજી તશકર ગયા, મન શંમમ ધરતા ત્રાશ.
ને ધેનુ લઇને શમરપી, હવે પધારો રૂખી દેવ,
ધેનુ લઇને પાછો વળ્યો વીપ્ર તાંહાં તતખેવ.
રૂખીએ આશરવાદ દીધો તુજને હજો રંણકલ્યાંણ;
પાએ લાગીને અરજુન આવ્યો, ધરમ કને નીરવાણ.
કર શમપુટ કરીને આજ્ઞા માગી વન જાવા અરજુન,
વદે જુધીષ્ટર ગૌપ્રકાર જે દોશ નહી અરજુન.
ત્યારે પારથ કહે નારદનું વાએક કેમ ઉવેખું શાર;
ત્યારે રાએ કેહે કુશલ જઇ આવો, આપણે ગ્રેહે દુવાર.

ઉપરની પ્રા. કા ની પંક્તિઓને બદલે આ વધારો કેવળ કવિત્વહીન છે, એટલું જ નહીં પણ નરવીર અર્જુનની કાયરતા દર્શાવી તેના શૌર્યને ઝાંખું પાડે છે.

૮૧-૮૨ ને બદલે પ્રા. કા.: "પછી પાર્થ વનમાં ચાલ્યા, હર્ષ ધરીને મંન; ઋષિ મળ્યા હરિને વાટમાં, સાથે બહુ ઋષિજન." ૮૩ પ્રા. કા.–સાથે છે ઋષિરાય. ૮૫ દાન૦–પ્રા. કા. પૃથ્વીનો કાઢયો પાર. ૮૬ પ્રા. કા. ભવિષ્ય પદાર્થ વન વિષેથી, વનિતા વરીઆ સાર. ૮૭ થી ૮૮ ને બાદલે પ્રા. કા.–" પંચતીર્થની

બભ્રુવાહન સુત પ્રકટ્યો, પારથ થકી અવશ્યમેવ,
આજ્ઞા માગી સૌ થકી, ચાલ્યા પંચકૂપ ભણી એવ. ૯૦
શાપ થકી ગ્રાહ મૂકાવી, પંચકૂપની જેહ,
સુંદર રૂપ ધરી સહુ ચાલી, સ્વર્ગ વિષે તિહાં તેહ.
પારથે પછી તીર્થ બહુ કીધાં, પ્રથવીમાં જે હોય,
અવધિ વનની થઈ પરિપૂરણ, વેળા દ્વિજ સરવ કોય.
આપ આપણે આશ્રમ આવ્યા, દેતા આશીર્વચન. ૯૫
તવ પ્રભાસ તીરથ વિષે આવ્યો, કુંત્યા કેરો તન;
કપિધ્વજે અવગાહન કરીને સમરયા જગજીવનઃ
તમ કૃપાએ તીરથ સહુ નાહ્યો, આપો મુજ દરશન.

વલણ.

આપો મુજ દરશન પ્રભુ ! તેં લાડ પાળ્યાં અમ તણાં રે,
કર જોડી અર્જુન સ્તુતિ કરે, ભક્તવત્સલ બિરદ વહે ઘણાં રે. ૧૦૦



કડવું ૩ જું.

રાગ સામેરી.

કૃષ્ણ અને અરજુનનું મિલન.

વૈશંપાયન વાણી વદે, સુણ જનમેજય રાય !
પારથ સ્મરણ કરે પ્રભુનું. મનસા શુદ્ધ વન માંય.

આઠ ઉદ્ધારી, ચોક સમૂળો કાપ્યો; ઉલૂપીશું ચિત્રાગદા વરીને એક પુત્ર ત્યાં આપ્યો શેષ નાગને શ્વસુર કરીને ત્યાંથી થયા વિદાય; તેર વર્ષ મારે વનમાં રહેવું, એ કહીને જાય. આઠ ઉદ્ધારી, ત્યાં ફરી આવ્યા વળી ગયા મણિપુર મોઝાર ૮૯ તેને પ્રા. કા. ત્યાં દર્પ દયો રાજદ્વાર. ૯૦ થકી પ્રા. કા. અર્જુન તેણી વાર. ૯૧-૨ પ્રા. કા. મા પ્રકારાન્તરે ઉપર આવી ગઇ છે. ૯૬થી ૧૦૦-૪ પ્રા કા. માંઃ—"વળી તીર્થ અપરિમિત કર્યાં, કાઢયો પૃથ્વીનો ભાર, વર્ષ વનમાં થયાં પૂરણ, કરી પ્રતિજ્ઞા જેહ. વિદાય કીધા ઋષિમાત્રને, જે સાથે હુતા તેહ. આપ આપના

હર્ષે હરિનું સ્મરણું કરતાં, ચતુર્ભુજ ત્યાં આવ્યા;
અર્જુને અવિનાશી દીઠા, મનમાં મોહન ભાવ્યા.
અન્યો અન્ય મળ્યા અતિ હર્ષે, દેતા આલિંગન; ૧૦૫
કર જોડી કરી પ્રદક્ષિણા, માયા ધરી અર્જુન.
તે સમે શ્રી કૃષ્ણ પૂછેઃ "સુણ પાંડુકુમાર !
ઇન્દ્રપ્રસ્થથી કેમ આવ્યા? કહો મુજને વિસ્તાર."
અર્જુને ત્યાં અથ ઇતિ વારતા, કહી સરવે વિસ્તારીઃ
"વળી જગના મનની વાત જાણો, પ્રીછો શ્રી મોરારી." ૧૧૦
એમ કહીને સ્તુતિ કીધી પાર્થે વારંવાર.
સત્ય વચન સૂણી અર્જુન કેરું, મન રીઝયા વિશ્વાધાર.

ગિરિનાર ઉપર કૃષ્ણ અને અર્જુનનું આગમન.

પછી તિહાંથી સંચર્યા અર્જુન ને વિશ્વાધાર
પ્રભાસપાટણ આવિયા જિહાં સરસ્વતી છે સાર.
તિહાં થકી પ્રભુ પરવર્યા, તીર્થ કરી જદુરાય, ૧૧૫

આશ્રમ ગયા, અર્જુને દઇ આશિર્વાદ. શુભ વચન ઋષિનાં સાંભળી, હરખ્યા મન આલ્હાદ. અર્જુનના મનમાં ઉપજ્યું છે, કૃષ્ણ મળ્યાનો કોડઃ દ્વાદશ વર્ષ રહ્યા વન પૂરણ, કૃપા શ્રી રણછોડ. નારાયણનું દર્શન કરવા અર્જુન દ્વારકા જાયઃ વૈશપાયન વાણી વદે તું સુણ જમમેજય રાય ! વલણ. સુણ જનમેજય રાય ! તું પાર્થ વનવાસ પુરણ થયો રે; પછી દ્વારકા વિષે અર્જુન કૃષ્ણ મળવા ગયો રે. ૧૦૫ કા. પરસ્પરે મલીઆ મોહન દેતા આલીંઘન. ૧૦૬ માયા પ્રા. કા. ભાવ. ૧૦૭ થી ૧૧૦ ને બદલે પ્રા. કા માં આ પંક્તિઓ છે—કુશલ 'વાર્તા અર્જુનને, પૂછતા પર બ્રહ્મઃ "બાર વરસ વનવાસ રહીને શાં કર્યાં તેં કર્મ ?" પછી પાર્થ વદે વળતા જુગ્મ જોડી હાથઃ "જગતના મનની વાત જાણો, સ્વામી શ્રી જદુનાથ ! તમારી કૃપાથી પ્રભુજી ! મેં તીર્થ કીધાં જાણ; અવતાર સાર્થક થયો મારો, સાંભળો શારંગપાણ !" ૧૧૦ પ્રા. કા. અપરમપાર. ૧૧૨ મન રીઝયા-પ્રા. કા. હરખ્યા. ૧૧૩ વિશ્વાધાર પ્રા. કા. અવિનાશ. ૧૧૪ આવિયા પ્રા. કા. વિષે આવી. જિહાં૦ પ્રા. કર્યો સરસ્વતીનિવાસ. ૧૧૫ પ્રા. કા. પર વર્યા. ૧૧૬ પ્રા. કા. ગઢ ભણી તે જાય. ૧૧૭ તે૦ પ્રા. કા.

અર્જુનને તીર્થ કરાવવા ગિરિનાર ભણી તે જાય.
તે તીર્થે અવગાહન કીધું પાર્થિવું ભગવાન.
પછી દામોદર કુંડ માંહી વળી કીધાં શુભ સ્નાન.
અર્જુનની અવધિ થઈ પૂરણ તે સ્થળે નિરધાર;
તીર્થ સર્વે થયાં પરિપૂરણ, વહી ગયાં વર્ષ જ બાર. ૧૨૦

સુભદ્રાના વિવાહ સંબંધી કૃષ્ણની યુક્તિ.

પ્રકટ થાવા પાર્થે મન વિમાસિયું તે ઠામ.
કૃષ્ણ કહેઃ "એક વર્ષે રહો આવી અમારે ગામ."
ભગવંતના મન વિષે છેઃ "ભગિની સુભદ્રાય;
અર્જુનને તે વરે સહી, તો કારજ શુભ થાય.
વિવાહ કર્યાનું મન પ્રભુનું પણ નવ જાણે અર્જુન. ૧૨૫

પછી અર્જુન કૃષ્ણ સંચર્યા આવિયા સ્વસ્થાન.
વાટે જાતાં પાર્થ પ્રત્યે વદે જગદાધારઃ
"અર્જુન ! એક કહું તે કરજો તમો ત્યાં નિરધાર,
"અવધૂત રૂપ, અતીત થઈ, રહેજો નગર મોઝાર.
"સાવધ થઈ ભેખ રચવો", શીખ દે મોરાર. ૧૩૦

"રખે કો આગળ જાત પ્રકાશો, લોક માનશે ત્યાંના,
"અવધૂત રૂપ ધરી તાપસનું તમે રહેજો ત્યાં છાના.
કાંઈ કારજ તમારૂં થાશે," એમ વદે શ્રી નાથ.

ત્યાં સઘ તીર્થ કર્યાં રહી. ૧૧૮ પ્રા. કા. દામોદર કુંડ વિષે જઈને કરવું. અર્જુને સ્નાન. ૧૨૦ પરિ૦ પ્રા. કા. ત્યાં પૂરાં. ૧૨૧ કા. પછે પ્રગટ થવા તે પારથ. ૧૨૨ વર્ષે ફા વાર. ફા. તમો અમારે. ૧૨૩ ફા. કૃષ્ણજીના. ૧૨૪ પ્રા. કા. અર્જુન તેને જો વરે તો. શુભ ફા. રૂડું. ૧૨૪–૫ ને બદલે પ્રા. કાઃ–શ્રી કૃષ્ણજીના મન વિષે વિવાહ કર્યાનું મન; અભિલાષ હરિને મન વસ્યો, તે ન જાણે અર્જુન. ૧૨૬ આવિયા૦ પ્રા. કા. ભગાને નિજ ધામ. ૧૨૭ વદે૦ પ્રા. કા. વદ્યા સુંદરશ્યામ. ૧૨૮ પ્રા. કા. અર્જુન એક કહું છું તુજને તે કરજો નિરધાર. ૧૨૯ અતીત પ્રા. કા. અતિથિ. ૧૩૦ આ પંક્તિ પ્રા. કા. મા નથી. ૧૩૧ પ્રા. કા. રખે વાત પ્રકાશ

અર્જુન મનમાં સમજિયાઃ "એ સુભદ્રાની વાત."
વાત કરતાં દ્વારિકામાં આવિયા જદુરાય.
અર્જુન કેરી આજ્ઞા માગી પ્રભુ મંદિરમાં જાય. ૧૩૫
ગામ પાદર રહ્યા પારથ ધરવા અતીતનું રૂપ,
વૈશંપાયન વાણી વદેઃ 'તું સુણ જનમેજય ભૂપ !'

વલણ.

ભૂપ ! સાંભળ એકચિત્તે પાર્થનાં પરાક્રમ બહુ રે,
ધનંજયે જે સ્વરૂપ લીધું, તે કથા માંડી કહું રે. ૧૪૦

કડવું ૪ થું.

અર્જુનનો અવધૂતવેષ.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વદેઃ શુણ જનમેજય રાજન ! રે,
પરિચ્છદ પુરમાં ગયા પછી, પાર્થ વિમાસે મન રેઃ
'હાવાં હું જાઉં સહી પુરી દ્વારિકા મોઝાર રે.'
સ્વરૂપ સુંદર ધર્યું તાપસ રાય ! તું અવિધાર રે,
અદ્‌ભુત જોગી બન્યા પારથ, સંન્યાસી, મહંત રે. ૧૪૫

કરતા. ૧૩૭-૪૦ એ પંક્તિઓ ફા. માં ૧ થી. ૧૩૬ ફા. મંદિર ગાંઢાં. ૧૩૭ પ્રા. કા. પ્રત ૨. "પાદર" "પધારી" પણ તે યુક્ત નથીઃ કારણ અર્જુન દ્વારકાની ભાગોળ-પરામાં નિવાસ કરે છે, એમ આગળ જણાશે ૧૪૧ ફા. માં કડવું ૪ થું એ વિભાગ અહીં નથી પણ ત્રીજું કડવું ચાલુ છે અને ૧૪૧ મી પંક્તિ એ નથી, તેમ આખા કડવામાં ઘણે સ્થળે 'રે' પૂરક પણ નથી. ૧૪૦ ગયા ફા. આવીયા. ૧૪૩ ફા. હાવે સ્વરૂપ સુન્દર 'મસ્તિ' સહુ-લોકને ન ઓળખે અંન. ૧૪૪ ફા. માં નથી. ૧૪૫ અદ્‌ભુત-ફા ને પ્રા. કા. પ્રત-૨."અવધૂત'

વિભૂતિ સર્વાંગ ચડાવી, સાધુશિરોમણિ સંત રે.
ભાવનાચંદન કર્યાં દ્વાદશ, તેજનો નહીં પાર રે,
જટા બાંધી, મસ્તકે, વીંટ્યૂ પીતાંમ્બર સાર રે.
ભગવાં વસ્ત્રની ગાંઠડી છે, વ્યાઘ્રામ્બર, ગજચરમ રે,
રૂદ્રાક્ષ જડી એક હેમમાળા અંગે સોહે પરમ' રે. ૧૫૦
પીતાંબરનો કાછ કાછિયો, માળા મેખળા સાથ રે,
ભસ્મગોળા, શંખ, ને ઝોળી, માહે મૂક્યા નાથ રે.
વળી વસ્તુ બીજી જોગી કને છે જોગમાર્ગની જેહ રે,
પોથી, પુસ્તક, મુદ્રિકા, કંકણુ ભરી ઝોળી તેહ રે.
હેમકડાં છે કર વિષે, કંઠે માદળીયાંનો હાર રે, ૧૫૫
વિશાળ છાતી, આંખ રાતી, અરૂણુ રંગાકાર રે
હેમ વસ્ત્ર એક જરકશી મસ્તક વીંટ્યૂં ચોફેર રે
કર્ણુ ઉપર મૂક્યો છોગો, રહી લટકતી જરીની સેર રે.
જટાએ માળા ભરાવી સૂત્રની તે હોય રે,
અમર સહુ અંતરિક્ષ રહીને અર્જુનનૂ કૌતુક જોય રે ૧૬૦
કર વિષે પીંછી ગ્રહીને બાવો તત્પર થાય રે,
શ્રી કૃષ્ણજીનૂ સ્મરણ કરીને કરવડો કર સાહ્ય રે
પાવડી ઉપર ચઢ્યા પારથ, હાથમાં છડી લાલ રે,
ત્રૈલોક્ય કેરૂ તેજ આવી રહ્યૂ પારથને ભાન રે,

પરંતુ વર્ણન અવલોકના અલૌકિક ભાન થતુ હોવાથી "'અદ્ભુત' પાઠ યોગ્ય છે ૧૪૮ 'વીંટ્યૂ' પ્રા. કા પ્રત ૨. 'વિદ્યુત' પણ તેથી વાક્યરચના દુર્ઘટ થાય છે અને અન્વય તાણીતુસીને બેસાડવો પડે છે ૧૫૦ જડી ફા. છે ૧૫૩ ફા કહે છે 'જોગી કને છે' પ્રા કા. ની પ્રત ૨" "ઝોળી માહી." ઉપરની પંક્તિમાં "ઝોળી માહ" એ શબ્દો હોવાથી પુનરૂક્તિ ટાળવા "જોગી કને" સુધાર્યા છે ૧૫૪ ભરી પ્રા કા ધર્યો ૧૫૬ અરૂણુ૦ ફા તે રંગ પાકાળ. ૧૫૮ પ્રા કા મૂક્યા છોગા જરકશ. ૧૫૯ પ્રા. કા જટામાં માળા ધારી સૂત્ર કેરી સોય રે ૧૬૧ પ્રા. કા પીંછા ધરીને ૧૬૨ ફા. કરડુઓ કર સાહીઓ રે. ૧૬૪ પ્રા કા ગ્રહી છડી કર લાલ રે.

અવધુત જોગી દેખીએ જાણે અનંગનો અવતાર રે; ૧૬૫
ત્રિપુણ્ડ, તિલક લલાટ ઝગે, અર્ધચંદ્રાકાર રે.

દ્વારિકાગમન, અને લોકકુતૂહલ.

દ્વારિકા ભણી સંચર્યા પાર્થ કુંતીતન રે.
સ્વરૂપ જોઈ એનીતનૂં, સહુ અમર કહે ધન્ય ધન્ય રે.
માણુ માણે ચાલે બાવો, ભરે હળવાં ડગ રે,
મનુષ્યના શા આશરા? તે દેખી મોહ્યા ખગ રે. ૧૭૦
ગોવાળીઆ ગઉ સહિત મોહ્યા, પશુ મોહ્યાં હાર રે,
બાવાજીનૂં સ્વરૂપ દેખી, રહ્યાં ચરતાં ચાર રે.
અર્જુન આવી ઉભા રહ્યા, નગર કેરે દ્વાર રે,
બાવાજીનૂં સ્વરૂપ દેખી, મોહ્યો સૌ સંસાર રે;
પ્રજા સહુ મનમાં વિમાસેઃ "કૈલાસનો એ ભૂપ રે! ૧૭૫
'શક્રે ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુએ સર્વથા ધરીયૂં રૂપ રે.'
જે આવે તે ઉભો રહે, બાવાનૂં કરે દર્શન રે.
નરનારી આવે વધાવે મુક્તાપુષ્પપર્જન્ય રે,
ચિત્રની પેરે સહુ કો જુએ, મુખે નવ બોલાય રેઃ
'ક્યાંથી આવ્યા? ક્યાં જશો?' એમ કોઇએ નવ પૂછાય રે. ૧૮૦

વલણ.

કોએ મુખ બોલાય નહીં, ત્યાં મળ્યા ઝાઝા લોક રે,
દર્શન કરવા બાવાજીનૂં પ્રજા ઊભી થોકે થોક રે.

---

૧૭૦ ખગ ફા. ખગ રે. ૧૭૬ ફા. કોઇ કહે એમ વીરનું સર્વથા ધરીઞ્ઞ દીસે રૂપ રે. વલણ અને ૧૮૦-૮૧ ફા. માં નથી, પણ કડવું અદ્દવાર્દ હોવાથી તેની જરૂર છે. ૧૮૨ હોદ્દોડી પ્રા. કા. માં નથી. ૧૮૩ પ્રા. કા. માં દરેક લીટીને છેડે 'રે' છે પણ

કડવું ૫ મું.

જોગીનો સત્કાર અને નિવાસનું નિમંત્રણ.

રાગ ગોડી રોહરી.

વૈશંપાયન વાણી વદે: જનમેજય ! અવિધાર,
પુરદ્વારે બાવોજી ઊભા, અતીત હુવા સાર.
પ્રજા સરવે જોવા મળી ઊભાં બાળક ને નરનાર, ૧૮૫

સર્વકો મોહ પામિયાં માનવ દ્વારિકા મોઝાર.
જેણે જોયા તે સરવે મોહ્યા, જાદવનો જે સાથ.
ચિત્રની પેરે સહુકો ઊભા રહ્યા જોડીને હાથ.
તેવામાં એક જાદવ આવ્યો, વૃદ્ધ તેની કાય,
તે તો કર જોડીને લાગ્યો બાવાજીને પાય. ૧૯૦

પ્રદક્ષિણા કરી, પગે લાગ્યો, હરખ ધરી મન સાથ,
સંન્યાસીએ સેવકને શિશ મેલ્યો અભયી હાથ.
પછી બાવાને સહુકો નમિયા. પરમેશ્વર રૂપ જાણી,
'સુખી રહો' 'સુખી રહો', બાપુ ! બાવો બોલે વાણી.
ચારે વરણ જઈ ચરણે લાગી, હરખ ધરીને મન. ૧૯૫

પરસ્પરે સહુ કરે વારતાઃ "ભાગ્ય આપણું ધન્ય."
કો કહે' 'એ જોગી જનમ થકી, કો કહે એ ક્ષત્રિય રૂપ.
અથવા અમર આવ્યો ભૂતલ એહવું ધરી સ્વરૂપ.

ફા. ત. પ્રતમાં નથી ૧૮૪ હુવા-પ્રા. કા. '"રૂપે." ૧૮૫ પ્રા. કા. પ્રજા સહુકો જોવા હળી. બાળક ફા. હૌક. ૧૮૭ સરવે-પ્રા. કા. 'સહુ'. જે ફા. સહુ ૧૮૮ 'નરૂ' -પ્રા. કા. 'જોઈ' ૧૮૯ થી ત. નો પાઠ ચાર છે. ૧૯૨ ત. પ્રા. કા. ફા. શિશ ઉપર પ્રા. કા. 'સંન્યાસીએ સેવક શિરપર અભયી મુકયો હાથ રે' ત. મેલ્યો હાથ. ૧૯૩ ત. નમ્યા છે ૧૯૪ બાપુ પ્રા. કા. ત્યાં બ વો જી બોલ્યા વાણી. ૧૯૫ ધરીને ત. કરીને. ૧૯૬ ત. ધન ધન આપણાં ભાગ્ય. ૧૯૭ 'ભૂતલ

વળતા વાણી બોલ્યા જાદવ, કર જોડીને ત્યાંયઃ
"કહો બાવાજી ! ક્યાં થકી આવ્યા ? (ક્યાં) જાવાની ઇચ્છાય ? ૨૦૦
કોણ અભિધાન બાવાજી ! તમ ? ક્યાં કહીએ સ્વસ્થાન ?
આ પૂરમાં કેમ કૃપા કીધી ? છમે કહીએ ભગવાન !"

અર્જુનની અભિલાષા અને દ્વારિકામાં પ્રવેશ.

મધુર સ્વરે બાવોજી બોલ્યાઃ "અતીતને શાં ધામ ?
અવધૂત, જોગી, કે સંન્યાસી, બાવાનું શું નામ ?
પ્રભાસપાટણ થકી હું આવ્યો, તીર્થ તણી ઇચ્છાય, ૨૦૫
સરવ તીરથ કરવાં પૃથ્વીનાં, એવું મુજ મન ચાય.
ગોમતીજીના સંગમ વિષે નાહાતાં સાંભળ્યું મેં નામ,
ઘણું ભાવિક પ્રજા અહીં છે, અતીતનો વિશ્રામ.
તે માટે હું આવ્યો આંહીં, રહેવા ચાતુર્માસ;
અભિલાષ મનમાં ઘણો છે, રહું ગોમતીજી પાસ. ૨૧૦
મઠ પુરી દ્વારિકા માંહે, કરી મઢી બંધન,
ચાર માસ રહેવાની ઇચ્છા." બાવો બોલ્યા વચન.

પ્રા. કા. ભૂતળ ધરીને એહતું રૂપ રે. ૧૯૯ ક્ષત્રિય રૂપ–પ્રા. કા. એ ભૂપ ૨૦૧ ફા. બાવાજીનું. પ્રા. કા. '(કોણ) અભિધાન શું બાવાજીનું ? ક્યાં કહો સ્વસ્થાન રે ?' પરંતુ જાદવોનો જ આ પ્રશ્ન હોવાથી અને બાવાજીને ઉદ્દેશીને જ આ લીટી બોલાયલી હોવાથી જા પુરૂષને ઉદ્દેશતો આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી, તેમ ૨૦૨ લીટીથી જણાય છે, કે પ્રશ્નપરંપરા ચાલુ જ છે, તેથી વચમાં બાવો પોતે નસ્પૃહતાથી ઉત્તર આપે છે એમ સમજી શકાય છે. ૨૦૨ કીધી ત. કરી. છમે૦–પ્રા કા. 'તે કહો શ્રી ભગવાન રે;' ફા. તે કહીએ ભગવાન. સ્વીકૃત પાઠ ચેષ્ટાથી પ્રત્યુત્તર ન આપવા વિનતિ કરતો હોવાથી જીજ્ઞાસાની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે, માટે તે વિશેષ યોગ્ય છે ૨૦૪ પ્રા.કા બાવાજીનું શું; ફા. માં નથી. ૨૦૬ તીરથ ત. તિરથ. કરવાં ફા ત. કરવાં. પ્રા.કા. પૃથવી પર. એવું૦ ફા સંજ્ઞા કહી ન જાયે. ૨૦૭ ફા. આહાં ગોમતી તીરથ નાહો તાંહાં, મેં સાંભળું નામ. નામ ત. મન. ૨૦૮ ઘણું૦ પ્રા.કા.પ્રત ૨: 'ધન્ય ભાવિક જળ છે અહીંનું'. 'જળ' ના કરતાં 'પ્રજા' પઠ વધુ સારો છે. ફા. અહીંની. ૨૦૯ ફા. આવ્યો છું હું તે માટે પ્રા.કા. 'એમ સાંભળી.' ૨૧૦ ફા. ગોમતીજીને. ૨૧૧ પ્ર.કા. મોટા મઠ. ફા. આશ્રમ.

એવી વાણી ભિળીને સહુ લોકો હરખ્યા મંનઃ
'એ સંન્યાસી પૂરમાં રહે, તો ભાગ્ય આપણું ધન્ય.'
"સુખે રહો પુરમાં બાવાજી ! સરવ તમારાં ધામ; ૨૧૫
અમ સેવકથી સેવા થાશે, તેય કરીશું સ્વામ !
ધન્ય ભાગ્ય દારામલીનૂં, (જ્યાં) તમે ધાર્યાં ચરણ,
તમારૂં દર્શન કરતાં થાશે પવિત્ર ચારે વરણ."
એવૂં કહીને ગયા તેડી, બાવો આગળ થાય;
લોક સરવ સાથે હીંડે , જાદવ માત્રનો સમવાય, ૨૨૦
સેવા માંહે સહુ સજ્જ રહે, મનમાં ભર્યા ઉમંગ;
દાસત્વ કરીને ચાલતા કો બાવાજીને સંગ.
સમગ્ર જાદવ છે સાથે આવ્યા નગર મોઝાર,
વાંકા વળી વળી લોક નગરનાં કરેછે સહુ નમસ્કાર;
જે જે શેરીએ ગયા જોગી, અવધુત, ચતુરસુજાણ, ૨૨૫
નમે માનવ માત્ર સહુ કોઃ–'બાવા ! નમો નારાયણ !'
એમ કરતાં તે આવિયા, જ્યાં જાદવનો નિવાસ,
અવધુત કેરૂં સ્વરૂપ જોઈ, પામ્યા મન ઉલ્લાસ.

વલણ.

ઉલ્લાસ સહુકો પામિયાં બાળક, વૃદ્ધ ને નર નાર રે,
વૈશંપાયન કહે જનમેજયનેઃ "બાવો રહ્યા નગર મોઝાર" રે. ૨૩૦

ઢીં૦–પ્રા. કા. ફા. "કર્યો છે બંધન." આગામી સંબંધથી જણાય છે, કે અર્જુન મઢી બંધાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય સૂચક હોવાથી વિશેષ ગ્રાહ્ય છે. ૨૧૩ પ્રા. કા. સહુ લોક. ૨૧૪ પ્રા. કા. આપણાં. ૨૧૫ ફા. આ સરવ. ૨૧૬ તે૦ પ્રા. કા. તેવું કરશું કામ. ૨૧૭ પ્રા. કા. પ્રભુ જ્યાં. ૨૨૦ જાદવ પ્રા. કા. 'જાદુ'. ૨૨૧ સહુ૦–પ્રા. કા. 'સહુ સજ્જ થયા.' સજ્જ રહે ફા. સજ્જનો. ૨૨૨ પ્રા. કા. બાવાજીની. ૨૨૪ પ્રા. કા. કરે. સહુ પ્રા. કા. બાવાને, ..વ. માં નથી. ૨૨૭ બાવા૦–પ્રા.કા. 'કહી, બાવા જય નારાયણ'૨૨૮ પ્રા કા. અવ-

કડવું ૧ હું.

અરજુનનો દ્વારકામાં લોકસત્કાર.

રાગ સારંગ.

વશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ સુણ જનમેજય રાયજી;
આવોજી પુર વિષે પધાર્યા, સેવા ઘણી ત્યાં થાયજી.
કોઈ એક જાદવ જળ જઈ લાવ્યા, કો લાવ્યા આસનજી;
કો પુષ્પ પરમ વિધિનાં લાવ્યા, કો લાવ્યા ચંદનજી,
જરકશી છે જાજમ તકિયા, ગલેચા પાથરતાજી; ૨૩૫
અવધુત જોગી બેઠા આસને, સેવક સેવા કરતાજી,
પૂજા અર્ચા સરવેએ કીધી, હર્ષ ધરીને મંનજી.
ઘણી સ્વાગતા કરી બાવાની, કરાવે ભોજંન જી;
ભોજન કરી બાવોજી ઉઠયા, આવ્યા ફરી આસનજી,
સંયુક્ત તાંબુલ બીડાં લાવ્યાઃ "આરોગીએ સ્વામીનજી ?" ૨૪૦
બાવોજી તાંબુલ આરોગે, હૈડે હરખ ન માયજીઃ
સમગ્ર સેવક છે સેવામાં, જાદવ જે કહેવાયેજી.
કર જોડી કો આગળ ઉભા, પાનપાત્ર કો સાહેજી,
શીતલ વાળા વીંઝણા કરીને, ઊભા નાંખે વાયજી;
પરસ્પરે સહુ કરે વારતાઃ 'ભાગ્ય આપણાં ધન્યજી, ૨૪૫
એ પરમ મુહુરત આવ્યા પૂરમાં જોગી જનજી.'

મૂતર્તું૨ હુ ૨૫. મન—પ્રા કા. 'અતિ' ૨૩૦ પ્રા. કા. માં 'વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે કથા બાલો રહેશે નગર મોઝાર રે; પ્રા. કા. પ્રત ૨ઃ 'વૈશંપાયન કહે કથા, હવે રહેશે નગર મોઝાર રે.' કડવું ૭ હું. રાગ ધંનાશી. ૨૩૨ વાણી ફા. એણી પેરે. ૨૩૩ જળ૦—ફા. પ્રા કા. 'જળ લઇ આવ્યા.' ૨૩૫ પ્રા. કા. જરકસીના. ગલેચા ફા. જલેચા. ૨૩૬ ફા. આસન પર. ૨૩૭ પૂજા૦ ફા. આ જોગી પુર મધ્યે આવ્યા તો સાએગ આપણાં ધનજી. ૨૩૯ બાવાની—પ્રા. કા. 'બાવાજીને.' કરાવે પ્રા. કા. કરાવ્યાઃ ૨૪૨ છે ફા. કરે છે. ૨૪૬ મુહૂરત પ્રા. કા. 'મુર્તિ.'

જાદવ સહુની સેવા દેખી, અર્જુન હર્ષ ન માયજી.
આજ્ઞા માગી આપ આપણે જાય મંદિર નિરાયજી.

નિવાસ માટે પર્ણકુટીની રચના.

પ્રભાતે ઉઠી સહુ આવ્યા, મોહ લગાડયો હદજી.
પર્ણકુટી બાવાને રહેવા, બાંધી આપી સદજી ૨૫૦
વિશાળ મંડપ બાંધ્યો પછી વારૂ, બેઠક કાઢી સારજી,
થાપી ભીંત, લીપી ગોગમથી સેવક કરતા ત્યારજી.
સામ સામાં મૂક્યાં બારણાં, મઢ વિષે કીધો માળજી,
બીજી શોભા કીધી સુંદર, અગ્નિકુંડ વિશાળજી.
જાજમ પાથરી, તકિયા મૂક્યા, બેઠક કાઢી સાંધજી; ૨૫૫
જે જે વસ્તુ જોગીને જોઇએ, (તે) સર્વ ભરી મઢ માંહજી,
પછી પર્ણકુટીમાં બાવો બેસે છે ગુણવંત જી.
જાદવ સહુ ચરણે લાગી કહેઃ "પધારીએ મહંતજી!"
તદા કાળ બાવોજી ઉઠયા, આવ્યા મઢને દ્વાર જી,
મઢી તણી રચના દેખી, હરખ્યા મન મોઝાર જી. ૨૬૦

ભોજનના નિત્યના વારા.

બાવોજી બેઠા મઢી માંહે, સાથે જાદવ વીરજી,
સર્વ મળી પછી વારા કીધા ભોજનના મંદિરજી.
એકેકા દિવસ બ વાજીને તેડી જાયે ઘેરજી,
આસ્વાગત કરે અપરિમિત, ભોજન રૂડી પેર જી.

---

૨૪૭ અર્જુન૦ ફા હરખ્યા મન અરજુનજી. ૨૪૮ જાદ૦ પ્રા. કા. ૧: નિ-રાયે જાય ૨૫૦ પ્રા કા. 'પ્રભાતસમે સહુકો આવ્યા, બાવો મોહ લગાડે હાંયજી; મઢ બાવાને રેવા બાંધી આપ્યો જાદવ સર્વે ત્યાંયજી.' ૨૫૧ મંડપ વ. મઢ. ૨૫૨ મઢી પ્રા કા મઢ. કીધો-પ્રા. કા. 'કીધા', ફા. કરો. ૨૫૭ પછી૦-પ્રા. કા. 'પછે બાવોજી તો મઢીની મધ્યે;' ફા. પર્ણકુટી વનપેર કરી આપી બાવાજીને તે વાંહજી. ૨૫૯ તદા કાળ વ. 'તદાકાર.' ૨૬૦ પ્રા. મઢ ૬૧ મઢી ફા મંદિરની. બેઠા-કાકા.

ગોમતી સંગમ માંહે નિત્યે અર્જુન નહાવા જાયજી; ૨૬૫
વેદપાઠ, ઉપનિષદ્ ભણતા આવે દ્વારિકા માંહ્ય જી.

વલણ.

આવે ભણતા મઠ વિષે વિભૂતિ અંગે કરી રે,
કૃષ્ણજી તે સર્વે જાણે, શ્રોતા જન સૌ બોલો હરિ રે.

કડવું ૭ મું.

અર્જુનનો મહિમા અને ચમત્કાર.

રાગ ગોડીની ચાલ ટુંકડી.

વૈશંપાયન કહેઃ સુણ રાય ! પારથનો કહું મહિમાય.
બાંધ્યો મઠ દ્વારિકા મોઝાર, અર્જુન રહ્યા તેણે ઠાર. ૨૭૦
જાદવનાં સ્થાનક જ્યાંય, જોગી અજુન રહ્યા ત્યાંય,
જાદવ સહુકો સેવા કરે, વસ્તુ આણી વિવિધ ધરે.
નાનાવિધ લાવે મેવાય, બાવાજીના ચાંપે પાય.
પ્રજા સરવ અર્જુનને નમે, સહુ બાવાને મન ગમે.
બાળક, યૌવન, વૃદ્ધ અપાર, સૌ (બાવાને) કરે નમસ્કાર. ૨૭૫
જોગી રૂપ જાણીને ધરમ, સેવા કરે બાવાની પરમ.

ફા. 'પેઠા.' 'સાથે૦–' પાઠ પ્રા. કા. નો; ત. ફા. તવ બેઠા જાદવ વીરજી. ૨૬૨ વારા કીધા ત. 'વારતા કીધી.' સ્વાભાવિક રીતે ભોજનના વારા કર્યા એવું તાત્પર્ય હોવાથી તે અગ્રાહ્ય છે. ૨૬૩ એકેકો પ્રા કા. 'એક એક.' ૨૬૪ આસ્વાગત પ્રા. કા. આગતાસ્વાગના. ૨૬૫ ફા. પ્રભાતે ઉઠી ગોમતી સરજન, અરજુન નીત્યે જાયેજી. ૨૬૭ ભણતા પ્રા. કા. ભમતા. અંગે ફા. અષ્ટાંગે. કડવું ૭ મું. ફા. માં 'જી' પૂરક બધી પંક્તિઓને અંતે છે. ૨૬૯ પ્રા. કા. સુને કહું. ૨૭૦ ત. જઈ રહ્યા ફા. રહ્યો. ૨૭૨ વસ્તુ ફા. અન્ન આણી ત. આણી આગળ. ૨૭૬. ત. ફા. બાવાજીની. પ્રા કા. પ્રત ૨ઃ "જોગી રૂપ જાણીને ધરમાં, સેવા બા-

મંત્રજંત્રની કરે મન આશ, આવે ઘણૂં બાવાની પાસ.
મહામંત્ર લેવા વિઘાય, એકચિત્તે કરે સેવાય.
કોને મુક્તિની ઇચ્છાય, આગળથી અગગા નવ થાય.
સિદ્ધ રૂપ જાણીને નાથ, કો કહે મુને મૂકે હાથ. ૨૮૦
જે કો પુત્રની કરે મન આશ, તે આવે અતીતને પાસ.
કોને કન્યા વરવા ઇચ્છાય, (તે) માગે - l લાગી પાય.
બાવાજી આશિષ ઉચ્ચરે, વાયક તે પાછૂ નહીં ફરે.
કોને વિદ્યા ભણવાનૂ મન, તે આવે જોગી આસન.
કો મોહિની લેવા વશીકરણ, બાવાજીને નમે જઈ ચરણ. ૨૮૫
(કો) ધાતુ મારણની ઇચ્છે વિદ્યાય, (કોને) સોનૂ રૂપૂ કરવા મન થાય.
કો વળી રાજસભામા જવા, ઇચ્છે મ ત્ર માન જ પામવા
કોને ઇચ્છા કરવા વેપાર, તે આશિકા મૂકે ભડાર.
એણી પેર ઇચ્છા મન ધરે, ભાવે ભક્તિ સહુકો કરે
સઘળા પુરમા ચાની વાત, સિદ્ધ રૂપ બાવો સાક્ષાત્ ૨૯૦
બીધેના, રોગીના, જેહ, મઠી ભણી સહુ લાવે તેહ
પુર વિશેથી માદા જાય, પીંછી નાંખતા બેઠાં થાય

વાજીની કરી દાનમા' ૨૭૭ ત ફ઼ા પ્રા કા કો મત્ર-,ને આવે- ૨૭૮ ત ફ઼ા પ્રા મ કો મહા-,ને એક- વિધાય ફ઼ા ઇચ્છાય એક૦ કા તે આગળથી અલગો નવ થાયે ૨૭૯ ત કોઈ ઇચ્છે મુગતી ઇચ્છાયે અળગા-પ્રા કા અલગ, ફ઼ા અળગો કોને પ્રા કા કોઈને છે ૨૮૦ ત. પ્રા કા કોઈ ૨૮૧ ત જે કોઇ, પ્રા કા કો ૨૮૨ ત ફ઼ા વરવાની માગે૦-પ્રા કા કોઇ લાગતી ન્યા પાય ૨૮૫-લેવા પ્રા કા "શિખે ૨૮૪-તે૦ પ્રા કા તે આવે યોગીને આસન ૨૮૭ પ્રા કા 'કે રાજસભામા જવા ઇચ્છે, મત્રવિદ્યા બાવાને પૂછે' સ્વીકૃત પાઠમા રાજસભામા જવાની ઇચ્છા માન પામવા માટે થાય છે, એવુ સૂચવેલું છે ૨૮૮-ત ફ઼ા પ્રા કા તે લાવી ૨૮૯-ભાવે૦-પ્રા કા 'ભાવે ભગતી સેવા કરે" પ્રા કા લોક ઇચ્છા ૨૯૦ સાક્ષાત્-પ્રા કા 'વિખ્યાત' 'સાક્ષાત્'મા વિશેષ મહત્તાસૂચવાયથી છે ૨૯૧ રોગીના ન ફ઼ા તથા રોગીઆ મઠી. ત મઢ સહુ ફ઼ા પ્રા કા લો૦ ૨૯૨ પ્રા કા "પૂર વિરેના માદા જાય, પીછી નખાવતા બેઠાં થાય" જાય ત

વારૂ થઈ, ઘેર ચાલી જાય, તે બાવાનો મહિમાય.
કૃષ્ણદેવકૃપાએ સહી, દુઃખવંત જાયે વારૂ થઇ.
બાવો મંત્રી દોરા કરે, પાંચ જાતના જ્વર તે હરે. ૨૯૯
અતીત આપે ચીઠ્ઠી લખે, તે રાખે માદળિયાં ૧વપે.
કડાં મંત્રાવીને સાર, હરખે ઘાલે હાથ મોઝાર.
તે રાખે ધૂપી ધૂપ વડે, મૂઠ, નજર તેને નવ નડે.

અર્જુનની વિવિધ સેવાઓ.

એવો ગુણી જાણી અવધૂત, સેવા સરવ કરે અદ્ભુત.
ચારે વર્ણ મૂકીને ગર્વ, આશિકા બાવાની લેય સર્વ. ૩૦૦
નિત્ય નવાં ભોજન અતિ ઘણાં, એવા પાખંડ અર્જુન તણાં.
નિત્ય નિત્ય વારા કર્યા ત્યાંય, જમે સાથ જાદવના માંય.
પ્રાતઃકાળે ઊઠે અરજુન, જાય ગોમતી કરવા મરજન.
કરવડો, દંડ ગ્રહી કો હાથ, સેવામાં જાય સાધુની સાથ.
મજ્જન કરી, વિભૂતિ ધરી, આવે અવધૂત આશ્રમે ફરી. ૩૦૫
મઠે નિત્યે આવે પ્રજાય બાવાજીનું દર્શન કરવાય.
નાના વિધની લાવે ભેટ, બાવાજીને સમર્પે નેટ.
એમ સેવા બાવાની થાય, ચારે વર્ણ મઠી નિત્ય જાય.
 લગી પુરમાં બાવો રહ્યા, ત્યા લગી દુઃખી નવ થયા.
પરમ હ જાણીને દેવ, પ્રજા સહુ પૂજે, કરે સેવ. ૩૧૦
એવું માન પામ્યો અર્જુન, તે કૃપા સહુ જગજીવન.
વૈશંપાયન કહેઃ શૃણુ રાય! અર્જુનચરિત્ર કહ્યા નવ જાય!

જેહ. ત. થાય તેહ ૨૯૩ તે૦ પ્રા. કા બાવાજીનો મહિમા ગાય ૨૯૬ આપે –પ્રા કા. 'મત્રી'. તે રાખે–પ્રા કા મા "રાખે તે કા." ૨૯૭ કડાં૦ ત. પ્રા. કા. બાવા કણે કડા–,ફા બાવા કણે કડા મત્રના સાર. ૨૯૮ ફા. એહેવા ગુણ. ૨૯૯ આશિકા૦ ફા. શેવા કરે બાવાની સર્વ–;પ્રા. કા. "કરે આસના વાસના સર્વ." ૩૦૧ એવાં પ્રા કા. "શા કહીએ." પ્રા. કા. પ્રત ૨ છેઃ "એવાં વાયક તે અર્જુન તણા" ૩૦૪ કરવડો–પ્રા કા. 'કમંડળ', ફા. કરકૂબો. ૩૦૫ તા. ફા. મજ્જન. પ્રા. કા. અગ ધરી ૩૦૬ મઠે, ત ફા મઢીએ ૩૦૯ ત. કોઈ દુખી ૩૧૦ કરે ફા.

વલણ.

"ચરિત્ર કહ્યાં નવ જાય રાજા !" એમ રૂષિ વૈશંપાયન ઊચરે;
એકચિત્તે સભા માંહે જનમેજય શ્રવણે ધરે રે.

કડવું ૮ મું.

રોગદોષ ગટાડવાની શક્તિ

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહેઃ સાંભળ રાયજી ! અર્જુનનો કહૂં મહિમાયજી; ૩૧૫
પુરમાં હવું પાર્થનું માન જી, બાવાજીને સહુ જાણે ભગવાનજી.

ઢાળ.

ભગવાન જાણી કરે સેવા, રૂદે ધરીને હેત,
સરવ માને સાધુને સ્વકુટુંબ–વર્ગ–સમેત.
વર્ણ ચારે નિત્યે આવે, હર્ષ ધરીને મન;
બાવાજીનું દર્શન કરવા, બેઠા રહે અનુદિન. ૩૨૦

ખોડાં, લૂલાં, બધિર, પાંગળાં, મઢી વિષે સહુ જાય;
દર્શન કરતાં બાવાજીનું જન્મ સાર્થક થાય.
દદ્રુ, કહોઢી ગલિત આવે, ક્ષુદ્ર જેહની કાય,
બાવાજીની વિભૂતિથી સહુ રોગ દૂર પળાય.
અતીતની આશિકા લઇને અંગે ચોળે પરત. ૩૨૫

કરી; કરે૦ પ્રા.કા. અવશ્યમેવ. વલણ ફા. ઊચરેઃ. કડવું ૮ મું.૩૧૬ સહુ પ્રા.કા. સર્વ.૩૧૭ પ્રા.કા. કુટુંબવર્ગ. ફા.માં ૩૧૭-૮ ને એકત્ર કરીને નીચે પ્રમાણેની એકજ પંક્તિ છેઃ વરણ અઢારની તે આવે, દરખ રૂદીઆ સમેત ૩૨૦ કરવા પ્રા. કા. ને ફા. કરે. રદે પ્રા.કા. તે. ૩૨૨ સાર્થક ત. સારથિક ૩૨૩ કહોઢી–પ્રા.કા. "કુષ્ઠી," ગલિત–પ્રા.કા. પ્રત ૨.'કલિન,' એટલે રોગમાં કળેલો; ક્ષુદ્ર–પ્રા.કા. પ્રત ૨ઃ"ક્ષુદ્ર રોગ;"ફા. અતી ખુદ્ર.ત. છેઈ. ૩૨૪ વિભૂતિથી ફા. વાને. સહુ ફા.સહુના. ૩૨૫ અંગે ચોળે૦–પ્રા.કા. "આગે ચાલે તરત." પણ તે

દુઃખ દેહના સર્વ વામે, સુખ પામે તરત.
પાયે પવિત્ર મંત્રી પાણી દુ:ખીને યથાયોગ્ય,
બાવોજી જેને સ્પર્શ કરે, તેના સદ્ય નાસે રોગ

પરમેશ્વર સમાન લોકપ્રીતિ અને સેવા.

એવું દેખી પ્રજા માને પરમેશ્વરની પેર,
ઉત્તમ વસ્તુ જે હોયે તે, લાવે અતીતને ઘેર 330
"હો ! બાવાજી ! અહો ! બાવાજી !" પ્રજા થઈ છે લીન;
અતિથિ વિના અર્દ્ધ ઘડી નહીં ચાલે, જળ વિના જેમ મીન.
બાવોજી સરવને દુર્લભ, વૃદ્ધ, યૌવન ને બાલ
સ્વપ્નામાંથી જાગી ઉઠે નિદ્રા માંહે તત્કાળ
આમંત્રણ નિત્યે બહુ આવે, વિનય કરે અપાર, 335

બરાબર નથી કારણ કે તેનો અર્થ (આશિકા લેઇને તરત આગળ ચાલવા માંડે) તાણીતુ-સીને ટીકાકારે કરેલો છે વળી પ્રા કા. પ્રત ૨જી મા "અંગ ચાલે પરત" (પાછુ) છે; પણ ઉપરને કારણે સારો નથી પાછલી કડીથી જણાશે કે દેહના દુઃખ વામે અને તરત સુખ પામે, એ તાત્પર્ય છે, માટે પ્રથમ તેમ થતા પહેલા દુઃખી જનો બાવાએ આપેલી આશિકાની ભૂકી (પરત) અંગે ચોળે, એ જ ભાવ આવશ્યક છે, અને એ વિશેષ મહત્તા સૂચવે છે ૩૨૬ તરત–પ્રા કા 'મરત' (મર્ત્ય–માનવી), તરતમ શીઘ્ર ફળની પ્રાપ્તિનો ભાવ રહેલો છે, માટે ટીકાકાર તેને સુગમ ગણે છે ૩૨૮ બાવોજી...કરે. પ્રા કા 'બાવોજી જેને કોલ કરે (વચન આપે), પણ આથી બરોબર ભાવ દર્શાવાતો નથી. કોલ-વચન આપવામા સારાનરસાનો વિવેક કરવાનો હોવાથી રોગ મટાડવાની શક્તિ મર્યાદિત જણાય છે વળી પ્રા કાએ આપેલા પાઠાંતરમા આ કડી આમ છે– "પાયે મંત્રી પાણી, દુઃખ નિવારે જાયે રોગ, બાવાજીની સીફારસ કરે તેની સંગે નાસે રોગ" પ્રા કા ને માફક મળતો આનો ભાવ છે બાવાની સીફારસ કરવી પડે, એ તેની મહત્તાની ન્યૂનતા સૂચવે છે ૩૩૧ અહો૦ પ્રા કા "વદે હો બાવાજી, હો બાવાજી," આનો અન્વય સીધી રીતે બેસતો નથી ૩૩૨ અતિથિ પ્રા કા. "અતીત." ૩૩૩. આમંત્રણ પ્રા કા "એમ લોક," પ્રા કા પ્રત ૨ 'એમ આમંત્રણ તે સહુ આવી કરે બહુ પ્રમાર ૩૩૪ ત સ્વપ્નથી ૩૩૮ મુજ પ્રા કા " તમો મુજ,

ઇચ્છા આવે તે જાદવ ઘેર જઈ કરે આહાર.
વિનય કરતાં બાલક આવે: "બાવાજી ! અવિધારો
આજે ભોજન કરવા બાવા ! મુજ મંદિર પધારો."
કાલાવાલા, સેવા કરતા, જાદવ બહુએ આવે,
બાવાજીને ભોજન કરવા ઘેર પોતાને લાવે. ૩૪૦
આસન, ચંદન, પૂજન ભાવે કૃષ્ણાગુરૂના ધૂપ;
પંચામૃત ભોજન કરાવે, જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ.
સરવ કુટુંબ ઘરનૂં આવી, નમે અતીતને પાય,
આશિર્વચન દઈ, આજ્ઞા માગી, બાવો મઢીએ જાય.
માગ જાતાં મનુષ્ય મળે તે, કરે સહુ નમસ્કાર. ૩૪૫
"હો બાવાજી ! હો ! બાવાજી !" બાલક બોલે વાર.
બાવોજી મનશું આનંદ્યા, સહુ સંઘાતે પ્રીત;
જોગીને સહુ યાદવ માને પરમેશ્વરની રીત.
એણી પેરે રહ્યા અર્જુન, દ્વારિકા પુર માંહ,

બાવાજી કા. સ્વામીજી, મુજ ફા. માહારે. ૩૩૯ બહુએ પ્રા કા મોહા. જાદવ ફા. આવે મોટા સાર. ૩૪૦ ઘેર૦ ફા. લાવે ઘેર નિરધાર ૩૪૧ પૂજન ફા. ભોજન. કૃષ્ણાગુરૂ—પ્રા કા. પ્રત ૧: "મૂક્યા ચંદન ધૂપ" ૩૪૩ ત સ્વકુટુંબ. ૩૪૪ દઈ ત. ફા. લઇ; સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે ૩૪૫ મનુષ્ય ત મનીસ, ફા માણુસ. ૩૪૬ બાલક૦ ફા. એમ શબ્દ ઠામોઠામ. વાર ત વાર, પ્રા કા 'વારોવાર.' ૩૪૭ બાવોજી...આનંદ્યા પ્રા.કા. ફા 'બાવોજી સહુને મન સરખા' ખરી રીતે બાવાજીને મન સહુ સરખા એવો ભાવ હોવો જોઇએ, કારણ એથી બાવાજીમાં સર્વ પ્રતિ સમાન ભાવ હોવાનું સૂચવાય છે. સ્વીકૃત પાઠમાં બાળકોનાં વચનો અને સર્વ મનુષ્યોના નમસ્કારથી તેને આનંદ થાય, એ વિશેષ સહજ છે વળી પછીનું પાદ 'સહુ સંઘાતે પ્રીત', આ પાઠના ભાવને જ દર્શાવે છે, તેથી પુનરુક્તિને કારણે અયુક્ત ઠરે છે.
. ૩૪૮ર૦—પ્રા.કા. "પરમેશ્વરની પ્રીત" પણ બાવોજી પરમેશ્વરની પ્રીત છે એવું તેના ટીકાકારે જણાવેલું તાત્પર્ય (પરમેશ્વરના જેવો ભાવ રાખી અથવા પરમેશ્વરની પેઠે) એ શબ્દોમાંથી તાણીતૂસીને કાઢવા બરોબર જ છે. પ્રા કા. પ્રત ૧ લીમાં

સેવા લોક કરે ઘણી, તે સાધુ જાણીને ત્યાંય. ૩૫૦
પ્રસન્ન સુખ ઘણું પ્રજા સર્વને, હર્ષ માંહે દિન જાય,
બાવાજીની કૃપ થકી સહુ લોક સુખિયા થાય.

વલણ.

સુખી થાય સેવક સર્વકા લોક હરખે મન રે,
નગર સર્વ મોહ્યૂં ત્યાં, રહ્યા એમ અર્જુન રે.

કડવું ૯ મું.

રાજદ્વારમાં અર્જુનના મહિમાનું ગાન.

રાગ—સારંગની ચાલ ટુંકડી.

વૈશંપાયન વાણી વદે: રાય જનમેજય ! ધરજો ફ્રે ૩૫૫
દ્વારિકા માંહે અર્જુન રાય, ચારે વર્ણ કરે સેવાય.
પ્રજા તેને પરમેશ્વર લહે, "બાવાજી ! બાવાજી !" કહે
જે દિવસના અર્જુન ત્યાં રહ્યા, ઘેલા લોક મોહ પામિયા.
બાવાજીનો બહુ મહિમાય, ચારે વર્ણ માને આજ્ઞાય.
સરવેકો હરખ ધરીને મંન, આવે બાવાને આમંન. ૩૬૦

"મન ગમતી સહુને પ્રીત" છે પણ એથી ઉપરની પંક્તિ જોતાં (પ્રીતિની) પુનરૂક્તિ થાય છે. ૩૪૯–૩૫૦ પ્રા.કા. "એણી પેરે રહ્યા દ્વારકા પુરમાં, સેવા લોક કરે ઘણી; સેવા સાધે ભવરશા જાણી, ભક્તિ કરે પારથ તણી." ત. ફા અને પ્રા.કા. પ્રત રજી માં સ્વીકૃત પાઠ છે. ૩૫૩ સુખી થાય–પ્રા કા "સુખીઆ સેવક સર્વકા." સેવક ફા. લોકાલોક–ફા. અતિ. હરખે ફા હરખ પામે. ૩૫૪ નગર૦ પ્રા.કા. "વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ એમ રહ્યા ત્યાં અર્જુન રે,"ફા."વૈશ પાયન કેહે જનમેજયને ત્યાં–" કડવું ૯મું.૩૫૫ ત. માં માત્ર આ લીટીને છેડે 'રે' પૂરક છે. પ્રા.કા. ને ફા. માં નથી. ધરજો ફા ધરતા. મોહ૦ ફા. મોહ્યા મન માંહ. ૩૫૮ ઘેલા૦–પ્રા.કા. ફા. 'માગે.' આજ્ઞા માગવા કરતાં, આજ્ઞા માનવામાં ભાવ વધુ સારો રહેલો છે. પ્રા કા. પ્રત ૧ લી 'પાધે.' પણ આમાં મરાઠી અર્થચ્છાયા છે. ૩૬૦ આસન પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: 'સદન.' ૩૬૧ પ્રા.કા. "ચારે દિશા

ચારે દિશા પુરમાં નિરધાર, જોગીનો જશ વાધ્યો સાર;
ઘેર ઘેર, સઘળે ગામ મોઝાર, કીર્તિ બાવાની થઈ વિસ્તાર.
મોટા સાધુ સહુકો જાણે, અતીતને ઘણું વખાણે.
સર્વ લોક મુખે વદે સહી: એ સરખો કો બીજો નહીં.
એને પ્રભુની પૂર્ણ કૃપાય, એમ પરસ્પર વારતા થાય. ૩૬૫

ઘણા દિવસ એમ કરતાં ગયા, બાવાજી ત્યાં સ્થિર થઈ રહ્યા.
એમ બાવાની સઘળે ખ્યાત, રાજ્યદ્વારે ચાલી વાત.
વૃદ્ધ એક જાદવ નિરધાર, આવ્યો રામ સભા મોઝાર.
તે બોલ્યો જોડીને હાથ, જાદવ કેહે સાંભળીએ નાથ:
"સ્વામીજી! આપણા પુર માંય અતીત એક આવ્યો છે ત્યાંય. ૩૭૦

તેનું રૂપ વર્ણવ નવ લહું, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહું?
રાકે દેવતા કો નિરધાર થઈ આવ્યો જોગી આકાર!
અથવા તે કોસલનો ભૂપ, કે બ્રહ્મા, ઈશ, અકલ સ્વરૂપ.
સત્ય વચન માનો તમે સોય, વસુધામાં તેવા નવ હોય.
સાંભળજો સ્વામી! સરવથી, તેવા અમે કો દીઠા નથી." ૩૭૫

પુરમાની ધરી, જોગી જશ વાધ્યો દઢ કરી." પણ આ સરલ રીતે અર્થગમ્ય નથી. ૩૬૨ સઘળે પ્રા.કા. માં નથી. થઈ પ્રા.કા. "પામી" ૩૬૩ પ્રા.કા:–"મોટા સાધુ વદે સહુ જાણ, અતીતનું ઘણું કરે વખાણ." વખાણે ફા. વીખાણે શોએ. ૩૬૫–એમ૦ ત: "એમ પરસ્પરે વાત કરે પ્રજાય;" પ્રા.કા. 'એમ (પ સ્પર) વાત કરે ઘેર જાય;' ફા. એમ પરસ્પરે કરે વારતાએ. ઉપર પ્રા.કા. પ્રત ૧ લીનો પાઠ છે. ૩૬૭ ચાલી પ્રા.કા. ચાલી ગઈ. ૩૭૧ તેનું–પ્રા.કા. 'તેનું રૂપ વરણન હું લહું;' પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી માં: "તેનું રૂપ વર્ણવી મેં નવ લહ્યા, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહ્યા" આ પાઠ અર્થ-ગમ્ય નથી, તેથી પ્રા.કા. નો ટીકાકાર સૂચવે છે કે "તેનું રૂપ વર્ણવી હું નવ લહું." ત. માં આવા જ ભાવનો પાઠ છે, માત્ર 'વર્ણવીને' બદલે 'વર્ણવ્યું' છે. સ્વીકૃત પાઠ ફા. નો છે; અને ખુબી તો એ છે કે શ્રીયુત્ કેશવલાલભાઈએ આ જ પાઠ કલ્પી સૂચવ્યો હતો. ૩૭૨ તે પ્રા.કા એ ૩૭૩ ઈશ ત. ઈશ ઇન્દ્ર કે; પ્રા.કા. ફા. ઈન્દ્ર. અકલ ફા. ધરે. ૩૭૪ વસુધામાં–પ્રા.કા. "વસુધામાં એવો નહિ કોય;" ત. ફા. વસુધા માંહાં

જાદવની એવી સુણી વાણી, વળતા રામ વદે આફણીઃ
"કહોજી તે રહે છે કોણ ઠામ ? કેમ આવ્યા તે આપણે ગામ?
એવો અતીત આવ્યો પુર વિષે, મે તો વારતા સુણી આજ સુખે"
બલિભદ્રનાં સુણી વચન, વળતા બોલ્યા જાદવ જનઃ
'રાય! કો જોગી છે જેહ, વન વિષેથી આવ્યો તેહ. ૩૮૦

પ્રદક્ષિણા પૃથ્વીની ફરવા, આહીં આવ્યો છે તીર્થ કરવા.
રૂપે હદ વાળી બ્રહ્માય, ગુણે છેક વાળ્યો છે રાય.
ચાર માસ રહ્યાની આશ, જાદવસાથમાં કરવો વાસ.
મઠ બંધાવ્યો રૂડી પેર, વારા ભોજનના ઘેર ઘેર."

અર્જુનને નિમ લેવા વિષે બળરામ અને કૃષ્ણનો સંવાદ.

જાદવનાં એવાં સુણી વચન, હરખ્યા રામ રોહિણીતન. ૩૮૫
કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી કહી, "અરે ભાત! તુ સાંભળ સહીઃ
"કાલે આપણ તેડીએ તેને, લોક વખાણે છે જેને.
"મારા મનમા એવું ગમે, બાવોજી આપણ ઘેર જમે,
"ક્ષત્રીધર્મે બોલ્યુ એવ જતી સંન્યાસીની કરવી સેવ.
"તે માટે તેને તેડો વીર! ભોજનને લાવો મંદિર." ૩૯૦
એવાં રામનાં સુણી વચન, વળતા બોલ્યા જગજીવન.
કૃષ્ણ કહે "બાંધવ! અવિધાગઃ મુડ્યા માથાનો નવ લહીએ પાગ.
ષટ્ દર્શનમાં બહુ પાખંડ, કો સાધુ સંત ને હોયે ઝંડ,

૩૭૫ પ્રા.કા. સાંભળો સ્વામી તમે સર્વથી ૩૭૭ રહે છે ફા છે, ઠામ ફા. ઠાર ગામ પ્રા.કા પ્રતિધામ આપણે૦ ફા આ નગર મોઝાર ૩૭૮ સુણી પ્રા.કા જાણી ૩૮૦ કો. પ્રા.કા સુણો ૩૮૧ પ્રદક્ષિણા—પ્રા.કા "પરિક્રમા" ફરવા ત ફા કરવા ૩૮૨ છેક—પ્રા.કા 'છેહ;' પણ અર્થ જોતા આ પાઠ ઉપયુક્ત નથી મૂલમા 'છેક' ને બદલે વપરાયો હશે ૩૮૩ ત. ફા. પ્રા.કા તેને ચાર કરવો ત કર્યો રહ્યાની—પ્રા.કા. 'રહેવા-ની,' ૩૮૪ વારા૦ પ્રા.કા "વારા ફરતી ભોજન કરે ઘેર ઘેર," પણ આથી લીટી લાંબી થાય છે ૩૮૫ ફા રોહિણીના ૩૮૭ તેડીએ પ્રા.કા. તેડીશું ૩૮૮ ફા ક્ષત્રી ધરમે. બોલ્યુ પ્રા.કા બોલું છે, ફા. બોલું ૩૯૦ તેડો ત તેડી ૩૯૨ 'મુંડ્યા માથા-

કો જ્ઞાની, કો ધ્યાની હોય, કો લંપટ, કામકી સોય.
કો જોગી, સંસારી વખાણે, કો એક પરમેશ્વરને જાણે. ૩૯૫

કો સિદ્ધ, ને કોય અવધૂત, એવાં ષટ્ દર્શન અદ્‌ભુત.
તે માટે વિમાસી વાત, પછી ઘેર તેડાવો ભ્રાત!"
એમ જે વારે બોલ્યા હરિ, ત્યારે હલધરે વાણી ઉચરીઃ—
"ઘેલા કૃષ્ણ! તૂં કાંઈ નવ જાણે, ઘેર બેઠાં આપ વખાણે.
તારે મન આવે છે જેવો, તે અતીત નથી કંઈ એવો. ૪૦૦

એક દિ સુણો જગજીવન! મૃગયા અર્થે ગયો હૂં વન.
હૂં આવતો તે મારગ જ્યાંય, ત્યારે અતીત મેં દીઠો ત્યાંય.
આપણા સાથમાં રહ્યો છે ભાઈ! જો કાંઈ હોશે ગુણમહિમાય.
"હૂં જાણૂં જાદવ" રામ ભાખે, "સાધુ વિના કો ઊભો નવ રાખે.
મેં દીઠો છે તે મહા સાધ, તૂં કાં નિંદા કરે અપરાધ? ૪૦૫

તે જો આંહીં મૂકે પાગ, તો આપણા પિતૃનૂં ભાગ્ય.
બાવોજી જેને ઘેર જાય, તેનો જન્મ કૃતાર્થ થાય.

નો' પ્રા.કા.નું પાઠાંતર "એ મૂઢ મિથ્યાનો." ૩૯૩ ષટ્ દર્શન–પ્રા.કા. પ્રત ૧થી 'ખટદ ર્શન તે પાખંડ.' ૩૯૪ ત. ઢંડ, પ્રા.કા. લંઠ.૩૯૪ કામકિ. પ્રા.ક. દાંભિક. ૩૯૬ વખાણે ત. વિષય જાણે જાણે ત. માને ૩૯૭ ત. વિમાસી મન. તેડાવો ત. પ્રા. ફા. તેહને. તેડો ફા. લાવો. ૩૯૯ બેઠા ત પ્રા કા. બેઠો વારે ત. મારે; તે પ્રમાણે અર્થ કર- વામાં ક્લિષ્ટ પ્રાણાયામનો માર્ગ લેવો પડે એમ છે માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૪૦૨ આવતો ત. પ્રા કા. આવ્યો. જ્યાંય ત પ્રા.કા. માંય. ફા. અતીતને. છે ભાઇ! પ્રા કા. સમાય. જો કાંઇ૦–પ્રા.કા. "જેનો વિસ્તર્યો ગુણ મહિમાય રે;" પણ સ્વીકૃત પાઠથી ખરું તાત્પર્ય જડે છે; તેનામાં ગુણ કોઈ હશે ત્યારે તે રહી આવ્યો હશે; આથી સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ સુંદર છે. ૪૦૪ હૂં૦ ફા. નહી તે જાદવમાં ન સમાએ, હોશે સંતોકી કોએ; ત. હું જાણું છો જાદવને રામ ભાખે, સાધુ વિના કોને ઉભા નવ રાખે. જાણું પ્રા કા. જોઉં. ૪૦૫ મેં દીઠો છે૦ પ્રા.કા. "તું કાં નિંદા કરે અપરાધ, તે જોગી દીસે છે સાધ;" મેં દીઠો છે, એમાં નિશ્ચય બળવત્તર છે. મેં૦ ફા. મેં દીઠા છે ઘણા સાધ. કરે. ફા. કરે છે. ૪૦૬ તે જો આંહીં–પ્રા કાઃ "તે જો આપણે ઘેર મૂકે પાગ." તે જો૦ ફા. તે જોગી જો કાંઇ આંહાં

જે તે આવે આપણે ઘેર, ભાગ્ય આપણું વાધે ફહેર.
આપણા કુળનો મહિમા સરે, સાધુસંત કો ભોજન કરે.
માટે વિનય કરીને લાવો, ભોજન કરવાને પધરાવો. ૪૧૦
જો જોગી આવે આ ઠામ, થાયે પવિત્ર આપણાં ધામ.
પરમ સાધુ સંન્યાસી હોયે, તે સરખો નહીં બીજો કોયે.
કોને આશિર્વચન દીયે સાર, તો તે પામે પદારથ ચાર.
ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ ને કામ." એવી વાણી બોલ્યા રામ.

વલણ.

એવી વાણી રામની તે કૃષ્ણે સહુ શ્રવણે ધરી રે. ૪૧૫
પ્રતિ-ઉત્તર તેણે સમે, પછી હલધરશું બોલ્યા હરિ રે.



કડવું ૧૦ મું.

બાવાનાં લક્ષણ વિષે કૃષ્ણનાં વચન.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વદેઃ સુણ જનમેજય ભૂપાલ !
બલિભદ્ર પ્રત્યે વચન બોલ્યા સ્વામી શ્રી ગોપાલઃ
"અહો ભ્રાત ! હું કહું તમને, એ સંન્યાસીની જાત !
ભેખમાં સરવે કો સમાયે, નવ જાણે કવણ ગ્નાત. ૪૨૦

મુકો પાઠ ૪૦૮ જો તે ત. જે તે જોગી; પ્રા કા. ફા. તે જોગી. ભાગ્ય ત. ફા. તો ભાગ્ય. પ્રા કા. "ભાગ્ય આપણે કરી જાણુ મહેર." આ પાઠમા વ્યાકરણદોષ છે. કર્મણી પ્રયોગનું ક્રિયાપદ હોવાથી "ભાગ્યે આપણા " એમ જોઇએ. ૪૦૯ આપણ૦-પ્રા.કા. પ્રત રજી: "આપણાં બાવન કુળ તરે." ૪ લાવો ફા. લાવું, પ્રા.કા. લાવું; પધરાવો. પ્રા. કા. પંધરાવું,ફા. પધરાવું. ૪૦૯ આપણાં ત.ફા. આપણ. ૪૧૪ ફા ને કામ મોક્ષ,રામ ફા. પ્રતમાં. કડવું ૧૦મું.૪૧૭ વાણી વદે.ફા. ઉચરે ૪૧૯ એ સંન્યાસી૦-પ્રા.કા."એ સંન્યાસીનું ગાત." ગાત એટલે ગાત્ર-દેહ અર્થાત્ સંન્યાસી છે. પરંતુ અનેકમાંથી એક પ્રકારનો સંન્યાસી છે, એ ભાવ સહજ હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય છે. ૪૨૦ નવ૦ પ્રા.કા. ન

એવા પાખંડી ને દંડી ઘણા, આવે ઉન્મત્ત જોગી,
જાયે ઘેરથી શીશ મુડાવી, અન્ન–આહારના ભોગી.
ઘેર ઉદરપોષણ નવ થાયે, પછી હોયે અતીત;
જ્યાં ભોજન પામે ત્યાં બેસે, પાખંડીની રીત,
ઉદર પોતાનું ભરવા અર્થે લે વેષ વિવિધ પ્રકાર; ૪૨૫
પાખંડ ચરિત્ર કર્યા વિના (કો) માને નહીં લગાર.
જોગી હોયે તો રહે વન માંહે, સુણો બાંધવ રામ!
સાધુ પુરુષને આહીં આવ્યાનું નગર વિષે શું કામ?
પાંચે ઇંદ્રિય વશ રાખે તો, (તે) પોતે પ્રભુસ્વરૂપ.
વિમાસ્યે અર્થ આવે તેહને, શું એ અપૂર્ રૂપ? ૪૩
વન માંહે હરિ નારાયણશું એકમને ચિત્ત લાવે.
જો મનસા એક ઠામે હોયે, જે જોઇએ તે આવે
એવા પેટભરા પાખંડી પરમેશ્વર નવ જાણે;
ડામકી દેખી ભોળા, માટે લોક સહુ વખાણે.
તેમાં તમે શું ભોળા બાંધવ? શું ગુણ દીઠા ફેરે? ૪૩૧
જાદવ માંહે ખાતો હીંડે નિત્યે ઘેર ઘેર."

જાણીએ કોણ જાત ૪૨૧ દંડી–ત ફા "દંડી." ને પ્રા મ મા નથી આવે. ત આવે છે. ઉન્મત્ત જોગી પ્રા કા જોગી, ફા. જોગી સાર; ત. ઉન્મત્ત ભોગી. ૪૨૨ અન્ન ત. અન્નપત્ર. ભોગી. ત. જોગી ૪૨૩ અતીત ફા. જોગી. ૪૨૭ જોગી૦ ફા ને પ્રા કા જો સિદ્ધ હોય તો રહે વનમાં. સુણો ત પ્રા કા સાંભળો. વેષ–માત્ર પ્રા કા મા "લે વેષ." ૪૨૮ ત. આવ્યાનો. લગાર–પ્રા કા.ને ફા 'નિરધાર," પ્રા મ પ્રત ર૭ 'લગાર,'૪૨૮ કૂણ–પ્રા કા. ફા. "શું." ૪૨૮–૩૦ પ્રા. ા. મા આ કડી આમ છે — 'જે પચેન્દ્રિ વશ રાખે પોતે, તો પાડે પ્રભુ પુર; વસ્તી માંહે શે અર્થે આવે? એને શું આપુર?" પ્રા કા. પ્રત ૧ લી: "જે પંચેંદ્રિ વશ રાખે પોતે, તો સદાય તેને સુખ; વસ્તીમા શે અર્થે આવે તેને શું હોય દુખ?" સ્વીકૃત પાઠમા વિચાર–સંકલ્પ–જ્ઞાનું પ્રાધાન્ય છે ૪૩૧ વન૦ પ્રા. કા. "વન વિષે રહી." ૪૩૩ ત પરમેશ્વર ત પ્રા કા ને ફા. પરમેશ્વરને :નવ ફા. પ્રા કા "શું." ૪૩૨ ડામની પ્રા કા. "દમાકીને," ફા. ડમકોને. ફા દેખીને લોક સહુ ફા.પ્રા કા

બળદેવનો કૃષ્ણ ઉપર કોપ.

એવાં વચન સંભળતાં હલધરને ક્રોધ ચઢયો મન સાથ,
ચરણ થકી જ્વાળા પાવકની લાગી છે જઈ માથ.
કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી બોલ્યા: "શું જાણે અજ્ઞાન?
અરે! ભ્રાત! સાંભળ કહું તુજને, તે જોગી ભગવાન. ૪૪૦

એ સરખા કો નહીં ભૂતલમાં જેને ઈચ્છે દેવ,
અમરનાથ સરખા નવ પામે સ્વપ્ન વિષે અશ્વમેવ.
તું શું જાણે અતીતને, એ, કેવળ છે કો બ્રહ્મ;
ઘેર બેઠાં નિંદા કરે તેની, ફોગટ બાંધે કર્મ.

જો ભાગ્યેગ હોયે આપણુ ઘરનું તો તે આવે ત્યાંય, ૪૪૫
આપણ કુલનો એ છે મહિમા," રામ વદે સુખ સાંય,
"પણ શું જાણે? આજ લગી તેં ગૌચારી ભૂંડેવ!
સાધુસંતની નિંદા કરવા હજુ તુજને છે ટેવ.
આજ લગી તેં સિદ્ધ રૂપ કો. નથી દીઠો કાં ભાઈ!

તો તું બાંધવ! કયાંથી જાણે ધર્મયુક્ત ચતુરાઈ? ૪૫૦
માટે તો તેહને તેડવો ભોજનને ઘર માંહ;
હવે વચન ફરી મુજ સામે રખે બોલતો આંહ.

લોક. શા ગુણ–પ્રા કા "શા ગુણની દીઠી પેર." ફ્હેર ત. અઘોર ૪૩૬ નિત્ય૦—પ્રા.કા. ફા. "નિત્ય માધુકરી ઘેર ઘેર." ૪૩૭ સુણતાં–પ્રા કા ' સુણી. ' ક્રોધ પ્રા.કા. 'કોપ.' ૪૩૯ શું પ્રા કા ફા. ર્દુ શું. ૪૪૦ પ્રા કા. 'જોગી છે.' ૪૪૧ કો ત. કોઈ ભૂતલમાં ત. ભૂતલ માહાં, ફા. ભૂતલ. પ્રા કા "તું શું જાણે એ અતિતને, છે કેવળ પૂરણ બ્રહ્મ" ત: હું સુણ એ અતીત સરખા, નવ પામે કેવળ છે એ બ્રહ્મ. ૪૪૫ ત. પ્રા.કા. આપણા. ૪૪૨ પ્રા કા. અવશ્યમેવ ૪૪૫–૪૪૮ પ્રા.કા. ૧લી પ્રતમાં આ ચાર લીટી નથી. ૪૪૬ છે ત. છહ. ૪૪૭ શું પ્રા કા.ત. તું શું. ૪૪૮ કરવા ત. કરવું. ૪૪૯ ત. આજ લગી કો સિદ્ધ રૂપને તેંહ નથી–; પ્રા.કા. આજ લગી તેં સિદ્ધ પુરૂષને–. ૪૫૦ તો તું૦ પ્રા.કા. "તો બુદ્ધિ માધવ ક્યાંથી આણે!" ૪૫૨ પ્રા.કા.

સાધુ અથવા ખળ હોયે તે, જાત તણું શું કામ ?
એક વાર તે અશન કરીને જાયે આપણે ઠામ." ૧૬

કૃષ્ણે બલરામનું કરેલું સાન્ત્વન.

૦૧૭ એવાં રામનાં વચન સાંભળી, બોલ્યા શ્રી જગદીશઃ ૪૫૫
"મુજ અપરાધ ક્ષમા કરીને રામ ! તજો મન રીસ.
મેં અજ્ઞાને કાંઈ નવ જાણ્યું, (જે) બોલ્યો હું વચન.
શીઘ્રે જઈ બાવાને તેડો કરવા ઘર ભોજન.
કહો તો વળી હું સાથે આવું દંડકમંડલ લેવા;
તમારી આજ્ઞા કેમ કરી લોપું ? કરવા લાગું સેવા. ૪૬૦

જો કાંઇ ભાગ્યેગ આપણું હોશે, અતીત આવે ઘેર;
કર્તાની ગતિ અનેરડી છે, ચાલો કરીએ પેર.
આપણ બન્ને સાથે જઇને તેડી લાવીએ ઘેર.
આગતાસ્વાગતા સેવા કીજે ભોજન રૂડી પેર.

૦૧૮ જે તમારા મનમાં આવ્યું, (તે) મારે કરવું પ્રથમ; ૪૬૫
જ્યેષ્ઠ ભ્રાત તણી આજ્ઞા, તે હું કનિષ્ઠ લોપું કયમ ?

".હાવાં ફરીથી તું વચન મુજ સાથે રખે બોલે આથ." હવે ત. હવે તું. ૪૫૩ ખળ ત. "ચંડ." ૪૫૪ જાય-પ્રા કા ફા "જશે." કામ ફા. ધામ. ૪૫૬ કરીને પ્રા કા. કરોને. મને પ્રા કા. હવે. ૪૫૭ અજ્ઞાને પ્રા.કા ત. અજ્ઞાનીએ. જે૦ ફા. જે બોલ્યા મુખ વચન. ૪૫૮. જઈ-પ્રા.કા "ચઠ." કરવા૦-પ્રા કા. "કરવા ઘર પાવન." પ્રા કા. પ્રત ૧લી "કરાવીએ ભોજન." ૪૬૦ કેમ ત હું કેમ. ૪૬૧-૬૨ ફા. પ્રા. કા ત:-"જો કાંઈ ભાગ્ય આપણું હોય તો કોઈ અતીત ઘેર આવે, અજ્ઞાન વચન કહ્યાં હોય તે, રખે ભ્રાત મનમાં લાવે." પ્રા કા. ની પ્રત. ૧લીનો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. કારણ કે છેલ્લી લીટીમા ભવિષ્યમ બનનારા પ્રસંગનું સૂચન કરવાની સાથે યુક્તિ સહિત કૃષ્ણે બલરામનું વેણ સ્વીકાર્યું છે, તેથી વધારે સારો છે. ૪૬૫. જે ત. ફા. "જો." તે ત. "તો" ત. કરવૂ. પ્રા કા. મન ૮૬૬

એવાં કૃષ્ણનાં વચન સાંભળી, રામ થયા રળીયાત;
આલિંગન દેઈ હર્ષ ધરીને રૂદયા ચાંપ્યો ભ્રાત..

વલણ.

રૂદયા ચાંપ્યો ભ્રાતને, બલિભદ્ર હરખ્યા મંન રે,
હવે જોગીને તેડવા રામ જાશે, સાથે જગજીવન રે. ૪૭૦

કડવું ૧૧ મું.

અર્જુનને તેડવા જવાની તૈયારી.

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહેઃ સૂણુ રાયજી ! હવે કહું તમને શુભ કથાયજી,
બાવાજીને આશ્રમ સારજી જાવા હલધર થાયે તૈયારજી.

ચાલ.

બાવાજીને તેડવા રામને હરખ ન માયજી;
વસ્ત્ર પેહેર્યાં તે સમે પ્રફુલ્લિત થઈ કાયજી.
(પછી) અંતઃપુરમાં જઈ કહ્યું:, 'સામગ્રી કરજો તત્પર જી, ૪૭૫
આજે આવશે અતીત આપણે ઘેર કરવા આહાર જી.
તે માટે નાના વિધ ભોજન રચો રૂડી પેરજી;
સાધુજન સંતોષવા અર્થે આજ તેડશું ઘેર જી."

---

૪૭૦ ત. પ્રા.કા.તે કનિષ્ઠ સોપે કામ ૪૬૭ કૃષ્ણના ત.શ્રી કૃષ્ણના.૪૬૮ રૂદયા પ્રા.કા. હ્રદે. કડવું અગીઆરમું.૪૭૧.શુભ–પ્રા કા."એહ"ફા.પવિત્ર ૪૭૨ પ્રા કાઃ "બાવાજીને આશ્રમ જાવા સારજી, થયા હલધર કૃષ્ણ તૈયારજી" ચાલ. પ્રા.કા. ફા. ઢાળ. ૪૭૩ ત. માં આ કડવામાં દરેક લીટીને છેડે 'જી' પૂરક છે, પણ ફા. પ્રા.કા. માં નથી. હરખ ફા. મન હરખ ૪૭૪ તે સમે–પ્રા.કા. ફા. "હર્ષ સાથે." ૪૭૫. તત્પર–પ્રા.કા. ફા. "તૈયાર." ૪૭૭ ફા. માટે નાના વિધની રસોઈ નીપજાવજો, કહું છઉં રૂડી પેર. ૪૭૮ તેડશું પ્રા.કા. તેડું. સાધુ૦ ફા. જેમ સીધ જોગી

એવું કહીને ધામથી શ્રી રામ આવ્યા બાહાર જી;
શ્રી કૃષ્ણને કહેઃ "ચાલો જાએ જોગી કેરે દ્વાર જી." ૪૮૦
વચન એવાં સાંભળીને હરિ હરખ્યા મન જીઃ
"ચાલો-ભાઈ! તમ સાથે આવું જોગીને આસન જી."

બાવાની મઢીએ જતાં લોકનો વિનય.

એવું કહીને સજ્જ થયા શ્રીકૃષ્ણ તેણી વ૨ જી,
બલિભદ્રની સાથે સાંચર્યા પાછળ જગદાધાર જી.
સેવક પાછળ અપરિમિત છે, પાળા ચાલે રામ જી. ૪૮૫
પુરનિવાસી મળે સામાં, કરે સરવ પ્રણામ જી.
એમ કરતાં મઢી સમીપે આવ્યા રામકૃષ્ણ તે રાય જી.

મઢીમાં આવવા અને રામકૃષ્ણનું મિલન.

દૂર થકી દેખી સભા સરવે ઉઠી બેઠા થાય જી.
કો જાદવે બાવાજીને જઇને કહ્યો સમાચાર જીઃ
"રામકૃષ્ણ આંહાં આવે છે, બાવા! પધારો દ્વાર જી." ૪૯૦
બાવોજી કહે જાદવ પ્રત્યેઃ 'કોણ આવે છે એહ જી?'
જાદવ કહે છે જોગી પ્રત્યેઃ "રાય નગરના જેહ જી,
તમારે દર્શન કરવા આવે, ન જાણીએ શું કામ જી?

હરખ પામે, આજ તે રહુ ધેર. ૪૮૦ હરિ ફા કૃષ્ણ. ૪૮૨. ભાઈ-પ્રા કા. ફા. 'જી'. આસન ફા. પ્રા.કા. આશ્રમ. ૪૮૪ પ્રા.કા. સઘળાં ૪૮૫ પાછળ પ્રા. કા. સાથે. સાથે-પ્રા. કા. "પોતે." કરે-પ્રા. કા પ્રત ૧લી "કરે સહુને પ્રણામ.." સરવ ફા. ડંડ પરંતુ નિયમ પ્રમાણે પુરના રાજ્યથીને સર્વ લોક પ્રણામ કરે એ ભાવ યુક્ત છે ૪૮૭ તે ફા. પ્રા કા. બે. ૪૮૮ ઉઠ્યા ફા. પ્રા. કા. બેઠી. ૪૮૯ કો પ્રા કા. એક ૪૯૦ આહા ત. બેહુ આંહાં; પ્રા. કા. અહીં. આવે-પ્રા કા. "પધારે." ૪૯૧ ત. ફા પ્રા. કાઃ ત્યારે બાવોજી-. ૪૯૨ જ. પછે જાદવ-. જેહ પ્રા.કા એહ. ૪૯૪ કરો-પ્રા.કા. ત. "કરો." પ્રા.કા. પ્રત ૧લીમાંઃ "કરે સર્વને પ્રણામ." રામકૃષ્ણ તમને પ્રણામ કરશે એમ કહેવા કર્તાનો એ મતલબ છે, માટે તમે તેમને પ્રણામ કરો, એવો ભાવનો મહિમા નથી

માટે તમે દ્વારે આવો, કરો વિનય પ્રણામ જી"
એવું સાંભળીને બાવાજી આવી બેઠા આસન જી. ૪૯૫

પછી ત્યાં આવીને ઉભા હળધર, જગજીવન જી.
તેણે સમે નમ્યા સહુ જાદવ, આવ્યા જાણી રામ જી;
આસનથી અવધૂત નવ ઊઠયા, બેશી રહ્યા નિજ ઠામ જી.
બાવાજીની સન્મુખ આવ્યા કૃષ્ણ ને શ્રી રામજી;
નેત્રપલ્લવી કરી પાર્થે પ્રભુને કર્યો પ્રણામ જી. ૫૦૦

નેત્રસમસ્યા માંહે મળ્યા અર્જુનને જદુરાય જી;
બલિભદ્ર જઈ બાવાજીને વેગે લાગ્યા પાય જી.
દંડપ્રણામ કર્યો, પગે લાગ્યા, પ્રદક્ષિણા કરી ચાર જી;
"બાવાજી ! તમ દર્શનથી સફળ થયો અવતાર જી"
એવું સાંભળી જોગી હરખ્યા, દીધું આશિર્વચન જીઃ ૫૦૫

"સદા કાળ સુખી રહો બાપુ ! બેસો આ આસન જી."
એવું સાંભળી તત્ક્ષણ બેઠા, કૃષ્ણ ને બલદેવ જી.
ઊભા હતા તે જાદવ બેઠા, તે દેખી તતખેવ જી.
રામકૃષ્ણ સભામાં બેઠા બાવાજી સન્મુખ જી.
સંકર્ષણ સાધુને દેખી ઘણું પામિયા સુખ જી ૫૧૦

જાણનારા અને રાજાને ઈશ્વરાવતારી માનનારાઓએ સૂચના આપવી,એ વિશેષ સહજ છે. ૪૯૬ જગજીવન ફા શ્રી ભગવાન ૪૯૮ ત. ફા. પણ આસનથી–. ૪૯૯ ઉ. ફા. પ્રા.કા. પછે બાવાજીની–, ૪૯૯–૫૦૦–પ્રા કા મા આ બે લીટી ઉલટાસુલટી છે ૫૦૦ કરી ફા. માહા. ૫૦૨ ત પ્રા કા. શ્રી જદુરાય. ૫૦૩ લાગ્યા ત. પ્રા.કા. લાગી. ૫૦૪ બાવાજી૦–પ્રા કા. બાવાજી આજ તમ– પણ 'અજ' શબ્દથી લીટી મોટી થાય છે ૫૦૬ બેસો–પ્રા કા 'બેસો બેસો.' બાપુ–પ્રા.કા. ફા "બાપુ;" ત. બાબા. પરંતુ 'બાપુ' આ બંગાળાની ગંધ છે, ત્યારે 'બાપુ' શુદ્ધ ગુજરાતી છે. પ્રા કા. પ્રત ૨૦મા સ્વીકૃત પાઠ છે ૫૨૦ પ્રા કા: "કહો જી બેર બાપવે આજ કૃપા કરી કથમ આય" ૫૦૭ પ્રા. કા. શ્રી કૃષ્ણ. ૫૧૦ ઘણું૦ ફા. હરુંજ પામ્યા

તેણે સમે બોલ્યા બાવાજી રામકૃષ્ણશું ત્યાંય જી:
"કહો જી બન્ને બાંધવે કયમ કૃપા કરી આંય જી?"

બલરામનું ભોજનનું નિમંત્રણ.

તદાકાળ કર જોડી બોલ્યા બાવાજીશું રામ જી:
"દર્શન કરવા અમો તમારૂં આંહીં આવ્યા છઊં સ્વામ ! જી,
વળી એક કૃપા કરો અમને, હું માગૂં છઊં માન જી: ૫૧૫
આજ અમારે ઘેર પધારો ભોજનને ભગવાન જી.
ધામ પવિત્ર કરો અમારૂં, ત્યાં આવી તમે આજ જી;
સેવા હું સેવકથી થાશે, તેવી કરીશ મહારાજ જી !
હું તમને તેડવા આવ્યો છઊં, બાવાજી ! અવિધારો જી;
કૃપા કરીને કરૂણાસિંધુ ! મુજ મંદિર પધારો જી. ૫૨૦
સેવક ઉપર દયા કરવી, સાંભળીએ જી બાવાજી !
ઊઠો અવધૂત ! સાંપ્રત થાઓ સેવકને ઘેર જાવાજી."

વલણ

જાવા ઘેર સેવક તણે એમ રામ ધણી વિનતિ કરે રે;
વચન સુણી બલિભદ્રનાં પછી બાવાજી શું ઉચ્ચરે રે ?



૫૧૨ ત: કહોજી બન્યે બાંધવો આજ કીપા કરી કેમ આવ્યા આહેં. ૫૧૩ તદાકાળ ત તતકાર. ૫૧૪ છઊં પ્રા.કા. છું ૫૧૫ માન ફા. તમ માન. છઊં પ્રા. કા. છું ૫૧૬ ભોજનને ત 'ભોજન કરવા'. ૫૧૭-અમારૂં પ્રા.કા. ફા. "અમારા" કાઠીઆવાડમાં ઘર 'ઘર' બહુ વચનાર્થે વપરાય છે ૫૧૮ કરીશ-પ્રા.કા 'કરશું.' હું સાથે બહુવચનનું ક્રિયાપદ "કરશું" અયુક્ત છે ૫૧૯ છઈ પ્રા.કા. છું. ફા.માં આ પંક્તિ પડી છે. ૫૨૦ પધારો-પ્રા.કા. "પગ ધારો." ૫૨૧ પ્રા.કા: "સેવક ઉપર દયા કરીએ સાંભળીએ જોગી બાવા !" ૫૨૨ સાંપ્રત પ્રા.કા "ક્ષિપ્ર:" ફા. "સત્વર." ૫૨૩ ઘેર ફા. દ્વાર.

કડવું ૧૨ મું

બાવાની નિસ્પૃહા અને રાજદ્વારમાં જવાની અનિચ્છાનું કથન

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન બોલ્યા વાણી જીઃ સાંભળ રાજા! ચતુરસુજાણ! જી ૫૨૫
બાવાજીનાં ચરિત્ર જેહ જી, કહું વિસ્તારી તમને તેહ જી.

ઢાળ.

વિસ્તારી કહું તમ પ્રત્યે રાયજી! એ વિચાર,
પછી બાવો વદે વાણી રામકૃષ્ણશું તેણી વારઃ
"મારે મન એવું ઉપજે સાંભળો કેશવરામ!
રાજદ્વારે હું નહીં આવું, અતીતને શું કામ? ૫૩૦

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે વળી રંક રાજા હોય,
ધનવંત ને કો દરિદ્રી, એવી પ્રજા સરવ કોય
આપ આપણે ઘેર સહુ મોટા, વિમાસી તું જોય;
સંન્યાસીને સરવ સરખા, અધિક ઓછું નવ કોય.
કહીં પંચામૃત હોયે ભોજન, કહીં કણુવતની જુવાર. ૫૩૫

પણ અતીતને સ્વાદ સરખો, માન રાય! નિરધાર.
જો હાવાં જોગી થયા, તો શા ઈચ્છવા ભોગ?
અલખને ભમશે તે થાશે, જે લિખિતના સંજોગ

કડવું બારમું. વાણી પ્રા કા વાણ્ ચાલ પ્રા કા "ઢાળ" ૫૨૮ રામકૃષ્ણ-શું પ્રા. કા ફા રામશું. ૫૨૯ સાંભળો ફા સુણો ૫૩૦ નહીં ફા નવ અતીતને પ્રા કા મારે અતીતને ૫૩૨ એવી – પ્રા કા. 'એવી પ્રજા છે સહુ કોય" ૫૩૪ કોય ત હોય ૫૩૭ કણુવતની ફા. કણુવતી; ત. કણુવતનું. ૫૩૬ સ્વાદ ફા. સરખો હોય માન ફા માનો રાય–પ્રા કા "નૃપ" ૫૩૭ શા ફા. શા સે ૫૩૮

આ નગરમાં નિત્યે જમૂં છઊં જાદવને જઇ ઘેર,
તે સરવે કરુણા તમારી, જો હેતની છે લહેર. ૫૪૦
જે દિવસે જોગી થવા સારે, કર્યો મન વિચાર:
"રાજદ્વારે નવ જાવૂં કો દિવસ કરવા આહાર:
કદાચિત જો ત્યાં જઇએ તો, શોભા જોઈ મોહ લાગે;
ગૃહસ્થના ઘરની દેખી રચના, તપ જોગીના ભાગે."
તે માટે હૂં તમને કહૂં છઊં, તે સ્થાનક નહીં આવૂં, ૫૪૫
સંન્યાસીને સ્વાદ ન કરવો, જે આવે તે ખાવૂં.

બલરામની વૃદ્ધિંગત શ્રદ્ધા અને કાલાવાલા.

એવાં અતીતનાં વચન સાંભળી, રામ હરખ્યા મન;
વાત સઘી વિશ્વાસ જ આવ્યોઃ (જે) 'મોટા જોગી જન."
બલિભદ્ર વિમાસે મન વિષેઃ "કો નહિ એને તોલે."
તેણે સમે ત્યાં કર જોડીને રામ ફરી શું બોલેઃ ૫૫૦

"હો બાવાજી! હો બાવાજી! અમને કરુણા કીજે;
આજ કૃપા કરી, ભોજન અર્થે અમ ઘર તો આવીજે."
કાલાવાલા કોડ કરે, વળી ઊઠી બેઠા થાય;
"સંભાવના સેવકની કીજે", એમ કહી લાગે પાય.

અલખ–પ્રા. કા "અલક્ષ." પ્રા કા. લિખિત. ૫૩૯ છઊં પ્રા.ક. છું ૫૪૦ જોગી–પ્રા.કા. "યોગી" ૫૪૧ ફા. જે દીવસે જારે જોગી–૫૪૨ નવ ફા કદિ ન. ૫૪૩ મોહ પ્રા.કા. ચિત્ત. ૫૪૪ દેખી પ્રા કા જોઈ ત જોગીનો. ૫૪૫ હૂં૦ ફા તમો નીચે આવ્યો હું તે ૫૪૬ ન કરવો ફા હેદેવો. રામ ફા. બણ રામ. ૫૪૮ જે પ્રા.કા. એ. ૫૫૦ શું ફા મુખ. ૫૫૧ હો પ્રા. કા. અહો. અમને–પ્રા કા ફા. 'મુજને.' પરંતુ બન્ને ભાઇઓની સાથે વિનતિ થાય તો તે વધુ પ્રબલ બનાવ ૫૫૩ કરે ફા. કરાવે. ૫૫૪ ત. સંભાવના. કીજે–પ્રા ક ફા કરવી "'કીજે' સ્વાભાવિક છે લાગે–પ્રા ક. ફા., "લાગ્યા." વારવારની ક્રિયા થવી. ૫૫૨ દર્શાવેલી હોવાથી

કૃષ્ણે કરેલું પ્રણિપત્ય.

બલિભદ્રનું મન રાખવા કૃષ્ણ વદે છે વાણીઃ ૫૫૫
"ઊઠો અવધૂત! આવો મંદિર પરમ સેવક આ જાણી.
આવડા કાલ વાલા વિનય કાં કરાવો બાવા?
અતીતને મન સરવે સરખા, ઊઠો મંદિર જાવા."
પછી હલધર એવી પેર બોલ્યા બાવાશું વચનઃ

બલરામની આજીજી ઉપર આજીજી.

"અવધૂત! જોગી! આવો મંદિર કહો તે લાવું વાહન. ૫૬૦
હય, હસ્તીપર બેસો બાવા! રથ સાંપ્રત કરાવું,
રત્નજડિત સુખપાલે બેસો, કહો તેમ ઘર પધરાવું,
એક વાર મુજ મંદિર આવો ભોજનને અવિનાશ!
હો બાવાજી! હો બાવાજી! રખે કરો નિરાશ."

અર્જુનની ભોજનની પ્રતિજ્ઞા.

તદાકાળ બાવોજી બોલ્યાઃ "વચન સુણો એક મારૂં; ૫૬૫
હું આવું ત્યાં ભોજન કરવા મેં માન્યૂં વચન તમારૂં.
એક વ્રતતા માહારે છે, જ્યાં કરવા જાઉં ભોજન,
કુમારિકા ત્યાં આવી પીરસે તો, હું કરૂં અશન.
તે માટે હું મન વિચારૂં, સાંભળીએ શ્રી રામ!
અવધૂત, જાગી, સંન્યાસીને અથાનૂં શૂં કામ? ૫૭૦

"લાગે" પોઠ્ય ... ઉઃ ૫૫૭ ફા. કાલાવાલા શા કરાવો બાવાજી, વિને કરવો શું આવો. ૫૫૯ બાવાશૂ । બાવાજીશું; ત. વાપેસુ. ૫૬૦ કહો તે પ્રા. કા. ફા. કહેતો. ૫૬૧ રથ-પ્રા.કા "અમે રથ કરાવું." સાપ્રતમા અર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧થીઃ "અમે રથ સાંપ્રદ." ૫૬૨ કહો-પ્રા.કા. "કહો તે મન્ય." ૫૬૩ ત. પ્રા કા. ફા. પણ એક વાર—.૫૬૪ રખે૦ ત ફા રખે કરો મુને નિરાશ. ૫૬૫ ત. તદાકાર. સુણો ત સુણ ૫૬૬ ત. પ્રા કા. ફા. પણ એક પ્રતિજ્ઞા માહારે છે હું જ્યાં—. ૫૬૮ અશન-ત. "ભોજન." ૫૬૯ ફા. તે માટે શાક માનજો, મુજ વચન એ

મારૂં વ્રત ભાગે તે માટે વિમાસું છઊં મન "

બળરામનું પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું વચન.

એવું સાંભળી રામ વદે એમ જોગી સાથ વચન:
"એ તો વાત સહેલી છે બાવા! બેન સુભદ્રા મારી;
લઘુ વય તે કુમારિકા પ્રીસે, સેવા કરે તમારી.
તે માટે ઊઠો બાવાજી! હવાં ન કરવી વાર, ૫૭૫
સામગ્રી સહુ સાંપ્રત થઈ છે ઘેર અમારે ત્યાર.
આજ અમોને કરો કૃતાર્થ, હું માગું છઊં માન,
સેવકને ઘેર જવૂ સર્વથા, પધારીએ ભગવાન!"
બલિભદ્રે પ્રણિપત કરીને એહ કહ્યાં વચન.
સુભદ્રાનું નામ સાંભળી બાવો થયા પ્રસન્ન. ૫૮૦

વલણ.

નામ સાંભળી પ્રસન્ન થયા અવધૂત હરખ્યા મન રે.
હવે બાવોજી જશે રામને ઘેર કરવાને ભોજન રે.

વાહલા રામ ૫૭૦–ગયાનૂં ત. અને પ્રા કા પ્રત ૧લી. "વાદનનૂં." અહીં વ્રતની વાત પ્રધાન છે, અને કાંઇ ઘેર ઘેરૂં એમ ભ્યા પીરસનારી મળે નહીં, માટે ગૃહીને ત્યાં જવું યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. પછીની લીટી આ ભાવને ટેકો આપે છે. માટે પ્રા-કા.નો પાઠ યોગ્ય દેખાથી સ્વીકાર્યો છે. ૫૭૩–ને મારેક પ્રા ક: "તમ માટે વિચારૂં છું " ૫૭૪–પીરસે–ત. ફા "પ્રીરશે " કરે–ત. ફા. "કરશે." ફા. હે તો અંગ પીરશે તમુને, લઘૂ વે છે બાલ કુમારી ૫૭૫ પ્રા કા. ફા. હાવાં. ૫૭૬ ત્યાર પ્રા કા. તૈયાર. ૫૭૭ ત. મા "પધારીએ ભગવાન," ૫૭૯ છે. ૫૭૯–કા.કા:–"બલિભદ્ર પ્રણીપત કરીને એવા વદ્યા વચન " ૫૮૦ પ્રસન્ન ફા સાવધાન. ૫૮૧ ત. હરખ્યા. જશે ફા. જશે. પ્રા કા:–વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે હાવાં બાવો કરવા જશે ભોજન રે. "

કડવું ૧૩ મું.

રાજદ્વારમા જવાની અર્જુનની તૈયારી.

રાગ રામેરી.

વૈશંપાયન કહેઃ સુણ રાય! પૂર્વજ તારાનો મહિમાય;
અર્જુન જવાને સજ્જ થાય, રામને ઘેર ભોજન કરવાય.

ચાલ.

ભોજન કરવા રામને ઘેર થવા આવ્યો તૈયાર રે; ૫૮૫
મઢી માંહિ જઈ જોગીએ અંગે ધર્યો શણગાર રે.
પવિત્ર શુદ્ધ વિભૂતિ ચઢાવી, અંગે કરી લેપન રે;
સર્વ તેજ આવીને વસિયાં, (જે) હતાં ત્રણ ભોવન રે.
જટા બાંધી મસ્તકે, વીંટયું પીતાંબર એક રે;

પીતાંબર ને પહેરણે સ્વરૂપથી વણાઓ છેક રે. ૫૯૦
મૃગચર્મ અંગે ઓઢીયું મધ્યે રક્ત વસ્ત્ર વિધાન રે;
છડી પીંછી હાથે લઈને, કરડૂઓ ગ્રહ્યો ગુણવાન રે.

કડવુ ૧૩ મું સામેરી ફા ભીમપલાશી. ૫૮૩ ફા. રાયજી; મહિમાય; સજ્જ થાએજી; કરવાયજી. પૂર્વજ૦ ત મા આજ પાદ પડેલું છે ચાલ–પ્રા કા. ‘ઢાળ’ ત મા બધી કડીઓને અંતે ‘રે’ પૂરક છે, પણ પ્રા કા. ફા મા નથી. ૫૮૬–અંગે ધર્યો–પ્રા કા. ‘ધર્યો સર્વ,’ પ્રા કા પ્રત ૧લી “ અંગે કર્યો.” ૫૮૭ ચઢાવી–ત પ્રા.કા તે. અંગે૦ ત. “ અંગે ભસ્મ કરી લેપન.” પણ ‘વિભૂતિ’ આગળ હોવાથી ‘ભસ્મથી’ પુનરુક્તિ થાય, માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૫૮૮ ત ફા. “ સહુ તેજ આવી વસ્યુ અંગે, જે હતું ત્રણ ભોવન રે ” પ્રા કા નો પાઠ વિશેષ સ્પષ્ટ અને મહત્વદર્શક છે ૫૯૦–સ્વરૂપથી૦–પ્રા કા. “સ્વરૂપે વાળ્યો છેક;” ફા રૂપે–૦ ૫૯૧ વિધાન, પ્રા કા પરિધાન ૫૯૨ કરડૂઓ પ્રા કા કરવડો. ગ્રહ્યો ફા. લીધો. દ્વાદશ પ્રા કા “ બાંધે ” પરંતુ જોગીઓ આખા શરીર ઉપર બાર સ્થાને

ત્રિપુણ્ડ તિલક વિશાળ ભાજે અર્ધ ચંદ્રાકાર રે;
તિલક દ્વાદશ શોભતાં જાણે ઈશનો અવતાર રે.
આભૂષણ છે હેમ મણિમય, અંગે થયો ઉદ્યોત રે; ૫૯૫

ભસ્મ ઉપર ઘણું શોભે, જેમ વિજળી ઘન જ્યોત રે.
પાવડી ઉપર ચઢયા આવે, રામ આગળ થાય રે;
કૃષ્ણ સાથે વાત કરતાં ઘેર તેડી જાય રે.
માર્ગે જતાં મળે માનવ, કરે સર્વ પ્રણામ રે.
"હો બાવાજી! હો બાવાજી!" શબ્દ ઠામે ઠામ રે. ૬૦૦

ત્રૈલોક્ય જાણે મોહ પમાડી તેવું શોભે રૂપ રે.
પ્રજા સરવે પાયે લાગે જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ રે.
ઘેર ઘેર સહુ બારણે બાલક વૃદ્ધ સુજાણ રે.
"હો બાવાજી! હો બાવાજી!" એ આદિ બોલે વાણ રે.
જત્ર તત્ર 'જે જે' સાદ ઉઠે, બાળક બોલે વચન રે. ૬૦૫

દ્વાદશ તિલક કરે છે, તેથી એ વિશેષ યોગ્ય છે. વળી ૫૯૩ મી પંક્તિમાં ત્રિપુણ્ડ સાથે કર્યાનું કહેલું હોવાથી પુનરુક્તિ પણ થાય. કહેવત છે કે 'ઇંસ ભોજન પર દ્વાદશ તિલક.' ઈશ ત. 'ઇંદ્ર.' પણ તે અયોગ્ય છે. મહાદેવ જોગી છે અને ઇંદ્ર ભોગી છે, તેથી દ્વાદશ તિલક મહાદેવને હોય. અવતાર પ્રા. કા. પ્રત ૨ જી 'અધિકાર.' પા. ૫ 'અંગે થયો' પ્રા.કા. 'અંગે થયુ' ૫૯૪—ઘણું પ્રા.કા. અજળ. પ્રા.કા. પ્રત ૧ લીઃ—"તન ઉપર શ્યામ બહુ શોભે જાણે વિજળી ઘનમાં જ્યોત." ઘન પ્રા.કા. ઘનમાં. જેમ ફા. હેમ. ૫૯૮ કૃષ્ણ પ્રા.કા. ફા. 'શ્રીકૃષ્ણ' ૬૦૦ શબ્દ પ્રા.કા. એવા શબ્દ; ફા. એમ સહુ. ૬૦૧ પ્રા.કા. ત. ત્રૈલોક્યને જાણે મોહ પમાડે. ૬૦૨ પ્રજા પ્રા.કા. "પૂજી" રસ્તામાં પૂજન કરવા કરતાં સ્વાભાવિક રીતે પગે લાગવાનો જ નિયમ છે, તેથી આ પાઠ અયુક્ત છે. સિદ્ધ પ્રા.કા. "જોગી." પણ સિદ્ધમાં વિશેષ મહત્વ રહેલું છે ૬૦૩ બાળક પ્રા.કા. ૨ જી માંઃ "બાળક થતાં રહ્યું જાણુ." વૃદ્ધ પ્રા.કા. ત. ચતુર. ૬૦૪ એ આદિ પ્રા.કા. ત. બાળક. ૬૦૫—જત્ર તત્ર પ્રા.કાઃ—"જત્રતત્ર જય જય." સાદ ફા. પ્રા.કા. શબ્દ.

વૃદ્ધ સ્ત્રી સહુ વદે વાણીઃ "બાવા ! નમો નારાણ" રે.
પ્રજા સહુનું માન દેખી, રામ હરખે મન રે.
શ્રી કૃષ્ણજી તે સરવ જાણે, ચરિત્ર એ અર્જુન રે.
નરનારી જાદવ બાળક આદિ સહુ કરે નમસ્કાર રે.
પછે રામકૃષ્ણશું આવીઆ અવધૂત રાજદ્વાર રે. ૬૧૬

પ્રતિહાર સેવક સરવકો કરે દંડ પ્રણામ રે,
વાણી વદે સહુ હરખશું: 'કૃપા કીધી સ્વામ ! રે.
રાજભૂવનની રચના નિરખતાં અવધૂત હરખ્યા મન રે;
ચિત્રવિચિત્ર સહુ હેમમય તે, જોઈ રહ્યા અર્જુન રે.
રત્ન હીરા ઝળહળે છે, મણિમય ઝાલકાર રે. ૬૧૫

વિશ્વકર્માં ભૂલ્યો ભુવન જોતાં તે ન પામે પાર રે.
જાળીઆં ગોખ ને ચિત્રામણ છજાં ઝરૂખા સાર રે.
સપ્ત ભોમની મેડી અટાલી, રાવટી રંગ અપાર રે.
હેમમય સહુ કામ છે, ઝળહળે જ્યોત પ્રકાશ રે;
તે સરવ રચના દેખતાં, આવ્યા રંગ મોહોલને પાસ રે, ૬૨૦

ત્યાં શોભા અપરિમિત છે સભાની અદ્‌ભુત રે.
તકીયા, જાજમ, ગલેચા, તે જોઈ રહ્યા અવધૂત રે.
પાએ લાગી બાવાજીને રામ કહે વચન રેઃ
"બાવાજી ! આસને હાવાં બેશીએ સ્વામિન ! રે.

---

૬૦૬ વૃદ્ધ૦ પ્રા.કા. ત. નાનાં બાળક. ૬૦૮ એ પ્રા.કા. ફા. જે. ૬૦૯ 'જાદવ' પ્રા.કા.માં નથી. ૬૧૦ 'પછે' પ્રા.કા માં નથી. ૬૧૨ હરખશુ ફા. હરખ સાથે. પા૦ પ્રા.કા. ફા. 'ભલે કૃપા—.' વાણી૦ ત. માં આટલું જ છે: "વાણી વદે સહુ સુભલો સ્વામ રે." ૬૧૬ ભૂલ્યો પ્રા.કા. ભૂલે. તે ન૦ ફા. ન આવે પાર. ૬૧૮ અટાલી પ્રા.કા. અટારી. ૬૨૦ મોહોલને પ્રા.કા. મેહેલને. ૬૨૧ સભાની ત. સભાયની. ૬૨૨ ગલેચા ફા. જલેચા, પ્રા.કા. ગાલિચા. ૬૨૩ ફા. ત. પછે પાએ;

વલણ.

" બેસ એ સ્વામિન્! "એવા હલધરે વાણી કહી રે;
સંકર્ષણનું વચન સુણી બાવેજી બેઠા સહી રે,

કડવું ૧૪ મું.

રાજગૃહમાં નમન, સેવા, અને સત્કાર

રાગ મારૂ.

વૈશંપાયન વદે વાણી, પાંડવનો વંશ વખાણી:
" સાંભળ જનમેજય રાય! તારા પૂર્વજનો મહિમાય.
અતીત થઈને અર્જુન જેહ, આવ્યા રામને ઘેર તેહ.
બલિભદ્રજી હરખ્યા મન, પછી બાવો બેઠા આસન. ૬૩૦

બલિભદ્ર કરે સેવાય, વીંઝણો ગ્રહીને નાખે વાય;
ઘણી સેવા બાવાની થાય, પારથ હરખે મન માંય.
આવ્યાં સ્વજન ઘરનાં સર્વ, અર્ઈ રૂપ તજે તે ગર્વ.
સહુ નમે બાવાને પાય, જાણે જન્મ કૃતાર્થ થાય.
એમ અતીતને સહુ નમતા, બાવો સહુને મન ગમતા. ૬૩૫

પ્રા. કા. પગે. ૬૨૪ હાવા ત હવે, ફા હાવે. ૬૨૬ સંકર્ષણનું પ્રા. કા. પાઠાન્તર "રામકૃષ્ણનું" પણ તે બંધબેસતું નથી. કડવું ૧૪ મું. મારૂ–પ્રા. કા. મારૂની દેશી; ફા. માલવ ગોડી. ૬૨૭–પાંડવનો–પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: "પાંડવની વ્યાસે વખાણી;" પણ આમાં જે કથા વખાણી તેની વાણી, એટલું અધ્યાહાર લેવું પડે છે, એથી તે સહજ નથી. વદે ફા. વદે છે. ૬૨૮ ત. ફા. રાયે. મહિમાયે. ૬૨૯ પ્રા.કા. ફા. થઈ ૬૩૦ ફા. આસન્ય. ૬૩૧ નાખે ફા. ત. લાવે. ગ્રહીને પ્રા.કા. ગ્રહી. ૬૩૨–પારથ૦–પ્રા.કા: "પાર્થ હર્ષ મન ન માય." ત. ફા. દેખી પારથ. હરખે ફા. હરખ્યા. ૬૩૩ સ્વજન–ત. "રાજનાં." [નિરઈ૦ ત. એઇ રૂપ તેજ ને મુક્યો ગર્વ. તે પ્રા.કા. છે ૬૩૪ ત. ફા. પાએ. થાએ. ૬૩૫ ત. ફા.

બાલક, યૌવન, વૃદ્ધ અપાર, નારી માત્ર કરે નમસ્કાર.
સહુ પરસ્પરે મુખ્ય બોલે: "નહિ કોએ અતીતને તોલે:
જાણે અનંત તણો અવતાર." મોહ્યો રૂપ દેખી પરિવાર.
પછી પાગે સહુકો લાગે, તે આશિરવચન માગે.
બાવે મસ્તક મૂક્યો હાથ, ગયો ઘરમાં સરવ સાથ. ૬૪૦

સ્ત્રી સર્વકો પગે લાગી, ગઈ ઘરમાં આશિષ માગી.
કૃષ્ણજી શુશ્રૂષા કરતા, બાવાજીની સેવા માંદી કરતા.
સિદ્ધને પરમેશ્વરના જેવા, જાણી સર્વ કરે છે સેવા.

અર્જુનનું પ્રકટ પ્રસન્નતાનું કથન.

' સેવા માન જોઈ રાજન ! બાવોજી હરખ્યા તે મન.
પછી અતીત કહે: "સુણ રામ ! આ ધન્ય તમારાં ધામ. ૬૪૫
મેં ત્રિભુવનમાં દીઠાં નથી છે શોભા ઘણી સરવથી.
મેં ગોમતીમાં નાનાં નિર્વાણ સાંભળ્યૂં તમારૂં વખાણ:
જે આ નગરમાં કેશવરામ, તે તો અતીતના વિશ્રામ.
પછી મેં તો વિ ારયૂ મનઃ 'ચાતુર્માસ કરૂં આસન'

બાવોજી. ૬૩૭ સહુ પ્રા.કા. પ્રત ૧લીઃ "સહુ પરસ્પરમાં પુરમાં બોલે." કો એ પ્રા.કા. કો. ૬૩૮ ફા મોહ્યો પરિવાર ફા. સંસાર. તે૦ ફા. આશિષ સરવ તે માગે. તે પ્રા.કા. શુભ ત પ્રા.કા આશિરવચનને ૬૪૦ ફા. મસ્તગ, પ્રા.કા મસ્તક, સરવ ફા. સઘળેયો, પ્રા કા. સહુ. ૬૪૧ કા સ્ત્રી સરવે આગન્યાં માગી, ગઇ ઘરમાં પગે લાગી. ૬૪૨–કૃષ્ણજી–પ્રા.કા "શ્રીકૃષ્ણ સર્વ શું અનુસરતા" અર્થાત્ સર્વ કોઇનું તે અનુસરણ કરતા, એ પાઠ છે. પરંતુ પોતાની યુક્તિ ટકાવવા પોતે જ સહજ બાવે સેવા કરવા મંડી પડ્યું, એ જ રંભને યોગ્ય છે. પ્રા.કા. પ્રત ૧લીઃ "સહુ સુખ કરતા." ૬૪૩–ત. પરમેશ્વરના પ્રા.કા. પરમેશ્વર. સિદ્ધ ને૦ફા. બાવાસદે કેહે શીઘ તેવા, જાણે પરમેશ્વર જેહેવા. ૬૪૪ રાજન ફા. અરજુન. તે પ્રા.કા. અતિ દીઠાં. ફા. દીઠું. ૬૪૭ ત. ફોં. પ્રા કા. ત્યાંહાં સાંભળ્યૂં. તમારૂં. પ્રા.કા. ફા. તમ. ૬૪૯ મેં તો.

રહી જાદવમાં મડ વાળી, બાંધ્યું આસન, આપ સંભાળી. ૬૫૦
જો તમારા હેતની લેહેર, તો હું આવ્યો છઉં તમ ઘેર.
જોઈ તમ ઘરની રચનાય, મન પ્રસન્ન અતિ મુજ થાય."

બલભદ્રનાં સાત્વિક વચનો.

એવાં વચન સુણી હલધર બોલ્યા જોડીને બન્યો કરઃ
"બાવા ! ધન્ય તમો પધાર્યે, આજ ઘણો હરખ મન મારે.
તમ ચરણકૃપાએ સ્વામી ! સહુને મન સુખ અંતરજામી. ૬૫૫
પવિત્ર થયાં મમ ધામ, તમ ચરણરેણુથી સ્વામ !
ઘેર સેવકને કીધી કરૂણા, બાવાજી ! આવ્યા પ્રાહુણા.
મારૂં પૂર્વનું ભાગ્ય અનંત, જે ઘેર પધાર્યા સંત.
હું તો સેવક સદા તમારો, આજ જન્મ કૃતાર્થ મારો."
એમ આનંદે કીધું સ્તવન, ત્યારે બાવો કહેઃ "ધન્ય ધન્ય." ૬૬૦
પછી રામે બહેન બોલાવી, તતક્ષણ સુભદ્રા પાસે આવી.

પ્રા.કા. મેં. કરૂં ત. ફા. કરે અહીં. ફા. ચાતુરમાશ. ૬૫૦ અતીત પ્રા.કા. ફા. અતી. આસન પ્રા.કા. આસને. ૬૫૧ છઉં, પ્રા.કા.ફા. છું તમ ફા. તમારે ૬૫૨ અતિ ત. 'ચિત્ત.' પણ પુનરૂક્તિથી તે ત્યાજ્ય છે. ૬૫૩ 'સુણી' ત. 'સાંભળી.' ૬૫૪ પ્રા.કાઃ "બાવાજી! પધારો તમો, આજે ઘણું હરખ્યા છું અમો" પ્રા.કા. પ્રત ૧ લીઃ "બાવાજી! પધાર્યા તમો આજ, ઘણું હરખ્યા છું અમો મનમાં જ." પરંતુ હરખ સાથે પોતાને ધન્ય માને એ ભાવ વધુ ઉત્કૃષ્ટ છે. પધાર્યે ત. ફા. પધારે. આજ ફા. થઓ. ૬૫૫ ફા ચરણપ્રતાપે, મન ફા. છે. પ્રા.કા. માં આ શબ્દ નથી. ૬૫૬ થયાં પ્રા. કા. 'થયાં છે.' મમ પ્રા. કા મમ. ફા. ચરણપ્રતાપે શામ. ૬૫૭ ત. આવ્યો. બાવાજી. ફા. આજ સેહેજે સ્વામી પ્રોહોણા. પ્રા કા. પ્રાહુણા પ્રા. કા. કરૂણા પ્રા.કા પ્રત ૧ઃ "સેવકને કરૂણા કરી, ઘેર બાવાજી આવ્યા હરિ." ૬૫૮ પૂર્વનું ત. "પૂર્વ જન્મનું" પણ એથી લીટી વધી જાય છે ભાગ્ય ફા. ભાગ્યેજ. જે પ્રા કા. જે અમ. ૬૫૯ સદા પ્રા.કા પ્રત ૧ લી "દાસ." મારો ત. અહમારો. ૬૬૦ ત. સ્તુત સ્તવંન; ફા. શની સ્તવંત. ૬૬૧ 'તતક્ષણ' પ્ર

સુરસુંદરીના દર્શનથી ચકિત અર્જુન.

બાવાજીને લાગી પાય, જોઇ પારથ વિસ્મય થાય.
આ બ્રહ્માએ નિરમી નારી, જોઈ જોગી રહ્યા વિચારીઃ
"મેં દીઠી સ્ત્રી સરવ કાય, આવી સૃષ્ટિ વિષે નવ હોય.
મૃગનયની, ભાલવિશાળી, આ તો બ્રહ્માએ હદ વાળી. ૬૬૫
દેવાંગના, અપ્સરા, રંભા જેહ, આ રૂપથી હારે તેહ.
મુખ ચંદ્ર, નાસિકા કીર, સજ્યા સોળે શણગાર શરીર."
મરાળી, માતંગી, મદ પરમ, જોઈ અર્જુન થયા ચિત્તભ્રમ.
"આવી વનિતા જોઇએ મારે," એમ પારથ મન વિચારેઃ
"જો નારાયણ જુએ સામૂં, તો એ પ્રેમદા હું પામૂંઃ ૬૭૦
મેં તો તીર્થ કર્યાં સમસ્ત, તેણે પુણ્યે અહ્‌ હું હસ્ત."
એમ મોહ્યો મન અર્જુન, તે સહુ જાણે જગજીવન.
પણ રામ ન જાણે તેહ, બાવાજીનું કલ્પિત જેહ.

માં નથી, પણ તેના અભાવે લીટી ટુંકી થાય છે. ૬૬૨ ત. ફા. વીસમે. ૬૬૩ જોગી ફા. પારથ. રહ્યા પ્રા. કા. રહ્યો ૬૬૪ આવી૦ પ્રા. કા. પ્રત ૧લીઃ "આવી સ્ત્રીમાં કો નિશ્ચય મોહ્ય." ૬૬૫ ઠ. મૃગયાનેયેણી, ફા મૃગાનેણી ભાલવિશાળી પ્રા કા. ભાલવિશાળ. આ તો૦-પ્રા.કા : "આ તો અદ્‌ભુત રૂપ મરાલ." પંક્તિ ૬૬૮ માં મરાલની ઉપમા અપાયલી છે એટલે અહીં પુનરૂક્તિ થાય છે, અને આપેલો પાઠ વર્ણનવિશેષને લીધે સુંદર છે. ૬૬૫-૬૬ આ બે લીટી પ્રા કા. ની પ્રત૧લીમાં નથી. ૬૬૬ત.અપછરા આ ફા આ તો ૬૬૮ જોઈ૦-પ્રા કા.: "જોઈ ચિત્ત વિભ્રમ અનુજ ધર્મ" મૂળ પ્રતની આપેલી પંક્તિ વિશેષ સરળ છે. અને આ પાઠથી લીટી લાંબી તથા અર્થમાં કંઇક કૃત્રિમ બને છે. ચિત્તભ્રમ ફા ચિત્તભ્રમ. મરાળી૦-પ્રત ૧ લીમા આ લીટી નથી ૬૬૯, વનિતા-પ્રા કાઃ "નારી." વનિતામા મોહનો ભાવ છે માટે તે વિશેષ યુક્ત છે. ત. ફા. વિનતા. જોઈએ ફા. જો હોત માહારે. ૬૭૦-૬૭૧. આ બે લીટી પ્રા. કા. પ્રત ૧લીમાં નથી. ૬૭૦. પ્રમદા-પ્રા.કા. 'પ્રેમદા'. પણ ખરો શબ્દ એ નથી. હું ફા. એહનો. ૬૭૨ મોહ્યો ફા. મોહ્યા. ત. ફા. પ્રા.કા. જુગજીવન ૬૭૩ કલ્પિત પ્રા કા. ની પ્રત ૧

વલણ.

ફરતી પાછળી સેવા માટે સુભદ્રા હરણે મન રે
પછે બાવોજી આસને બેઠા કરવાને ભોજન રે.

કડવું ૧૫ મું.

ભોજનને બદલે સુભદ્રામાંજ બાવાનું ગાન.

રાગ ધનાશ્રી

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ સુણ જન્મેજય રાજન જી ! ૭૦૧
બાવોજી બેઠા આસન પર કરવાને ભોજન જી.
તે આગળ સુંદર એક હેમનો માંડી થાળ વિશાળ જી,
પંચામૃત પકવાન જ પીરસ્યાં, લાવી સુભદ્રા તતકાળ જી.
થાળ ભરી મૂકયા આવ્યા આગળ, પાછી કર્યું પૂજન જી.
કનકઝારી વર્ષી ભરી કહ્યું એ : 'આરોગીએ સ્વામીન ! જી ' ૭૧૦
બાવાજી ભોજન ના રોચે, મનડું તવ રેહે હામ જી.
ચિત્ત ભ્રમ થયો દેખી આ દ્વીપ નો સ્વામી જી

ાણે છે ૭૦૨ સેવામા પ્રા.કા. પાછળ; ફા બન્નેમા 'બાવાજી...ફરતી' પ્રા.કા.
૧ થી "મુખ હિંડે બાવાજીનું જોતી." ૭૦૪ ના આસન પર કડવું પંદર-
૭૦૫ ત. ફા. રાએજી ૭૦૬ ત પ્રા કા ઉપર ૭૦૭ હેમ તણી ૭૦૮ પકવાન
ભોજન. પીરસ્યા—પીરસવા; લાવી ફા આવી સુભદ્રા પ્રા કા સુભદ્રાએ. ૭૦૯
કયા પ્રા કા. મૂકી. પૂજન પ્રા કા. "ભોજન." સન્યાસીને જમાડતા પહેલાં
મનું પૂજન કરવાનો વિધિ વિહિત હોવાથી સ્વકૃત પાઠ યુક્ત છે વળી ૭૧૦ થી
આ પાઠને ટેકો મળે છે, કારણ જો ભોજન ન્યું એમ લઈએ તો ૭૧૦ માં
એમ કહે છે કે 'આરોગીએ સ્વામીનજી' એ અયુક્ત ઠરે છે. ૭૧૦ ફા. માં
. ડે બે પંક્તિઓ છેઃ—"કનક ઝારી જળે ભરી ભરો કરડૂઓ ગુણવાનજી; ચંદન
' પૂજા લીધી, હવે આરોગીએ ભગવાનજી." લઈ૦ પ્રા.કાઃ—"જળે ભરી કર-
ડું:" ૭૧૧ મનડું ત પ્રા ન પણ મન તેહેનૂ નહીં ઠામજી. ૭૧૨ થી પ્રા.

સુભદ્રાને જોઇને જોગી જમવૂં ગયો સરવ ભૂલી જી,
સુભદ્રાની સાથે જાવા દેહ રહી છે ફૂલી જી.

સુભદ્રાની ગુપ્ત સાન.

જોગી પ્રત્યે કહે સુભદ્રા ગુપ્ત કરીને સાન જીઃ
'નિશાએ હૂં તમ મઠ આવીશ, સત્ય સત્ય ગુણવાન જી!'
'નિશા' એવૂં સાંભળી બાવાને હરખ ઉપન્યો મંન જી.
ભોજન કરીને આવી બેઠા, જ્યાં છે શુભ આસંન જી.

ભોજનનિવૃત્તિ પછી સત્કાર.

બલભદ્રજી ત્યાં બીડાં લાવ્યા, લવિંગ એલચી સાથ જી,
સરવ સંયુક્ત કરીને આપેઃ 'આરોગો જગનાથ! જી.'
બાવોજી તાંબુલ આરોગે રામને હરખ અપાર જી;
ફરી બાવાજી પાસે આવી, મળ્યો કુટુંબ પરિવાર જી.
આશિષ માગે બાવા કને સહુ, જઈને લાગે પાય જી;
બાવો હાથ મૂકે મસ્તકે, જન્મ કૃતારથ થાય જી.

રોહિણીનું અર્જુન પ્રતિ આકર્ષણ અને મન.

તેણે સમે રોહિણીજી હરખ્યાં, જોઈ બાવનૂ મુખ જી,
શરીરે સામુદ્રિકની શોભા નિરખી પામ્યાં સુખ જી.
રોહિણીજી વિચારે મનમાં દેખીને સ્વરૂપ જીઃ

કાઃ 'શ્રી પરંતુ શું દેખી એ જાણવાની આકાંક્ષા પૂરી થવા માટે શ્રી-રૂ એ શબ્દની અપેક્ષા રહે છે. તેથી મૂળ પ્રતનો સ્વીકૃત પાઠ સુક્ત છે. ૭૧૩. જોગી પ્રા.કાઃ "જોઈ જોઈ." સરવ પ્રા.કા. સહુ ૭૧૪ દેહ ત. દેહી. ૭૧૫ ફા. કહે છે કન્યા. ૭૧૬ હૂં તમ પ્રા.કા તમારે. ૭૧૭ નિશા-પ્રા કા. ફા. મા ફા. પ્રા કા. બાવાજીને ૭૧૯ ત્યા બીડાં ફા. તાંબોલ બીડાંજી. ત. ફા. લવેંગ સંયુક્ત ત. ફા જુગત. આરોગો પ્રા.કા કહે આરોગો; ફા. આરોગીએ. ૭૨' રામ. ૭૨૨ બાવાજી પ્રા.કા. ફા બાવાની. ૭૨૪ મસ્તકે પ્રા.કાઃ " મસ્તક ઉપ ૭૨૫ હરખ્યાં જોઈ પ્રા કા. જોઈરહ્યા. ૭૨૬ ત. નીરખીને. ૭૨૭ મનમાં ફા.

"એ કો દેવ ધરે સર્વથા, અથવા એ કો ભૂપ જી!
તે માટે હું એને આપું પુત્રી સુભદ્રાય જી.
એ વરે તો પરમ ભાગ્ય છે, મુજ મન એવું થાય જી. ૭૩૦
એની સેવા અર્થે આપું." માતાને મન ભાવે જીઃ
"રામકૃષ્ણને એ અણગમતું પુત્રી કેમ પરણાવે જી!"
મહિમા મધુસૂદનનો મોટો, સહુને મનગમતી વાત જી;
સંકર્ષણ મનમાં નહીં રીછે, એક જાણે જગતાત જી.
બાવોજી આજ્ઞા માગીને સ્વસ્થાનક તે જાય જી. ૭૩૫
હલધર વળાવી ઘેર આવ્યા, આનંદ અંગ ન માય જી.

સુભદ્રાની ઇચ્છાને વશ રોહિણીનો સંકેત.

વશંપાયન કહેઃ જનમેજય! બાવો પોહોતા ઘેર જી.
હવે કથા કહું હું તે સાંભળ સુભદ્રાની પેર જી.
અંતઃપુરમાં આવી આમળા માતા કેરે પાસ જી,
મોહ લાગ્યો છે બાવાજીનો, તેણે મન ઉદાસ જી. ૭૪૦
દ્વિધા ચિત્ત સુભદ્રાનું દેખી, જનની પૂછે વાત જીઃ
"કહે કુંઅરી! તારે મન શું છે?" કરને તે વિખ્યાત જી."
સુભદ્રા શીતલ થઈ બોલ્યાંઃ "શું પૂછો છો માત જી?
મુને અંતર ઘણી આપદા, શી કહું તુને વાત જી?
પેલો અતીત અશન કરવા ઘેર આવ્યો હતો જેહ જી, ૭૪૫

રૂ. સ્વરૂપજી ફા અતીતનૂ શરૂપજી. ૭૩૦ ભા ય૦ ફા પ્રા કા ભાએગ મુજ એવૂં મનમાં થાએજી. ૭૩૧ આવે પ્રા કા ફા "ભાવે." ૭ ર અણગમતું પ્રા કા. 'એમ ન ગમતું.' ફા. તો પુત્રી. ૭૩૩ મન ગમતી પ્રા કા ફા. 'ગમે મન.' ૭૩૫ ફા. હવે બાવોજી. સ્વસ્થાનક તે પ્રા કા. સ્વસ્થાનક પ્રતિ. ૭૩૭ ત. જનમેજયને. પોહોતા પ્રા.કા. પોહચ્યા. બાવો૦ ફા. બાવો પોતે ઘેર જાયે જી ૭૩૮ ફા. સાંભળજો. હું તે પ્રા.કા. ઈ, ફા. તે પ્રા કા. સુભદ્રા કેરી ૪૩૯ પ્રા કા. કેરી ૭૪૦ પ્રા કા. ફા છે મન. ૭૪૨ કરને૦ ત. ફા. પૂછે છે વાણ્ય માતજી પણ ઉપાની પંક્તિ સાથે પુનરુક્તિ થતાં અગ્રાહ્ય છે ૭૪૪ અંતર ફા. અતી. ૭૪૫ અતીત ત. અતી. હતો૦ ત.

સર્વથા વરવા ઇચ્છા મારે, મનમાં આવે તેહ જી.
ઘણું ઘણું શું કહું મુખ માતા ! કહેતાં આવે લાજ જી.
સ્વયંવર કરી પરણાવો, જેમ ગમે મન માંહ્ય જી."
વચન સુણીને સમજ્યાં માતા, પુત્રીશું વદે વચન જીઃ
જો તુજને મોહ લાગ્યો બાવાનો, હું કહું તે કર મન જી   ૭૫૦
"આજ નિશાએ તારે જાવું બાવાને મઠ પાસ જી;
વચનપ્રબોધ કરીને વહેલી આવે તું આવાસ જીઃ
'પ્રાતઃકાલે ઉત્સવ કરવા જાશે જાદવ સાથ જી,
કહીએ તે સ્થાનક હું આવીશ, તમો પધારો નાથ જી !
એવી વાત કરે તું બાઈ ! રખે પણ જાણે ભ્રાત જી.   ૭૫૫
ગુપ્ત વાત તો રાખવી તારે, નહીં તો થાશે ઉત્પાત જી,
સેવા કરવા તે અતીતની, પુત્રી ! સાથે જાઓ જી;
તે સંઘાતે ગયા પછી અહીં મન માને તે થાઓ છ.
તે મેં રૂડી પેરે જોયો, દીસે છે કો સુપાત્ર જી;
મારે મનમાં ઇચ્છા એવી, તે થાએ જામાત્ર જી"   ૭૬૦

ફા. હતો. આહા જેહજી. ૭૪૬ પ્રા.કાઃ—" સર્વથા માડી મારા મનમાં વર વ-રવાનું આવે એહ જી" પણ સ્વીકૃત પંક્તિ જેટલી આ સરળ નથી. ૭૪૭—માતા —પ્રા.કા. 'માતાને'. ૭૪૮ કરી પ્રા.કા. પ્રતિ ૧ લીઃ "ખપ કરીને." જેમ૦—પ્રા. કાઃ "જેમ જાયે મનની દાઝ જી." પણ સ્વીકૃત પાઠમાં ગમે તેમ સ્વયંવર કે બીજી કોઈ રીતિથી પણ મને પરણાવો એ ભાવ છે. તેથી તે વધુ સારો છે. ૭૪૯ પુત્રીશું૦ ત. પ્રા.કા. પુત્રીનું વરવા મનજી. ૭૫૦ જો૦ પ્રા.કા. તઃ—"તેણે સમે માતાજી બોલ્યાં પુત્રી પ્રત્યે વચન જી." ૭૫૧ બાવાને૦ પ્રા.કા. બાવાજી કેરે પાસ જી. ૭૫૨ તું પ્રા.કા. થઇને. ૭૫૪ કહીએ પ્રા.કા. કહે, ત. કોહો. પધારો પ્રા.કા. ફા. પધારજો. ૭૫૫ બાઈ૦ પ્રા.કા. મીઠી. પણ૦ ફા. "રખે જણાવતી ભ્રાત જી;" પ્રા.કા. "પણ રખે ભ્રાત જાણતા વાતજી." ૭૫૬ તારે ત. છાની. તો૦ ફા. રાખીને મન માંહે. ૭૫૭ તે પ્રા.કા. ને. પુત્રી સાથે ફા. જેમ તેમ કરીને. ૭૫૮ ત. માં આ પંક્તિ પહેલી દીસે છે. તેથી પ્રા.કા. ની પંક્તિ બીજી છે. કારણ કે તેમાં દ-શાવેલો ભાવ આવશ્યક છે. ૭૫૯ ત. જોયો છે. ૭૬૦ પ્રા.કા. મારે મન ઇચ્છા છે

સુભદ્રા પ્રત્યે કહે માતા: "સાંભળ પુત્રી! વાત જી,
સિદ્ધ રૂપ દીસે કો મોટો, તાપસ ગુણ વિખ્યાત જી."
એવું સાંભળીને સુભદ્રા પામી મન ઉલ્લાસ જી:
"હવે નિશા સમે થાયે ને મેં જાઉં બાવાની પાસ જી."

વલણ.

બાવાજી પાસ જવા સુભદ્રા ઇચ્છે રહી રે. ૭૬૫
ઋષિ કહે રાજા પ્રત્યે હવે અર્જુન વર વરશે સહી રે.



કડવું ૧૬ મું.

પાર્થની મોહબાણુની આધિ

રાગ કેદારો

કહે એમ વૈશંપાયન સુણ જનમેજય રાજન!
ચનમુદાએ કહું કથા પારથ તણી રે.

ચાલ

કહૂં કથા પારથ તણી, જે થયા જોગી જન;
ભોજન કરી બાવોજી આવ્યા પોતાને આસન. ૭૭૦

એવી તે૦–મૂળ પ્રત તથા *પ્રા કા મા "જો તે થાએ" પણ 'જો' અર્જુન સમત હોવાથી અનાવશ્યક છે. ૭૬૧–ત મા આ પંક્તિ નથી ૭૬૨–સિદ્ધ–પ્રા કા 'શિવ' પણ ત ફા તથા પ્રા કા ની પ્રત ૧ લીમા 'સિદ્ધ' પાઠ છે અને તે યોગ્ય છે વળી પ્રા કા ની પ્રત ૧ લીમા "સિદ્ધ રૂપ દીસે કોઈ માટે" એ પાઠ છે ત ફા દીસે છે કો એક મોટો, પણ લીટીનુ માપ વધે છે પ્રા કા એ તાપસ—. ગુણ પ્રા કા પ્રત ૧ લી રૂપ ૭૬૩ સાંભળીને ફા. કહેતામા ૭૬૪–આજ૦ પ્રા કા "આજ નિશાએ અમિ જાઉં" ૭૬૬–ઋષિ૦–પ્રા મ 'વિપ્ર પ્રે આનંદ કહે હવા' ફા ને પ્રા કા ની પ્રત ૧ લીમા તનો જ પાઠ છે રહી ફા. વળી સહી ફા મલી ૭૬૭ ત. ફા "એમ કેહે વૈશપાયે, શુણ જનમે જયે

મોહબાણુ વાગ્યાં બાવાને, અનંગ વ્યાપ્યો અંગ,
સ્મરણ કરે રહ્યા સુભદ્રાનૂં બાવો ભર્યા ઉમંગ.
ઊઠે, બેસે, શયન કરે, વળી મન માનુનીમાં લાવે,
વસ્ત્ર ઓઢી સુતા બાવો, પણ ઉંઘ લગાર ન આવે.

વળી ક્ષણુમાં બહાર નિસરે, જુએ ઉઘાડી દ્વાર; ૭૫૫
ખડખડાટ કાંઈ સાંભળે ત્યારે, 'જાણે આવી નાર!'
એવા પ્રકાર કરે રહ્યા ત્યાં મઠ વિષે અર્જુન.
શ્રીકૃષ્ણુનાથ તે સરવે જાણે, પ્રભુ જગજીવન.

સંકેત કરવા જતી સુભદ્રાને કૃષ્ણુની નડતર.

(પછી) માતાએ મોકલી સુભદ્રા અતીતનો મઠ જ્યાંહીઃ
"કો નવ દેખે તેમ કહીને, ફરી આવજો આંહી." ૭૮૦
સંકેતે સુભદ્રા ચાલી પ્રભાતે જાવા માટે;
માર્ગે જાતાં ભગિનીએ કૃષ્ણુ ઉભા દીઠા વાટે.
પાછી ફરી આવી સુભદ્રા જ્યાં બેઠાં છે માતઃ
"માતા! હું ત્યાં કઈ પેરે જાઉં? વાટે ઉભા ભ્રાત."

માતા કહેઃ "મુહૂર્ત એક પછી તું ફરી જાજે કુમારી! ૭૮૫
નિદ્રા અર્થે ઘરમાં જાશે શ્યામળ દેવ મુરારી."
જાણી જુક્તિ જુગ્મ ઘડી રહી, પછી જાયે તે નાર,
ફરી આવી તોયે ત્યાં દીઠા બાંધવ માર્ગ મોઝાર.

રાખે;" પ્રા.કા. કહે કથા-૧(ઉપર પ્રમાણે) ૭૭૦ ફા. આવો. ૭૭૨ રહ્યા ફા. રહે; પ્રા.કા માં નથી. ૭૭૩ શયન ફા. આસન. કડવું સોળમું ૭૭૪ પ્રા.કા. ફા. બાવાજી. ૭૭૫ નિસરે ફા. ફા. નીસરે આવી; પ્રા. કા. આવી. ૭૭૬ પ્રા. કા. સાંભળતાં. ૭૭૭ પ્રકાર ફા. ચેન. ૭૭૮ ફા. શ્રીકૃષ્ણજી. પ્રભુ૦ ફા. ચરીત્ર જે અર્જુન. ૭૭૯ ત. સુભદ્રાને. ૭૮૦ ફા. આવજે. ૭૮૧ સંકેતે પ્રા. કા. સંકેત કરવા, ફા. સંકેતને. ચાલી પ્રા કા. ચાલ્યાં. ૭૮૩ બેઠાં ફા. બેઠી. ૭૮૪ ફા. કૃષ્ણ ભ્રાત. ૭૮૫ તું૦ પ્રા.કા. ફા જાઓ તમે કુમારી. ૭૮૭-ઘરમાં ત. માં નથી. શ્યામળ-ત.

વળી પાછી સુભદ્રા આવી, માતાને કહે પ્રશ્નઃ
"કેમ જવાયે? ત્યાં માતાજી! હજી ઊભા છે કૃષ્ણ.' ૭૮૯
માતા કહે કુંવરીનેઃ "બેસ પુત્રી! આ ઠામ;
અર્ધ્ય નિશા ઉપરાંત કૃષ્ણજી જાશે આપણે ધામ.
પણ કહૂં છું જે કૃષ્ણજીએ "રખે જાણી હોય વાત:
જુગમ વાર તમો ગયાં તે દીઠાં માર્ગ વિષે ભ્રાત."
મધ્ય ઉપર ઘડી ચારનો સમય થયો જેણી વાર. ૭૯૫
હળવે હળવે છાની તે સમે ચાલી રાજકુમાર.

કૃષ્ણને જોઈ સુભદ્રાનો ગભરાટ.

ખે મુજને કો જાતાં દેખે જોગીને મંદિર,
મર્ધ શેરીએ આવી અબળા, તવ આગળ દીઠો વીર.
[illegible]ઈ કૃષ્ણજી પાસે આવ્યા, ભગિની ઊભી જ્યાંય,
કહે બાઇ! એકલી આ વેળા તું જાયે છે ક્યાંય?' ૮૦૦

બાંધવ દેખી સુભદ્રા ઘણી પામી મનમાં લાજ;
ઘણુગટ વાળીને મુખ ઢાંક્યુંઃ "વૃથા થયું સહુ કાજ.
એ તો મુજને મારશે નિશ્ચે." મનમાં ઊપજ્યો ત્રાસ;
તેણે સમયે વળી ભગિની પ્રત્યે બોલ્યા શ્રી અવિનાશ·

ને પ્રા કા. પ્રત ૨ છેઃ "સાભળ." પરંતુ અહીં 'સાભળ' પદની જરૂર નથી. ૭૮૮ મોઝાર ફા. વીખે નીરધાર. ૭૮૯ ત પાછી ફરીને. કહે પ્રા કા. કરે ૭૯૦ હજી ત. હરિ. ત. શ્રી કૃષ્ણ. ૭૯૧ કુંવરીને ફા. તું ચાવસ્ત થઇને. ૭૯૨ ઉપરાંત ફા. સમે ૭૯૩ પણ૦ ત. પ્રા કા:—વળી માતા પુત્રીને કહે. જાણી પ્રા. કા. જાણતા ૭૯૪ દીઠાં૦—પ્રા કાઃ "માર્ગમાં દીઠાં હોય ભ્રાત." ૭૯૪ પછી ફા. નો વધારો—"જો આવું કરો તો સાંભળ પુત્રી, નથી પ્રથવી ઠામ; માહા ચકોર છે કૃષ્ણ દેવ, લેહે અવરના મનનું કામ." ૭૯૫ ફા. સમો. ૭૯૬ છાની ત. માં નથી. પ્રા. કા. સમયે. ૭૯૭—રખે૦— ત માં—"રખે મુજને કોઈ દેખતાં જાતાં." ૭૯૯ ત. ફા. ત્યારે ધાઈ. ૮૦૧—પામી—પ્રા કા. ફા. "પામતી." મનમાં ત. માં નથી. ઘણી ફા.

"હું જાણું છઉં તારૂં મન છે, જાવા અતીતને ઘેર; ૮૦૫
કારજ તારે શું છે તેશું મુજને કહેની પેર?
શે અર્થે તું ત્યાંહાં પધારે? મુજને કહેની તેહ."
તોય સુભદ્રા મુખે નવ બોલે લજ્જા પામી જેહ.

કૃષ્ણે પણ અર્જુન સાથે નાશી જવાનો દર્શાવેલો સંકેત.

તે સમે વળી કૃષ્ણજી કહેઃ "બાઈ! એક કહું તે કરશે?
તે અતીતને જો તું વરે, તો કારજ તારૂં સરશે." ૮૧૦

હળવેશું બોલ્યાં સુભદ્રાઃ "ભ્રાત! કહ્યું તેં વારૂ,
ઇચ્છાવર તે વરવા અર્થે નિશ્ચે મન છે મારૂં.
પૃથ્વીપતિ અથવા અમર કો તે સંન્યાસી દીસે,
એ અતીતની સેવા કરવા મારૂં મન ઘણું હીસે."
એવાં વચન સુણી ભગિનીનાં બોલ્યા જગજીવનઃ ૮૧૫

"બેન! સાંભળો ન હોયે જોગી, તે તો છે અરજુન.
કુંતાનો સુત એ પારથ છે, પાંડુ રાય એનો તાત,
હસ્તીનાપુરનો છે એ રાજા, સત્ય જાણજો વાત.
એ અતીતને વરતાં બાઈ! બાધા કશી નવ થાય;
પણ એક બુદ્ધિ હું તુજને આપું, તે કરજે ઉપાય ૮૨૦

રેવતાચળ પર્વત છે ત્યાંહાં, ઉત્સવ કરવા કાજ
પ્રભાતે જાદવ સહુ જાશે, સજી સરવદે સાજ.

. ૮૦૪ વગી ફા. તાં. ૮૦૫ છઉં ફા. થઉં. ૮૦૬ તારે૦ ફા. તારૂં વેગે હોયે. ક કહેની પ્રા.કા. કહીયે ૮૦૮ બોલે ફા. બોલી. જેહ ફા. તેહ. ૮૦૯ તે૦ કાઃ 'તેણે સમે શ્રીકૃષ્ણ કહે.' ૮૧૦ કારજ પ્રા.કા. કાર્ય. ૮૧૧ ત. ફા. પ્રા. ત્યારે હળવેશું ભ્રાત૦ ફા. પ્રા.કાઃ "હા ભ્રાત એ કહ્યું તે વારૂ." ૮૧૨ પ્રા.કા. ઈચ્છાવરને; ફા. ઇચ્છાવર અતીતને વરવા નિશ્ચે—. ૮૧૩ અમર ત. સાં ૧. પ્રા.કા. તો દીસે. ૮૧૪. કરવા પ્રા.કાઃ "કરતાં." ૮૧૫ પ્રા.કા. ભગિની કેર બાધા૦ પ્રા.કા. બાધ કશો નવ થાયે. ૮૨૦ પ્રા.કા. કરજે ડું. ૮૨૧ ત્યાંહી

લોકનો પ્રશ્ન અને અર્જુનનો ઉત્તર

પ્રજા સરવેકો પૂછે ત્યાંય "કહો બાવાજી ! પધારો ક્યાંય ?" ૮૮૫
આવો સહુને કહે તે ઠામ, રૈવતાચલ ઉત્સવનું નામ.
"રૈવતાચલ પર્વતને પાસ, કહે છે ઉત્સવ થાશે રાસ.
(મેં) રાત્રે સાંભળ્યો સમાચાર, તે માટે જાણી તે ઠાર
મોડા જતાં નવ મળે ઠામ, માટે હવડાં કીધી હામ.
તમ આગળથો જાઈશ સહી પછી ઠામ જડશે શુભ નહીં" ૮૯૦
"આગળથી જઇને કરૂં આસન" (વળી) સેવક જાદવ વદે વચન
"રહો બાવાજી ! જઇશે સાથ, ઘટિકા ચાર પછી ત્યાં નાથ !
જે વારે લોક જાશે સમગ્ર, ત્યારે પ્રભુજી ! થાજો અગ્ર"
અવધૂત કહે હવડાં જવૂ, તે સ્થાનક જૈને જોવૂ નવૂ.
આજ્ઞા માગી અવધૂત જાય, પછી લોક સહુ સાંપ્રત થાય ૮૯૫

માર્ગમાં અર્જુને રોપેલો કુવો

પાધર ગઢ માર્ગમાં સહી, આવે કુવો ચોઢયો જઈ,
જ્યાં પ્રજાની જાત્રાની ગેરી, અતીત માર્ગ રહ્યો છે ઘેરી.
કલ્પના પારથ મન થાય હવે ક્યારે આવશે સુભદ્રાય !

ત અર્ક ૮૮૩ ત ફા સાચરે ૮૮૪ મઢીનૂ ફા પનકુટીનું ૮૮૫ પ્રા કા ફા સહુકો પ્રા કા પધારો છો, ફા જયો ૮૮૬ ત રૈવતાચલ પર્વત ઓઢવનૂં નામ, પ્રા કા રૈવતોત્સવનું લેતા નામ ૮૮૭ પાસ-પ્રા કા "ઠાર" રાશ-પ્રા કા. "સાર" ૮૮૮ પ્રા કા સમજ્યા જાણી-પ્રા.કા. "જાઉ છું" ૮૮૯-ત પ્રા કા ફા શુભ ઠામ માટે૦-પ્રા કા "માટે વહેલા જવાની હામ" ૮૯૦-તમ૦ પ્રા કા "તમે આગળ હું જાઉ સહી પ્રા કા આગળ જાઈશ ફા હું જાઉ જાશે પ્રા કા જડે ૮૯૧ જાદવ ફા. વદુ ૮૯૨ પ્રા કા ફા જઇશું ત પછી ૮૯૩ ત્યારે૦ ત કરે અતીત મે જવૂ અગ્ર, પ્રા-કા "જ્યારે અમો સર્વેકો જશું, ત્યારે પ્રભુજી સાથ તેડીશું." ૮૯૪ અવધૂત૦ પ્રા કા પ્રત ૧થી "કહે અતીત મે જે નહી વાત સ્થળ નવુ લેવું સાક્ષાત" ૮૯૬-આવે૦ પ્રા કા "બાવાજી ત્યાં બેઠા જઇ" ૮૯૭ પ્રા કા ફા તે ૮૯૯-જઇને૦ પ્રા-કા પ્રત ૧ થી-"જઇ રહ્યો પાડુનો તન"

માર્ગ વિષે દીઠા અર્જુન, જઈને રૂડો રહ્યો ગમન,
સમીરે પીંછી ફરહરે, બાવો ઊભા વિમાસણ કરે. ૯૦૦

વલણ.

કરે ઊભા વિમાસણ ઘણું, અંતરમાં વિચાર રે,
કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદઃ સુભદ્રા ની અર્જુન જુવે છે વાટ રે.

કડવું ૧૮ મું.

યાદવોનાં વસ્ત્રાભૂષણ અને વાહનો.

રાગ આશાવરી.

વૈશંપાયન ઊચરેઃ જનમેજય શ્રવણે ધરે.
જાદવ સામગ્રી કરે ઉત્સવ જાવા હરખ ભરે રે.

ચાલ.

હરખે ઉત્સવ જાવાને કરે જાદવ શણગાર, ૯૦૫
બાલ, યૌવન, વૃદ્ધ આદિ ધરે હરખ અપાર.
મલશુદ્ધિ સ્નાને કરી, તિલક અંગ ધરે સહુ કોય,
અંગે આભરણ શોભતાં, વસ્ત્ર સુંદર રહોય.

પ્રા.કા. ફા. રહ્યો છે. ૯૦૦ ત ફા. બાવોજી. ૯૦૨ કહે૦ પ્રા.કા. પ્રત ૧લી 'કવિ.' વિપ્ર પ્રેમાનંદે; ફા. ભટ વલ્લભ. કડવું અઢારમું ૯૦૩ ત. ત્યાં શ્રવણ. પ્રા.કા "રાય જનમેજય" ૯૦૪ જાવા પ્રા.કાઃ "જોવા." જાદવ ફા. રાજા. ફા. સહુ ઉત્સવે જાવા રે. ચાલ ફા. ઢાલ. ૯૦૫ હરખે૦—ફા. ઓછવે સહુ હરખે, જાદવ સજે સહુ શણગાર. હરખે પ્રા કા. "હર્ષશું". કરે પ્રા. કા. પ્રત ૨જી "ઘેર." ૯૦૬ ધરે૦— પ્રા.કાઃ "ઘેર ઘેર હર્ષ અપાર." છે. પણ એથી લીટી લાંબી થાય છે, અને સ્વીકૃત પાઠનો અન્વય સરળ છે. ૯૦૭ પ્રા.કાઃ "મલસ્નાન કરી અંગે પછી તિલક ધરે સહુ કોય." સ્નાને ફા. નાહી. ત. ધરે છે. ૯૦૮ આભરણ પ્રા.કા. આભૂષણ,

કબાય, દોતા, જામા, ઝીણુા, નીમાંકુર રાતી સાર,
પાઘડી પછેડી, ને પટકા, પામરી શ્રીકાર. ૯૧૦
બહુ રંગી બાંધ્યાં મોળિયાં, તિલક ભાલ વિશાળ,
તોરા કલગી કીનારી, તે દીસે ઝાકઝમાળ;
ગોશ પેચ બાંધ્યો પાઘડી, તે હેમમય ઉદ્યોત,
કાને કુંડળ ઝળકતાં ને લળકતાં મોતી જ્યોત,
બાજુબંધ ને બેરખા કોને, હેમમય પોંચી હાથ. ૯૧૫
વેલિયાં, વીંટી, છીપા કોને જડિત હીરા સાથ.
કડાં કોના કર વિષે છે હેમનાં નિરધાર,
સુવર્ણમય સાંકળી કંઠે મુક્તાફળના હાર,
માદળિયાં, તાવીત, કંઠી, કનકના શણગાર.
કટિબંધ બાંધ્યા રત્નમય જડિત નંગ અપાર. ૯૨૦
આભૂષણ પર વસ્ત્ર પહેર્યાં ઉલટ અંગ ન માય,
જેવાં જેને શોભતાં, તે ધરે તેવાં કાય,
ઉત્સવ જાવા સર્વકોને હરખ મનમાં ન માય.
વસ્ત્ર ભૂષણ અંગે પેહેરી સાંપ્રત થયા સરવ કેય,
રૈવતાચલ પર્વતે જાવા ઉમંગ સહુને ગન. ૯૨૫

ફા. સુંદર અંગે ફા. સર્વેને વસ્ત્ર સુંદર ત ફા. વસ્ત્રભૂષણ". ૯૦૯–પ્રા. કાઃ "કબાય ગારમા જામા ઝીણા નીમા ધારે સાર." પ્રા. કા પ્રત ૧ લીઃ–"કબાય કારમા જામા નીમા હીમરૂં શાંતિ સાર." ફા. નીમા ફરતી સાર. આ સર્વનો ખુલાસો અહીં નહીં કરતા ટીકામાં કર્યો છે ૯૧૦ પામરી૦ ત. "છે પામરી જોર" પણ તેનો અર્થ બરોબર નથી. ૯૧૧ બાંધ્યા પ્રા કા. બાધે વિશાળ પ્રા.કા. રસાળ. ૯૧૨ ત. તોરા કલગીરના. ત દીશતા ઝાંકઝમાલ. ૯૧૩ બાંધ્યો પ્રા કા. બાધે. ૯૧૬ છીપા પ્રા.કાઃ "છાપ". ૯૧૯ કંઠી પ્રા કા પ્રત ૨ લીઃ "ગાઠે". ફા કો-કોને. ૯૨૦ નંગ ત 'અંગ'. ૯૨૧–વસ્ત્ર પ્રા કા. "વસન". પેહેરી પ્રા.કા. પેરે; ફા. પેહેરા. ૯૨૨ શોભતાં ફા. શોભીએ. ધરે ફા ધરીઆ. ૯૨૩ હરખ૦–પ્રા કા ફા. "હર્ષ મનમા હોય". પ્રા કા. ની પ્રત ૨ લી મા આ પંક્તિ નથી. ૯૨૪ થયા૦ –પ્રા.કા. "થાય સહુ કોય". ૯૨૫ રૈવતાચળ૦ ત. "રૈવતાચળ પર્વત ઉપર".

આપ આપણા સેવકને કહે: સજ્જ કરો વાહન.
પછી વાહન સજ્જ કર્યાં, રથ, વહેલ, હય હિંસાર,
સુનેરી રૂપેરી તેને ધરાવે વેશ શણગાર.
છત્ર, ચામર, પતાકા, તે કરે સેવક તૈયાર,
સજ્જ કરી લાવે સ્વામી પામે, પ્રભુ થાય અસ્વાર. ૯૩૦
કો શણગાર હયને ધરાવે આપઆપણા જ્યાંહાં ઠામ,
અશ્વ આગળ ઉભા રાખે, કરે દંડ પ્રણામ.
(એમ) વાહન સહુકો સજ્જ કરીને લાવે સેવક જન,
પ્રણામ કરીને એમ કહે: "જઈ બેસીએ સ્વામિન !
શોભતા રથ શણગારિયા, ઘુઘરીનો રણકાર, ૯૩૫
જાજમ, તકિયા, ગલેચા, પાથરી કરતા તૈયાર.
વૃષભ શણગારી કરીને વહેલ વિષે તે જોડે,
માંહો માંહે સેવક કહે: "દોડાવશું પડયા હોડે."
વાહન શણગારી લાવિયા, આપ આપણા જ્યાં સ્વામ.
જેને વાહન છે નહી, તે પાળા જશે તે ઠામ. ૯૪૦

હય ૯૨૦—પ્રા.કા. મા "સહુકો થયા તૈયાર." મન ફા. હોએ મન. ૯૨૬—પ્રા કા. માં આ લીટી નથી. પરંતુ ૯૨૯ લીટીમા 'કરે સેવક તૈયાર,' એ વચન આ લીટીની અપેક્ષા રાખે છે ૯૨૭—પ્રા કા—"સજ્જ કર્યા વાહન કાજ રથ, જોઈ હય કરે હીંસાર." હય૦ ફા. નેહે હીંસાર. ૯૨૮ ફા. સોના ને રૂપા તણા. વેશ પ્રા.કા. માં નથી. ૯૨૯ તૈયાર ફા. સાર આ પંક્તિની પછી પ્રા કા.મા આ પંક્તિ છે: "રત્ન જડિત્રના છત્ર શોભે, મોતી ઝાલર સાર." પણ ત. ફા. મા નથી. ૯૩૦ થાએ ફા. થાઓ. ૯૩૧ પ્રા કા. આપ આપણે ઠામ. ૯૩૨ અશ્વ૦ ફા. આગળ લાવી કરે ઉભા. ૯૩૩ લાવે ફા. વદે ૯૩૪ પ્રણામ૦ ફા. સનમુખ લાવી એમ કેહે જઈ ફા. જી ૯૩૫ ફા. શણગારી કીધા. ત. શણગાર કીધા. ૯૩૫ રણકાર પ્રા.કા. ફા. "ઘમકાર". પ્રા. કા. પ્રત ૧લી: "શોભતા શણગાર કરી રથ, વખતે જોડી લાવ." આનો કાંઈ અર્થ બેસતો નથી. ૯૩૬—પ્રા.કા ની પ્રત ૧ લી મા આ પંક્તિ નથી. ફા. જલેચા. કરતા ફા. કરા તાં, પ્રા કા. કર્યા. ૯૩૭—વહેલ પ્રા. કા. "શકટ." પણ વહેલ શબ્દ સુંદર છે. ૯૩૮. પડયા—પ્રા. કા. ફા. "વાટમાં" દોડાવશું ફા.

વલણ.

જશો મર્યંકો ઉત્સવ કરવા, એમ પુરૂષો સામગ્રી કરે:
(હવે) સ્ત્રીઓ શણગાર સરવ કરશે, શ્રોતાજન વદો શ્રી હરિ રે.

કડવું ૧૯ મું.

યાદવીઓના શણગાર અને ચેષ્ટાઓ.

રાગ મારુ.

સુંદરી સજે શણગાર, સહુ ઉત્સવ જાવા,
કો આભૂષણ પહેરે અંગ, કો બેઠી નહાવા.
કો ગૂંથાવે શીશ, કો મેંથો ભરતી; ૯૪૫
કો હાથ વિષે દર્પણ, કો તિલક કરતી,
છે મમી દાબડી હાથ, કો અંજન સારે;
કો પહેરે ઝડાં વસ્ત્ર, છે ભૂષણ ભારે.
ગોફણો રત્ન જડાવ, ભંમર લળકે છે;
ત્રિસેર્ય આ શીશ ફૂલ માથે ઝળકે છે. ૯૫૦
માળા મોતીનો હાર ઉર પર હળકે છે;

રોકાવ ૯૪૦ ત. જશે. ૯૪૨ ફા હવે જાદવ સ્ત્રીઓ--. કરશે ફા. સજે, પ્રા.કા. ધરે છે. ફા કર્યું શ્રોતાજન. વદો પ્રા.કા. કહો, ફા બોલ્યો. કડવું ઓગણીશમું. ૯૪૩ સજે ત. પ્રા કા. કરે. ૯૪૪ ફા. આભરણ. પહેરા. અગ ફા. અંગે, ત. અંગમાં. ૯૪૫ ત. કોય સેંથા. ૯૪૫-૯૪૬ પ્રા કા. ની પ્રત ૧ લાના આ બે પંક્તિ આમ છે:-" કો ગુંથાવે શીશ કો તિલક કરતી, મેંશ દાબડી હાથ, મદી કો આંજે નંયનાં સાર." ૯૪૭ છે ફા પ્રા કા. મદી ત. કો અંજન નયને સારે. પણ લીટીનું માપ વધે છે ૯૪૮ ફા. કોને પહેરે ફા. પહેર્યાં છે પ્રા. કા. કો ૯૪૯ ભંમર પ્રા. કા. "ભમરી" ઝળકે પ્રા.કા ફા. ઝગકે. ૯૫૦-૯૫૧ અહીંઆં પંક્તિઓના ક્રમમાં મૂળ પ્રત અને પ્રા.કા. માં ઉલટપુલટ છે. પણ પ્રા. કા. નો ક્રમ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકાર્યો છે. ૯૫૦ ફા. માં આ પંક્તિ નથી. ૯૫૧ ફા મોરાં મોતી કેરો હાર.

જડાવ ચુડલો હાથ, કંકણ ખળકે છે.
તિલક ભમરી ને મોર ત્રોટી કાને છે;
દીસે અદ્ભુત રૂપ, રૂડે વાને છે.
કટિબંધ હેમ જડાવ ઝાંઝર પાગે છે. ૯૫૫
ઘૂઘરી શબ્દ ઝણકાર, સંગુર વાગે છે.
કલ્લાં, કાંબી, અણવટ, વીછૂઆ શોભે છે,
દેવાંગનાર્શા વૃંદ અમરમન લોભે છે.
નાનાં તિલક વિશાળ સુંદર ભાળે છે;
સામી રહી ઓઢે ચીર, સણગટ વાળે છે. ૯૬૦
કોના છૂટા અંબોડા વેણુ, દેવાને નેહેરી,
કટાક્ષ નેત્ર વિશાળ, કો જોતી ઘેરી.
માહો માંહે કહે નારઃ 'બાઈ! થાયો વેહેલાં;

ઊરપર ત ઊપર ૯૫૨ ત કાકણ. ૯૫૩ ફા ભમરના તિલક૦–પ્રા. કા પ્રત ૧ લીઃ "તિલકનો ભમરનો મોર" ૯૫૪ રૂડે પ્રા કા ગોરે ફા દીસે અદ્ભુત રૂડે વાન, શોભા માને છે ૯૫૫ ફા રણુકાર શબ્દ પ્રા કા 'સૂર'. ૯૫૭ ફા. વીંછિયા. શોભે છે પ્રા ગ મા 'સોહે છે" છે ૯૫૮ ત દેવાગનાના પ્રા કા "દેખી દેવાગનાશા અંગ, અમર મન મોહે છે" આ પાઠમા વૃંદને સ્થાને 'અંગ' છે પરંતુ 'વૃંદ' સમૂહવાચક હોઈને અનેક સ્ત્રીઓ દેવાગના જેવી છે, એવો ભાવ પ્રેરે છે, તેથી તે વિશેષ સુંદર છે ત અમરને. ફા ધરા શર વાગે ભુમણ, દેહ અતી ઓપે છે ૯૫૯ ફા નાના વિધ ૯૬૦ સામી૦–પ્રા કા. રા "સમીર ઉરાડે ચીર." સ્વીકૃત પાઠમા કંઈક નિર્લજ્જાનો ભાવ છે, તેમ સ્ત્રીઓ પરસ્પરની શરમ ન રાખતા આમ વસ્ત્ર ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક છે ફા પ્રા ગ નો પાઠ પણ તેટલો જ સુંદર છે ૯૬૧ પ્રા.કા કોના છૂટા, ફા.કો છોડે દેવા ફા દેવાને. નેહરી ત નેહેરી છે પ્રા.કા "–"કો છોડે અંબોડા માહોમાય જોવાને હેરી" અંબોડા નહેરી દેવાને છોડે એ સ્વાભાવિક છે, અને નહિ કે પ્રા કા મા જેમ હેરી–અરૂપર જોવાને છોડે, એમ કહેલું છે તે, માટે કદાચ 'જોવાને હેરી' ને બદલે 'દેવા નહેરી' હોવુ જોઈએ ૯૬૨–કો૦ પ્રા ગ "જોતી કો મેરી" ત ઘેરી છે ૯૬૩ થાયો રા. થાઓ, પ્રા

ઉતાવળાં આપશે સાવ, જઈએ સૌથી નેહેનાં,
સહુ નાની મોટી નાર સામગ્રી કરતી. ૯૬૫

યથાયોગ્ય શણગાર, તે તેણ ધરતી,
લેઇ પૂજાના ઉપહાર, સ્ત્રી બાંધે છેડે,
માંહો માંહિ મારે હાક, સજની સખીને તેડે;
ચરણાં, ચોળી, ચોર, પહેરે સૌ બાળા,
રતન રાખડી ચોક, કંઠ વિષે માળા. ૯૭૦

સજે સોળ શણગાર, છે જોબન વેશે,
રથ, વહેલ, ને સુખપાલ, વાહને જઈ બેસે;
"કહો બાઈ ! કેટલી વાર !" પૂછે ઉલ્લાસે,
"કરો ઉતાવળ સહુ માય, અસુર ઘણું થાશે".

ઉત્સવમાં જવાની સુભદ્રાની ચાહ

તત્પર થઈ સહુ લોક, ઉત્સવ ભણી ચાલે, ૯૭૫
ઝરૂખે બેઠી નાર, સુભદ્રા ભાળે
એવૂં દેખી ઉતરી બાળ, આવી મા પાસે,
જનની પ્રત્યે વચન કુંવરી પ્રકાશે.
સુભદ્રા કહે " માત ! આજ ઉત્સવ થાશે;
પ્રાણી માત્ર સહુ કોય ત્યાં જોવા જાશે. ૯૮૦

કા. થા. વહેલા પ્રા કા. વહેલી ૯૬૪ પ્રા કા ઉતાવળી ત્યાં વ ત. ફા આ નથી
સૌથી ફા. પ્રા.કા સહુ ૯૬૫ સહુ ફા પ્રા કા બહુ ૯૬૬ ફા. નેહેના જથાજોગ.
૯૬૭ પૂજના પ્રા કા. 'પ્રજના' એ તે ભૂલ જ હશે. પ્રા કા પ્રત ૨ છે "પૂ-
જનાં ' અને તે સ્વાભાવિક છે ૯૬૮ સુજની પ્રા કા સખી, ફા સજન. ૯૬૯
ચીર૦ ફા ને વસ્ત્ર પેહરે સહુ બાળા, ત સહુ વસ્ત્ર પેહેરે છે ૯૭૦ વિષે પ્રા.કા
મોતી. ત માળા છે ૯૭૧ ફા પ્રા કા "એમ સજવા સોળ— ૯૭૪ ઘણું વ
ફા. પછે. ૯૭૫–થઈ ત 'થયા' ૯૭૭ ત ફા ઉતરીને માત. પ્રા કા. ફા આવી
૯૭૯ માત ફા સુણ માત ૯૮૦ સહુ ત પ્રજા સહે, ફા. પ્રજા સહુ પ્રા. કા –

(મારે) હું જાણું તેણે ઠાર" કહી ગાઢ જ લીધી.
માત વિના જાણે ન કોય કૃષ્ણે બુદ્ધિ દીધી.

વલણ.

કૃષ્ણશિક્ષા ન જાણે કોઈ, સુભદ્રા રાઢ લઈ રહી રે,
તેવે સમે પછે અંતઃપુરમાં સંકર્ષણ આવ્યા સહી રે.

કડવું ૨૦ મું.

કૃષ્ણના પ્રપંચથી અજ્ઞાત બલરામનું સાંત્વન.

રાગ વેરાડી.

વૈશંપાયન કહેઃ સુણ રાય ! પછી શું કરે સુભદ્રાય ? ૯૮૫
આવી પુત્રી જ્યાં છે માત, ઉત્સવ જાવાની કહી વાત.
રઢ લેઈ રહી તેણે ઠામ, એવે ઘરમાં આવ્યા રામ.
સુભદ્રા દેખીને ભ્રાત, માત આગળ કરે આંસુપાત;
તીર્થ જાવાને આક્રંદ કરે, ભ્રાત ઊભા તે શ્રવણે ધરે.
હલધર એમ વિમાસે મનઃ "ભગિની કાં કરે આજ રૂદન ? ૯૯૦

"પ્રાણી માત્ર જનેતા ! ત્યાય જોવાને જશે." પ્રા કા પ્રત ૧ લી. "પ્રાણી માત્ર પ્રજા હોય ત્યાં જોવા જશે" ૯૮૧ ત ફા. પ્રા કા. એમ કહી. રાઢ જ પ્રા. કા. માં 'હઠ ઝે'. ૯૮૨ 'માત વિના' પ્રા. કા. પ્રત ૨જીઃ 'માત પિતા'. પણ અર્થસંગતિયુક્ત થતી નથી. તેમ દીકરીની વાતથી મા જાણીતી હોવી જ જોઈએ અને પિતા ન હોય એ જ સ્વાભાવિક છે ૯૮૨ ન ત. નવ. ફા. દીધી છે ૯૮૪ તેવે૦–પ્રા.કાઃ–"વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે." કડવું વીસમું ૯૮૫ સુણ–પ્રા કા. 'સુણો'. પછી૦–પ્રા.કાઃ "પછે કરતી શુ" ૯૮૭ તેણે૦ પ્રા કા. કુંવરી તે ઠામ ૯૮૮ ત. સુભદ્રાને. આંસુપાત ફા. વિલાપાત; પ્રા કા. અશ્રુપાત. ૯૮૯ ત. જાવા ફા. ઊભા. ૯૯૦ આજ પ્રા કા. મા નથી; કા ત. માં નથી. પ્રા.કા પ્રત ૧ લીઃ—"તીર્થ જાવા એ રૂદન કરે, ભ્રાત ઉભા તે શ્રવણે ધરે" પણ તેનો અર્થ બધબેસતો થતો નથી.

"જઈ માતાને પૂછીએ એહ, બેન આક્રંદ કરે છે જેહ".
પછી માતાને પૂછે બળદેવ, સન્મુખ પાસ જઈને એવ.
કહેઃ "માતા ! સુભદ્રા આજ રઢ લેઈ રૂવે કૂણ કાજ ?
ભગિનીને ઈચ્છા હોય જેહ, માતાજી ! મુજને કહો તેહ".
માતા વદેઃ "સાંભળ કુમાર ! આજ ઉત્સવનો દિન સાર. ૯૯૫
(ત્યાં) આણી માત્ર જશે સરવ જંન, (તે) માટે એનું જાવા મન,
તીરથ દર્શન કરવા સહી, કેઈ વારની રઢ લેઈ રહી.
ઉત્સવ સ્થાનકે એકલી, મેં કમ જાયે પુત્રી મોકલી ?
(તે) માટે કુંવર ! સુણ વાત, તમો જાઓ કો એની સાથ,
અથવા એક કહું ઉપાય, જો આવે તારા મન માંય. ૧૦૦૦
"શ્રીકૃષ્ણનો રથ છે જેહ, આણી અપાવો બાઈને તેહ,
સાથે દારૂક ખેડણહાર, બેસી જાયે તીરથ મોઝાર"
(ત્યારે) રામ કહેઃ "સાંભળો માત ! એ તો સરવે સહેલ છે ખાત."
ભગિની પ્રત્યે ભ્રાત એમ વદેઃ "ધીર મતિ રાખ તૂં રૂદે,
હવડાં હું જાઉ કૃષ્ણ કન, આણીને રથ આપૂં તને. ૧૦૦૫
તે ઉપર થઈ અસ્વાર, સુખે જાજે તીરથ મોઝાર.
રઢ મૂકી મનમાં સુખ ધરો, રથે બેસી ઉત્સવે સંચરો."
એવાં રામનાં સુણી વચન, સુભદ્રાનું હરખ્યૂં મન,

---

૯૯૧ પ્રા.કા. જઈ પૂછીએ પ્રા.કા. પૂછીએ આજ. છે જેહ પ્રા.કા. રો કાજ. ૯૯૨ એવ પ્રા.કા. તતખેવ. ૯૯૩ રૂવે ત. રૂદન કરે કૂણ પ્રા.કા. શે; ફા. શા. ૯૯૫ વદે પ્રા.કા. ફા.કહે. ત.કુમાર ફા. પ્રા.કા. કુમાર ત ફા ઉત્સવનો. દિન ત. દિનછે, પ્રા.કા. દિવસ ૯૯૬ સરવજન પ્રા.કા. પ્રત ૧૯ઃ આણે દિન માટે પ્રા.કા.ત્યાં. જાવા છે ૯૯૭ દર્શન ફા. યાત્રા. ૯૯૮ પ્રા.કા. ઉત્સવને પુત્રી મોકલી મા નથી ત. "ઉત્સવ સ્થાનકે એકલી ક્યમ જાય, કહો તે કરૂ ઉપાય." ૯૯૯ પ્રા.કા. સુણો. ૧૦૦૧ અપાવો-ફા આપો; પ્રા.કા. "આપવો" પણ વ્યાકરણના નિયમઅનુસાર 'અપાવો' પાઠ જોઈએ ૧૦૦૪ પ્રા.કા. તે વદે. ધીરજ પ્રા.કા. બાઈ ધીરજ રાખ્ય તુજ હદે, ફા બાઈ રૂદે. ૧૦૦૫ પ્રા.કા. કૃષ્ણની. ૧૦૦૬ જઓ ફા. જાજો થઈને ફા બેસો નિરધાર. ૧૦૦૭ ત ફા.

ભ્રાતવચન સુણી ઉલ્લાસેઃ " હવે કારજ મારૂં થાશે. "
હરખ ઉપન્યો મન મોઝાર, જાવા તીરથ વિષે નિરધાર. ૧૦૧૦

કૃષ્ણ પાસે બલરામની રથ માટે માગણી.

" ભગિની ! સજ થા " આજ્ઞા કરી, આવ્યા રામ છે જ્યાં હરિ.
જ્યેષ્ટ ભ્રાતને આવ્યા જાણી, ઊઠી ઊભા થયા સારંગપાણિ.
કૃષ્ણજીએ કર્યો પ્રણામ, કહોઃ " ભ્રાત ! આવ્યા કોણ કામ " ?
વદે રામઃ " ભગિની આપણી, રઢ લાગી છે તેને ઘણી,
ઉત્સવ તીરથ જાવા સહી, સુભદ્રાને મનસા થઈ. ૧૦૧૫
નરનારી જે નગરમાં હોય, જાશે ઉત્સવ કરવા સોય,
જાતાં દેખી બાઇને થશે મંન, ઘરમાં રહી તે કરે રૂદન.
માટે રથ તમારો જેહ, હૂં આવ્યો છઊં લેવા તેહ,
દારૂકને મોકલો સાથ, રથહાંકણી વિદ્યા જેને હાથ.
ઉત્સવ જઇને આવશે ફરી, કરો રથ લાવે જોતરી. ૧૦૨૦
આવી રામની વાણી સુણી, વળતા કૃષ્ણ વદે આફણીઃ

રથ સોંપવાથી ઉભા થનારા અનર્થની કૃષ્ણની શંકા.

શામળીઓ કહેઃ " સાંભળો ભ્રાત ! રથથી કાંઇ થાયે ઉતપાત.

સાંચરો ૧૦૦૯ હવે પ્રા.કા. હમણા હવે૦ ફા આવા કણે જાવા મન ધસે ૧૦૧૧ સજ થા ત. સાથે; પણ એ પાઠ અર્થહીન છે. ૧૦૧૨—જ્યેષ્ટ૦ પ્રા.કા. " જ્યેષ્ટ ભ્રાત આવ્યા ત્યાં જાણ " 'જાણી' વિશેષ ઉપયુક્ત છે. સારંગપાણિ૦—પ્રા.કા. " સારંગપાણ. " ૧૦૧૩ કર્યો ત કહો. ૧૦૧૪ વદે પ્રા.કા. " કહે " ૧૦૧૬ જે નગરમાં ત. જેના ઘરમા. જાશે૦—પ્રા.કાઃ " જાશે આજ ઉત્સવને સોય. " ૧૦૧૭ બાઇને પ્રા.કા બેનને ૧૦૧૮ છઊં પ્રા.કા.છું. ૧૦૧૯પ્રા.કા રથહાંકણવિદ્યા.ફા. છે જેહને. ૧૦૨૦ જો ફા સજ કરી ૧૦૨૨ ભ્રાત પ્રા.કા પ્રતમાં "વાત." ત.પ્ર.કા એ રથથી. થાયે ફા. થશે ૧૦૨૩ કોય૦ ત.પ્રા.કા ફા કહું ભાઇ કોય; પ્રા.કામા માત્ર કોય' નથી. અ-વર ફા. અંન. રથ બેસે. ત. અવર બેસે તો; પ્રા. કા. નાખે કોને ગર્તે જ 'હોય પ્રા.કા. ત. થાય. પરંતુ ઉપર લીધેલી પ્રા. કા. પ્રત ૧લીની પંક્તિ સરળ, અર્થ-

હું તેના સાંભળો કોય, રથ બેસે, કલ્યાણ જ હોય,
આળીગારો છે મારો રથ, લેઈ જાશો, થાશે અનરથ.
બેસે એણે રથે સુખદાય, (તો) નિશ્ચે હૈ વિઘ્ન જ થાય, ૧૦૨૫
તે માટે સુણો વડવીર (રથ) નહીં આપું " કહે શ્યામશરીર.

બલરામનો ક્રોધ અને કડવાં વેણ.

એવાં કૃષ્ણનાં સુણી વચન, ચઢયો ક્રોધ હલધરને મન.
ક્રોધવચને એમ બોલ્યા રામઃ "તારો રથ આવશે શેં કામ?
જન્મ લગી તારી એ ટેવ, વીસરી નથી અશ્વમેધ.
રાત્રિદિવસ તું સ્ત્રીમાં રમે, તારું બોલ્યું મુને નવ ગમે. ૧૦૩૦
ધૂર્તવિદ્યા તારી નિરધાર, તેનો કોઈ નહી પામે પાર.
મારી શિક્ષા થકી ભગવાન! હજી તુને ન આવી સાન!"
સુણી વચન હલધરનાં હરિ, વળી કૃષ્ણે વાણી ઊચરીઃ

કૃષ્ણે રથ તૈયાર કરી સોંપતા કરેલી ગૂચના.

" કાં રીસ કરો છો જ્ઞાન! તમને ન ઘટે એવી વાત.
મેં અન્ય કર્યો હોય જેહ, બાંધવ! ક્ષમા કરો મુજ તેહ. ૧૦૩૫
તમ આજ્ઞા કેમ ઉથાપું! હરડાં રથ અણાવી આપું.
મન માને તે બેસે સુખે, " એવું વચન કહ્યું શ્રીમુખે.
દારૂકને કહે શ્રીહરિઃ "રથ લાવ આંહીં સજ કરી."

જન્મ અને ભવિષ્યનું પરિણામ સૂચવનારી છે. હવે પછીનું પરિણામ જોતાં રથ ગ-ર્તમાં નાંખશે એમ કહેવું, એ યોગ્ય પણ લાગતું નથી. ૧૦૨૪ જાશો ફા. જાશો. વ. ફા. પ્ર. કા. પણ થાશે. ૧૦૨૫ ત. ફા. જો એમે. ૧૦૨૬ વ. ફા સુણ જો. નહી પ્રા.કા. ન. ૧૦૨૮ પ્રા કા. ક્રોધ વચન. ૧૦૨૯ તારી પ્રા.કા. પ્રત ૧લી તારી. એ ટેવ ફા. એહેવી ટેવ, પ્રા. કા. કુટેવ ત. પ્રા કા ફા. તુજને વીસરી. અશ્વમેધ પ્રા. કા. અશ્વમેધ. ૧૦૩૦–સ્ત્રીમાં "પ્રા કા પ્રત ૧ લી "સીમમાં." પણ કૃષ્ણ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીલંપટ કહેવા[illegible]યાર્થ." "આ 'સીમ' પાઠ અયુક્ત છે. ૧૦૩૧ નહી ફા. પ્રા.કા. નવ. ૧૦[illegible]ારના', ૧૦૩૩ સુણી ત. સુણતાં વચન પ્રા. કા પ્રત ૧ લી "એવાં વચન.[illegible] ૧૦૩૪ કરો છો ત. કરો તમે. ૧૦૩૫ મુજ પ્રા.કા. સર્વ,[illegible]. ૧૦૩૬ પ્રા કા તમારી અણાવી ફા. આણીને ૧૦૩૭ બેસે ફા. બેસો, પ્રા.કા.

કૃષ્ણનું વાયક શીર ધરી, દારૂક લાવ્યો રથ જોતરી.
હેમ રત્નજડિત શણગાર, ચોગમ થઈ રહ્યો ઝાતકાર. ૧૦૪૦

દારૂકે આવી કીધો પ્રણામ: "રથ સાંપ્રત કીધો છે સ્વામ!"
જયમંગળ, હંસલો, રૂપધામ, જય વિજય જોડયા નામ.
જ્યેષ્ઠ ભ્રાતને આપ્યો સહી, વળતી વિઠ્ઠલે વાણી કહી:
"સુભદ્રાને કહેજો ગુણવાન! રથ ઉપર બેસે સાવધાન.
મને ઉપજે એવું મન માંય: "રખે વિઘ્ન કશું વાટે થાય." ૧૦૪૫
સુણી હલધર કહે: "ભાય! તારા રથને કો નહીં ખાય?
રહે બેસી, તું જાણે શ્ય? ઘણું ઘણું તને શું કહું ય?"

બલરામની સુભદ્રાને તૈયાર કરવાની વરધી.

એમ કહી રથ લાવ્યા દ્વાર, સુભદ્રાને કહ્યો સમાચાર.
બલભદ્ર ઘરમાં જઈ ભણે: "બેની! રથ આવ્યો બારણે;
હવે કાં લગાડો વાર, રથ ઉપર થાઓ અસ્વાર." ૧૦૫૦

વલણ.

"રથ ઉપર બેસો સુભદ્રા!" એમ બાંધવે વાણી કહી.
એ વચન શ્રવણે સાંભળી, ભગિની મન હસે સહી રે.



કેહેજો ૧૩૦૮ત.પ્રા.કા.'તીરથ.'૧૦૩૯—જોતરી–પ્રા મા.ત."સજ કરી." પરંતુ તેથી ઉપરની પંક્તિ સાથે એક તો પુનરૂક્તિ થાય છે, અને રથ જોતરવો એ વિશેષ સ્વાભાવિક છે. ૧૦૪૧ છે ફા. પ્રા કા. મે. ૧૦૪૨ ફા રૂપનાં ધામ. પ્રા.કા. જય મંગલય. જોડયા૦ પ્રા કા. જોટયા હરિ નામ; ફા. ઘોડા ચ[illegible] તેણે નામે, ૧૦૪૩ સહી પ્રા. કા. રથ સહી. વળતી–પ્રા કા. "વળી". ૧૦૪૪–ઋિરિ "બેસજો પછે." ૧૦૪૫ એહેવું ત. કેહેવું, થાય પ્રા.કા. "થાય ત્યાંય" કહ્યું ફા. કાંઈ. ૧૦૪૬ સુણી ત. ફા. પ્રા.કા. વચન સુણી. કો ફા. પ્રા.કા. કોઈ. ૧૦૪૮ પ્રા.કા. કહ્યા. ૧૦૫૦ પ્રા.કા. હાવાં. ૧૦૫૧ હરખે પ્રા.કા. હર્ષિત, ફા. હરખી. સહી ફા. ઘણી.

કડવું ૨૧ મું.

સુભદ્રાનો શરીરશૃંગાર.

રાગ મારૂ.

કહે ઋષિ વૈશંપાયનઃ રે તું સુણ જનમેજય રાજન ! રે
બાંધવનાં સાંભળી વચન રે, સુભદ્રા થયાં પ્રસન્ન રે.
પછી ઊઠયાં તેણી વાર રે, મન મધ્યે હર્ષ અપાર રે. ૧૦૫૫
સજે સુભદ્રા શણગાર રે, તે જાવા તીરથ મોઝાર રે.
મસ્તકે ગ્રસેંથિયા શીશફુલ રે, છે સેથે ભાર અમૂલ્ય રે;
દામણી ચોટી જડાવ છે કાને રે દીસે સુભદ્રા રૂડે વાને રે.
છે તિલક ભાલ વિશાળ રે, છે કંઠે મણિની માળ રે;
મુક્તાફળનો પેહેર્યો હાર રે, અંગે થઈ રહ્યો ઉદ્યોતકાર રે. ૧૦૬૦
જડાવ ચૂડલો કર ચળકે રે, બેહુ હાથે સુંદર ઝળકે રે.
હેમ મુદ્રિકા અંગુલિ રે, શામા રમિણી અણુમૂની રે.
રત્નચોકની પોચી હાથે રે, ઊભી દાસી દર્પણ સાથે રે.
બાજુબંધ માળા મેલી રે, જ્વેર જડિતરેખા હવેલી રે.
હેમ આંકળીનો રૂદે હાર રે, કટિબંધ રત્નમય સાર રે. ૧૦૬૫

કડવું ૨૧ મું મારૂ પ્રા.કા. મારની દેશી, હા. મારૂણી ૧૦૫૫-મન૦ પ્રા.કા. "મન હરખે તે અપાર રે" ઉદ્યોતકાર-પ્રા.કા. "ઝાનાર" ૧૦૫૭ છે૦ હા. તેહેનું કો નવ જાણે મુલ રે; પ્રા.કા. છે સેથે ભાર અમૂલ્ય રે ૧૦૫૮ ચોટી પ્રા.કા. મેટી. ૧૦૫૯ છે ઘ. હામાં નથી ભાલ હા ભાલ રૂડે. ૫ કંઠે૦ હા. કંઠે માદળીઆં ને માલ રે ૧૦૬૦ પ્રા.કા.—ના પેહેર્યો. અંગે૦ ક માદ્દે જડીત નંગ અપાર રે. ૧૦૬૧ ચળકે હા. ખળકે પ્રા.કા. ચૂડૌ. ઉદ્દ૦ પ્રા.કા. ચતુરમય જગ ઝળકે રે. ૧૦૬૨ હા. માં આ પંક્તિ નથી ૧૦૬૩ વળી હાથે હા. ને પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી: હેમ પોંચી. ૧૦૬૪ હા. બાજુબંધ મહુબધ આપ—. જ્વેર જડિત રેખા પ્રા.કા. હવેર પ્રગટે ૧૦૬૫ ૨ હાર હા. હેરા રે. હા. કટિબંધ તે રતન જડાવ રે ૧૦૬૧-૬૫ ના પાંચ પંક્તિ પ્રા.કા. હા. ની છ. ઘ. મા માત્ર ઠેને બદલે નીચેની બે જ પંક્તિ: "જડાવ ચૂ

પગે ઝાંઝરના ઝમકાર રે, અણુવટ લંગર ઘૂઘરી સાર રે.
ચરણાં ચોળી ધર્યાં શરીર રે, ઉપર પહેર્યું અમુલ્ય ચીર રે.
મગ નેત્ર નાસિકા કીર રે, ભૂકટી કમાન, નયણાં તીર રે.
છે અધરરંગ પ્રવાળી રે, ચળકે મુક્તાફળની વાળી રે.
મુખકમલ સુભદ્રાનું ઝળકે રે જાણે ચન્દ્રબિંબશું ચળકે રે. ૧૦૭૦
મદહસ્તી કર શુંડાકાર રે, વેણી જેવો વિષધર માર રે!
ઉદર પોયણપત્ર સમાન રે, અદ્ભુત સુંદર રૂપ નિધાન રે
મુખ મહેકે છે બીડાં પાન રે, મધુર સ્વર સુધા સમાન રે
સુણી કંઠ કોકીલા હારે રે, સુણી સ્વર મન વાત વિચારે રે.
રૂપે રંભા દેવાંગના માન મૂકે રે, તેથી તાપસ તપ થકી ચૂકે રે. ૧૦૭૫
બન્ને નયન મધુકર ચાલે રે, જાણે મીન ખંજન પડિયા જાળ રે!
સજ્યા સોળ શણગાર બાલા રે, ગજગામિની, ચાલ મરાલા રે;
રૂપે માનુનીનું મન મોહે રે, પછી દર્પણમાં મુખ જોય રે

ચળકે રે, રત્નચોકની પોચી ખળકે રે, આંગળીએ હેમ વીંટી વેઢા રે, ઝળકે રાજરેખા હથેલી રે." પ્રા. કા. ફા. ની લીટીઓમા વર્ણનવિશેષ આવશ્યક હોવાથી તેમ ચાર પ્રતિઓમા તે હોવાથી, તે સ્વીકારેલી છે. ૧૦૬૬ સ૦ પ્ર૦ ।. મા "ઘમકાર." અણુવટ૦ ફા. તેનો શબ્દ ઉડે રણકાર રે ૧૦૬૭ ધર્યા ત પરી પેહેર્યું ત. ફા પેહેર્યો ૧૦૬૮ કમાન ફા કામણ ૧૦૬૯ પ્રવાળી પ્રા ।. "પ્રવાળ." વાળી૦ પ્રા.કા: "મુક્તાફળની માળ રે" પરંતુ અધર ઉપર નાકની વાળી. મોતીની વાળી વધુ શોભે અને એ જ સ્વાભાવિક છે ૧૦૭૦-ચન્દ્રબિંબશું પ્રા.કા. "ચન્દ્રબિંબ તે." ૧૦૭૫ ત મા આ કડી આમ છે "રૂપે રંભા દેવાંગનાનાં માન મુકાવે રે; તાપસ તપથી ચુકાવે રે." ૧૦૭૧ કર ત ફા મા નથી. વિષધર ફા. વિશ્વાધાર ૧૦૭૩ મુખ૦ ફા મા આ પાઠ છે નહીં ૧૦૭૪ સુણી૦ ફા. સુણી કોકીલા મૂકે માન રે સ્વર ત. ઇશ્વર. સુણી સ્વર૦ ફા. મા આ પદ નથી; પણ નીચેની પંક્તિ છે: "શોભે કપોત જેવી ગ્રીવા રે, અબલા અતીશે સુંદર કાએ રે." ૧૦૭૫ મૂકે ત. ચૂકાવે. તેથી૦ ફા રૂપે સદસ્ર અઠયાશી ચુકે રે; ત મા આ કડી પડતી છે. બાળે ત. ફા. બાળે. ૧૦૭૬ સજ્યા૦ ફા. મા આ પંક્તિ નથી શણગાર પ્રા.કા: "શૃંગાર અંગે બહુ રે" ૧૦૭૮ મોહે ત. "મોહ્યુ" જોય-ત.

મુખ જોઈ, પામી ઉલ્લાસ રે, આવી માતાજીની પાસ રે,
જઈને પુત્રી પાગે લાગી રે, જાવા ઉત્સવ આજ્ઞા માગી રે. ૧૦૮૦

જોઈ માતા હરખી મંન રે, બોલી સુભદ્રાશું વચન રે:
"જઈ વહેલાં આવજો બાઈ રે!" તે સાંભળે બળિભદ્ર ભાઈ રે.

સુભદ્રા ને બલરામની શિખ.

ત્યારે હલધર બોલ્યા ભ્રાત રે. "બાઈ! સુભદ્રા! સુણો વાત રે,
હું શિક્ષા દીઉં છઉં તમને રે, ભ્રાત કૃષ્ણે વાર્યા છે અમને રે;
હણું આણીવારે મારો રથ રે, એથી થાશે કાંઈ અનરથ રે ૧૦૮૫
મુને એમ કહ્યું ભગવાન રે, માટે વાટે રહેજો સાવધાન રે."

દારૂ ને બલરામની સૂચના.

(પછી) દારૂકને દીધી શિક્ષાય રે "રખે રથને વિઘ્ન કશું થાય રે;!
મારે રથ વિષે નિરધાર રે, તૂ બેસજે થઈ હુંશીયાર રે."
(પછી) રામ પ્રત્યે કહે જનાર રે: "પ્રભુ! શું મ્હેં વાગીવાર રે!
દ હાંકું છઉં નિત્યે એહ રે, જાણું હાંકી રથવિદ્યા જેહ રે. ૧૦૯૦

"જો." ૧૦૭૯ ઉલ્લાસ ક્ર૦ હકાર ક્ર૦ આવી માતા પાસે તેણી વાર રે ૧૦૮૧ પ્રા૦ ગ્ર૦ હરખ્યા ૧૦૮૨ તે સાંભળે૦ પ્રા૦ ગ્ર૦—' તમને કહે મ્હોટા બલભદ્ર ભાઈ રે " ૯ ' તમારા બહુ બલભદ્ર ભાઈ રે " પરંતુ ફૂ૦ ને પ્રા૦ ગ્ર૦ પ્ર૦ ૧લી નો રથીઆરીઓ પાઠ બલરામની હાજરી સૂચવે છે, અને પછી તે (બલરામ) બોલે છે તેથી વધુ સુંદર છે ૧૦૮૪ ક્ર૦ પ્રા૦ ગ્ર૦ હેઠ પ્રા૦ ગ્ર૦ હું ૧૦૮૫ એથી૦ પ્રા૦ ગ્ર૦ થાશે કાંઈ ને કાંઈ ૧૦૮૭ રખે૦ ક્ર૦ બળિભદ્ર બોલ્યા પછી એમ રે ૧૦૮૮ મારે ફૂ૦ રોમે પ્રા૦ ગ્ર૦ મું છું હું૦ ત૦ પ્રા૦ ગ્ર૦ તુ રહે જે ખબરદાર રે. આની પછી ક્ર૦ ને પ્રા૦ ગ્ર૦ માં આ પંક્તિ વધુ છે—" રખે હાંને રને માર્ગ મોઝાર રે, તુ બેસજે થઈ હુંશીયાર રે " પ્રા૦ ગ્ર૦ પ્ર૦ ૨ જાનો પાઠ૦ સંસ્કૃત પાઠ સાથે સમત છે ૧૦૮૯ જનાર ત૦ જે ત્યાર રામ૦ ક્ર૦ રુક્મી વચન વદે જનેતાએ રે પ્રભુ ફૂ૦ રામ વડું મ્હેં ફૂ૦ કદીએ ૧૦૯૦ પ્રા૦ ગ્ર૦ ક્ર૦ રથની વિદ્યા. હું૦ હાંકું પ્રા૦ ગ્ર૦ "હું કહું". પણ તે વચન અયોગ્ય છે ભાવ દારૂક બોલવાને કહે કે હું એનો

ઘણું ઘણું શું કહું સ્વામ રે!" ઘરમાં આવ્યા રામ રે;
સુભદ્રાને કહ્યા સમાચાર રે, સુણી ભગિની આવ્યાં બહાર રે.

વલણ.

બહાર પધાર્યાં પ્રેમદા રથ ઉપર બેઠાં જઈ રે,
દારૂકે રથ રાશ ઝાલી, પછી હય હાંકયા સહી રે.



કડવું ૨૨ મું

સુભદ્રાનો શુભ શુકનોથી આનંદ.

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહેઃ સુણ રાયજી! સુભદ્રા રથે બેસી ઉત્તાવ જાયજી; ૧૦૯૫
માર્ગે થાયે શુભ શુકનજી, જોઈને બાળા હરખે મનજી.

ચાલ.

મન માંહી હરખે સુભદ્રા, ને થાયે શુભ શુકન.
કુમારિકા સામી મળી છે, પુરણ વદન પ્રસન્ન.
સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જળ ભરીને, મળી માર્ગ સુંદર,
નેત્ર અંજન, તિલક ભારે, સજ્યા અંગે મેળ શૃંગાર. ૧૧૦૦
શુભ શુકન દેખી સુભદ્રા વિચારે કેં મનઃ
"અર્થ થાશે સદી મારો, મળે મારગે અર્જુન."
અતિ આનંદે સાસરે જાતી મળી સુંદર નાર,
સુભદ્રા મનમાં હરખ પામી, કરે સ્તુતિ કિરતાર.
વળી સામી વત્સ સહિત એક મળી કપિલા ગાય. ૧૧૦૫

નિત્યનો હાંકનાર છું, એ સ્વાભાવિક છે. ૧૦૯૨ કહું ફા. કહીએ, કડવું બાવીસમું. ૧૦૯૬ બાળા ત. અબળા. ચાલ. પ્રા. કા. માં હાલ છે. ૧૧૦૦ સજ્યા૦ પ્રા.કા: "અંગ સજ્યા શૃંગાર." ૧૧૦૫ કે પ્રા.કા "છે;" ફા. રહી, ૧૧૦૨ સદી પ્રા. કા. "સદ્ય." કા. માર્ગમાં. ૧૧૦૩-૪ આ બે પંક્તિઓ પ્રા.કા. ફા. નથી.

શુકન વંદે સુભદ્રાને ઉદ્વર્ અંગ ન માય.
સારથી શ્રીકૃષ્ણજીનો દારૂક જે કહેવાય,
રાશ ઝાલી તેહ બેઠો, ને રથ વિષે સુભદ્રાય.

વાહનો હાંકવામાં યાદવોની હોડ.

રથ વાયુવેગે ચાલતો, ઘુઘરીનો ઘમકાર,
ટચકા શું હય દોડ મૂકે, જાય મારગ મોઝાર. ૧૧૧૦
ગામને ગોંદરે રથ આવિયો નિરધાર,
આગળ પાછળ મરત જાદવ મળ્યા તેણી વાર,
સુખપાળ, મેમળ, ને રથ, કો હય વિષે છે સ્વાર,
નવનવી પાઘડી, વાઘા, શોભના સરવે શૃંગાર,
સરખે સરખાં વાહન હોયે તે સરવ રાખે જોડ. ૧૧૧૫
પાધર ગઢ માર્ગ દેખી, દોડાવે છે હોડ.
હય, રથ, વાહન, વેહલા ઘણા દોડાવે મહુ વાદ.
માહોમાહે રસિયા ઘણા હોકારાના કરે સાદ,
ઘુઘર ઘટા ઘમઘમે રૂપમ હયને કોટ,
રાશ ગ્રહી ટચકારે કર્તા મૂકે માર્ગે દોટ. ૧૧૨૦
કો પાળા ચાલ, માર્ગમાં દેડવે વાહન,
પાધર ગઢ મારગ દેખી હરખ પામે મન.
વિરાળ ભૂમ દેખા કરી ને મનમાં હરખ અપાર.

૧૧૦૮ ચમકાર [illegible] ૧૧૧૦ [illegible] ટચકારશું ૧૧૧૧ પ્રા. ક. ગોંદરે
રથ [illegible] આવિયો [illegible] ૧૧૧૩ [illegible] અસવાર
૧૧૧૪ [illegible] સરવે શૃંગાર ૧૧૧૫ [illegible] ૧૧૧૭ [illegible]
[illegible] "વાદ" [illegible]
[illegible] ૧૧૧૮ [illegible] ૧૧૧૯-૧૧૨૦ [illegible]
[illegible] ૧૧૨૨ [illegible]

અનમેનડા કુંવર જાદવના દ્રોડાવે હય સાર;
શબ્દશ્રૂ તે મારગ ચાલે, આગળ પાછળ થાય ૧૧૨૫
રૈનાચળ પર્વત સન્મુખ ઉત્સવે મહુ જાય,
કો હય વિશેષથી પડે હેઠા, ફરી થાયે અસ્વાર,
મારે ચામકા અશ્વને દોડતાં માર્ગ મોઝાર

બાવાને વાહનનુ નિમંત્રણ અને તેનો ઉડતો ઉત્તર

બાવાજીની આગળથી સહુ જાયે જાદવ સાથ,
અતીતને સહુ તેડતા "હજી ઊભા કાં રહ્યા નાથ?" ૧૧૩૦
(ત્યારે) બાવોજી કહે સર્વને "તમો આગળથી જાઓ ત્યાંહ,
હું આવુ છુ પાછળ થકો, મુજ સાથ છે પુર માંહ"
પછી સુભદ્રાનો રથ આવ્યો બાવાજીને પાસ;
દૂર થકી દેખો પારથ મનમા પામિયા ઉલ્લાસ

સુભદ્રાની દારૂકને રથથી ઉતારવાની યુક્તિ

સુભદ્રા અર્જુનને દેખી કરે મન વિચાર ૧૧૩૫
"આ દારૂક બેઠો રથ ઉપર, કરૂ કવણ પ્રકાર?
કેમ ઊતરે એ ભૂમિ વિષે?" મન વિચરે નાર
"જો ઊતરે તો કારજ મરૂ સહિ પમે આગ"

---

૭ ' ૧૧૨૪ પ્ર ા અહમેતા જા વના કુંવર ૧૧૨૫ શબ્દશૂ ફા સ વાહશૂ, પ્રા કા ' સ્વારશુ પણ ઉત્તમ ઘોડા શબ્દથી જ ચેતના હોવાથી તેઓ શબ્દ બોધમા શૂગ છે, એમ જણાવ રિ પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે ૧૧૨૫ ૨૬—આ કડી પ્રા કા મા ૧૧૨૭–૨૮–કડી પછી આવે છે. ૧૧૨૬ પ્રા કા – ' રૈવતાચળ સન્મુખ ઉસવ સર્વ તે ત્યાં જાય ' ઉત્સવે૦ ફા સહુ ચોછવ કરવા જાયે સહુ ત મા નથી થાય પ્ર કા ' ઊગ લઇ યાર ' ૧૧૨૮ ફા દ્રોડાવે ૧૧૩૦ હજી ત હાજી ૧૧૩૧ જાઓ ફા જાયે, પ્રા કા જાવ ફા ઊભા કા રહ્યુ નાથ ૧૧૩૩ ફા પ્રા કા બાવાજીની. ૧૧૩૪ ત પારથ, ફા પામીઓ ૧૧૩૫ કરે ત "કર્યો" પણ તેનો કર્તા સુભદ્રા ત્રીજી વિભક્તિમા નહિ હોવાથી તે વ્યાકરણવિરુદ્ધ અને અશુ-ભ્ર છે ૧૧૩૬ વિચારે ફા ત. ' વિચારે છે ', પ્રા કા વિમાસે ૧૧૩૮ ત જો દારૂકને ઉતારૂ

તત્કાળ ઊનાગી નેપૂર નાંખ્યૂં મારગ માંહ્ય,
(પછી) દારૂક પ્રત્યે સુભદ્રાજી વચન બોલ્યાં ત્યાંય 1140

કૃષ્ણનું નેપૂર લાવવાની દારૂકને આજ્ઞા

" રાખ રાખ ! હો ! દારૂક ! રથ, હવાં ગો કરૂ પ્રકાર ?
નેપૂર માતા પાયનૂ તે પડયૂ હો ! નિરધાર
ઓ ! પેલૂં પડયૂ છે, લાવ ! ઝટ તૂં, જઈ તેની પાસ,
તૂં આવશે ત્યાં સુધી, હૂં અહીંયા હયની રાસ."
એવૂ સાંભળી તેણે સમે દારૂક વિચારે મન 1145

દારૂકની વિમાસણ અને યોગની ચિંતા

" હૂ રથ સ્થકી જો ઊતરૂ, તો થાયે કાંઈ વિઘ્ન ?
રખે સુભદ્રા સહિત રથ અશ્વ ઊડયા જાય !
કદાચિત માર્ગે ઢળે, તો કરૂં કવણુ ઉપાય ?
પડે વાગે સુભદ્રાને તો મુજને મારે ગદ
હૂ ઊતરૂં કેમ રથથી ?" એમ કરે મન વિચાર 1150

સુભદ્રાના તિરસ્કારવચન અને ધમકી

તેણે સમે ત્યાં જોસ્તારથૂ વળી વદે સુભદ્રાય
"અરે મૂરખ ! લાવ નેપૂર, ઊટૂં પડે, રથ જાય.

ટો—.1139 માંહ્ય ત ક્રા "મે ઝાર' નેપૂર ત નેકૂર પગનૂ. પ્રા કા પ્રત ર ૭ 'નેપૂર કન્યા હતાગી કન્યા" 1140 ત્યાંય ત 'ત્યાર' 1144-રાખ૦ પ્રા કા ક્રા "હા હા દારૂક રાખ્ય રથ" ત રાખ રથ 1142 પડ્યૂ૦ પ્રા કા ક્રા "પડ્યુ મારગ મોઝાર" સ્વીકૃત પાઠમા ટકા ગની નાખનારો ભાવ ઠીક છે. 1143 ઓ૦-પ્રા કા° "ઓ પડયુ છે જા લાવ ઝટ તું" 1148 આવશે પ્રા કા "આવીશ." ત્યા ક્રા ટે વાર ગટીર-પ્રા કા. "અહી રાખીશ", ક્રા નહું 1145 વિચારે ત. વિમાસે 1147 રથ ક્રા એ ઊડશ પ્રા કા ઉડયા 1148 ત કેમણ ક્રા કવણ 1150 રથથી ક્રા બુગી વીખે. માર્ગે પ્રા કા ક્રા "માગે" 1151 તેણે૦-પ્રા. કા. "તેણે સમે બોલે ત્યાંય વળી સુભદ્રાય' સ્વીકૃત પાઠ વધુ

કદાચિત જો દેખશે તો લેશે નેપૂર કોય;
નેપૂર વિના કેમ તીરથ જાઉં ! મન વિમાસી તું જોય."
એવૂં સૂણી દારૂક કહે: "બાઈ ! સાંભળો મુજ વાત; ૧૧૫૫

"કદાચિત હૂં ઊતરૂં તો અશ્વ કરે ઉતપાત,
હૂં જાણૂં છઉં ગતિ હયની, શ્રીકૃષ્ણના છે એહ;
મુજ વિના કોને હાથ ન રહે, તેમાં નહીં સંદેહ.
પાછળથી કોઈ આવશે, લાવશે નેપૂર તેહ,
આપણૂં નેપૂર કોણ રાખે ! વિચારો મન એહ." ૧૧૬૦

એવી વાણી સાંભળી કહે સુભદ્રા ત્યાંય:
"અરે ! દુષ્ટ ! પાપી ! ફરી ફરી મુખ શું વદે છે ત્યાંય ?
લાવ નેપૂર માહરૂં, જે પડ્યૂં માર્ગ મોઝાર.
જો ન લાવે તો ભ્રાતને હૂં કહી મરાવૂં ઠાર."
એવૂં સાંભળી દારૂક તે મન માંહી પામ્યો ત્રાસ, ૧૧૬૫
સુભદ્રાના કર વિષે તતકાળ આપી રાશ.

દારૂકનું હેઠું ઊતરવું અને સુભદ્રાનું ઘોડાને દોડાવવું.

રથથી ફર્યો દારૂક એવી બોલ્યો વાણીઃ
"સાવધ થઇ રથ રાખજો રખે હય જાય તાણી"
એવૂં કહીને આવ્યો દારૂક જાંજર પડ્યૂં જે ઠાર,

કદજ છે. ૧૧૫૬ તો. પ્રા.કા. ને ૧૧૫૭ હયની ફા. એહની છે એહ ફા. હય જેહ. ૬૦—"હું જાણું છું ગતિ એહની શ્રીકૃષ્ણનો રથ એહ." રથ કૃષ્ણનો છે, એમાં કાંઇ જાણવા જેવું નથી પણ ઘોડા—કૃષ્ણના હોઈ તે વિશેષ લક્ષણવાળા છે, એ જ જણાવવું જરૂરી છે. ૧૧૫૯ તેહ ફા. તાંહે. એહ ફા. માંહે. ૧૧૬૨ ત. મુખે. ૧૧૬૪ હું પ્રા.કા. ફા. માં નથી. ૧૧૬૫ સાંભળી પ્રા.કા. સુણતાં. ફા. સુણીને. દારૂક પ્રા.કા. દારૂકને. પામ્યો ફા. સબળ પામ્યો, પ્રા.કા. ઉપન્યો. ૧૧૬૭ પ્રા.કા. રથ વિષેથી. એવો ત. માં નથી. ૧૧૬૮ તાણી પ્રા.કા. રથ તાણી. ૧૧૬૯ જાંજર

તેણે સમે પછી સુભદ્રાયે હયને કર્યો ટચકાર. ૧૧૭૦
ચાબુક ચારે હયને મારી, દોડાવ્યા તેણી વાર;
દોડતો રથ દેખી દારૂક, પાછળ કરે પોકાર.
નેપુર લઈને દોડિયો મારે સુભદ્રાને હાક:
"અરે ! તું બળ કરી એહ હયને, દોડતો રથ રાખ."
દારૂક પ્રત્યે કેહે સુભદ્રા: "એ કૃષ્ણના હય જેહ; ૧૧૭૫
જેહ સમ્યક્ પ્રકારે તાણું છઉં, પણ નથી રેહેતા એહ.
એમ કહીને સુભદ્રાયે દોટ મૂકાવી ત્યાંય,
તતકાળ રથ તે આવિયો, અર્જુન ઊભા જ્યાંય;

અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને અશ્વને મંત્રની પ્રેરણા.

પાર્થ પ્રત્યે સુભદ્રા ત્યાં વદે એમ વચન:
"શીઘ્ર થઈ હાંવા રથ ઉપર બેસીએ સ્વામીન !" ૧૧૮૦
એવું સુણતાં પીછી, કરડૂઓ, પાવડી જે સાર,
તે ઉરાડી સરવ નાંખ્યાં ભાવે માર્ગ મોઝાર.
રથ ઉપર બેઠા ચડી જઈને સુભદ્રાને પાસ,
અશ્વમંત્ર ઉપદેશ કરીને, ગ્રહી પોતે રાશ,
પાર્થનો ટચકાર સુણી હય ઊડિયા આકાશ. ૧૧૮૫
દારૂક એવું દેખતાં મન વિષે પામ્યો ત્રાસ.

પ્રા.કા. નૂપુર ૧૧૭૦ પ્રા.કા. ડચકાર ૧૧૭૧ ચાબુક પ્રા.કા ચાબખા. મારી ત. ને પ્રા.કા. માર્યા. ૧૧૭૧ દોડાવ્યા. પ્રા.કા. દોડયા દોડાવ્યામાં પ્રાણેનો ભાર રહેલો હોવાથી તેમાં ખુબી વિશેષ છે ૧૧૭૨ દારૂક પ્રા.કા. માં નથી. ૧૧૭૩ હાક પ્રા. કા. હાકો. એહ પ્રા.કા. ગ્રહો. રાખ પ્રા.કા. રાખો. ૧૧૭૫ કૃષ્ણના પ્રા.કા. કૃષ્ણ-રથના. ૧૧૭૬ જેહ સમ્યક પ્રા.કા. ઘણે. ૧૧૭૭ એમ કહીને પ્રા.કા. પછી. દોડ૦ ત. પ્રા.કા. ફા. દોટ અશ્વને મૂકાવી છે ત્યાંય. ૧૧૮૦ બેસીએ ત. બેસી. ૧૧૮૧ સુણતાં પ્રા.કા. કેહેતાં. કરડૂઓ પ્રા.કા ઝોળી. ૧૧૮૨ સરવ ફા. અરર, પ્રા.કા. સર્વે. નાંખ્યાં ફા ત. હાક્યાં ૧૧૮૩ પ્રા.કા. સુભદ્રાની. ૧૧૮૪ ગ્રહી પ્રા.કા. સાહી. ૧૧૮૫ ત. ઉડયા. ૧૧૮૬ પામ્યો પામ્યો ત. પામ્યો પામ્યો, પ્રા.કા. પામ્યા પામ્યા. ૧૧૮૭

દ્વારકાની વાહા ,ધાવાની રામ ને જાદવોની તૈયારી.

ચોકાર તે કરતો હવોઃ "ધાઓ ધાઓ રે સહુ શૂર!"
બૂમ પાડે, શીશ કૂટે, વદે વાણી ક્રૂરઃ–
"કો શીઘ્ર થઈ રામકૃષ્ણને જાણ કરો જઈ ભાઈ!
પેલો અતીત કહીએ સુભદ્રાનું હરણ કરીને જાય." ૧૧૯૦

એહવી વાણી સાંભળી, ત્યારે હવો હાહાકાર.
ઠામ ઠામથી ધસ્યા જાદવ, મળ્યા સર્વ અસવાર.
ધનુષ્યબાણ ગદા ગ્રહીને, ધનંજય ભણી જાય,
સાંગ, ફરશી, ત્રિશૂળ આદિ, પરિઘ લેઈ કો ધાય.
"કહે નવ જાયે જોગી જીવતો, જે કરે એવાં કામ." ૧૧૯૫

તે સમે પુરમાં જાણ થયું દોડ્યા કેશવરામ.

વલણ.

દોડ્યા કેશવરામ આવ્યા, સૈન્ય સહી અર્જુન ભણી રે;
વૈશપાયન કહે જનમેજયને। કથા કહું હવે તે તણી રે.



જઈ ફા રે. ૧૧૯૦ કહીએ પ્રા.કા. કહેજો. ૧૧૯૧ સાભળી ત્યારે પ્રા.કા. સાંભળીને. ૧૧૯૨ ત. સ્વાર ૧૧૯૪ ત. લેઈને કો ફા. મા નથી ૧૧૯૬ થયૂ ત. ફા થયાં. ને ફા. તવ. ૧૧૯૮ વૈશપાયન–પ્રા.કા. 'વિપ્ર પ્રેમાનંદ" કહે હાવા ૧૧૯૭ પ્રા.કા. ૧ લી ત. ફા દોડ્યા કેશવરામ રે આવશે અરજુન ભણી. ઉપર પ્રા.કા નો પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

કડવું ૨૩ મું.

બલરામના બખાળા અને કૃષ્ણને ઉદ્બોધ.

રાગ આંદોલ ગોડી.

"સ્વામીજી !" સેવક બોલ્યા નામી શીશ રે, રીસ રે કરી મન અતિ ઘણી રે.
"સ્વામીજી" શું બેઠા થઈ નચિંત રે, સુભદ્રાનું હરણ હવું વારે નૃપમણિ ! રે. ૧૨૦૦

ચાલ.

" વાટમાંથી હરી ગયો આંહી રહેનો જોગી જેહ,
રથ ઉપર બેઠો ચઢી, સહુ વેષ મૂક્યો તેહ "
એવી વાણી સાંભળી, બલભદ્રને ચઢી રીમ,
ક્રોધ—અગ્નિ જ્વાળા પ્રકટી, જઈને લાગી શીશ.
કોપે લોચન રક્ત થયાં, અને ધ્રૂજવી નિજ કાય, ૧૨૦૫
વચન સુણી વિષધર પેરે રામ વ્યાકૂળ થાય.
ક્રોધ કરીને વાણી કહીઃ " સજ્જ કરો સેના, સાથ,
હું સિંહના મુખમાં કરણ કુમતિ દુષ્ટ ઘાલે હાથ ?"
એવાં રામનાં વાયક સાંભળી, સજ્જ થયા જાદવ જોધ;
અર્જુન સામા ધસી આવ્યા, ધરી મનમાં ક્રોધ. ૧૨૧૦
શ્રીકૃષ્ણને બળદેવ કહેઃ " તું શું બેઠો છે ભ્રાત !
ભગિનીને લઈ જાએ જોગી, થયો મહા ઉતપાત.
જુઓ એ જોગી થઇને સ્ત્રી'નો પૂર મોઝારઃ

કડવું ત્રેવીસમું. પ્રા.કા દ્વિરાલે ગોડી ૧૨૦૦ સ્વામીજી પ્રા.કાઃ અહીં નચિંત પ્રા.કા. નિશ્ચિંત પ્રા.કા. સુભદ્રાહર્ણ- વારે॰ ન ફા. પ્રા.કા ૧ લીઃ વાર માટે રે. હવું ફા. ધઽ. ૧૨૦૨ સહુ પ્રા.કા મહી ૧૨૦૪ ક્રોર॰ ફા. ક્રોધ રૂપી જ્વાલ અંજની. પ્રકટી ત પાવક; પણ તે લહીયાની ભૂલ છે. ૧૨૦૫ નિજ પ્રા.કા ત્યા. ૧૨૦૮ કુમતિ॰ ત મૂર્ખે ઘાલ્યો હાથ; પ્રા.કા દુર્મતિ ઘાલે હાથ. ૧૨૧૦ મનમાં ત મન. ૧૨૧૨ જાયે-પ્રા. કા.-માં " ગયો " છે. થાય-પ્રા. કા. માં થયો છે. ૧૨૧૩ સ્ત્રી'નો ફા સ્ત્રી હતો.

જ્યાં ખાધું ત્યાં પાખંડીએ પાત્ર ભાંજ્યું સાર.
મેં જાણ્યૂં એ બ્રહ્મજ્ઞાની, સાધુ સિદ્ધ છે સ્વામ, ૧૨૧૫
પ્રથમ મેં એ દુષ્ટના આવાં નવ જાણ્યાં કામ!"
એવું સાભળી શ્રીકૃષ્ણજીને મન ચઢયો ક્રોધ અપાર.
"અરે! બાંધવ! શું વદો છો!" એમ વદે મુરાર
"સુભદ્રા સામું જુએ એવો ભૂમિ વિષે કોણ વીર?
ચાલો તમારી સાથે આવું જઈને ઊતારૂં નીર." ૧૨૨૦
ભ્રાત સૂણતા શ્રી કૃષ્ણજી એમ વચન બોલ્યા રીસ
"હવડાં જઈ તે અધર્મીનૂં સદ્ય છેદૂં શીશ."

રામકૃષ્ણ અને યાદવોની યુદ્ધ માટે સજ્જતા.

સારથીને આજ્ઞા કરી તે લાવિયો રથ સાર,
મન ક્રોધ આણી રામ કેશવ બન્ને થયા અસ્વાર.
દુદુંભી, નિશાન, બણુગાં, નફેરી, રણતૂર, ૧૨૨૫
રામકૃષ્ણની સાથે સૈન્ય ચઢ્યૂ સાગરપૂર.
હળમૂશળ લઈ રામ ધાયા, સારંગ લેઈ રણછોડ
(એમ) આપઆપણા આયુધ લેઇને ધસ્યા છપ્પન ક્રોડ
ઉગ્રસેન, અક્રૂર, ઉદ્ધવ, સાત્યકી, બલવંત,
નાના પ્રકારનાં ગ્રહી આયુધ આવ્યા કરવા અંત. ૧૨૩૦

પ્રા૰ કા૰ રહી ૧૨૧૪ મોઝાર ફા૰ માહે સાર ફા૰ તાહે ૧૨૧૫ સિદ્ધ પ્રા૰ કા૰ સંત. સાધુ૦-પ્રા૰ કા૰ ૧લી "સાધુ શ્રી છે રામ' ૧૨૧૬ મે. એ ન મા૰ નથી દુષ્ટનાં પ્રા૰ કા૰ દૂષ્ટતાના. ૧૨૧૭ મન પ્રા૰ ગ૰ મા૰ નથી ૧૨૧૮ વદે પ્રા૰ કા૰ ફા૰ કહે ૧૨૧૯ ભૂમિ૦ પ્રા૰ કા૰ પ્રત ૧લી "એવુ શુ ભાખો વીર" ૧૨૨૨ જઈ ન મા૰ નથી ૧૨૨૩ તે લાવિયો ફા૰ બોલાવીઓ ૧૨૨૪ કેશવ ત કહે સર્વ ફા૰ ત બન્યો. ૧૨૧૫ બણુગા ફા૰ વાગે. ૧૨૨૬ સૈન્ય ચઢ્યૂ ફા૰ પ્રા૰ કા૰ સેના ચઢી. ૧૨૨૭ સારંગ પ્રા૰ ગ૰ ચક્ર, ફા૰ સાગ ચક્ર સર્વ વિનાશકારી હોઈને સારગ (શાર્ઙ્ગ) યોગ્ય છે ૧૨૨૮ આયુધ પ્રા૰ કા૰ શસ્ત્ર, પ્રા૰ કા૰ હુ અસ્ત્ર ૧૨૨૯ સાત્યકી પ્રા૰ કા૰

બીજા જાદવ અપરિમિત, સુરસેન, વસુદેવ,
ચોગમેથી સરવ ધાયા પાર્થ ભણી તતખેવ.
કર ગ્રહ્યાં આયુધ મહા દારૂણ, ગદા, બાણ, પ્રચંડ,
સાંગ, ફરશી, શૂળી, આદિ વજ્રલોહના દંડ,
ખડગ, ખપૂવા, કટારી, ને ઝળકની તરવાર, ૧૨૩૫
જગદીશ સાથે ચઢયા જાદવ આવ્યા કરતા માર.
અશ્વ, ગજ, રથ, વાહન તે સુભટ સર્વે અસ્વાર,
હાથ, વાંસે, આયુધ કટિમાં, પાળા તણો નહીં પાર.
સૈન્ય સર્વે સજજ કરીને દોડયા કેશવ રામ,
પારથનો રથ ચોગમાં જઈને વીંટયો તેણે ઠામ. ૧૨૪૦
હાહાકાર વરતી રહ્યો, બલભદ્ર બે ત્યા રીસઃ
"નવ જાય જોગી કુશળો અહીંથી, હણડ છે ' શીશ."
રથમાર્ગ ઘેર્યો ચોગમાંથી, મળ્યા જાદવ શૂર,
બલભદ્ર કહેઃ "એ રણે નાસે, કરો મારી ચૂર."
એવી વાણી સુણી રામની અર્જુન વિમાસે મનઃ ૧૨૪૫
'સંગ્રામ દારૂણ થશે સહી, હવે સહાય જગજીવન.'

સાત્યકીજે. ૧૨૩૩ ગ્રહ્યાં: પ્રતાઃ 'ગ્રહો'. ૧૨૩૪ શૂળ ફા ત્રીશૂલ. ૧૨૩૬ આવ્યા પ્રા.પ્ર. આવી. ૧૨૩૮–હાથ, વાંસે, ત. તે પ્રા.પ્ર. પ્રત ૧લીઃ "હાથવાંસી કરમાં આયુધ." (વાંસી, એ હથીઆર છે.) પણ અહીં હાથ, વાંસે અને કેડે આયુધ હોવાનો ભાવ વિશેષ યુક્ત હોવાથી આ પાઠ ઉચિત છે ૧૨૪૨ ત. ફા. કેડે નવ— કુશળો તે કુશળ ૧૨૪૩ રથ માર્ગ ત. "રથ ઘેર્યો." પણ રથ ક-રવા તેનો અર્થ ઘેરે એ । રો. યોગ્ય છે [illegible] ન. પૂર ૧૨૪૪ નાસે પ્રા. જતો નાસી. ૧૨૪૫–રામની ત "વળી રામની". વિમાસે ત. "વિચારે." ૧૨૪૬ સહાયત 'સાથે'. પણ તે અનુચિત છે. કારણ કે અર્જુન પોતાથી જ સમજતો

વલણ.

"હવે સહાય શ્રીકૃષ્ણજી,' એમ અર્જુન મન ચિંતા કરે રે,
તેણે સમે પછી પાર્થ પ્રત્યે સુભદ્રા શું ઊચરે રે?



કડવું ૨૪ મું.

સુભદ્રાનું અર્જુનને યુદ્ધનું પ્રોત્સાહન.

રાગ ગોડી.

સુભદ્રા એમ બોલે વાણ: "સાંભળો સ્વામી! ચતુરસુજાણ!
રખે ધીરજપણું પરહરો, રણમાં યુદ્ધ એ સાથે કરો. ૧૨૫૦
રથ વિષે આયુધ છે જેહ, શીઘ્ર આપ ચઢાવો તેહ;
મારો જાદવને બળવંત! સદા સહાય તમને ભગવંત.
મુજને છે સાચો વિશ્વાસ, સામા નહીં વઢશે અવિનાશ.
તમારું બલ પરાક્રમ હોય જેહ, રામને દેખાડો તેહ."
સુભદ્રાનાં સુણી વચન, વળતી વાણી વદે અર્જુન: ૧૨૫૫
"હું કોથી નવ પામું બીક, મુજથી રણે નથી કો અધિક,
એ સર્વને હણું ક્ષણ આજ, (પણ) શ્રીકૃષ્ણની રાખું છઉં લાજ."
ત્યારે સુભદ્રા કહે: "નાથ! એક વાર દેખાડો હાથ.
રથ વિષે છે પ્રૌઢાં આયુધ, ગ્રહી, કરો જાદવશું જુદ્ધ.
કૃષ્ણ તમ સાથે ન કરે સંગ્રામ, તમ સાથે કોપ્યા શ્રી રામ." ૧૨૬૦

હતો કે તેને પોતાને તો શ્રીકૃષ્ણની પૂરી ઓથ છે. કડવું ચોવીસમું. ૧૨૪૯ બોલે ફા. પ્રા કા. બોલ્યાં ૧૨૫૪ વઢશે ત ફા. ચઢે. ૧૨૫૬ કો ત "કોઇ." ૧૨૫૭ પણ૦ પ્રા કા. "લાજ કૃષ્ણની રાખુ છું આવ" આજ પ્રા કા. માય ૧૨૫૯ ત. આ રથ. ગ્રહી ત. પ્રા.કા ફા કર ગ્રહી. પ્રા.કા. યાદવ યુદ્ધ. જુદ્ધ ત. જુધ. ૧૨૬૦. કૃષ્ણ ત. "શ્રી કૃષ્ણજી." સાથે પ્રા કા. ઉપર. કોપ્યા પ્રા કા. 'કોપ્યા

અર્જુનની રીસ અને ધનુષટંકારવ.

એવાં વચન નારીનાં સુણી, ચઢી રીસ પાર્થને ઘણી,
લેઈ ધનુષ્યનો કીધો ટંકાર, વરત્યો રણમાં હાહાકાર.
સામા આવ્યા કેશવરામ, પારથશું કરવા સંગ્રામ.
અરજુન હરિને દે મુખ ગાળ, મનમાં સમરે શ્રી ગોપાળ.
"જો જો! ધૂર્ત્ત જાદવ સર્વ, રામકૃષ્ણનો ટાળું ગર્વ," ૧૨૬૫
એમ કહી ધનુષ્યે ચઢાવ્યું બાણ, રામકૃષ્ણ ઉપર નિર્વાણ.
એવું દેખી કૃષ્ણજી ને રામ, ક્રોધાક્રાંત થયા તેણે ઠામ.

બળદેવના હાકોટાથી ચારે કોર મારમાર.

બલિભદ્રજી વાણી ઊચરે, જાદવ સર્વકો શ્રવણ ધરે:
"હજી શું જુઓ છો શૂર! મૂકો બાણ, (મારી) કરો ચાચૂર."
એવી વાણી સુણી નિર્વાણ, ચોગમથી છૂટવાં બાણ. ૧૨૭૦
મોગળ, મુદ્ગર ને તરવાર, રથ પાસે જઈ કરતા માર,
ભાલા, ખડ્ગ ને વજ્ર, ત્રિશૂળ, ખપૂઆ, તરકસ, તીર અમૂલ.
પારથ પર જઈ કરતા માર, યથા મેઘ વરસે મૂશળધાર.

છે.' ૧૨૬૨. વર્ત્યો૦ પ્રા.કાઃ "રણમંડે થયો હાહાકાર." ૧૨૬૪ અર્જુન......
ગાળ–પ્રા.કા. પ્રત ૧લીઃ "અર્જુન વદે શામ મુખ ગાળ." પરંતુ વચન અને અ-
ન્નો વિરોધ બતાવવો કવિને યોગ્ય લાગે એ સહજ છે. સમરે ફા. સમર્યો. ૧૨૬૭
કૃષ્ણજી ને રામ–પ્રા. કાઃ 'કૃષ્ણરામ.' ક્રોધાક્રાંત પ્રા.કા. ક્રોધવંત, ત. ક્રોધાંત કાગ
૧૨૬૮ ફા. સારે. ૧૨૬૯ મૂકો૦ તઃ 'એહેનું વચન બોલવા પછી કુર;' ફા. મ
ગ્રા "કેડાણ" લખી લહીયાએ પાઠ પૂરો કીધું છે, પણ પછી આ પાઠ લખ્
છે:–કો કોની મો કાઢો કેડ્ય.' ૧૭૨ એવી૦ ફા. વચન સુણતાં માંડાં લીધ
બાણ ૧૨૭૨ કરતા ફા. કરે. માર પ્રા.કા. મારામાર પ્રા. કા પ્રત ૧૨ "ફીલમ
થી ફરે તેમ પડાય." પરંતુ આવી પુનરુક્તિ ૧૨૭૦ ની હોઈ એતાં જણાય છે.
૧૨૭૩. કાતા પ્રા.કાઃ "ત્રિશૂલ," ફા. ત્રિપિ. મૂઠગધાર ત. 'તેણી વાર:' પ્ર-

રામકૃષ્ણ અતિબળિયા જેહ, મારે આયુધ રથને તેહ.
પારથે મનમાં સમર્યા હરિ, લઘુલાઘવી વિદ્યા કરી. ૧૨૭૫
રથ, અશ્વ, સુભદ્રા સંગ, આયુધ કયમે ન ભેદે અંગ.

વલણ.

આયુધ અંગ ભેદે નહીં, લઘુલાઘવી વિદ્યાએ કરી રે,
અચળ અર્જુન રણ રહ્યા, જો કૃપા શ્રી હરિની ખરી રે.

કડવું ૨૫ મું.

જાદવોના પ્રહાર અને અર્જુનની લઘુલાઘવી.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વદે વાણીઃ સુણ જનમેજય રાય !
અર્જુન ઉપર ક્રોધ આણી સુભટ સર્વંકા ધાય. ૧૨૮૦
આયુધ મારે અપરિમિત પાસે જઈ બળવંત,
બાવાજીનો રવ ઢાંક્યો, કર્યૂં મહા કલ્પાંત.
રામ કહેઃ " રે ! જોગટા ! તું રખે નાસે દિશ,
હળ, મુસળ આયુધ વડે (હવડાં) ક્ષણ માંહિ પાડું રિશ."
વચન એવાં સાંભળી, જાદવ જે ઝુઝાર, ૧૨૮૫
ચોહોગમાંથી બાણ મારે, જેમ વર્ષા મૂસળધાર.

કા. જળધાર. ૧૨૭૪. અતિબળિયા-પ્રા.કા: ફા. 'બળિયા બહુ.' ૧૨૭૭. લઘુ... કરી પ્રા.કા. પ્રત ૧ લી. "લીધું ધનુષ્યવિદ્યાએ કરી". પણ તે પાઠ રસ નિર્વાહ કરવા અસમર્થ છે. ૧૨૭૬ કયમે ફા. કોહોને. ૧૨૭૭ જો૦ પ્રા. કા. માં "જો કૃપા હરિએ કરી રે." કડવું પચીસમું. ૧૨૮૦ સર્વંકા પ્રા.કા. સર્વે ૧૨૮૨ કર્યૂં ફા. કરી ૧૨૮૩ જોગટા ફા. જોગીડા. દિશ ફા. પ્રા.કા. ધીર; ધીર કહીને સંબોધન ગુણ ભાવો, એ બળરામ જેવા બળાધને માટે ઉચિત નથી ૧૨૮૪ ત. વડે હવડાં રણ માંહે. ૧૨૮૫ જે ઝુઝાર પ્રા. કા. તેણી વાર. ૧૨૮૬ જેમ વર્ષા ત. મેઘ, ફા.

પારથ એવું દેખતાં, મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર,
મંત્રપ્રયોજિત બાણ મૂક્યું, હવો હાહાકાર,
એકધા, દશધા, લક્ષધા છૂટે શર ધનુષ્યથી જોડ,
સામાં જાતાં લક્ષધા થૈ ને, દશ લક્ષ વાજે કોડ. ૧૨૯૦
ટંકારવ કરે ધનુષ્યનો, મારે અપરિમિત બાણ,
ભલભલા જોધા પરાક્રમી, રણ વિષે તજતા પ્રાણ.
જદુ માત્ર નાઠા ચોગમાં, રણ માંહે રહ્યા ન જાય,
તીવ્ર બાણ પારથ તણાં તે સુભટ પુંઠે ધાય.

બળરામ અને યાદવોનો પેરો.

એવું દેખી રામને મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર, ૧૨૯૫
ધસી રથ પાસે જઈ ને કર્યો મૂસળપ્રહાર.
લઘુલાઘવી વિદ્યા કરી, અર્જુને આવ્યો તેહ
એવું દેખી ધરયા જાદવ, હના નાઠા જેહ
ચોગમાથી બાણ મારે, થઈ રહ્યો અંધકાર,
સામગ મેઘ દ્વાદશ જાણે, કરે વૃષ્ટિ અપાર. ૧૩૦૦
પારથ ઉપર આવી પડે, જેમ ગિરિ વિષે પર્જન્ય,
સણસણાટ કરતાં સોંસરાં શર રથને કરે છેદન.

વરસે ૧૨૮૮ મૂળ ફા મૂ. ૧૨૮૯ ધનુષ્યથી ત. ધનુષ્યની. પણ તે હકીકતનો ભ્રમ છે. ૧૨૮૯-૯૦ પ્રા. કા. " એક દશ શત સહસ્ત્ર, દશ-સહસ્ત્ર ધનુષ્યથી જોડ, સામા જાતા લખ થઈ, દશ લક્ષની વાધે કેડ " ૧૨૯૦ જાતા ફા. જઈ વાંહાં ૧૨૯૧ ભલભલા પ્રા. કા. ફા ભલા જોધા પ્રા. કા. ત જો. તજતા ત તજ્યા પ્રાણ. ૧૨૯૨ તે પ્રા. કા. છે તે, ત માં નથી પુઠે ફા પાછળ ૧૨૯૭ આવ્યો પ્રા. કા. " ધર્યો " પરંતુ " આવ્યો " પાઠ વધારે સંગત છે ત વિષે ૧૨૯૯ અંધકાર પ્રા. કા. હાહાકાર ૧૩૦૦ જાણે ત માં નથી ફા મા મ ત વૃષ્ટિ ત્યાંહાં પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છે-" રથાગળ મેઘ દ્વાદશ કરે વૃષ્ટિ જેમ કાતક અરુણ માસ, " પણ ' મેઘ સામગ વૃષ્ટિ કરે, ' એ પાઠ વીરરસની જમાવટમાં વધુ યોગ્ય છે, તેથી પ્રા. કા. નો પાઠ સ્વીકાર્યો નથી ૧૩૦૧ વિષે પ્રા. કા. ઉપર ૧૩૦૨

ફેર વીંટયો ઈંદ્રસુત, ને સુભદ્રા કહે વાણુઃ

સુભદ્રાનો અર્જુનને પ્રબોધ.

"હજી સ્વામી! શું જુઓ છો? ધનુર્વિદ્યાના જાણુ!
શસ્ત્ર દારૂણુ લેઈને રણુ વિષે મૂકો નાથ! ૧૩૦૫
એ સરવકાને નસાડો, હોયે બળ તમ હાથ."
એવું સુણીને પારથે રણુ વિષે મૂક્યાં બાણુ,
આવતાં આયુધ જદુનાં તે સરવ છેદ્યાં જાણુ.
ચોગમાંનાં બાણુ છેદ્યાં કુંતિકુંવરે એમ,
વાયુ નાંખે ઊરાડી આકાશ ઘનને જેમ. ૧૩૧૦
પારથ કેરા બાણુપ્રહારે કો નવ થોભે વીર,
સરવે સ્થાનક તજીને નાઠા રહ્યા ન કો રણુધીર.

બલરામનાં કોપવચન અને પ્રહાર.

એવું દેખી પાન્થ ઉપર કોધે ધસ્યા રામ,

કરે છે ફા મા આ પક્તિ–શારથીનું કરે ભેદન, હાખુ કરી છેદન. ૧૩૦૩ ફેર
.કા. ફ્રરી. વીંટયો પ્રા.કા વઝ્યો. ઇન્દ્રસુતને. ૧૩૦૫ પ્રા.કા. લઈ. મૂકો નાથ
કા મૂકીએ મમ નાથ ૧૩૦૬ હોયે ત. ફા. પ્રા.કા જો ૧૩૦૪ ન. ફા. પ્રા કા.
રે સુભદ્રા—. ૧૩૦૭. રણુ વિષે. પ્રા.કાઃ "રથ ઉ ર." એ પાઠથી 'શત્રુના
ઉપર' એવો અર્થ કરાવવો પડશે ૧૩૦૮. જદુના ને ત ફા જદુનાયે. પ-
(આ પાઠ ઉપયુક્ત નથીઃ કેમકે અર્જુને યાદવના, માગર પક્ષ, બાણુ કાપ્યાં
રો ભાવ તરત આવવો જોઇએ તે આથી આવતો નથી વગે ૧૩૦૯ થી લીધી
જ ભાવને ટેકવી રસ જમાવે છે ૧૩૦૯ છેદ્યા ફા. છૂટે જેમ પ્રા.કા. જેહ,
૧૦. ઉરાડી૦ ફા ઊરાડી આકાશથી ઘન જેમ. પ્રા. કા–"ઉડાડી આક વર્ણી
ને જેહ." તેનો ટીકાકાર 'આક–આકડાના તૂરને તથા મેઘને જેમ વાયુ ઉરાડી
મે' એવો અર્થ આપે છે પરંતુ પહેલી પંક્તિમાં ત "એહ" ને આ પં-
માં "જેહ" એ પાઠ આપે છે. તેથી "જેમ" પદને અભાવે તેનો સરખા-
ીનો અર્થ બંધબેસતો નથી, તેમ ફા. પ્રતિનો પાઠ સ્વીકૃત પાઠને ટેકે છે.
૧ કો પ્રા કા. કોઇ. ૧૩૧૨ ત. સરવ રથાં તે નાઠાકા ૧૩૧૩ કોધે ધસ્યા

અર્જુન સામા આવિયા, ફરી માંડયો સંગ્રામ.
રામ કહે રે: "ચેત જોગી! હવે તું આ વાર. ૧૩૧૫
મૃત્યુ આવ્યું તારે શીરે, માનજે નિરધાર"
"આ વાર નહીં તું ઊગરે," એમ વચન બોલ્યા રામ.
"અરે પાપી! અધર્મી! તુને સદ્ય મારૂં ઠામ,"
એમ કહી સન્મુખ આવ્યા, આયુધ ગ્રહી બળદેવ.
(ત્યારે) કાળ રૂપી બાણ અર્જુને ચઢાવિયું તતખેવ. ૧૩૨૦
હળમુસળ આયુધ ગ્રહીને, રામ આવ્યા પાસ,
એ જુધ દેખી ગગનમાંથી અમર પામ્યા ત્રાસ.
હળધરે જઈ પારથ ઉપર કર્યો મૂસળપ્રહાર;

બલરામને આવેલી મૂર્છા.

પછી અર્જુને બાણ મૂક્યું, હવો હાહાકાર.
બલિભદ્રને જઈ બાણ વાગ્યું, થયા મૂર્છિત રામ. ૧૩૨૫
(ત્યારે) હાહાકાર વર્તી રહ્યો રણ વિષે તેણે ઠામ.
તેણે સમે પછી રામ પાસે, આવિયા મુરાર.
એક મુહૂર્તમાં ટળી મુરછા, રામ થયા હુશીઆર.
અરજુન ઉપર તે ધસ્યા વળી, મનમાં આણી રીસ;
તેણે સમે પછી રામશું એમ વદે શ્રી જગદીશ: ૧૩૩૦

કૃષ્ણનું સાત્વન અને અર્જુનનું ઓળખાણ.

"અરે બાન્ધવ! કહું છઉં તે સુણો મારી વાત:

પ્રા.કા. "વેગે ધાયા." ૧૩૧૪ માંડયો ફા. માંડીઓ, પ્રા.ka. મંડાયો ૧૩૧૫ પ્રા. કા. ચેતજે. ૧૩૧૬ તારે શીરે ત. તાહારૂ સહી. ફા માનજે તું. ૧૩૧૭ વાર પ્રા. કા. વારનો. ૧૩૧૮ પ્રા.કા આ ઠામ ૧૩૨૦ ત. બાણ એક, ચઢાવિયું ત. કાઢીઉં. ૧૩૨૨ પ્રા.કા. અમર સહુ. ૧૩૨૩ પ્રા.કા. મા આ પંક્તિના શબ્દો આડા અવળા છે ૧૩૨૪ મૂક્યું ફા. મુકાં. ત ત્યારે હવો. ૧૩૨૫ મૂર્છિત ફા. ત. મુરછા. ૧૩૨૬ તેણે ત. તે. ૧૩૨૭ ત. દેવ મોરાર ૧૩૨૯ રામ ત. પ્રા. કા. હળધર. ૧૩૩૦ એમ પ્રા.કા. મા નથી. ૧૩૩૧ છું તે ફા તમને ૧૩૩૨ ફા. પ્રા.કા. ઉદે-

એ ઓળખ્યો મેં ઇંદ્રનો સુત, અર્જુન એ સાક્ષાત,
આપણી ફોઈ કુંતા તણો છે પુત્ર એ પાવન,
સંગ્રામે શૂરો, બળે પૂરો, ઇંદ્ર અંશ એ તંન.
રણ વિષે એને નવ જિતે કો સુભટ મહા બળવંત. ૧૩૩૫
એનાં ચરિત્ર હું સરવ જાણું," એમ કહે શ્રી ભગવંત.
"એ સમાન બીજો વર નહીં, કહું સત્ય ગાનો રામ!
જ્યારથ આપણા કુળને એ થયું ઘટતું કામ.
અથવા એથું યુદ્ધ કરતાં નહીં જિતો તમે ભ્રાત!
એ સરવને રણ મંડારીને કરે પૃથ્વીપાત; ૧૩૪૦
રથ આપતાં મેં પ્રથમ વાર્યો," વદે શ્યામશરીરઃ
"નેટ અનર્થ થયો સહી, મન વિમાસો ને વીર?"

કૃષ્ણને બળરામના કોપવચન.

એવું સુણતાં રામને મન ક્રોધ ચઢ્યો અપાર,
ભ્રાતશું એમ ક્રોધવાયક વદે તેણી વારઃ
હરિ પ્રત્યે હળધર કહેઃ 'મુને પ્રીછવે છે ગંધ! ૧૩૪૫
એટલાં વાનાં કરાવે છે, કૃષ્ણ! કાળા તુંધ."
"આગળ રહી તૂ એમ ઠગવે," વદે બાણી રામ,
"અન્યથા કો બીજો હોય તો સઘ ગારૂ ઠામ."
કૃષ્ણને તિરસ્કાર કરીને, ભ્રાત બોલ્યા રીમ,

સુત છે ઇન્દ્રનો સુત. ૧૩૩૪ ઇન્દ્ર પં૦ ફા એ તો ઇન્દ્રનો સતાન. ૧૩૩૭ નહીં મહૂં પ્રા.કા. નથી કો. ૧૩૩૮ ત. ફા. પઉ. ૧૩૪૦ રણ ત.માં નથી કરે પ્રા.કા. કરશે. ૧૩૪૧ વદે પ્રા.કા. એમ કહે. ૧૩૪૨ થયો ફા. થઉ. વિમાસો ને ત. ફા. વિમાસી જુઓ. ૧૩૪૪ પ્રા.કાઃ "ભ્રાત સુણ મમ ક્રોધવાયક, શું વદે તેણી વાર." ૧૩૪૫ મી પંક્તિ જોતાં તેમ જ શબ્દાન્વય લક્ષમાં રાખતાં પાઠાંતરમાં આપેલી પંક્તિ અર્થહીન લાગે છે. ૧૩૪૬ કરાવે ત. કરાવ્યાં ૧૩૪૮ અન્યથા૦ પ્રા.કા. "અન્યાય થકો બીજો કોઈ હોય." આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી. પ્રા.કા.ના ટીકાકારે અર્થસંગતિનો પ્રયત્ન તાણી તુસીને કરેલો જણાય છે. ૧૩૪૯ કૃષ્ણને

"મહા જુદ્ધ કરી, અર્જુનનૂં જઈ હરશૂં છેદૂં શીશ.' ૧૩૫૦

કૃષ્ણે બળરામને વાર્યા.

કૃષ્ણ કહે: " એ વાત કરતાં થાશો ધીના વીર!
એક વાર ગયા સંગ્રામ કરવા, જીતર્યું ત્યાં નીર.
ફરી નવ રણ માંહે જાવૂં, મન માંહ વિચારો ભ્રાત!
એ ઇંદ્રનો સુત સર્વને મારી, કરશે પૃથ્વીપાત."
કૃષ્ણ કહે છે: " આપણી ભગિનિ જાગે છે શુભ કામ." ૧૩૫૫
એમ વિવિધ વચન કહી, હરિએ પ્રીછવ્યા શ્રી રામ.
વૈશંપાયન બોલિયા સુણ જનમેજય રાય!
અર્જુન રથ હાંકી કરી હસ્તિનાપુર (ભણી) જાય.

વલણ.

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવિયાં રથ વિષે સુભદ્રાય રે.
વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદઃ " હરિ કહો શ્રોતાજન સુણો કથાય રે." ૧૩૬૦

પ્રા.કા શ્રી કૃષ્ણને. ભ્રાત૦ પ્રા.કા ભ્રાને દાખવી રીસ. ૧૩૫૨ અર્જુનનું પ્રા.કા. અર્જુનશૂં, ત. અરજુન. ૧૩૫૨ ત. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ કહે રે. થાશો પ્રા.કા. થશો. ૧૩૫૩ જાવૂં ફા. જાઊં. પ્રા.કાઃ " ફરી મન માંહે વિમાસો રણમાં ન જાઉં ભ્રાત." ૧૩૫૪ કરશે પ્રા.ક. કરે ૧૩૫૫ કહે છે ફા. પ્રા.કા. કહે. પ્રા.કા જાગે જાયે છે. ૧૩૫૬ ત. શ્રી હરિએ. ૧૩૫૭ બોલિયા સુણ ત. કહેવાણી. ૧૩૫૮ ત. માં આ પંક્તિ નથી; પરેથી લાગે છે, ૧૩૫૯ મી પંક્તિ જોતા તેની જરૂર છે. ૧૩૫૯ ઇંન્દ્રપ્રસ્થમાં ત. ફા પ્રા. કા. હસ્તિનાપુરમા. પાઠગ ટીક જુઓ. ૧૩૬૦. પ્રા. કાઃ-" વદે પ્રેમાનંદ હરિ કહો, શ્રોતાજન સુણો કથાય રે." તઃ-"વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ શ્રોતાજન સર્વથા હરિ કહો કહું કથાય રે;" ફાઃ-વદે વિપ્ર વલ્લભ

કડવું ૨૬ મું.

અર્જુનનું ઇંદ્રપ્રસ્થગમન

રાગ સારંગ

એણી પેર બોલ્યા વૈશંપાયન સાંભળ જનમેજય રાજન !
અર્જુન આવ્યા નગર મોઝાર, સુભદ્રા સાથે છે નાર,
આવ્યા જાણીને અર્જુન, પાંડવસાથ હરખ્યો મન;
જય જયકાર વર્ત્યો પૂર માંહ્ય, કુંતાસુત યુધિષ્ઠિર જ્યાંય
હવે દ્વારિકામાં થયૂ યથા, ઋષિ કહે રાય સાંભળો કથા· ૧૩૬૫
રથ વાળ્યો જ્યારે અર્જુન, રામ પ્રત્યે કહે જગજીવન·

કૃષ્ણના ટાઢામીઠા વચન, અને બળરામનું વળેલું મન

"કહો ભાઈ ! હવે શૂ થાય ? ઊગામિયે તો ઉદર પર ઘાય.
કુંતાજીનો એ છે સુત, વિચારતાંમાં ભાસે અદ્‌ભુત
કહો હવે શૂ કરવૂ કામ ! બીજો હોય તો મારૂ ઠામ !
હૂં મનમાં વિચાર આજ, બાંધવ ! તારા મનમાં શૂં કાજ ?" ૧૩૭૦
ત્યારે રામે વાયક કહ્યું. "થનારૂં, સર્વ થઈ રહ્યૂં,
બ્રહ્માએ જે લખિયા લેખ, તે પાછા કયમ ચળે વિશેખ
હવે ફોકટ શો સંગ્રામ ?" એવી વાણી બોલ્યા રામ
"સુભદ્રાને મળવા તણી મુજને ઇચ્છા છે અતિ ઘણી.
તે માટે તુજને ગમે જેહ, બાત સર્વથા કરવૂ તેહ ૧૩૭૫

હરિ કહો, શ્રોતા જન શારથીક થાએ રે "કડવુ છવ્વીસમુ. ૧૩૬૧ સાંભળ ત પ્રો કા ફા. હૂં સભાળ ૧૩૬૨ આવ્યા પ્રા કા આવે હરખ્યો ત હરખ્યા, ફા આનંદ્યો ૧૩૬૪ કુંતાસુત ફા પ્રા કા ધર્મરાજ ફા છે જ્યાં હે ૧૩૬૫ થયૂ ત. મા નથી રાય પ્રા. કા માં નથી ૧૩૬૬ ત ફા પ્રા કા ત્યારે રામ પ્રા કા "ઉગામીએ ઉદર પર શૂ થાય ?" ૧૩૭૦ આજ પ્રા કા છું આય બાંધવ૦ પ્રા કા બાંધવ શું છે તમ ચિત્ત માંય ૧૩૭૧ વાયક પ્રા કા એક વાયક થનારૂં૦ પ્રા કા "થનારૂ એક સર્વે

આર્થ ઉપર નહીં મારે રીશ." ત્યારે બોલ્યા શ્રી જગદીશઃ

બેનબનેવીને વળાવવાની પહેરામણી.

"આપણે બાંધવ! કહિયે એમ, સઘળે મહિમા વાધે જેમ,
પૂંઠે પૂજા મોકલો ભ્રાત! નાના વિધની વસ્તુ જાત.
જો તમ ચિત્ત હોયે પ્રસન્ન, (તો) મોકલિયે ધન વાહન,
આપણુ સાથે જઇયે રાય! ભગનીને પૂજ્ય વળાવાય." ૧૩૮૦
એવાં વચન સુણી બળદેવ, મન પ્રસન્ન થયા તત્ખેવ
હરિવચને ઘણું હર્ષિત હતા, સામગ્રી કરે મળવા જવા.
એક લક્ષ તુરી સજ્જ કર્યા, માણેક ને હીરે પાખર્યા,
સર્વ પલાણ સોનેરી સાજ, વાગે નેપૂરના બહુ વાજ.
એક સહસ્ત્ર ત્યાં છે માતંગ, તેહનાં મદ ઝરતાં અંગ; ૧૩૮૫
અંબાડી ગજ ઉપર શોભે દેખી દેવનાં મન લોભે.
તેમાં વસ્તુ ભરી અતિ ઘણી. રત્ન, હીરા, મુગતફળ, મણિ.
સહસ્ત્ર એક રથ હેમ ઉદ્યોત, મણિ માણેકની ઝળકે જ્યોત.
વાયુવેગી હય તેને જોડયા, દોટ મૂકાવતાં જાય દોડયા;

કૃષ્ણ સાથે બળરામનું ઇંદ્રપ્રસ્થગમન.

વસ્તુ અમૂલ્ય તેમાં ભરી, આગળ કરી જાયે હલધર હરિ. ૧૩૯૦
સો ગાડાં સુવર્ણે ભર્યાં, તે સર્વે લેઈ આગળ ધર્યાં.

ધર્યું." ૧૩૭૫ ત. અતિ ખેદ. ૧૩૭૬ મારે તા. માહારી. ૧૩૭૮ વસ્તુ ફા. વખાણી. ૧૩૮૦ પૂજ્ય ત. ફા. પુર. ૧૩૮૧ મન ત. પ્રા.કા મન માંહ્ય ૧૩૮૨ મળવા ફા. ૭ વાંહાં. ૧૩૮૪ સાજ પ્રા.કા. ત સાર. વાગે ત. પાગે, પ્રા.કા. પગે. બહુ વાજ ત. પ્રા.કા ઝમકાર ૧૩૮૫ તેહના પ્રા.કા તે સહુનાં. ૧૩૮૬ પ્રા.કા. દેવતાનાં ચિત્ત. ૧૩૮૭ મણિ ફા પ્રા.કા ઘણી. ૧૩૮૯ પ્રા.કાઃ—"વાયુવેગી હય તેની જોડે, જાય મૂક્યા વે'તા દોટે દોડે" ૧૩૯૧ ધર્યાં ફા. પ્રા.કા. કર્યાં. ૧૩૯૨ ચાર

ચાર સહસ્ર આગળ ગાય, સોનાશીંગી, રૂપાખુરી પાય.
બીજી ધેનુ અપરિમિત સહી, બળભદ્ર કૃષ્ણ જાયે છે લેઈ.
હીરા, મણિ, મુગતાફળ જાણ, મોટાં તેહ આમળાં પ્રમાણ.
દાસ, દાસી, સેવકનો સાથ લેઇ સાથે ચાલ્યા જદુનાથ. ૧૩૯૫
બલિભદ્ર કૃષ્ણ બન્ને ભાય, બેન વળાવા સાથે જાય.
સાથે જાદવ છપ્પન કોડ, મળવા જાયે શ્રી રણછોડ.
એવી સજાઈશું બાંધવ બેહ, ઇંદ્રપ્રસ્થ જઈ પોહોત્યા તેહ.

ઇંદ્રપ્રસ્થમાં સત્કાર અને લગ્નનો આનંદ.

પાંડવને ગઈ વધામણી, (જે) આવે છે દ્વારકાનો ધણી,
પાંડવ સાથ મળે મગ્ન થયા, પ્રમનિના સમા ભયા. ૧૪૦૦
પરસ્પરે તે ભેટ્યા જઈ, માન દેઈ ઘેર તેડ્યા સહી;
ઊતારા આપ્યા શુભ ઠામ, ત્યાં ઊતર્યા કૃષ્ણારામ.
ફરી વિવાહમંડપ ત્યાં કર્યા, અર્જુન સુભદ્રાને વર્યા.
પહેરામણી કીધી જદુપતિ, સર્વ સાથ સંતોષ્યો અતિ,
સુભદ્રાને મળિવા રામ આજ્ઞા માગી જવા ગામ. ૧૪૦૫
સુભદ્રાએ કર્યા વિદાય, જાદવ માત્ર દ્વારિકા જાય.
આજ્ઞા માગી હળધર ગયા, કૃષ્ણજી પારથ પાસે રહ્યા.
અર્જુનને હરિનું હેત જ ઘણું, સદા પામ્યું પરબ્રહ્મ જ તણું.

પ્રા.કા. બાર ૧૩૯૩ બલિભદ્ર૦ ફા. ભ્રાત અન્યો જાયે લેઈ ત. શ્રી કૃષ્ણ. ૧૩૯૬ કૃષ્ણ ત. પ્રા.કા. કૃષ્ણજી બેન ત. પ્રા.કા. એને ૧૩૯૭ જાયે પ્રા.કા. જાય છે. ફા. રામ. ૧૩૯૮ સજાઈશું ફા. શોભા શું બેહ ફા. બન્ને તેહ ફા. સને. ૧૪૦૦ સમાજ ત. પ્રા.કા. પ્રસન્ન ફા. ત. પરબ્રહ્મ ૧૪૦૨ તેડ્યા: ફા. તેડી લાવ્યા. ૧૪૦૩ ઊતર્યા પ્રા.કા. ઉતાર્યા. ૧૪૦૪. સંતોષ્યો અતિ. "સંતોષ્યા ક્ષત્રી." ફા. રીતિ. ૧૪૦૫ રામ–પ્રા.કા: "શ્યામ". પ્રા.કા. ના ટીકાકારે એટલું પણ લેખ્યું જણાઈ નથી કે ૧૪૦૭ મી પંક્તિમાં કૃષ્ણ તો ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા ને અને બળરામ આદિ દ્વારકા પાછા વળ્યા એમ જણાવેલ છે; તેથી 'શ્યામ'=કૃષ્ણ, એ પાઠ

વલણ.

પાસે રહ્યા શ્રી કૃષ્ણજી, સુભદ્રા હરખે મન રે,
શ્રોતાજન ! સહુ હરિ કહો, એમ વર્યા અર્જુન રે.

કડવું ૨૭ મું.

રાગ મેવાડો.

એક દાસીની અર્જુન ઉપર વૈર લેવાની વૃત્તિ.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ સુણુ જનમેજય રાય જી !
અર્જુન સુભદ્રાને વરતાં, સરવ લોક સુખી થાય જી.
સ્વજન મિત્ર સહુ આનંદ્યા (પણ) દુર્યોધનને રીસ જી;
શ્યામ મુખ થયાં શત્રુનાં, તે કૃપા શ્રી જગદીશ જી,
અર્જુન આવી બેઠા સભામાં, સાથે સારંગપાણિ જી. ૧૪૧૫
દેખી દાસી આવી ઘરમાં, જ્યાં બેઠાં પટરાણી જી.
પૂર્વે એક દિવસ કિંકરીને ખીજ્યા છે અર્જુન જી,
લપડાક એક મારી લઘુ વયમાં તે દાસીને રાજન જી !
તે દિવસની ક્રોધાક્રાંત છે, અર્જુન ઉપર રીસ જી.

દ્રૌપદીને ઉશ્કેરણી.

દ્રૌપદી પ્રત્યે વચન વદી જઈ દાસી નમાવી શીશ જીઃ ૧૪૨૦

બિલકુલ યુક્ત નથી જ. ૧૪૦૬ કર્યાં ત. માં નથી. કડવું સત્તાવીસમું ૧૪૧૨ સરવ લોક પ્રા કા. સહુ લોકને, કા સંસાર. સુખી કા સુખીઓ. ૧૪૧૩ સ્વજન૦ પ્રા. કાઃ સૈજ્જન મિત્ર સર્વ આનંદ્યા. મિત્ર ત. લોક ૧૪૧૪ પ્રા કા મન રીસ જી ૧૪૧૬ ત. પ્રા કા. દાસી એક. બેઠાં ત છે. ૧૪૧૭ પ્રા.કાઃ—"પૂર્વે એક દિવસ પ્રત્યે બોલ્યા છે અર્જુનજી." આ પંક્તિ બરોબર નથી. એક લો તે ટુંકી છે ને 'બોલ્યા' શબ્દમાં 'ખીજ્યા'નો ભાવ સચોટ ઉતરેલો નથી દિવસ ત. દિવસિ એ. ૧૪૧૯ ક્રોધાક્રાન્ત પ્રા.કા. ક્રોધાંતકાળ. ૧૪૨૦ વચન વદી જઈ દાસી પ્રા.

" અરે ! બાઈ ! સાંભળ કહું તુજને દ્વાર આવ્યા અર્જુન જી,
એ બેઠા છે સભા વિષે તે સાથે જગજીવન જી."

દ્રૌપદીએ આનંદથી કરેલી સત્કારસામગ્રી.

એવી વાણી સુણી દાસીની દ્રૌપદી થયાં રળીયાત જી,
અતિ આનંદ થયો રાણીને, આવ્યા જાણી નાથ જી:
સામગ્રી પૂજાની કરતી, હર્ષ ઘણો મન માંય જી. ૧૪૨૫
આજ ધનંજયનું થશે દર્શન, સાથે શ્રી મુરાર જી;
પુષ્પ, ચંદન, અર્ઘ્ય, આરતી, ઉપહાર કર્યાં તૈયાર જી;
(પછી) વધામણી દાસીને આપવા, માંડી ઉત્તમ સાર જી.

દાસીની ભંભેરવણી અને રોકવતા સાલનો પ્યાસ.

તેણે સમે ફરી દાસી બોલીઃ " શું હરખ્યાં છો માત જી
અર્જુન વરિયા સુભદ્રાને, શી કહું તમને વાત જી! ૧૪૩૦
રામ-કૃષ્ણની ભગિની કહાવે સુભદ્રા નિ-ધાર જી;
તેને પટરાણી કરશે અર્જુન, અર્ધાંગે રાખે એ નાર જી.
હવે તુજથી પ્રેમ ઊતરશે, અર્જુનનો જે સર્વ જી;
નિત્યે તમને દેખી સુભદ્રા ઘણો આણશે ગર્વ જી.

કા. ફા. જઈ વચન કહ્યા દાસીએ. ૧૪૨૧ ત. ફા. દ્વારે ૧૪૨૨ ઍ૦ ફા સભા વિષે તે તો બેઠા છે. ૧૪૨૩ સુણી ફા. સુણતા. ૧૪૨૪ એકલી ત માં આ પંક્તિ નથી. પરંતુ ભાવ અર્થે તે જરૂરી છે તેથી પ્રા.કા. ફા. માંથી લીધી છે. ૧૪૨૫ ઘણો ત. ધરી. મન માંયજી–ના. " મન સાથજી ". ૧૪૨૬ શ્રી મુરારજી–પ્રા કા. ફા. " શ્રી મહારાજજી." ૧૪૨૭ અર્ઘ્ય પ્રા.કા. ફા. " અગર." પરંતુ " અર્ઘ્ય " એક આવશ્યક ઉપહારસામગ્રી હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ ઉચિત છે. કર્યાં ત. પ્રા.કા. ફા. કરા સરવ. ૧૪૨૮ માંડી ફા. સાડી ૧૪૨૯ ફા. હરખ્યાં છો. ૧૪૩૦ વરિયા પ્રા કા. વરિયાં; ત. વરી આવ્યો, ફા. તો વરી. અર્જુન ફા. પ્રા કા. અર્જુને. તમને ત. તુજને. ૧૪૩૨ કરશે અર્જુન ફા. કરી થાપશે. રાખે એ ફા. રાખશે. ૧૪૩૩ તુજથી પ્રા.કા. તુજ પરથી, ત. તુજને. જે ત. જે હતો. ૧૪૩૪ એકલી

તેને વશ વરતશો પારથ, તમ ઉપર નહીં પ્રીત જી. ૧૪૩૫
મુજ જોતાં અર્જુન મન નેહ, ચંદ્રચકોરની રીત જી,
તે બેહુને વશ તમે વરતશો, તે મુજને છે શોક જી."

દ્રૌપદીનાં રૂસણાં અને શાપ દેવાની તૈયારી.

એવાં વચન સુણતાં, પટરાણી હર્ષ ગયો સર્વ ફોક જી,
રીસ અપરિમિત ચઢી રાણીને, ક્રોધે જાજ્વલમાન જી;
સુભદ્રા અર્જુન પરણ્યાં જાણી શરીરે નવ રહી સાન જી. ૧૪૪૦
દીન મુખ શોકાતુર થઈને, તજ્યો સર્વ શણગાર જી,
હિંડોળા ઉપર જઈ બેઠી દ્રુપદરાજકુમાર જી;
મસ્તકે કર દઈને બેઠી, આંસુધારા વહે ચક્ષ જી,
પછી અર્જુનને શાપ દેવાને જળ લીધું પ્રત્યક્ષ જી.

કૃષ્ણની પ્રાયશ્ચિત્ત યુક્તિ અને સુભદ્રાને વિનયશિક્ષા.

શ્રી કૃષ્ણજીએ દ્વારથી જાણ્યું, 'જે સતી કરે ઉત્પાત જી'. ૧૪૪૫
એકાંતે તેડી સુભદ્રાને ભામ એ શીખવી વાત જી.
શિક્ષા શ્યામજીએ એમ દીધી. "તું જઈને લાગજે પાય જી;
પટરાણીને પગે લાગતાં, કરશે સઘ કૃપાય જી.

હ. માં આ પંક્તિ નથી; પરંતુ ૧૪૩૫ મી પંક્તિનો ભાવ ('તેને' એટલે કોને? સુભદ્રાને જ) વિશેષ સ્પષ્ટ અને સચોટ થવા ખાતર તેની જરૂર છે; તેથી પ્રા.મ. ફા. ની પંક્તિ વિશેષ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકારેલી છે. ૧૪૩૫. પ્રીત હ. "પ્રેમ". પરંતુ ૧૪૩૬ મી પંક્તિમાં 'રીતજી' શબ્દ સાથે પ્રાસ બેસતો આવતો નથી, તેથી તે યોગ્ય નથી. ૧૪૩૬ મન ફા. મધે. પ્રા. કા. તે. ૧૪૩૭ તે૦ હ— "તે મુજ દેહ છે શોકજી" ૧૪૩૮ પટરાણી પ્રા.કા ફા, પટરાણીનો. ૧૪૩૯ ક્રોધે૦ પ્રા.કા. ક્રોધ થયો જાજ્વલ્યમાનજી ૧૪૪૦ શરીરે૦ ફા નવ રહી શુદ્ધ ને સાનજી. ૧૪૪૧ તજ્યો પ્રા.કા ફા તજ્યા. ૧૪૪૨ ત. રાજકુમરીજી. ૧૪૪૩ ત. બેઠી છે. અ સુ- ધારા૦ પ્રા.કા. આંસુધાર બે ચક્ષજી. ત વહે છે. ૧૪૪૫ દ્વારથી ત. દ્વારિકાં; પણ હકી- કતની ગેરસમજ છે, કારણ કૃષ્ણ તે વેળા ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જ હાજર હતા. ૧૪૪૬

(ત્યારે) તુજને તે વરદાન આપશે, હર્ષ ધરી ચિત્ત માંય જી,
તૂં તે વારે એમ માગજે: "મારા પુત્રને રાજ જી." ૧૪૫૦
એ વિધિએ શિક્ષા દીધી, હર્ષે હરિએ તેણી વાર જી,
સુભદ્રા અર્જુનને તેડી, આવ્યાં અંતઃપુર માંહ જી.

વલણ.

આવ્યા અંતઃપુરમાં જ્યએ હરિ દ્રૌપદીને ભજવાય રે;
નર, નારાયણ એ જોડ સાથે ભગિનિ સુભદ્રાય રે.

કડવું ૨૮ મું.

રાગ રામગ્રી.

અર્જુનમાં જગતના સર્વ તેજની સંક્રાન્તિ.

આવ્યા અવાસ માંહે અર્જુન નાથ જી, શ્રી શારંગધર હરિ છે સાથ જી; ૧૪૫૫
શ્રી કૃષ્ણજીએ મન કર્યો વિચાર જી: 'પટરાણીને ક્રોધ અપારજી.

આઇએ૦ ફા. બાઇ શીખવે વાતજી. ૧૪૪૯ માય પ્રા.ન. મોઝાર. ૧૪૫૦ એમ માગજે ત. પ્રા.કા. માગજે કહીએ. રાજ પ્રા.કા રાજ્ય નિકાર. ૧૪૫૧ એ વિધિએ પ્રા.કા. એવી હર્ષે૦ ફા. મા આને બદલે ૧૪૫૨ નું બીજું પાદ છે હર્ષે પ્રા.ક. ભગિની.ને. ૧૪૫૨ ત. અરજુનને સાથે, પ્રા.ત અર્જુન સાથે. આવ્યા પ્રા.કા:— આવ્યા હરિ. ફા. મા ૧૪૫૧-૨ આમ છે:–"મે એ કહું તે પીને કેહેજે બાઇ, માન વચન નીરધાર; એ વાધે શીક્ષા દીધી હરીએ, અ જ્યા અંતરપુર મોઝાર." ૧૪૫૪ એ જોડ સાથે પ્રા.કા. જેહ સાથે, છે કડવું અઠ્ઠાવીસમું. ૧૪૫૫ત. શ્રી શારંગધરની સાથજી. આવ્યા...નાથજી–પ્રા.કા "આવ્યા અવાસમા હરિ ગ્રહી હાથ-જી." ત્યાર પછીનું પાદ જોતા, આ પાદ અયુક્ત લાગે છે. કારણ "આવ્યા ઝાલી હાથજી' અને "હરિ છે સાથજી" થી સહગમનની પુનરૂક્તિ થાય છે. વળી આ દોષ ટાળવાને 'હરિ' નો અલ્પપ્રચરિત અર્થ 'અર્જુન' લેવો પડશે.

આથ.

" ક્રોધે પૂરી છે પટરાણી, રખે દેતી શ્રાપ ! "
પછી ભેદ એક રચ્યો મહી, માર્ગ માંડે વિશ્વવ્યાપ.
બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે જે તેજ ત્રિભુવન,
તે મૂકીઓ અર્જુન વિષે પ્રભુ જગજીવન ૧૪૬૦
(ત્યારે) કાન્તિ થઈ અર્જુનની સૂરજકિરણ આકાર,
શકે અરક ઉદે થયો જાણે રાજભુવન મોઝાર.
પ્રથમ તો એ કહેવાય છે નરનારાયણ અવતાર,
તેવા માંહે વળી તેજ મૂક્યૂં, થઈ રહ્યો ઝાતકાર.
સૂરજકિરણ વસુધાકર થયાં, અગે મહા ઉદ્યોત, ૧૪૬૫
પણ વિજળીના તેજથી, વિશેષ ઝળકે જ્યોત

અર્જુનના કામોદ્દીપક શૃંગાર

અનગ જાયે માન મૂકી, દેખી અર્જુન ભૂપ,
દેવાંગનાને મોહ પમાડે, છે શોભા સાગરરૂપ
મુકુટ મસ્તક મનોહર છે, શોભિતા શણગાર,
બાજુબંધ, બેરખા, પોચી સોહે મુક્તાફળ હાર ૧૪૭૦
હેમમાળા મુદ્રિકા ઘણૂ તેજ કરમાં ઝળકે,
કટિબંધ શુભ રત્ન-કનકમય તે જ્યોતમાં ઘણુ ચળકે,

૧૪૫૬ ત પટરાણી છે ૧૪૫૭ દેતી ક્રા દેતા ૧૪૫૮ વિશ્વવ્યાપ પ્રા.કા. આપ, ક્રા અતી આપ ૧૪૫૮ જે૦-પ્રા.કા શ્રી પ્રભુ શ્યામળ વર્ણ ૧૪૬૦ મૂકીઓ પ્રા.કા મૂક્યુ પ્રભુ૦ પ્રા.કા શ્રી પ્રભુ અશરણ શર્ણ ૧૪૬૧ પ્રા.કા થઈ છે સૂરજ૦ પ્રા.કા સુવર્ણ કિરણાકાર ૧૪૬૨ શકે૦ પ્રા.ક શકે દ્વાદશ સૂર્ય ઉગ્યા રાજ—દ્વાદશ સૂર્ય ઉગ્યા એ વચનથી ભાવ વિશેષ પ્રગાઢ અને ભવ્ય થાય ; ૧૪૬૩ પ્રા.કા પ્રથમતા ૧૪૬૫ સૂરજ૦ પ્રા.કા-સૂર્યકિરણ સમાન થયા, પાઠ અગ— સ્વીકૃત પાઠમા સારી અલકારછગ છે ૧૪૬૬ પણ૦ પ્રા.ક-વિદ્યુતકેરે તેજથી, ઝળકે પ્રા.કા દીપે૦ ૧૪૭૭ પોચી પ્રા.કા મા નથી, સોહે૦ ત-મુક્તાફળ આરોપ્યા હાર ૧૪૭૨ શુભ૦ પ્રા.કા સુભગ રત્ન કનક તેજ— જ્યોતમાં ત

બાવના ચંદન, અગર બહેંકે, કેસર, કપૂર, કસ્તૂરી,
અત્તર, ચૂઆ, ગુલાબશું વપુલેપને વાસ મધુરી.
મૃગમદ સહિત કેસરની અર્ચા શોભે ભાલ અર્ધ ઈંદુ: ૧૪૭૫
કાને કુંડળ લળકે, ચળકે લાલ રત્નનાં બિંદુ.
વસ્ત્ર અમૂલક કૃષ્ણકૃપાથી કીધાં છે પરિધાન,
અંગે આભરણુ વસ્ત્ર શોભાથી રૂડા દીસે રાજન.

અર્જુન કૃષ્ણ અને સુભદ્રાનું દ્રૌપદી સાથે મિલન.

આગળથી ચાલે કૃષ્ણુ અર્જુન કર માંહિમાંહિ ઝાલી;
પાછળથી સુભદ્રા રાણી ગાણેમાણે ચાલી. ૧૪૮૦
મહા ક્રોધવશ પટરાણી બેઠાં છે જેણે ઠાર,
તેણે સ્થાનક આવિયા અર્જુન, સુભદ્રા, ને મોરાર.
પ્રતિબિંબ તેજ પડે ઘણું ને કાન્તિ બહુ પ્રકાશ,
ઝગમગ જ્યોત રહી ઘણું ઉદ્યોત મધ્ય આવાસ.

અંબાયલી દ્રૌપદીનો રીસનો ઉતાર.

દેખી દ્રૌપદી બેઠાં થયાં, માનુની પામી લાજ; ૧૪૮૫
"બેસો બેસો મારા સમ છે", શ્રી હરિને કહે મહારાજ!
દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં જઈ વસ્યા શ્રી જગદીશ;

તેજ માંહાં. ૧૪૭૪ ગુલાબશું પ્રા કા. ગુલાબ સહિત. વપુ૦–પ્રા કા. વપુ સુગંધ બહેક મધુરી. ૧૪૭૫ ત. મૃગદલ. અર્ધ ત. અર્ની; પણ લહીઆની ભૂલ છે. ૧૪૭૬ લાલ ત. માં નથી; ફા કોટીમાં. ૧૪૭૮ ફા. રૂડા ૧૪૭૯ પ્રા કા:–કૃષ્ણને અર્જુન કરમાં ઝાલી. ૧૪૮૧ જેણે ત. તેણે ૧૪૮૨ આવિયા ત. ફા. આવ્યા. અર્જુન પ્રા કા:–માં નથી. પ્રા કા. દેવ મોરાર. અર્જુન૦ ફા. કૃષ્ણ અરજુન, સોભદ્રા છે સાર. તેજ ફા. માં નથી, પ્રા.કા. જે. ૧૪૮૫. માનુની૦–ત. પ્રા.કા નું પાઠાંતરઃ–"મનની તે મૂકી લાજ." સ્વીકૃત પાઠ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક લજ્જા અને પતિપ્રેમનો ભાવ દર્શાવે છે, તેથી સુગ્રાહ્ય છે. ૧૪૮૬ પ્રા.કા. ની પ્રત બીજીઃ– "બેસો બેસો મારા સ્વામી હો, શ્રીહરિને કહે મહારાજ." શ્રીહરિને પ્રા કા. ફા.

તેણે કરી પટરાણીની તવ ઊતારી સહુ રીસ.
જલઅંજલિ દ્રૌપદીએ નાંખી દીધી, દેખી અર્જુન નાથ;
પ્રણામ કરીને રહી ઊભી, અબળા જોડી હાથ. ૧૪૯૦
સતી વિમાસેઃ "ઘણે દિવસે આવ્યો મારો સ્વામી."
ક્રોધ તજી, સ્તુતિ કરે અબળા, મનમાં લજ્જા પામી.

દ્રૌપદીનો લજ્જાથી પશ્ચાત્તાપ અને ક્રામપરિતાપ.

"હું અબુધ અબળા, બુદ્ધિ થોડી, નીચ નારીનો અવતાર;
મારા કંથ! સદા કુશળ રહો, લક્ષ કરો તમો નાર."
વહાલપણું સતીને આવ્યું—'કોમળ મારો કંથ ૧૪૯૫
ઘણે દિવસે વનથી આવ્યા, સાધુશિરોમણિ સંત."
વિરહ વાધ્યો, રાણીએ જઈ દીધું આલિંગન,
પાંચાલને ભુજ ભરી ભેટ્યા, ભાવ ધરી અર્જુન.
પારથ દેખી પટરાણી. પામ્યાં મન આનંદ;
સતીશાપથી અર્જુનને એમ રખ્યા શ્રી ગોવિંદ. ૧૫૦૦

સુભદ્રાનું દ્રૌપદીને નમન.

પછી સુભદ્રાજી પાસે આવ્યાં, મનમાં હર્ષ ન માય,
કર જોડી કીધી પ્રદક્ષિણા, નમ્યાં રાણીને પાય.

વલણ.

નમ્યાં જઈ પટરાણીને, પગે લાગણું ઘણું કરે રે,
સુભદ્રા શીશ હાથ મૂકી, સતિ આશિષ ઉચ્ચરે રે.



શ્રી હરિ ૧૪૮૭ ફા. શ્રી હરિ દ્રુપદના—. ૧૪૮૮ તવ પ્રા કા. ફા. મા નથી. સહુ ફા. મન. ૧૪૯૨ ઘણે ત થેણે ફા. આવ્યા મારા. ૧૪૯૪ કરો ફા. વરો. ૧૪૯૫ સતીને આવ્યું પ્રા.કા. અતિશે વ્યાપ્યુ ૧૪૯૬ ત. ઘણા ૧૪૯૭ પ્રા કા. મેહે. પ્રા.કા ફા. રાણીને. ૧૪૯૯ ત મા 'મન' નથી. પ્રા કા. પાર્થને. પામી. ૧૫૦૦ ત્યાં એમ. ૧૫૦૨ ફા. નમી. ૧૫૦૩ પટરાણીને ત. ફા. પગે રે. પગે૦ પ્રા.

કડવું ૨૯ મું.

રાગ સામેરી.

દ્રૌપદીએ સુભદ્રાને આપેલાં પાંચ વરદાન.

દ્રૌપદી વાણી વદે: "અભિલાષ તારે હ્રદે; ૧૫૦૫
તમો વરદાનને માગો, લાજ સર્વ પરિત્યાગો"

ચાલ.

"લાજ મૂકી માગો વર," સતી એમ બોલ્યાં વાણુ રે.
તેણે સમે બોલ્યાં સુભદ્રા જોડીને બેઉ પાણુ રે.
પ્રદક્ષિણા કરી સતીની, સુભદ્રા વદતાં વાણી વદે રેઃ
"બાઈજી! એક આરત પૂરજો, અભિલાષ છે મારે હ્રદે રે. ૧૫૧૦
એક વાર વર મુજ આપીએ," એમ કહે સુભદ્રાય રે.
(ત્યારે) સતી કહે છેઃ "શીઘ્રે માગો, જે મન ઈચ્છા થાય રે"
"પ્રથમ વર એક આપિયે મા! નિત્ય તમારૂં દર્શન રે,
તમ ચરણની સેવા વિષે સદા સ્થિર રહો મુજ મન રે.
બીજે વર આજ્ઞા તમારી નવ લોપૂં દિન ને રાત રે. ૧૫૧૫
તમારા હેતની કરુણા સદા રહિયો મુજને માત રે.

ક. 'પમે લાગ્યા મસ્તક કરી રે.' પ્રા.કા ઉત્તરવરી રે કડવુ ઓગણત્રીસમું. ૧૫૦૫ પ્રા.કા. હોય તારે ફા તે વરદાનને માગ, લાજ સરવ પરિત્યાગ, પ્રા કાઃ-"તે વરદાનને માગો લાજ તજીને હ્રદે." પણ ઉપરની પંક્તિ જોતા "માગો" પછી જે તેને મળતો અનુપ્રાસ જોઈએ, તે પ્રા કા. ની પંક્તિમા નથી તેમ આ પંક્તિમાં "હ્રદે" નો અર્થ "હૃદયમાંથી" પરાણે કરવો પડશે. ચાલ પ્રા ા માં 'ઢાળ' છે ૧૫૦૭ વાણ પ્રા કા. વાણી ૧૫૦૮ પાણ પ્રા કા પાણી. ફા. મા પહેલું ચરણ પડ્યું છે. ૧૫૦૯ વાણી ફા. મુખ પ્રા કા ને ફા મા 'વદતા' નથી. ૧૫૧૦. આરત પ્રા કા. ને ફાઃ "આશા" "આરત" માં આતુર માગણીનો ભાવ ઠીક રહેલો છે ૧૫૧૧ મુજ પ્રા કા મા નથી. ૧૫૧૨ ફા ઇચ્છાય. જે ફા તમો. ૧૫૧૪ પ્રા. કા રહે. ૧૫૧૬. હેતની પ્રા.કાઃ "હિતની." હિતની કરુણા કેવી

ત્રીજે વર તમ પાસે રાખો સેવાને હું દાસ રે;
ધર્મથી મતિ ચળે નહીં, એ માગ્યાની મુજને આશ રે.
ચોથો વર કો દિવસ માતા ! ન કરવી તમારે રીસ રે,
અપરાધ મારા ક્ષમા કરવા, જે હોયે અહરનિશ રે." ૧૫૨૦
એવાં સુભદ્રાનાં વચન સુણી, સતી કહેઃ "તૂ ધન્ય રે
એ સર્વ હો તારે વિષે, વળી માગ બીજૂં વચન રે."
ત્યારે સાધુ મુદ્રા સુભદ્રા મુખ મધુર બોલે સ્વર રે,
મહા દીન વાણી મુખ વદે, જોડી બન્ને કર રે
"હે માતાજી ! જો કૃપા કીધી મુજ ઉપર આજ રે, ૧૫૨૫
તો સર્વથા હોય પુત્ર મારો તેહ પામે રાજ રે."

પ્રપચી વરયાચનાથી દ્રૌપદીનો ક્રોધ

એવૂ સાંભળી થઈ સતી રોષે જાજ્વલમાન રે,
સુભદ્રાનૂ વચન સુણતાં શરીરે રહી નહીં સાન રે.
ક્રોધે વાણી વદે વળતાં "કોણે શિક્ષા દીધી તુને રે ?
એવૂ માગવા તારે ગતિ કયાંથી ? જથારથ કહેજે મુને રે. ૧૫૩૦
કોણે બુદ્ધિ આપી તુજને જેણે માગ્યૂ વરદાન રે ?

હશે ? પ્રા કા ના ટીકાકારને આમા નાઈ કેમ નહીં ખૂચ્યુ હોય ? એમ લાગે છે કે એ લહીઆની ભૂલ હશે, અને ટીકાકારે તે ઠઠાવી રાખી હશે ! દીઓ ત પ્રા કા મા નથી ૧૫૧૯ ચોથો પ્રા કા ફા ચતુર્થ તમારે ફા પ્રા કા "તમો". ૧૫૨૦ જે હોય૦—પ્રા કા "જો જડે મુજમા મિષ રે" પરતુ માણસ ભૂલને પાત્ર હોવાથી હું કદાચ રોજ ભૂલ કરૂ તો પણ તમારે માફ કરવી, એ વધુ યોગ્ય છે ૧૫૨૨ માગ ફા માગો ૧૫૨૩ પ્રા કા કરી, ફા થઈ ૧૫૨૪ ફા વદે છે ત ફા બન્ને ૧૫૨૪ જો ત તમો પ્રા.કા જો તમો ઉપર પ્રા કા મા નથી, ત અતિ ઘણી ૧૫૨૭ રોષે ફા. પ્રા કા રીસે ૧૫૨૮ રહી પ્રા કા મા નથી ૧૫૨૯ તુને પ્રા કા. તેહ. વળતા પ્રા કા મુખથી ૧૫૩૦ તારે ફા પ્રા કા તારી કયાથી ફા પ્રા કા નહી જથારથ ફા પ્રા કા સત્યારથ પ્રા કા કહે એહ રે ૧૫૩૨ ત. માહે શ્રી ભગવાન રે ૧૫૩૧—બુદ્ધિ આપી પ્રા કા "જ્ઞાન આપ્યું' જેણે

હું જાણું છઉં જે તુજને શીખવ્યું છે મારગમાં ભગવાન રે
સહુ કૃષ્ણના આપ્યા વિના તારે નવ આવે મત "

કૃષ્ણ પ્રતિ ક્રોધવચન અને અભિશાપ.

એવું કહીને કૃષ્ણશું પાંચાળી વદે ક્રોધવચન રે:
"કામણગારા કાળિયા! અલ્યા! હું તારી શત્રુ નથી રે. ૧૫૩૫
"મેં તારૂં શું વણસાડ્યું?" એમ ક્રોધથું બોલી સતી રે.
"તારા મનનું સર્વ જાણ્યું હેત હરિ! મેં આજ રે
ધાઈને પેસે ઘર માંહિ, બહેન! કહી મહારાજ રે!
ભગિનિભ્રાતની પ્રીતિ તારી સરવે લહી મેં ફોક રે.
બેન તે સુભદ્રા ખરી, હરિ! હું તે લોકાલોક રે. ૧૫૪૦
બુલામણે બોલાવતો તું દૂર રહી ભગવંત રે,
સુભદ્રાને શીખવી ત્યારે જાણ્યું સર્વ વૃત્તાંત રે.
એ સર્વ તારાં સાચવ્યાં લક્ષણ સુભદ્રાનો નથી વાંક રે;
ગજું એનું કેટલું' એ શું જાણે? બાપડી રાંક રે.
મારો વંશ ઉચ્છેદ કરવા, (તારી) જીહ્વા ચાલી સટક રે, ૧૫૪૫
મારા સરખું તારે થાજો, હજો ઉજાડું ફટક રે.
સોળ સહસ્ર સ્ત્રી તારે છે ઘેર, આઠ સહસ્ર સંતાન રે,
(પણ) હું સરખો થઈ બેસજે, તું અંતે શ્યામળવાન રે."

પ્રા.કા: 'માગ્યાનું', ફા: "માગતું" ૧૫૩૩ સુણ પ્રા કા: "મતિ" ૧૫૩૪ કૃ૦ ષ્ણશું૦ પ્રા.કા:—"કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) પડે શું" પરંતુ સ્વીકૃત પાઠ સહજ લાગે છે; કારણ હવે સુભદ્રા સાથે તેને વધુ બોલવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન રહેતાં કૃષ્ણ સાથે બોલવાનું થાય છે. ૧૫૩૫ કાળિયા ફા સામળા. ૧૫૩૭ હેત પ્રા. કા. મા 'હેજ' છે. ૧૫૩૬ બોલી પ્રા કા. બોલે, ફા બોલ્યાં. ૧૫૩૯ પેસે પ્રા કા. ફા પેસતો ૧૫૪૦ તે ફા. તાહારે ૧૫૪૧ દૂર રહી. પ્રા.કા. "મુજને સહી". પણ "દૂર રહી" મા ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૫૪૨ ફા. મેં જાણ્યું. ૧૫૪૩ નથી પ્રા કા. નહી, ત. નથી કહો. ૧૫૪૫ સટક પ્રા. કા. ચટક. ૧૫૪૬ ત. માં 'હજો' પછું

એ શાપ સતીનો કૃષ્ણને તૂં જનમેજય અવિચાર રે
સમુદાય સુત શ્રી કૃષ્ણના તે માટે થયા સંહાર રે. ૧૫૫૦

કૃષ્ણે દ્રૌપદીને સંતોષી.

ક્રોધ દેખી સતીનો શ્રી કૃષ્ણ કરે છે ઉપમા રેઃ
"અપરાધ જે હોય મારો તે, પાંચાળી ! કરજો ક્ષમા રે.
એ માંહિ વાંક મારો નથી બાઈ ! અવિચળ ભાવેગની રતિ રે,"
વિનયવચન વિવેક કહીને સંતોષી પ્રભુએ સતી રે.

વલણ.

સતી સંતોષી શામળિયે અંતઃપુર મોઝાર રેઃ ૧૫૫૫
સુભદ્રા ને અર્જુન હરખ્યાં હવો જયજયકાર રે.

કડવું ૩૦ મું.

રાગ મેવાડો

સહપત્નીઓના વિનોદ અને રાજ.

વૈશંપાયન બોલિયા સુણ જનમેજય રાય !
પાંચાળી પ્રસન્ન હતાં હરખ સહુને થાય.

ચાલ.

સુભદ્રા અર્જુન હરખ્યાં નારી બન્ને સાથ.
પારથ એમ સર્વને ભેટ્યો, જે કૃપા પૂરણ જગનાથ. ૧૫૬૦

છ. ૧૫૪૭ સાક ફા. આડ ૧૫૪૯ ત ફેરવ ૧૫૫૦ શ્રી કૃષ્ણના ફા. ત ૧૫૫૪ પ્રભુએ ફા. તઃ "દ્રૌપદી" "સંતોષી"૦–ફા. "સમજાવી દ્રૌપદી સતી રે કર્યું નીચું મેવાડો–પ્ર હ. આ "ધનાશ્રી" રાગ છે. ચાલ પ્રા. હ. માં ન છે. ૧૫૫૮ પ્રસન્ન૦ ફા પર હરખ તે તરફાને મન થાએ રે. ૧૫૫૯ પ્રા. ફા. "સાથ છે". ૧૫૬૦ કૃપ૦ પ્રા હ. "કૃપાળ શ્રી જગનાથ છે." પૂરણ

પછી પાર્થ ઘણું સુખ પામ્યો રામા, રાજ્યવિલાસથી,
દ્રૌપદી સતી, સુભદ્રા બેઠુ અગાગી નવ થાયે પાસથી.
બન્ને સ્ત્રીમાં પ્રેમ ઘણો છે, રમે, જમે, ને સાથે સુએ;
કંથ ઉપર હેત રાખે, મારોમારે સુખદુઃખ કહે.
એક દિન અર્જુન સભા ગયા છે બન્ને આ બેઠી મળી. ૧૫૬૫
અતિ હાસ કરતી મોરિ મોરે, નિર્મળ મન માંડ રળી.
"કહો બાઈ! તમે કેમ વર્યાં ?" અન્યોઅન્ય વારતા કરે,
વચન સાંભળી દ્રૌપદીનાં સુભદ્રા શું ઉચ્ચરે: ?

સુભદ્રાનો પોતાના લગ્નનો ઇતિહાસ.

"અર્જુને અતી નું સ્વરૂપ લીધું મહંત, ગંન્યાસી થયા,
ગોમતી સંગમ તીર્થ કરવા, આવ્યા ને દ્વારકા રહ્યા ૧૫૭૦
એક દિવસ અવધૂતને ભોજન ભક્ત ભિક્ષાને લાવિયા,
ત્યારે મેં ત્યાં સ્વરૂપ દીઠું, મન મારે ભાવિયા.
મનમાં મેં નિશ્ચય કર્યું જત વરૂં તો એને વરૂં.
(પછી) ઉત્સવ જાતાં નાથજીએ હરણ તે વત મહે કર્યું.
મુજ નિમિત્ત ભ્રાને યુદ્ધ કીધું જદુ હાર મનાવિયા. ૧૫૭૫
સંગ્રામ રણ જિતી કરીને (પછી) વરી મુજને લાવિયા.
સંસાર માંહિ થયાં વાતા સુભદ્રાનું હરણ થયું,

આ નથી. ૧૫૬૨ પામ્યો ક પામીઆ. પ્રા. કા પામ્યા રામા ત રામ; પણ લહીઆની ચૂક હશે. ૧૫૬૩ સાથે સુએ પ્ર. કા. "સુખે રહે." ૧૫૬૫ ત દિવસ. સભા પ્રા. કા ફા સભા માંહી ૧૫૬૭ વારતા પ્રા કા "વાતો." વર્યા વ. પધાર્યાં; પણ તે યોગ્ય નથી ૧૫૬૯ મહંત-પ્રા. કા: "મહન"; પરંતુ 'મહંત' માં 'સાધુ' નો ભાવ છે ૧૫૭૦ કરવા ફા. નાહાવા. ૧૫૭૧ પ્રા. કા:-"એક સમે અવધૂતને ઘેર ભાધવ ભિક્ષા લાવીયા" ફા. માં બીજું ચરણ પડ્યું છે. ૧૫૭૨ ફા. માં પહેલું ચરણ પડ્યું છે. ૧૫૭૪ "વત માહે" ફા. ને પ્રા. કા."મા-

જે વર્યા મુજને ધનંજય, વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું.
હવે બાઈ! કહો તમે કેમ વર્યા ?", સુભદ્રા વાણી વદે,

દ્રૌપદીનો લગ્નનો ઇતિહાસ.

"તે સાંભળવા પટરાણીજી! અભિલાષ છે મારે હદે." ૧૫૮૦
(ત્યારે) દ્રૌપદી કહેઃ "પિતા મારે સ્વયંવર મંડાવિયો,
દેશદેશના મહારાજ આવ્યા, જાણું ભૂપતિને થયો.
નવખંડના નરપતિ મળિયા; સ્વર્ગવાસી દેવતા,
સ્વયંવર સાંભળી તે આવ્યા, ત્રણે ભુવનમાં જે હતા;
મારા પિતાએ પણ પોકર્યૂંઃ—'મત્સ્યવેધ જે નર કરે. ૧૫૮૫
(તો) સર્વથા દ્રૌપદી પુત્રી જઈને તે વરને વરે,
પછી, સર્વ રાજા ઉઠિયા કોણે મત્સ્ય વેધાયો નહીં,
(ત્યારે) પિતા મારે એમ જાણ્યું જે કન્યા કુંવારી રહી;
પછી પાંચ પાંડવ જ્યાં હતા અર્જુન ત્યાંથી ઉઠિયા,
સાન કીધી સામળે (ત્યારે) ધસી સ્તંભ પાસે ગયા. ૧૫૯૦
પાવક ધનુષ્યને પ્રણમીને પછી મત્સ્ય વેધ્યો બળ કરી,
બહુ સુભટ બળિયા દેખતાં, મેં વરમાળ જઈ કંઠે ધરી;
(ત્યારે) જોદ્ધા બળિયા ઉઠિયા, સંગ્રામે સામા આવિયા,
મહામોટા અતુલ બળિયા સર્વ ભૂપ હાર મનાવિયા;
મુખભંગ સર્વે કર્યા શત્રુ, જિત તે દળ માંહે ફરી. ૧૫૯૫

રજમાં'. ૧૫૭૮ તમને ફા. મારી. વર્યા ફા. વરી. ૧૫૭૯ વદે ફા. એમ વદે. ૧૫૮૦ અભિલાષ પ્રા.કાઃ "અતિ ઇચ્છા" ત. અભિષેક. ૧૫૮૧ મંડાવિયો ત. મંડાવવ; જૂના રૂપનો સંસ્કાર લહીયાનો છે. ૧૫૮૨ થયો પ્રા.કા. ફા. થયું. ૧૫૮૫ પોકાર્યૂ ફા. પરઠયું. ૧૫૮૫-૮૬. પ્રા. કા. માં આ બે પંક્તિ આમ છેઃ—

"મારા ભ્રાત પિતા સહુ જોતાં પણ પૃથ્વીપતિમાં ધરે,
મત્સ્યવેધ જે કરે તેને સર્વથા દ્રૌપદી જઈ વરે."

૧૫૮૭ ત. ઉઠયા. ૧૫૯૧ ત. પ્રણામીને. ૧૫૯૨ બહુ પ્રા.કા. સર્વ. પ્રા.કા. મેં વરમાળા કંઠે ધરી. ૧૫૯૩ ત. આવયા. ઉઠયા. ૧૫૯૪ ત. મનાવયા. ૧૫૯૫ ઉત્રુ°

(પછી) પિતા મારે પરણાવી, હું એ વિધિ પારથને વરી.
સ્વયંવરમાં હું વરી પૃથવીપતિ સહુ દેખતાં;
ત્રિભુવન માંહે હાક વાગી (જે) પાંડવ સાથ થયા છતા.
એવું બલ દેખી હું વરી, વળી પ્રાક્રમ મોટું કર્યું.

જોગીને મોહવાનું સુભદ્રાને મહેણું

(પણ) સંન્યાસી જોગીને મોહી તું, તેમાં શું દીઠું ખરૂં ?' ૧૧૦૦
જોગી અતીતને વરી અમળા રૂપ રૂડે વાન રે,
પણ જાદવને બુદ્ધિ ક્યાં રયહી ? હીનજાત શું લહે જ્ઞાન રે ?
જો રાજ હોયે પૂરવનાં, તો ચાતુરી જાણો તમો,
જેને તેને વરતાં હીંડો, જોગી તારે મન ગમ્યો !
તેમાં તે બળ તેં શું શુભ દીઠું ? વિભૂતિ અંગે ભરી. ૧૧૦૫
(પણ) હું જાણું છડી ભૂરકી નાંખી, અવધૂતે તુજને વરી,
તુજમાં એવડું જ્ઞાન ક્યાંથી ? ચતુર પુરૂષને ઓળખે;
જોગી સાથે ઉઠી ગઈ તૂ, જોની વિમાસી મન વિષે."
એવાં વચન કહ્યાં હાસ્ય કરતાં તે સુભદ્રાને સાનતાં;
સુભદ્રા મન દુઃખ આણ્યું, વિનોદ-હર્ષે મહાલતાં ૧૧૧૦

ત-ચુ તે છતી કરી ૧૫૮૬ પારથને પ્રા કા. પાર્થ વેરે ૧૫૯૭ હુ ત. મં નથી ૧૬૦૧ વરી-પ્રા કા "વર્યો" છે. પણ એમ લાગે છે કે કદાચિત છાપવામાં ભૂલ થઈ હશે સુભદ્રાને 'અતીતને હું વર્યો' એમ કહેવાય નહી, કદાચિત્ 'અ-તીત તને વર્યો' એમ હોય તો તે સાર્થક થાય ખરૂ ફા. 'વરો'; આમા 'વરતાં ફરો'નો ભાવ સારો છે ૧૬૦૨ ક્યા થકી. ૧૬૦૩ જો . તો પ્રા કા ફા-"જો રાજ હોયે પૂર્વના તો" એમ છે આ પાઠનો સમન્વય બરોબર થતો નથી "તમે જો રાજ પૂર્વના હોયે તો" એમા ક્રિયાપદ "હો", નહિ કે "હોયે," હોવુ જોઇએ ૧૬૦૫ શૂ શુભ પ્રા કા ફા શુચ. ૧૬૦૭ એવડૂ પ્રા કા એવું ચ તુર પુરૂષને પ્રા.કા "ચતુર મૂર્ખને" છે. આ પાઠનો અર્થાન્વય તાણીતુસીને કરવો પડે છે, કોણ ચતુર અને કોણ મૂર્ખ, એ વિવેકભેદ તું સમજે, એ ભાવ સહજ નથી નીકળતો પણ કહાડવો પડે છે. ૧૬૦૮ જોની પ્રા કા. ફા જો ૧૬૦૯ કહ્યાં

બન્ને રાણી વિવાદ કરે, (પણ) સુભદ્રા હારે સહી;
દ્રૌપદીના વિનોદ આગળ, સુભદ્રાની ગતિ નહી.
એક દિવસ અર્જુન સાથે, ઘરમાં સુભદ્રા એકલી મળી.

મહેણાંના સાલથી સુભદ્રાની પતિને ફરીયાદ.

(ત્યારે) સ્વામીને સર્વે કહ્યું પટરાણીનું મીઠીણું વળીઃ—
"સદા જાવ છો સભા, ત્યારે એ બોલ મુજને કહેઃ ૧૬૧૫
"એ જોગીને તું શું વરી"! એ વચન મુખથી ઊચરે;
"અપવાદ મુજને ઘણા બોલે, શું કહું મારા નાથ જી!
વાએક રૂપીઆં બાણુ મારે, શી કહૂ તમને વાત જી!
માટે કંથજી! એવું કરો, જે માન એહનું ઊતરે."

સુભદ્રાની ખાતર અર્જુનનો સાધુવેશ.

સુભદ્રાને ધીરજ આપી, પછી અર્જુન શું કરે? ૧૬૨૦
દ્વાર આવી સભા કીધી, દુંદુભી દીધું સહી;
સુભટ સર્વે આવિયા ત્યાં સેનની સંખ્યા નહી,
અશ્વ, ગજ, રથ, સાંઢ વાહન, અંબાડી સાંપ્રત કરી;
સુખપાલ, ચમર, વીંજણા, નેજા ધ્વજા સહી ફરહરી,
ચતુરંગી સેના, સ્વાર, પાળા, ગીત ગુણીજન ગાય છે. ૧૬૨૫
પંચ દુંદુભી સ્વર પડ્યાઃ "અર્જુન મૃગયા જાય છે."

પ્રા.કા. ત. કહે; આ પાઠ લેતાં નિત્ય નિત્ય આવાં મેહેણાં દ્રૌપદી મારતી એવો અર્થ લેવો પડે છે. ૧૬૧૨ વિનોદ પ્રા.કા. ફા. વિવાદ. ૧૬૧૪ સ્વામીને ત. સ્વરથ ચિત્તે. પટરાણીનું—પ્રા.કા. "પરણ્યા તણું". ૧૬૧૫ એ૦—પ્રા. કા ફા." હાસ્ય એ મુજને કરે". ૧૬૧૬ એ૦ પ્રા.કા. ફાઃ—'તેમાં શું દીઠું' બાજ ખરે'. ફા.માં 'બાજ' ને બદલે 'સ્વરૂપ' છે. ૧૬૧૭ ત ઘણો. ૧૬૧૮ વાએક પ્રા.કા વાક્ય. ૧૬૧૯ માન ત. મંન. ૧૬૨૦ પ્રા. કાઃ ધૈર્ય આપ્યું ૧૬૨૨ ત. આવયા. સેન ફા. ત. સેન્યા. ૧૬૨૪ વીંજણા પ્રા.કા. વ્યંજન. નેજા ત. મા ગાત નેં શબ્દ છે. ૧૬૨૫ ફા ગાએ છે. ૧૬૨૬ પંચ૦ પ્રા.કા. પંચ શબ્દ દુંદુભી. કહેવરાવીયું ત. કેહેવરાવ્યું, ફા

દારે એમ ડંબક કરીને રાણીને કહેવરાવિયું:–
બન્ને ઓને કહ્યું સેવકે, જે અરજુને મુખ કહાવિયું.
અંતઃપુરમાં જઈ કહ્યું:–"જે અર્જુન મૃગયાને ગયા."
સેન સરવન આજ્ઞા કરીને પાર્થ અંતર્ધાન જ થયા. ૧૬૩૦
પછી સ્વરૂપ લીધું પૂર્વનું અવધૂત સંન્યાસી હવા,
વિભૂતિ અષ્ટે અંગે ચોળી દ્રૌપદી મોહ પમાડવા;
પીતાંબરનો કાછ વાળ્યો, આભૂષણ અંગે ધર્યાં,
મૃગચર્મ ઓઢ્યું પામરી ધરી, તિલક દ્વાદશ શુભ કર્યાં;
અર્ધચન્દ્ર ત્રિપુંડ ભાલે, તિલકબિન્દુ શોભે વળી ૧૬૩૫
આભૂષણ અંગે શોભતાં, જે નિરિ ચમકે વિજળી!
વિજયાપ્રેમથી આંખ રાતી, જગાએ કલગી ઝળકતી,
તોરો મૂક્યો હેમનો, રહી સેર કર્ણે લળકતી;
રત્નજડિત રુદ્રાક્ષમાળા, હેમમય હાથે કડાં,
બીજાં આભૂષણ શોભતાં, જાણે વિશ્વકર્માનાં ઘડ્યાં. ૧૬૪૦
વિભૂતિ ગોળો ઝોળી ખાંધે, હાથમાં પીંછી ગ્રહી

કહેવડાવીઉ, પ્રા કા કહાવીયુ ૧૬૨૮ કહ્યું સેવકે ત જેને કહેજે પ્રા કા.— "સુખ સારૂ આજે જાઉં મૃગયા, (જઈ) પરિજને દુખ ઉપજાવીયુ". અહીં પાઠનો ગોટાળો છે, તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે પણ ઉક્તિ નિર્માલ્ય છે ૧૬૨૯ ત 'તેણે અંતપુરમા—" ફા મૃગયાએ ૧૬૩૦ સેન પ્રા કા સેવક ૧૬૩૧ સ્વરૂપ પ્રા. કા. રૂપ હવા–પ્રા કા મા "થયા" છે. ૧૬૩૨ દ્રૌપદી૦–પ્રા કા "સુભદ્રાની લાવી દયા" એમ છે. અલબત્ત સુભદ્રાની દયા ખાતર તેણે આમ કર્યું એ આત્ર યોગ્ય છે, પણ દ્રૌપદીને મોહ પમાડી માનભંગ કરવા ખાતર યોગી સાધુવેષ ધર્યો, એ આત્ર વિશેષ યોગ્ય છે ૧૬૩૩ વાળ્યો ફા કછો. ૧૬૩૪ ધરી ત મા નથી, ફા 'છે' ૧૬૩૭ ત કલગીર વિજયા..રાતી ફા વિજ ઓપતાળી; પ્રા. કા "વિજયા પ્રેમથી આવેશતા" આ પદ સ્પષ્ટ નથી તેમ તે કંઈ વર્ણનવિશેષ રજુ કરતો નથી ૧૬૩૮ તોરો મૂક્યો હેમનો પ્રા કા 'તોરો શોભે હેમનો' ૧૬૩૯ ત રુદ્રાક્ષની માળા. ૧૬૪૦ વિશ્વ માંના પ્રા કા.

શંખ, શીંગી, સાથ લીધાં, વિવિધ વસ્તુ બીજી સહી;
(પછી) પાવડી ઉપર ચઢીને ધરવાડીમાં આવિયા,
સ્વરૂપથી મોહે ત્રિભુવન, અમરગણુ–મન–ભાવિયા,
જોવા અંતરિક્ષ અમર આવ્યા પાર્થના સ્વરૂપને. ૧૬૪૫
વિમાન ગગને રહ્યાં છે, સહુ જુવે અર્જુન ભૂપને.

દ્રૌપદીની વાડીમાં સાધુવેષે અર્જુન.

અવધૂત બાવો બન્યા પારથ વાડીમાં ઊભા જઈ,
દ્વારે વાડી માંહે દ્રૌપદી રમવા, પુષ્પ લેવાને ગઈ.
તેણે સમે દૃષ્ટિએ પડયો જોગી રૂપમાં મહંત છે,

'વિશ્વકર્માએ'. ૧૬૪૧ હાથમાં પ્રા. કા. મોરની ૧૬૪૪ પ્રા. કા. 'તે સ્વરૂપ જોઈ ત્રૈલોક્ય મોહે'. ૧૬૪૩ ચઢીને પ્રા. કા. ચઢયા પોતે. ત. આવયા. ત. ભાવયા. ૧૬૪૫ ગગને ફા. સ્વર્ગમાં. ૧૬૪૫–૬ ત. માં આ બે લીટીઓ લખવામાં લહીઆએ ગોટો બહુ કર્યો છે. ૧૬૪૭ દ્વારે વાડી ફા. દ્વારવાડી, પ્રા કા. ઘરવાડી. ૧૬૪૮ અહીં પ્રા.કા. માં આ કડવું સમાપ્ત કરતાં વલણ તથા નીચેની કડી આપેલી છે:—

વલણ.

પુષ્પ લેવા ગઈ ગૌરી જોગી જોયું રૂપ રે,
જન પ્રેમાનંદ વર્ણવે શું? નર રૂપ ભારે ભૂપ રે.

સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે છે કે પ્રસંગભેદ થતા ચાલુ કડવું સમાપ્ત થઇ નવું કડવું નવીન પ્રસગના સ્ફોટ સાથે ચાલુ થવું જોઈએ. પરંતુ સર્વત્ર આ રીતિ અનુસરાવી જ જોઇએ, એવો કાંઈ અબાધિત નિયમ પ્રાચીન કાવ્યકૃતિઓમા પ્રવર્તતો જણાતો નથી. તેમ હોત તો આ આખ્યાનમાં જ સોળમું કડવું જ્યાં અર્જુન સાથે સંકેત કરવા કૃષ્ણ જાય છે ત્યા વહેચાવું જોઈતું હતું. પરંતુ તેમ થયું નથી. વળી આ જ કડવું ૧૬૧૯ પછી વહેચાવું જોઇએ. આવા બીજા અનેક દાખલા પ્રસ્તુત તેમ જ અન્ય આખ્યાનમાંથી નીકળી શકે છે. તેથી અહીં કડવું બદલાવું જ જોઇએ, એ નિયમ ચુસ્તપણે લાગુ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેનું એક વિશેષ આવશ્યક એ કારણ છે કે આ આખ્યાનના છેલ્લા કડવામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કવિએ એક્ત્રીસ કડવાં લખ્યાનું જણાવ્યું છે. (જુવો લીટી ૧૭૨૫). તેથી જો પ્રા.કા.માં

(ત્યારે) પાસે જઈને પ્રણામ કીધો, (જેમાં) સકળ કળાનું વિત્ત છે. ૧૬૫૦

અર્જુનના પ્રલોભનથી ચળેલી દ્રૌપદી

દ્રૌપદી મનમાં વિમાસે: "કૈલાસનો એ પતિ સહી,
સાક્ષાત્ શંભુ પધાર્યા છે, તેમાં કાંઈ સંદેહ નહીં."
જઈ, કરજોડી નમસ્કાર કીધો, મોહ મન પામી ઘણું,
"હો બાવાજી! બેસો આ, સ્થળ સ્થાનક છે તમ તણું.
"પ્રભુ! કહાં સ્થકી પધારિયા! વળી ક્યાંહાં જાશો તમો? ૧૬૫૫
આ સ્થાનકે કયમ કૃપા કીધી? જીવન! વચન એ પૂછું અમો."
(ત્યારે) બાવોજી કહેઃ "ગગનમાર્ગે હું જાતો હતો વહી,
આ શીતલ વાડી દેખીને મુજને જોવાની ઈચ્છા થઈ.
અંતરિક્ષથી હું ઊતર્યો, મનોહર સ્થળ દેખી કરી,

તોડયા પ્રમાણે આ કડવુ સમાપ્ત ગણીનવુ કડવું શરૂ થયેલું ગણીએ તો બત્રીસ કડવા થાય છે. તે લીટીના કથનસબધમા, પ્રા કા. ત. અને પ્રા કા ની બીજી બે પ્રતો તેમ જ સવત ૧૮૩૬ ની ફા. આદિ સર્વ પ્રતો સમત છે વળી બીજુ એ કારણ છે કે—જો કે પ્રા કા મા નવુ કડવું શરૂ કરી, "માર રાગ" આપેલો છે તો પણ સર્વ પક્તિઓના થડકા તપાસતા મેવાડો રાગ ચાલુ હોવાનું અને નહીં કે રાગ બદલાતો હોવાનું સમજાય છે આથી અહીં કડવુ મૂળ પ્રત તથા ફા અનુસાર ચાલુ જ ગણેલું છે ૧૬૪૯ ફા મા આ પક્તિ આમ છે-"તેણે સમે જો જોગી રૂપ, માહત છે શ્રીધચત રૂપમા પ્રા કા. જે રૂપમા મહંત પ્રા.કા. મોહિત, 'મહત' મા મહતના જેવો એવો ભાવ છે; જ્યારે 'મોહિત'મા પોતે મોહ પામેલો હોવાનું જણાવનારો ભાવ છે ૧૬૫૧ પ્રા કા કૈલાસ નૃપતિ, તે ૧૬૫૦ ના વિત્ત' શબ્દ જોડે પ્રાસસગાઈ સારૂ યોજાયો છે ૧૬૫૨ પધાર્યા છે ફા વર સહી. ૧૬૫૪ આ પ્રા કા આહી. આ ત. એ સરવ ૧૬૫૫ પધારિયા ફા કીરપા કીધી. ૧૬૫૬ જીવન૦ ફા. જીરે વીને વચન પુછુ તમો, પ્રા. કા તમને પૂછું છુ અમો. 'જીવન' મા પ્રેમસૂચન સબોધન અને ઉત્કટ છે ૧૬૫૭ ગગનમાર્ગે ફા ગગનમડલ; પ્રા કા. સાભળો આ મારગ હુ જાતો પ્રા. કા જતો પરતુ અદ્ભુત જોગી સામાન્ય જમાવટ માટે તેમ જ ૧૬૫૯ મા અતરિક્ષથી ઊતર્યાનું તે જણાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય છે ૧૬૫૮ વાડી પ્રા. કા છાયા ઠામ. ૧૬૫૯ અ-

આ રચના સરવ નિરખી, હવડાં જાઊં છઊં પાછો ફરી. ૧૬૬૦
અતંરિક્ષ મારૂં ધામ છે, જે શુભ સ્થળ રૂડું ભર્યું
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર ઈચ્છે, સદા દર્શન એ તણું,
ઈંદ્રમદન, વૈકુંઠ ને કૈલાસથી શોભા ઘણી,
વિશ્વકર્મા ભ્રમે ભૂલ્યો, જોઈ રચના તે તણી
દ્રૌપદી મન વિમાસે છેઃ "ધન્ય લીના જોગને, ૧૬૬૫
સંસારસુખ એ સરવ મિથ્યા, શું કીજે સુખભોગને ?"

સાધુ અર્જુન સાથે દ્રૌપદીની નાથી જવાની તત્પરતા

સતી મનમાં મોહ પામી, સાથે જવા મનસા થઈ,
તેણે સમે કર જોડીને એમ બોલા અનિ વાણી કહીઃ
"સ્વામીજી! એક વિનતિ છે, અસત્ય હું નવ ઊચરૂં,
તેડો તો તમ સાથ આવું, સેવા તમારી હું કરૂં ૧૬૭૦
નિત્ય દર્શન કરવા તમારૂં, હરખ છે મારે રૂદે"
વચન સાંભળી સતીનૂ પછી, બાવોજી વળતું વદેઃ

સતી દ્રૌપદીની પતિસંબંધની ભાવના!!

"હૂ જગતના મનની વાત જાણૂ, તારે પંચ ભરતાર છે,

તરિક્ષથી૦—પ્રા કા મા "અતંરિક્ષથી જોવા ઊતર્યો હું" ૧૬૬૦ પ્રા કા જાઉં છુ ૧૬૬૧ જે૦ પ્રા કા 'જે સર્વ સ્થળે રૂડુ ભર્યુ' શોભે ત શુભ ભણૂ ત ભર્યુ, 'ભર્યું' થી પુનરૂક્તિ થાય છે તેમ ૧૬૬૨ ના 'તણૂ' સાથે પ્રાસસગાઈ મા છૂટુ પડે છે, કા નો પાઠ ચોગ્ય છે ૧૬૬૪ ભૂલ્યો પ્રા કા ભૂલે, હકીકત પાઠ વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવી અદ્ભુતતા જમાવે છે ૧૬૬૫ ત ત્યારે દ્રૌપદી— જોગને પ્રા કા જોગની ૧૬૬૬ પ્રા કા મા 'શું કીજે ઇચ્છા ભોગની" એમ છે સ્વીકૃત પાઠ વધુ સારો છે, કારણ કે કયા યોગની વિભૂતિ અને કયા સુખભોગ ? અર્થાત્ આવા યોગ આગળ સુખભોગ શી વિસાતમા છે, એ સર્વ યથાર્થ રીતે ફલિત થાય છે ૧૬૬૭ મનસા પ્રા કા તથા કા 'ઇચ્છા" ત કા જવાની. ૧૬૭૧ હરખ૦—પ્રા કા "હરખે છે મારૂ હૃદે" ૧૬૭૨ વદ્યુ ત. પ્ર.

તેહને ઊવેખતાં રાણી! ખરે પાપ અપાર છે,
કંથને ઊવેખિએ તો ભૂમિ જાય રસાતાલ રે." ૧૬૭૫
દ્રૌપદી કહેઃ "બાવાજી! એ સરવ આળપપાળ રે!!
મૃત્યુલોકમાં મારગ સરવ મિથ્યા, ગહન ગતિ સંસારની,
રહેંટમાલ કૂપ મધ્યે ભરે, ઢેલવાયે, વાર નહીં.
મારૂં મન તો સર્વથા બાવાજી! તમ ચરણે વસ્યું,
પંચ કંથને પરહરી, છ તમારી સેવા માંહાં હું ધસું." ૧૬૮૦
(ત્યારે) જોગી કહેઃ "શું કરૂં તુજને! પંચ તારે કંથ છે,
અન્યાય એવો કયમ કરૂં? એ અધર્મ મારગ પંથ છે.
કદાચિત જે જાણશે તો યુદ્ધ મુજ સાથ કરે,
ઊવેખતાં તુજને પાપ લાગે, જો વિમાસી બુદ્ધિ શરે"

દ્રૌપદીનો પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ.

(ત્યારે) દ્રૌપદી કહેઃ "કંથ પાંચે પરહર્યા મેં જાણજે. ૧૬૮૫
પાપપુણ્ય પનિશ્ચહ્મ જાણે! વિશ્વાસ મનમાં આણજે.

કા. વહેતા ૧૬૭૩ પ્રા. કા. જનત મનની જાણુ ત જાણું છક ૧૬૭૪ રાણી પ્રા કા. મહારાણી. ખરે ત ઘણો, ફા તે. ૧૬૭૫ ભૂમિ ત. પુથ ફા ભૂતલ. ૧૬૭૭ માર્ગ સર્વ પ્રા. કા "સગપણ" પરંતુ સ્વીકૃત પાઠમા સંસારવ્યવહાર ચલાવવાના માર્ગ-પ્રણાલિઓ રૂપ વ્યવસ્થિત વર્ણો તથા આશ્રમોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેમા ભાવ વિશેષ રહેલો છે અને તેમના નિયમો અને બંધનો તેને અંગે જ સંસારીઓને આવશ્યક મનાયલા છે ૧૬૭૮ ભરે ફા. ફરી-ઢલવાયે૦ ત ઢળે વારો વારની, ફા નો પાઠ ઉપર લીધો છે પ્રા. કાઃ "દેહ કાયના કૂપાવત છે, ઢળતા ન લાગે વારજી." સ્વીકૃત પાઠમા અર્થગૌરવ સારૂ અને સ્થાને છે સંસારચક્ર રહેંટમાળ સમાન જ ગણાય છે અને નવનવા સંબધો થતા તથા જૂના તૂટતા હોવાનું કુદરતી રીતે સૂચવે છે. ૧૬૮૦ છ૦ ત પ્રા કા. તમારી સેવા માહે ધસૂ ૧૬૮૨ ત ફા. મારેગ. ૧૬૮૩ જાણશે ફા પ્રા. કા જાણે કરે પ્રા કા કરે સહી. ૧૬૮૪ બુદ્ધિશરે-પ્રા કા. પ્રા "બુદ્ધિમાં વહી". તુજને ફા મુને. ૧૬૮૬ પ્રા. કા. 'પાપ પુણ્ય બ્રાહ્મણ

સર્વથા મારે આવવૂં, જ્યાંહાં તમારૂં રહેઠાણુ છે;
જો મુને મૂકી જશો તો એયાં તજૂં પ્રાણ છે."
પ્રાણ તજવા બેઠી અબળા, કીધું મન દેહ મૂકવા.

સાધુવેષથી મુક્ત અર્જુનને જોતાં દ્રૌપદીની લજ્જા.

(ત્યારે) સંન્યાસીનો વેષ મૂકી, બાવોજી અર્જુન હવા. ૧૬૯૦
મૂળ રૂપ ધર્યું ધનંજયે, તવ ભૂપતિ થયા સહી,
(ત્યારે) દ્રૌપદીએ સણગટ વાળ્યો, લજ્જાએ નીચૂં જોઈ રહી.
(એવે સુભદ્રા આવ્યાં અંતઃપુરથી, વાડીમાં વહેલાં ગયાં,
દ્રૌપદી અર્જુન દેખી, પ્રસન્ન ઘણું મનમાં થયાં.
અર્જુને એમ છળ્યાં દ્રૌપદી સતીને વાડી માંહે સહી. ૧૬૯૫
પછી સુભદ્રાને મીહીણૂં દેતી પાંચાલી નિશ્ચે રહી.

બે શોક્યોનો સંપીલો સંસાર.

પછી બન્ને રાણી હરખશૂં ઘણૂં પાર્થની સેવા કરે,
પાગે લાગી પરવરે તે, અંતઃપુર માંહિ સંચરે.

તજુ' છે. વિશ્વાસ૦–પ્રા.કા. "વિશ્વાસ મન નવ આણુજે" આમા "નવ" એટલે 'નહીં' શબ્દથી અર્થ તદ્દન ઉલટાઈ જાય છે. દ્રૌપદી બાવાને વિશ્વાસ આવે એમ બોલવા ઇચ્છે છે ત્યારે પ્રા કા. નો પાઠ એ વિશ્વાસ લઈ લેવાનું કહે છે, માટે તે અયોગ્ય છે શા માટે ટીકાકારને તે ખૂચ્યું નહીં હશે? કદાચિત્ 'પાપ-પુણ્ય' લાગે એવી માન્યતામા વિશ્વાસ રખે મૂકતા, એવો ભાવ ટીકાકારે લીધો પણ હોય તેમ હોય તો તે અયુક્ત નથી. ૧૬૮૭ મારે પ્રા. કા. મેં. તમારૂં૦ પ્રા કાઃ તમારો ઠામ. ૧૬૮૮ જશો પ્રા. કા. જાશો. તજૂં૦ ફ્રા. હું તજુ' આ પ્રાણ; પ્રા. કા. આ તજું' મારા પ્રાણ છે. ૧૬૮૯ અબળા પ્રા. કા. ફ્રા બાળા. તજવા વ. જવા. ૧૬૯૦ સન્યાસીનો પ્રા. કા. સંન્યાસનો. વેષ ફ્રા. ભેખ. ૧૬૯૧ ધનંજયે પ્રા. કા. "ધનંજયનું". અહીં છઠ્ઠી વિભક્તિ અયુક્ત છે. નવું વાક્ય હોવાથી કોણે પહેર્યું, એ કર્તાની આકાંક્ષા 'ધનંજય'થી પૂર્ણ થાય છે. તવ ત પ્રા. કા. તે ૧૬૯૩ એવે સુભદ્રા૦–પ્રા.કા'–"એટલે સુભદ્રા આવીઆં." ૧૬૯૫ સતી-ને પ્રા. કા તે સતી; ફ્ર. સતી. ૧૬૯૭ ઘણૂં પ્રા. કા. ઘણી; વ. માં નથી.

(પછી) સેવા કરતી સ્વામીની સુભદ્રા મન નિર્ભય થઈ,
પણ દ્રૌપદીની આજ્ઞા માંહા રહે છે અબળા સદી. ૧૭૦૦
દ્રાપદીને સુભદ્રામાં પ્રેમ વાધે નિત્ય ઘણો,
પ્રીત ઘણી છે માંહોમાંહે (જેમ) અમૃતરસસિંધુ તણો.
વૈશંપાયન બોલિયાઃ સુણ જનમેજય રાજન રે!
કહેતાં પાર પામૂં નહી હું ચરિત્ર જે અર્જુન રે.

વલણ.

ચરિત્ર અર્જુનનૂં બહુ પરાક્રમનો મહિમા ઘણો રે, ૧૭૦૫
વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ ભાવ સાથે શ્રોતાજન શ્રીહરિ ભણો રે.



કડવું ૩૧ મું

રાગ ધનાશ્રી.

પાર્થનો મહિમા અને અન્ય પરાક્રમો.

ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયજી! પાર્થ મહિમા કહ્યો ન જાય જી
જેને કરૂણાસિંધુ સહાયજી, જશ કીર્તિ જગતમાં થાય જી

૧૬૯૮ પરવરે તે ત ફા પરવરી. સંચરે ત ફા સચરી ૧૬૯૯ કરતી પ્રા.કા કરતા, ફા કીધી મન પ્રા કા. મા નથી. ૧૭૦૦ પ્રા કા -"તે દ્રૌપદીની આજ્ઞા માં રહે વરમતિ અબળા તે સહી." ૧૭૦૧ પ્રેમ૦–પ્રા કાઃ–'પ્રેમરતિ વાધિ ઘણી'. ૧૭૦૨ તણો પ્રા કા વણી. ૧૭૦૩ પ્રા કા 'રે' નથી ત બોલ્યા ફા મા ૧૭૦૪ પ્રા કા. ફા. મા 'રે' નથી ૧૭૦૫ બહુ પ્રા. કા. વળી, ફા. બહુ બલ. પ્રા કા. ફા. પરાક્રમ ઘણો પ્રા કા અતિ ઘણો. ૧૭૦૬ પ્રેમાનંદ–ફા 'વક્ષસ' શ્રી ત. સહુ કડવું એકત્રીસમું ધનાશ્રી ફા. રાગ રામગ્રી. ૧૭૦૭–૮ ત મા માત્ર આ એક જ પંક્તિ છે –"ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયજી, જેને કરૂણા શ્રી હરિ સાહ્યજી" પરંતુ પાછલું વલણ જોતા આ પંક્તિમા કોઈ અર્થ પુનરૂક્તિકર નથી અને ચાલતા આરંભના વચનો વિચારતા કાંઈક પડ્યું હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, તેથી તે સ્વીકારેલી નથી ૧૭૦૭ સાંભળો રાયજી પ્રા કા. પાર્થ

ચાલ.

જશ મહિમા થાયે જગત માંહિ, જેને સહાય સારંગપાણુ જી,
અર્જુનને કરુણા અતિ કીધી હેવગ પુરુષ પુરાણુ જી. ૧૭૧૦
અર્જુન વનવાસ થયો પૂરણુ, વર્ત્યો જયજયકાર જી
જહ્નલ શાપ ઊતર્યો અર્જુન, વર્યા વન બે નાર જી.
ચિત્રાંગદા ને સુભદ્રા બેહુ વરી વનિતા વન જી,
બભ્રુવાહન ચિત્રાંગદાસુત, સુભદ્રા અભિમન્યુ જી.
પંચ તીર્થથી ગ્રાહ ઉદ્ધારી, પામી મૂલગાં ઠામ જી. ૧૭૧૫
ઈંદ્રસભા વિષે તે આવી, જ્યાંહાં પોતાનૂં ધામ જી.
નારદવચને પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા પારથે સહુ પાળી જી,
(પછી) અગ્નિનૂ અજીર્ણ ટાળ્યૂં, ખાંડવ વન પ્રજાળી જી.
મય દૈત્યને બળતો રાખ્યો, તેણે સભા રચી આપી જી;
અગ્નિએ બે ભાથા આપ્યા, ગાંડિવ ધનુષ્ય સ્થિર થાપી જી. ૧૭૨૦
પછે પાર્થ થયા મન નિર્ભય, કૃપા અશરણશરણ્ય જીઃ
વૈશંપાયન કહે જનમેજયનેઃ "પૂર્ણ થયૂં સુભદ્રાહરણ જી.
આદિ પર્વની કથા અતિ ઉત્તમ, અર્જુનનાં ચરિત્ર જી,

શાયજી; ફા વૈશપાયજી. પારથ૦ ફા પ્રા કા. માં આ પાદ છે ૧૭૦૮ કરુણાસિંધુ ત. ફા કરુણા શ્રી હરિ. જશ૦ પ્રા.કા. નો પાઠ; ફા –શ્રોતાજન લાગો જશ મહીમાએજી ચાલ પ્રા.કા. ઢાળ. ૧૭૦૯ જેને સહાય.–પ્રા. કા. મા "જેની સાથે"– આ કડવામાં પ્રા કા. તથા ફા. માં દરેક પંક્તિને અંતે "જી" પૂરક શબ્દ નથી. પણ ધનાશ્રીમાં 'જી' આવશ્યક ગણાય છે, અને ત. માં છે. ૧૭૧૦ પુરુષ૦– પ્રા.કા. ફા. "બ્રહ્મપુરાણુ" ૧૭૧૧ પુરાણ પ્રા.કા. "સંપૂરણ," ફા. પરિપૂરણ. ૧૭૧૩ જીહનલ ફા. વેહેદલ, ત. મેહેનલ, પ્રા.કા. ૦પડળ ઊતર્યો ફા. પ્રા.કા. ઉતાર્યો વન પ્રા કા. ત. વન માંહા. ૧૭૧૪ વનિતા ત. ફા. વિનતા. વરી પ્રા કા. વર્યા; ફા. વરો. ૧૭૧૫ મૂલગાં ફા. મૂલગો; પ્રા કા. મૂલનો. ૧૭૧૬ પ્રા.કા. છ ધામ. ૧૭૧૮ ટાળ્યૂં પ્રા.કા. ટાળીયું ૧૭૧૯ દૈત્યને પ્રા.કા. દાનવને. ૧૭૨૦ ગાંડિવ ફા: ત. ગાંડીવ. ધનુષ્ય ત. ધનુષની; ફા ધનુષને સ્થિર ફા. માં નથી. ૧૭૨૧

શુદ્ધ મને જે સાંભળે તે પ્રાણી થાય પવિત્ર જી."

કાવ્યપ્રબંધ અને આત્મનિવેદન.

કડવાં એકત્રીસ, પદ પ્રબંધ છે આઠસેં પાંત્રીસ જી; ૧૭૨૫
રાગ રાગણી, ચાલ ગુજરી, દેશી છે છત્રીસ જી,
સંવત્ સત્તર અઠ્ઠાવન વર્ષે, ફાલ્ગુન માસે નિધાન જી,
શુક્લ પક્ષ દશમી ગુરૂવારે પૂર્ણ થયું આખ્યાન જી,
સૂર્યપૂર તાપી દક્ષિણ તટ, ત્યાં કવિએ કર્યો વિશ્રામ જી,
શ્રી ગુરૂચર્ણકૃપાથી પામ્યો, જ્ઞાનરત્ન મહા ધામ જી. ૧૭૩૦
સૂર્યપૂરમાં કથા કરી, ગુણ ગોવિંદના વિસ્તાર જી,
ચાતુર્વિંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ વર્ણ ન્યાતિ સાર જી.
અંબાજીનો દાસ નિરંતર વિપ્ર પ્રેમાનંદ જી;
સરસ્વતીની પૂર્ણ કૃપાથી થયૂં આખ્યાન પદબંધ જી.

કવિનાં વિનયવચન અને આખ્યાનનું શ્રુતિફલ.

સ્નેહે કથા જે સાંભળશે બાળક વૃદ્ધ, નરનાર જી, ૧૭૩૫
તેને કૃપા કરે શ્રીકૃષ્ણજી, જીવન જગદાધાર જી.

નિર્ષ્ય પ્રા.કા. નિશ્ચે. તે પ્રા.કા. મા નથી. ૧૭૨૩ ના પ્રા.કા કેરૂં ૧૭૨૫ આઠસેં પાત્રીસ ત. પ્રા.કા. નો પાઠ; ફા. આઠશે ચાળીસ નિધાન. ૧૭૨૫-૨૬ આ બે પંક્તિ ત. માં ૧૭૨૭-૮ પછી આવે છે પણ તેમાં લહીઆએ ચૂકથી ક્રમફેર કરેલો સમજાય છે. ૧૭૨૬ તથા ૧૭૨૭ મહત્વની એ બે લીટી ફા. માં ઉતારેલી નથી. ૧૭૨૮ ફા. સોમવારે. ૧૭૨૯ વિશ્રામ ફા. વાસ. ૧૭૩૦ જ્ઞાન૦-"પ્રસેક જ્ઞાનજી". પણ તે ઘણી જ ટુંકી છે. તેથી પ્રા. કા. નો પાઠ ઉપર સ્વીકાર્યો છે. ફા. માં 'પામું જ્ઞાનપ્રકાશ' ૧૭૩૧ કથા કરી પ્રા.કા. કથા કવી; ફા. પુરણ કીધું. ત. વિસ્તારી. પ્રા.કા. ફા. વિસ્તાર. ૧૭૩૨ ત. ને ફા. મા આ પંક્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે.વર્ણ૦-પ્રા.કા૦ 'મદ મતિ અવિચાર જી'. ૧૭૩૩ નિરંતર ફા. નિર્મેલ. 'વિપ્ર પ્રેમાનંદ' ફા. 'વિપ્ર વલ્લભ નિધાન'. ૧૭૩૪ પદબંધ૦ પ્રા.કાઃ "થયો પદ્મબધ પૂર્ણાનંદ". થયું ફા. કરૂં. ૧૭૩૫. સાંભળશે પ્રા. કા., ફા.

કહે કવિતા નિમિત્ત માત્ર છઊં, કરનાર શ્રી ભગવાન જી,
શ્રોતાજન કો ખોડ માં દેશો, કહી દયા બુદ્ધિનિધાન જી.
એકમનથી જે કો સાંભળે, એ સુભદ્રાનૂં હરણુ જી,
તેને કૃપા કરે અવિનાશી, સ્વામી અશરણુશરણુ જી. ૧૫૪૦
શુભમસ્તુ, કલ્યાણુકારી જય મંગલ હરિનૂં નામ જી,
લક્ષ્મીવરના પદને પામે, જે ગાય ગોવિંદના ગુણુગ્રામ જી

વલણ.

ગોવિંદજી કૃપા કરે અંતર ધરી આનંદ રે
કર જોડી કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ હરિજન ભણો ગોવિંદ રે. ૧૭૪૪

ઈતિ શિવમ.

શુભમસ્તુ.



"સાભળે". ૧૭૩૭ ફા. શું નિમિત્ત. કરનાર પ્રા.કા. ફા. "કરનારો" છે. ૧૭૩૮ શ્રોતા ફા. સ.ત. ૧૭૩૯ એક૦ પ્રા.કા. માં "એ કથા જે સાંભળે." પ્રા.કા. કર્તા મૂળ પ્રત માં ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૭૪૩ પ્રા કા માં આ પંક્તિ આમ છેઃ— "ગોવિંદજી કૃપા કરે શ્રોતા સમજો મન રે." ત. ગોપીજન ગોવિંદજી—. ૧૭૪૪ ફા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ—'કર જોડી કહે વિપ્ર વલ્લભ, હરિ ભજો જન ગોવિંદ રે.' તઃ શ્રી હરિ ભણો હરિજન રે.

ટીકા.

હરણ—(સં. હૃ=ધાતુ =પરાણે પકડી જવું.) કન્યાને તેની રાજીખુશીથી, કંતુ તેના પિતા આદિની સામા પડીને, કે તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ બલાત્કારે પાતાને ત્યાં વિવાહ અર્થે ઉપાડી જવી, તેને હરણ કહે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમાં ક્ષત્રિયને યોગ્ય ચાર છેઃ—આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ. ક્ષત્રિયો બલસંપન્ન હોવાથી તથા સમાન કે ઉચ્ચ કક્ષાવાળા રાજાઓ સાથે સંબંધ બાધવાની અગર તો પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાને નમાવવાની તેમને સ્વાભાવિક રીતે ઉત્કટ લાલસા હોવાથી તેમને માટે સ્વયંવર, હરણ આદિથી રાજકન્યા મેળવવાનો વિધિ યોગ્ય અને માનનીય ગણેલો છે. હરણનો સમાવેશ રાક્ષસ વિવાહમાં થાય છે. સ્મૃતિકાર મનુ તેનું આ લક્ષણ આપે છેઃ—

हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रूदतीं महात्।
मसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते। અધ્યાય ૩. શ્લોક ૩૩.

કન્યાનાં સબંધીઓને મારી નાંખી, તેઓનાં સૈન્યાદિનું છેદનભેદન કરી, રડતી અને ચીસો પાડતી કન્યાને રાજગૃહમાથી બલાત્કારે હરી જવી, એ રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય છે. સારાંશ કે રાક્ષસના જેવાં ક્રૂર કર્મો કરીને આ વિવાહ આદરાય છે; તેથી તે રાક્ષસ વિવાહ મનાય છે. કેટલીક વખત કન્યાની સાથે જવાની ઇચ્છા હોય છે તો તેને રડતી અને ચીસો પાડતી લેઇ જવી પડતી નથી. પણ ખુશીથી છે; જેમકે સુભદ્રાહરણમા સુભદ્રા, રૂક્મિણીહરણમા રૂક્મિણી અને દ્રૌપદીહરણમાં દ્રૌપદી. તેમ કેટલીક વખત કન્યાની સમતિ સાથે તેના માતપિતાની પણ સંમતિ હોતાં તેમની સાથે પણ યુદ્ધસંગ્રામ આદરવાને અવકાશ હોતો નથી; પરંતુ પ્રતિસ્પર્દ્ધિ રાજાઓના ઈર્ષ્યાગ્નિને શમાવવા રક્તપાતનું પ્રયોજન રહે છે. આ સર્વ કારણોથી રાક્ષસ વિવાહ ક્ષત્રિયોને માટે માનપ્રદ અને યશસ્વી મનાયલો છે; કારણ તેમાં એક ક્ષત્રિયનાં ઉત્સાહ, બલ, શૌર્ય, ધૈર્ય અને સાહસની યોગ્ય કસોટી થાય છે. રામાયણ અને મહાભારત જોતાં સમજાય છે તેમ તે કાળે સ્વયંવર સંમાન્ય વિવાહ-વિધિ લેખાતો હતો. પરંતુ સ્વયંવરણી કરવાના તરત ઉપર કાલે કરીને અંકુશ મૂકાતો ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે, સ્વયંવરની પ્રથા, રાજાઓની પ્રતિસ્પર્ધા અને કન્યાએ રાજકુલોની પરસ્પર ઇર્ષ્યાગ્નિ તથા તેજોદ્વેષને અંગે, તેમ જ ખુદ કન્યાને પસંદ

પડતો ક્ષત્રિય તે જ કારણે પસંદ કરતાં અટકાવવાની તેના માતપિતાદિ કે પ્રતિસ્પર્દ્ધિ રાજાઓની યુક્તિ અને દુરાગ્રહને અંગે, ધીરેધીરે હ્રાસ થવા લાગી અને હરણે તેનું સ્થાન લેવા માંડ્યું તેથી જ શ્રી કૃષ્ણે હરણ કરવાનો માર્ગ અનુસરવા અર્જુનને પ્રતિબોધ્યો. મહાભારતમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને સુભદ્રા મેળવવાનો ઉપાય કહેતાં હરણ એટલે શું તેનો વ્યાખ્યા યોગ્ય રીતે નીચેના શ્લોકથી આપે છે.—

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।

स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥

प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।

विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥ આદિપર્વ અધ્યાય ૨૧૯ શ્લોક ૨૧–૨૩

ભાવાર્થ—હે પુરુષોમાં ઉત્તમ અર્જુન ! ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ વિવાહનો યોગ્ય પ્રકાર છે, પરંતુ સ્ત્રીનું ચિત્ત શૌર્ય કે પાંડિત્યની અપેક્ષા કરતાં કરતાં આપાતતઃ રમણીય પુરુષ નિરખી તેના ઉપર મોહી પડતું હોવાથી તેનું ઇષ્ટ પરિણામ આવવા વિષે સંશય રહે છે (તેમ ગર્ભિત આશય એ છે કે સ્વભાવ-ઇર્ષ્યા, તેજદ્વેષ, વૈરવૃત્તિ–થી કન્યાને સ્વય ઇચ્છા અનુસાર જોટજોટના યોગ્ય ક્ષત્રિયો હોય તે ભાગમાંથી વરણ કરતાં અટકાવાતી હોવાથી તેમ ઉલટી અયોગ્ય પુરુષને સ્વયંવરને નિમિત્તે માતપિતાદિ આપી દેવાની યુક્તિ રચતા હોવાથી સ્વયંવરણ થવાનો હેતુ માર્યો જાય છે. આથી ક્ષત્રિયોને માટે તો પરાક્રમે ઇષ્ટ રાજકન્યાનું હરણ કરવું, એ જ પ્રશંસાપાત્ર માર્ગ ગણાય છે) ધર્મજ્ઞો હરણને જ શૂરોના વિવાહનો હેતુ ગણે છે. તેટલા માટે તું મારી કલ્યાણિની બેનનું હરણ કર, કારણ સ્વયંવરમાં એ શું કરશે અગર તેની વૃત્તિને યથેચ્છ અવકાશ વરણીમાં અપાશે કે નહીં, તે કોણ જાણે !

સુભદ્રાહરણમાં વર્ણિત પ્રસંગથી સમજાય છે તેમ બલરામનો આશય સ્વયંવર નિમિત્તે દુર્યોધનને સુભદ્રા પરણાવવાનો હતો. અને કૃષ્ણને તે યોગ્ય લાગ્યું ન હતું તેમ સુભદ્રાને પણ તે યોગ્ય વર થઈ શકે તેવી પાત્રતા દુર્યોધનમાં નહતી; અર્જુન સર્વથા યોગ્ય વર હતો. એ સર્વ કૃષ્ણ જાણતા હોવાથી તેમણે સ્વયંવરને બદલે હરણનો માર્ગ અર્જુન પાસે લેવડાવ્યો હતો.

કડવું ૧ લું.

મંગલાચરણ—समाप्तिकामो मंगलमाचरेत् અંથસમાપ્તિની કામનાવાળાએ મંગલાચરણ કરવું, એ વિધિને કવિ અહીં અનુ

સર્ગો છે. ૧-૮. આ પંક્તિઓ દ્વારા કવિ પોતાનાં ઇષ્ટ દેવદેવીને અને ગુરૂને નમન કરે છે. શિષ્ટ ગ્રંથનો આરમ્ભ કરવા માટે મંગલાચરણના आशीर्नमस्क्रिया वस्तु, એ ત્રણ પ્રકારમાંથી, ગમે તે એક પ્રકારે મંગલ ગાવામાં આવે તેને મંગલાચરણ કર્યું કહેવાય. એ ત્રણ પ્રકાર આ છેઃ (૧) આશિર્વાદાત્મક, શ્રોતાઓને દેવની કૃપા થાઓ એવા આશિર્વાદ દેવા તે, શાકુંતલમાં કાલિદાસ કરે છે તેમ; (૨) નમસ્કારાત્મક, પ્રભુને નિર્દેશીને કાર્ય આટોપવાની શક્તિ દેવા નમસ્કાર-પ્રાર્થના કરવી તે, કે જેમ પ્રેમાનંદે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે તેમ અને (૩) વસ્તુનિર્દેશાત્મક, વર્ણવવાની વસ્તુનું સૂચન કરવું તે, કે જેમ નળાખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દે કર્યું છે તેમ. આમાંની કોઈએક રીતિથી મંગલાચરણ આરંભવાનો પ્રાચીન ગ્રંથકારોનો રવૈયો પડી ગયેલો જ છે. પ્રસ્તુત મંગલાચરણમાં નમસ્ક્રિયા દ્વારા કવિ, વિઘ્નરાજ ગણપતિ, બુદ્ધિપ્રેરક ગુરૂ અને વાણીદાત્રી સરસ્વતી, એ ત્રણેને નમન કરી, વાણીનો ખળખળ પ્રવાહ અવિરુદ્ધ ચાલ્યો જાય અને ગ્રંથ સડસડાટ ચાલે તે માટે વિઘ્નો દૂર કરવા અને બુદ્ધિ પ્રેરવા વિનવે છે.

૧. શ્રી (સં. સંપત્તિ), ઐશ્વર્યવાન્ દેવ કે મહતી વ્યક્તિ કે મહાન્ ધર્મગ્રંથના નામની પૂર્વે તેના અન્તર્હિત ઐશ્વર્યનું કે મહત્તાનું કે પવિત્રતાનું સૂચન કરાવવા વપરાતું પદ. ગણપતિ (સ. गण=સમૂહ જગતની સંહારક મૂર્તિ, શિવના અનુચરોના સમૂહનો + पति, નાયક) શંકરનો મંગલકારી પુત્ર; તે બુદ્ધિનો પ્રેરક અને રિદ્ધિસિદ્ધિનો દાતા દેવ છે. કાંઈ શુભ કામ, તેનું નામસ્મરણ કર્યા વિના થતું જ નથી; તેમ તેના નામનું સંકીર્તન કરનારને વિઘ્ન પણ નડતું નથી, એવી પરંપરાગત લોકમાન્યતા છે. જુઓ ઓખાહરણ પ્રેમાનંદકૃત કડવા ૫-૬-૭.

મહાદેવે મસ્તક ચોઢિયું, વરદાન દીધું હાથ
માહારે હવે દુખ જ પાર્યો, મુજ ગેહેલો પૂજાય.
શુભ સમયે સમરણ કરે, તેહેનું સિદ્ધ કારજ થાય.

ગુરુ—શાસ્ત્ર પ્રમાણે, જે પુરૂષ, વિદ્યાર્થીને સંસ્કારથી પવિત્ર કરી, વેદનો વિદ્યા શીખવે તે; યાજ્ઞવલ્ક્યપ્રણીત મિતાક્ષરામાં ગુરૂનું આ લક્ષણ આપેલું છેઃ—
स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । તે પછી ગુરૂના લક્ષણ સંબંધે સામાન્ય માન્યતા નીચે પ્રમાણે પ્રસરેલી છે—

त्रिगुणपति कुर्वे च बोधयत्यागमार्थम्
सुगतिकुगतिमार्गौ पुण्यपापे व्यनक्ति ।

अवगमयति कृत्याकृत्यभेदे गुरोर्यः
भवजलनिधिपोतस्त्वं विना नास्ति कश्चित् ॥

ભાવાર્થઃ—જે કુબોધને હરે છે, જે આગમ–વેદના અર્થનો સુબોધ કરે છે, જે સારી અને માઠી ગતિ વા માર્ગ તેમ જ પુણ્યપાપનો વિવેક સમજાવે છે અને જે કરવા તથા નહીં કરવા યોગ્ય કામોનો ભેદ મન ઉપર ઠસાવે છે, એવા હે ગુરૂ! તારા વિના ભવસાગરનું નાવ અન્ય કોઈ પણ નથી. સર્વેય ગુર્જર કવિઓ ગુરૂપૂજામાં અતીવ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે ગિરિજાય—(સં. ગિરિ=હિમાલયથી + जाता ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રી) પાર્વતી. અહીં ગિરિજાનો પુત્ર એવો અર્થ લેવાનો છે. કવિએ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય "નો" નો લોપ કર્યો છે, અને 'ઉચ્ચાર માટે 'ય'કાર ઉમેર્યો છે. સ્તવું (સં. स्तु) સ્તુતિ કરૂં. સુત–સુતને. કવિતાના માપના બંધનથી કવિએ દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યય 'ને' નો લોપ કર્યો છે. ૨. વિઘ્નહરણ—ગ્રંથ બાંધવામાં કોઇ પણ પ્રકારનાં નડતાં આગંતુક વિઘ્નોને હરી લેનારી. ગણપતિ, વિઘ્નનાશક અને બુદ્ધિપ્રેરક ગણાતો હોવાથી, વિઘ્નો દૂર કરવાની વિનતિ કવિ તેને કરે છે. વાણી—વચનોનો પ્રવાહ. ૩. હંસવાહિની, (હંસ જેનું વાહન છે તે) સરસ્વતી દેવી. હંસ, દૂધ અને પાણીનો, અર્થાત્ સારનરસાનો વિવેક કરનારૂં પક્ષી, તેમનું વાહન ગણાય છે. વિદ્યા મનુષ્યને આવી વિવેકશક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, સત્ય અને સૌંદર્યનું ગ્રહણ કરાવે છે અને અસત્ય, દુર્બુદ્ધિને અજ્ઞાતા અટકાવે છે; તેનું સૂચન થાય છે. દુર્મતિ, (સં. दु = દુષ્ટ + मति = બુદ્ધિ) નઠારી બુદ્ધિ–વિચાર. સરસ્વતિ, વાણિદાત્રી દેવી. બ્રહ્માની પુત્રી. ૪. ગૂઢપણું, ઊંડી, રહસ્ય જાણનારી. કાલિદાસ આદિ કવિઓને સરસ્વતીએ કૃપા કર્યાનાં દૃષ્ટાંત ગ્રંથોમાં મોજૂદ છે. ૫. સાર, (સં. सृ=ગતિમા મૂકવું) સહાયતા. ૬. ઊતારો (સં. उत् + तॄ = તારવું) ઓળખાવો. પાર (સં पर–જે અંતે છે તે)–અંત; કવિતા રૂપી સરિતાનો સામો કિનારો, અર્થાત્ "આ કાવ્ય રૂપી નદી મને નિર્વિઘ્ને ઓળઘાવો" ૭ હસિતવદની, હાસ્યયુક્ત વદન=મુખવાળી સરસ્વતી, શુક્લ વર્ણની અને હીમના જેવા શુક્લ હાસ્યવાળી, ગણાય છે. સ્મરણ—(સં. स्मृ= યાદ કરવું.) યાદગિરી श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनं આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિમાંનો ધ્યાનનો એક પ્રકાર. સાંખાવો રૂક્મિણી હરણ—

હંસવાહિની, હસિત વદની, પુસ્તકવાળી પ્રખ્યાત,
જે સ્મરે હરિવદની તને, તેને આવે ન ઉંચી આચ (કડવું ૧લું ૬-૭).

૮ શુદ્ધ-(સરસ્વતી નિર્દોષ હોઇને) દોષ વિનાની સુભદ્રાહરણ-અર્જુને સુભદ્રાના કરેલા હરણનું આખ્યાન ૯ મહાભારત-અસંખ્ય આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનો સાથે ભારતના વંશનો ઇતિહાસ આપનાર, અતિ પ્રસિદ્ધ, વીરરસપ્રેરક, આકર મહાગ્રંથ એક રીતે તે રાજ્યનીતિ, સંસારનીતિ, બ્રહ્મોપદેશ, તત્ત્વજ્ઞાનદર્શન આદિનો જ્ઞાનભંડાર કહી શકાય પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના વંશજો વચ્ચે હસ્તિનાપુરના રાજ્યાસન માટે થયેલી સ્પર્ધાઓ અને યુદ્ધનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે વર્ણવે છે. તેના ૧૮ પર્વ છે શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ તેના આદ્ય ગ્રંથકાર-ગુંથનાર મનાય છે આદિપર્વ-અઢાર પર્વમાંનું પ્રથમ પર્વ એમા પાંડવોના પૂર્વજોના તેમજ પાંડવોના આદિ ચરિત્રો વર્ણવેલા છે ચરિત્ર (સં. ચર્ =ચાલવુ) પરાક્રમ, આખ્યાન.

૧૦ શુદ્ધ મને-રાગદ્વેષ આદિ વિકાર કાઢી નાખી ચોખ્ખા મનથી ધર્મશાસ્ત્રનો એ વિહિત નિયમ છે કે, શુદ્ધ ચિત્તથી કરેલું કૃત્ય ઇષ્ટ ફળ આપે છે દેહ થાય પવિત્ર-મહાપુરુષોના ચરિત્રો સાંભળવાથી સર્વ કિલ્મિષનો નાશ થાય છે અને તેથી દેહ પાવન થાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે ૧૧ જનમેજય-જે રાજાને ઉદ્દેશીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયને મહાભારત કહેલું હતું તે રાજા એ અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો પૌત્ર હતો તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે શ્રી વ્યાસ મુનિએ આવીને વાર્યો કે—

"હે રાજન્ ! સમય બદલાયો છે તેથી તારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો નહીં પણ તારાથી તે કર્યા સિવાય રહેવાશે નહિ તેથી જો તું યજ્ઞહોમ કર તો તેમા તારે યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરવા નહીં. પરંતુ તે પણ તુ કરવાનો અને તેમ કરતા જો તુ યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરે તો ક્રોધ કરતો નહીં, પણ તેય તારે હાથે થશે, છતા જો તારાથી ક્રોધી થઈ જવાય તો કાઇ પણ વસ્તુ હાથમા આવે તેથી મારતો નહીં, પણ ભાવિ પ્રબળ હોવાથી તેમ થશે સમય જતે વ્યાસ મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ થયું અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિસમયે રાજા જનમેજયની પત્ની વપુષ્ટમાએ મૃત અશ્વનું લિંગ હાથમા ધારણ કર્યું પરંતુ કામવાસનાથી અને જનમેજયનો યજ્ઞભંગ કરવાની લાલસાથી ઈન્દ્રે તે અશ્વલિંગમા પણ પ્રવેશ કર્યો, અને તે હાલ્યુ આમ પોતાની પત્નીની નિર્ભર્ત્સના થતા જનમેજય યજ્ઞીય બ્રાહ્મણો ઉપર ચીડાયો, તેમને એમ લાગ્યુ કે,

તેમણે અશ્વને બરાબર નહીં હણેલો હોવાથી આમ તેનામાં જીવ આવ્યો. આમ સમજી તેણે એ બ્રાહ્મણો ઉપર ત્રામઠ છૂટું માર્યું અને તેણે ચક્ર રૂપ બની જઈને યજ્ઞમા નિમંત્રેલા અઢારે બ્રાહ્મણોને મારી નાખ્યા. પછી તેને ખબર પડી કે ઈન્દ્રની દુષ્ટ બુદ્ધિનું એ પરિણામ હતું. પરંતુ તેને અઢાર બ્રહ્મહત્યા લાગી તે લાગી જ. એ અઢાર બ્રહ્મહત્યાઓ ટાળવાને વ્યાસે તેને મહાભારતના અઢાર પર્વો સંભળાવ્યા. પરંતુ એક કુશ હાથી એક બ્રહ્મહત્યા તેની ટળી નહીં. આવી આખ્યાયિકા છે. (જુઓ હરિવંશ ભવિષ્ય પર્વ અધ્યાય ૩.)

૧૨. વર્યા-(સં. વૃ = પસંદ કરવુ) વરણ કર્યું. યજ્ઞ કરાવવા માટે પસંદ કરી તેમને પૂજન-અર્ચનથી યજ્ઞકાર્યમા યોજ્યા. દ્વિજરાય-ઉત્તમ પાત્ર બ્રાહ્મણો અહીં 'રાય' પદ ઉત્તમતાનું વાચક છે. 'દ્વિજોમા રાય' ૧૨. વળગી હાય-કાયાને બાઝી, અર્થાત્ કોઢ રૂપે કાયા ઉપર દેખાઈ બ્રહ્મહત્યાના પાપથી કુષ્ટ આદિ રોગ થાય એવુ સ્મૃતિવચન છે મનુસ્મૃતિનો ૧૧ મો અધ્યાય જોવો. વળી જુઓ.-ब्रह्महा क्षयरोगिरवं । चरक सूत्र ४३, જનમેજયને અઢાર જાતના કોઢ વળગ્યાનું અને મહાભારતના અઢર પર્વ સાંભળવાથી તે રોગની નિવૃત્તિ થયાનું કહેવાય છે ૧૩ અધર્મ—(सं. अ = નહિં + धर्म) ધર્મથી વિરૂદ્ધ કર્મ. ૧૪. શિર બેઠી—મને લાગી કર્મ-કર્મથી, કર્મ વડે; અહીં 'થી'નો લોપ કરિએ કર્યો છે એ=એને છૂટીશ (सं छुट् = કાપવું) કાપીશ. આ અર્થ અનિશ્ચિત છે. છૂટીશ...કર્મ-એ પાપકર્મનું ફલ હું શી રીતે ભોગવી, તેમાથી મુક્ત થઈશ. કર્યાં કર્મ પ્રાણીને ભોગવવા પડે છે, એવો શાસ્ત્રનો સનાતન નિયમ છે. બ્રહ્મહત્યાનું પાપ અઘોર મનાતુ હોવાથી અનેક જન્મે સુકૃત કરવાથી તેમાથી ઉત્તરોત્તર જન્મે ક્રમે ક્રમે પ્રાણી છૂટો થાય છે. ૧૫ ગચાની—શી રીતે ટળે તે વિષે. પેર-રીતિ, યુક્તિ. ૧૭ પરિક્ષિત—અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાનો પુત્ર અને જનમેજયનો પિતા. પાગ પખાળી—(પ્રક્ષાલી) ઋષિ કે પવિત્ર બ્રાહ્મણ ઘેર આવતા તેનો સત્કાર કરવાને તેના પગ ધોઇ, આસને બેસાડી, અર્ઘ્યપાદ્યથી પૂજા કરવાનો નિયમ ગૃહસ્થને માટે શાસ્ત્રમા કહેલો છે પવિત્રાસન-('પવિત્ર'નું આસન) દર્ભનું આસન. દર્ભમા પાવન કરવાનો ગુણ મનાવાથી તેને 'પવિત્ર' ઉપનામ અપાયું છે. ૧૮. અર્ઘ્ય—(स अर्ह् = પૂજા કરવી) દેવ કે પૂજ્ય પુરૂષોના પૂજનની સામગ્રી સામાન્ય રીતે અર્ઘ્યમાં પાણી, અક્ષત, જવ અને પુષ્પ હોય છે સર્વ એક પાત્રમા

કડું કરી બ્રાહ્મણના હાથમાં રેડાય છે. પાદ્ય-પદ્=પગનો અંગુઠો ધોવાનું જલ.

વૈશંપાયન—વર્તમાન વૈવસ્વત્ મન્વતરનો ૨૮ મો પર્યય ચાલુ છે; તેના પર યુગમા, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન નામના ૨૮ મા વ્યાસ થયા હતા તેનો બીજો શિષ્ય શંપાયન હતો. તે તૈત્તિરિ ઋષિના કુલમા ઉત્પન્ન થયો હતો. ઇતિહાસકથા વામાં તે વિશેષ વિખ્યાત ગણાયલો હતો.

પરિક્ષિત—(પરિ-ચારે કોર, ઈક્ષ્ જોવું.) અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો ત્ર; જનમેજયનો પિતા; તે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે પાંડવોના કુલનું નિકંદન ાઢવાની પ્રતિજ્ઞા અશ્વત્થામાએ દુર્યોધન સમક્ષ તેના મનોભિલાષને સંતોષવા લીધી તી. એ પ્રતિજ્ઞા પાળવાને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકયુ ત્યારે કુંતા માતાની ાર્થનાથી પાંડવ કુલની પ્રતિષ્ઠાના નિભાવ અને તે બાલકના રક્ષણ અર્થે શ્રીકૃષ્ણે ેમાથી તેને ગર્ભસ્થમા જ ઉગાર્યો હતો તે ગર્ભમાથી બહાર આવ્યા પછી રિ-ચારે કોર સહુના મુખ તરફ તાકી તાકીને ઈક્ષણ-નજર કરતો હતો, તેથી રિક્ષિત કહેવાયો.

૧૯. મુનિ—સાધુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામા મુનિનું આ લક્ષણ આપેલું છે:—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ अ २ श्लो. ५६

દુઃખમાં જેનું મન ચિંતાતુર થતુ નથી, સુખમા જે સ્પૃહા રાખતો નથી, જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ જતા રહેલા છે, એવા નિશ્ચય, બુદ્ધિવાળો પુરૂષ મુનિ કહેવાય છે.

માઠું-ખરાબ કામ. (અહીં વિશેષણનો નામ તરીકે ઉપયોગ થયો છે) બ્રહ્મર્ષિરાય—બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓમા શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્માઓ સં બ્રહ્મ-બ્રાહ્મણ ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः બ્રહ્મ નિરાકાર પરમાત્માને જાણે તે બ્રાહ્મણ. ऋषि ऋषति-प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन पश्यति संसारपार वा સર્વ મન્ત્રોના રહસ્યને પ્રાપ્ત કરે વા જ્ઞાનશક્તિથી સંસારનો પાર જુએ તે રાય-એ શ્રેષ્ઠતા વાચક શબ્દ છે. ઋષિઓ સાત પ્રકારના છે ૧ બ્રહ્મર્ષિ, ૨ દેવર્ષિ, ૩ મહર્ષિ, ૪ પરમર્ષિ, ૫ કાણ્ડર્ષિ, ૬ શ્રુતર્ષિ, અને, રાજર્ષિ. ૨૦. નાસે (સં. नश=મર્ણ પામવું. નાશ થવો.) શું સાઈ જાય ઉપાય હશે-સાધન યોજે. ૨૧ તેણી, (વિશેષણ). કવિતામા સ્ત્રીલિંગ વાચક 'તે' ને બદલે વપરાય છે વાર-વેળા.

૨૨. મહાભારત, (જુઓ ૯ મી પંક્તિની ટીકા). ઊતરશો-(સં. उद् + तॄ= તરી પાર ઉતરવું.) સંસારને સમુદ્ર રૂપ માનેલો હોવાથી તેના એક માયાવાળા કાંઠેથી સામા માયાથી રહિત બીજા કાંઠે, મૃત્યુ લોકમાંથી બ્રહ્મ લોકમાં જવું તે ભવ-પાર ઉતરવું કહેવાય છે अपारसंसारसमुद्रमध्ये निमज्जतो मे (મણિરત્નમાળા) ૨૩. પર્વ, (સં पर्वत् = થથી સેરડીની પેરાઈને પર્વ કહે છે). મહાભારતનો એક ભાગ, એવા મુખ્ય ૧૮ પર્વ છે:-૧ આદિ; ૨ સભા; ૩ આરણ્ય, (વન) ૪ વિરાટ્, ૫ ઉદ્યોગ, ૬ ભીષ્મ, ૭ દ્રોણ, ૮ કર્ણ, ૯ શલ્ય, ૧૦ ગદા, ૧૧ સૌપ્તિક, ૧૨ સ્ત્રી, ૧૩ શાન્તિ, ૧૪ આશ્વમેધિક, ૧૫ આશ્રમવાસિક, ૧૬ મૌસલ, ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક અને ૧૮ સ્વર્ગારોહણ. ૨૪. મહીપતિ, (સં. मह्= માન આપવું.) मही = પૃથ્વીનો પતિ એટલે પાલન કરનાર; पति-સં. पा=પાલન કરવું. રક્ષણ કરવું. ઉદ્ધાર-(उद्-धृ ઉંચે લાવવું) મુક્તિ; સંસારસમુદ્રના પાપરૂપી બંધનમાંથી છૂટકો થવો તે. સ્થકી-થી, પંચમી વિભક્તિના 'થી' નું મૂળ; (સં. स्था થવું.) થઇ, થકી એ પંચમીના જૂના પ્રત્યયો છે. (જુઓ રા. બ. કે. કૃત કાદંબરીની ટીકા પાનું ૧૭૫).

૨૫ આ કડીથી કવિ, મહાભારતના પહેલા પર્વથી આરંભી કથા શરૂ કરે છે. પ્રસ્તુત કથા આદિપર્વના પેટાપર્વમાં એટલે અર્જુનવનવાસ પર્વમાં આવેલી છે. એટલે કવિ પોતાના સંપ્રદાય પ્રમાણે ત્યાં સુધીની પાંડવોને લગતી સર્વ હકીકત ટુંકમાં આપી જાય છે. વંશાવલિ-વંશની આવલિ. વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રપૌત્રાદિકનાં નામોની ક્રમવાર સૂચિ. અહીં છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય " ને " નો લોપ થયો છે. વંશાવલિનો વિસ્તાર, એમ જોઇએ. વિસ્તાર-ફેલાવ. ૨૬ સોમવંશી—સોમ-ચંદ્રના વંશથી ઉતરેલા પાંડવાદિ સૂર્યવંશી-સૂર્યના વંશથી ઉતરેલા રાજાઓ, રામવાદિ ૨૭ પૂર્વજ—(સં पूर्व = પહેલા ज = જન્મેલો) ધરૂરા પાંડવ-શન્તનુ રાજાના પુત્ર વિચિત્રવીર્યનો, તેની વિધવા ભાર્યા અંબાલિકાને વિષે, નિયોગ દ્વારા વેદવ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો, ક્ષેત્રજ પુત્ર, પાંડુ રાજા. તે પિત્ત રોગી હોઈને પાંડુ કહેવાયો. તેને પાંચ પુત્ર હતા તેમની ઉત્પત્તિ કુંતિ અને માદ્રીથી થઈ હતી. "સ્ત્રીસમાગમથી મરજશો" એવો શ્રાપ પાંડુ રાજાને મૃગયા કરતા મળ્યો હતો; તેથી તેની પત્ની કુંતિએ દુર્વાસા મુનિની કૃપાથી બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલા વરદાનને અંગે પતિની સંમતિથી ધર્મ, વાયુ અને ઈંદ્રની આરાધનાથી યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને

અર્જુનને અને માદ્રીએ બે અશ્વિનીકુમારોની ભાવનાથી સહદેવ અને નકુલને વનનિવાસમાં ઉત્પન્ન કર્યા. એ પાંડુના ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા આ ઉપરાંત કન્યા અવસ્થામાં કુંતિએ સૂર્યના કર્ણ (કાન) દ્વારા સમાગમથી 'કર્ણ' નામનો કાનીન પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. કૌરવ—કુરુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે. વાસ્તવિક રીતે પાંડવો પણ કૌરવો કહેવાય, પરન્તુ લક્ષણાથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો-દુર્યોધનાદિના સંબંધમાં એ પદ વિશેષે વપરાય છે. સાંપ્રત દિલ્હીની ઉત્તરનો પ્રદેશ કુરુ દેશ ગણાતો હતો. એથી કુરુ દેશમા રાજ્ય કરનારા તે કૌરવો ગણાયા. લાક્ષણિક અર્થમાં દુર્યોધન આદિ ભાઈઓ કૌરવો ગણાય છે. શન્તનુ રાજાના પુત્ર વિચિત્રવીર્યની, તેની વિધવા ભાર્યા અંબિકાને વિષે નિયોગ દ્વારા વેદવ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર. તે જન્મથી જ અંધ હતો; તેથી તે રાજપાટ માટે અયોગ્ય ગણાયો. તેની સાધ્વી પત્ની, ગાંધાર (કંદહાર) દેશના રાજા સુબલની પુત્રી ગાંધારીએ, દુર્વાસાની કૃપાથી સો પુત્રને સાથે લાગો જન્મ આપવાનું વરદાન મેળવ્યું હતું તે પ્રમાણે તેણે સગર્ભાવસ્થા પૂર્ણ થતાં એક મોટા ઇંડાને જન્મ આપ્યો. તેમાથી દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. (અગ્નિપુરાણમા તેમ જ મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૧૫-૭ મા આ કથા સવિસ્તર છે) પરિવાર, (सं परि = ચારે કોર. वृ=ઢાંકવું) વંશજો. ૨૮. રાય તને, પાઠાંતરમા નોંધેલી ટીકા જેવી મોઝાર—(હેમચંદ્ર દેશી मज्झार-सं. मध्यम् + अगार = ઘર.) કવિતામા સાતમી વિભક્તિ "માં" ના અર્થમા વપરાતો સબંધયોગી અવ્યય. ૨૯. લાક્ષાગૃહ—લાક્ષ, લાખ આદિ વહેલા સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોથી બાંધેલું ગૃહ; ગુરુ દ્રોણાચાર્યને, ઇચ્છિત ગુરુદક્ષિણા આપવાને અર્જુન આદિ પાંચ બાંધવોએ તેના મિત્રદ્રોહી સહાધ્યાયી પાંચાલ રાજા દ્રુપદને હરાવ્યો-એ કાર્યમા દુર્યોધનાદિ કૌરવો નિષ્ફળ ગયા હતા. તેઓ પાંડવોની આ જિતથી ઇર્ષ્યાવાન થયા, તેથી તેમનો ખોડો સદાને માટે કાઢવા તેમણે વારણાવતમા લાખનું એક મંદિર બંધાવરાવ્યું અને ઉત્સવ નિમિત્ત પાંડવોને ત્યાં મોકલી, રાત્રિએ પુરોચન દ્વારા તે મંદિરને પાંડવો સમેત બાળી નાંખવાનો સંકેત રચ્યો. શાણા વિદુરજી આ સંકેત જાણતા હોવાથી તેમણે પાંડવોના ઉગારા માટે સઘળી તદબીર અગાઉથી જ સૂત્રધાર દ્વારા રચાવી, અને યુધિષ્ઠિરને તેના ભેદથી વાકેફ કર્યા. તેમ ચબરાક ભીમ પણ એ ગૃહમા પ્રવેશ કરતાં વેંત જ ગંધ ઉપરથી ચેત્યો અને દુર્યોધનનો એ છળ જાણી ગયો. પછી સમય સાધી, ભીમે જ દુષ્ટ પુરોચન સહિત એ લાક્ષાગૃહ બાળી

દીધું અને વિદુરજીની સૂચના અનુસાર આગળથી કરાવી રાખેલા ગુપ્ત ભૂમિમાર્ગે તે માતા અને ભાઈઓને ખભે અને કેડે બેસાડીને ગંગાતટે નીકળી આવ્યો. વિદુરની તદબીર અનુસાર હોડીમાં બેસી, તેઓ સર્વે પેલી પાર ઉતરી પડ્યા (આ કથા માટે મહાભારત આદિપર્વ પૈકી પર્વના ૧૪૧-૧૫૧ અધ્યાય જોવા) આ ગૃહની રચના મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલી છેઃ

નિપુણ શિલ્પશાસ્ત્રી પુરોચનને પૈસેટકે સંતોષી તથા સંકેત ગુપ્ત રાખવાને વિશ્વાસુ વચનો કહી, દુર્યોધને વારણાવત જવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે.—

तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथा महाधनम् ॥
शाणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥
सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय ॥

× × × ×

यथा च तत्र पश्येरन्परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमपि चान्येऽपि मानवाः ॥
आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च ।
निधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येच्च मे पिता ॥
यथा च तन्न जानन्ति नगरे वारणावते ।
तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥
ज्ञात्वा च तान्सुविश्वस्ताञ्शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्त्वया ततो देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥

(આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૪૪ શ્લોક ૭-૧૮)

ભાવાર્થ:—તું વેગવાળા ખચ્ચરો જોડેલા રથમાં બેસી આજે જ વારણાવત ... ત્યાં જઈ નગરની પડોશમાં એક ચોખંડું અને ઘણું જ બંધીવાર મોટું મંદિર બંધાવ. વળી શણ, રાળ વગેરે રહેલા સળગે એવા સઘળા પદાર્થો તેમાં વાપરજે; અને ઘી, તેલ, ચરબી અને ખૂબ લાખ તથા લાકડાં અને તેનો વ્હેર વગેરે માટી સાથે

મેળવી, ભીંતો ઉપર તેનો લેપ કરાવજે વળી ઘરના પેટામા ઘી, તેલ, ચરબી, લાકડા એવી રીતે ભરી રાખજે કે જેથી પાડવો કે અન્ય માણસો એમ કળી શકે નહીં, કે એ ઘર સળગે એવા પદાર્થોનું બનાવેલું છે તેમા દિવ્ય આસનો રાખ્યાઓ, વાહનો ઈત્યાદિની ગોઠવણ કરજે, જેથી અમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રસન્ન થાય...પછી પાંડવો નિશ્ચિત થઈને નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તું આગલે બારણેથી એ મંદિરને સળગાવી મૂકજે

સરખાવો પ્રેમાનન્દકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર-આદિ પર્વ (કડવું ૯, આરંભ).

> પાચ પાડવ માટે પુરોચને ગૃહ રચાવ્યાં વિશાળ રે. ૩૬
> સુદર રમ્ય સ્થલ અતિ સારજી, કનકપાની હીરા અપારજી.
> સાકડી સંસાર દેખી મોહ પામે સદુ રે જી ૧
> મોહ પામે દેખતાં થયા કામ એહવા સાર,
> હયશાળા ભલી શોભીએ, ગજશાળા વિચિત્ર અપાર. ૨
> કનક કુભી રચી રત્ને તેની શોભાનો નહી પાર,
> ઝગમગાટ ગૃહે થઇ રહ્યો, સુરજ કાંતવત્ આકાર ૩
> લાખ, રાળ ભેળી ભીંત કીધી, ઉપર ચુનો જાણ
> તે વાત જણાવી સૂત્રધારે, વિદુરને નિરવાણ ૪

આખ્યા–સંગ્રામ્યા દંતકથા એમ છે કે પુરોચને લાક્ષાગૃહને અગ્નિ સળગાવ્યો અને પાંડવોને ઉપાડીને ભીમ, વિદુરે તૈયાર કરાવેલી સુરંગ દ્વારા ગંગા તટના પ્રદેશમા નીકળી ગયો પરંતુ મૂળમા ફેર છે પાંડવોએજ વિદુરની સનાહ અને સંકેત પ્રમાણે સુરંગ ખોદાવી હતી અને ભીમેજ અગ્નિ પ્રકટાવી, પુરોચન સાથે લાક્ષાગૃહને બાળી, સુરંગવાટે ગંગાતટે પ્રયાણ કર્યું હતુ (જુઓ આદિ પર્વ અધ્યાય ૧૪૬ શ્લોક ૩૦, અધ્યાય ૧૪૭, ભીમે સળગાવ્યુ અધ્યાય ૧૪૮, શ્લોક ૯-૧૦) દ્રૌપદી સ્વયંવરમા (કડવુ ૧૦ કડી ૨૪-૨૭) પ્રેમાનન્દે પુરોચને અગ્નિ પ્રકટાવ્યાનું વર્ણન્યુ છે પણ તે દંતકથા અનુસાર છે, મહાભારતને અનુસરતું નથી

૩૦ તાંહાં રથકી-તેમાથી પાઘ્યા–(સં पा= રક્ષણ કરવુ, કારક पाल्) ઉગાર્યા કહેવાય છે કે "જેને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે" રાખ્યા–રક્ષણ કર્યું ભગવંત-૭ પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળા, પ્રભુ, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस. श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ (વિષ્ણુપુરાણ) સંપૂર્ણ

ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાળો ૩૧. **શણુગ**–સુરંગ, ભૂમિના ગર્ભમાથી જવાનો છૂપો માર્ગ; તે દ્વારા પાડવો લાક્ષાગૃહમાથી ગંગાતટ ઉપર મોટા વનમા જઈ પહોચ્યા હતા **ધર્મરાજન**—યુધિષ્ઠિર-(स युधि युद्धમાં સ્થિર=અટલ છે તે) પાચ પાંડવોમા જ્યેષ્ટ, ધર્મરાજની ભાવનાથી, કુંતિને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો પાંડુનો ક્ષેત્રજ પુત્ર. ૩૩ **હિડંબ**-હિડિંબ, લાક્ષાગૃહમાથી ગંગાતટ ઉતરી જે મહાવનમા પાંડવો આવ્યા હતા તે એ હિડિંબ દૈત્યનું વન હતુ તેમના ભક્ષણ અર્થે હિડિંબે પોતાની બેન હિડિંબાબેનને ભીમ પાસે મોકલી પણ ભીમને પોતાનો અંગિકાર કરવા અને તે દ્વારા હિડિંબથી ઉગરવા સમજાવવા લાગી, તેટલામા તો હિડિંબ ત્યા આવ્યો અને ભીમ સાથે દ્વંદ્વ યુદ્ધ જામ્યુ, અને હિડિંબ મરાયો (મહાભારત આદિ પર્વ, અધ્યાય ૧૫૫) હિડિંબા તે પછી ભીમને પરણી અને તેનાથી ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર તેને થયો. **બક**—વૈત્રકીય વનનો, એકચક્રા નગરીને ઉજાડનારો, જટાસુરનો પુત્ર એકચક્રા નગરીના લોક તેના સંહારમાથી ઉગરવા દરરોજ વીસ વીસ ખાંડી અનાજ, એક એક પાડો અને એક એક મનુષ્ય તેને આપતા હતા ભીમે તેને બ્રાહ્મણનો વંશ રાખવા માર્યો (મહા આદિ અધ્યાય ૧૬૩-૪)

૩૬ **ધૌમ્ય**-દેવલ ઋષિનો નાનો ભાઈ પાંડવોના પુરોહિત તરીકે લાક્ષાગૃહમાથી નીસર્યા પછી વનમા તે સચર્યા હતા ત દ્રૌપદીના સ્વયવરમા પાંડવોની સાથે હતા રાજાના-(ખરી રીતે) રાજાની પુત્રી દ્રૌપદીના **સ્વયંવર**=(स स्वय=પોતે वृ=વરવુ) ક્ષત્રિય રાજકુવરીઓની પોતાની જાતે વરને પસંદ કરવાની વિવાહપદ્ધતિ એ માટે દેશદેશના રાજાઓ ઠાઠમાઠ સાથે એકત્ર થાય અને ભર સભામા પરાક્રમ કે રૂપ જોઈ, તેની ખ્યાતિ અનુસાર કન્યા ઈષ્ટ વરને વરે **ભાળ**-(स मल्=બોલવુ) ખબર, સમાચાર ૩૭ **મત્સ્ય**—(શબ્દાર્થ-માછલુ) લક્ષ્ય મહાભારતમા "લક્ષ્ય" શબ્દ છે "...कारितं लक्ष्यमुत्तमम् । यन्त्र वैहायस चापि कारयामास कृत्रिमम् ॥ (આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૪ સ્વયવર પર્વ) આકાશમા કૃત્રિમ યંત્ર દ્વારા એક કાચન લક્ષ્ય ગોઠવ્યુ હતુ તે લક્ષ્યને તેના એક છિદ્રમાથી બાણ વડે જે કોઈ ભેદશે તેને દ્રૌપદી વરશે, એવી દ્રુપદ રાજાની પ્રતિજ્ઞા હતી અર્જુને તે લક્ષ્ય ભેદ્યો અને દ્રૌપદીને વર્યો **અર્જુન**-અર્જુને કવિતામા ત્રીજી વિભક્તિને બદલે પ્રથમા વાપરવાની કવિઓને છૂટ છે ૩૮. **કુંતામાતવચન**-માતા કુંતાના વચનથી કવિએ પચમીના પ્રત્યયનો લોપ કર્યો છે મહાભારતમા

(આદિપર્વના-સ્વયંવર પર્વના અધ્યાય ૧૯૧) એવી કથા છે, કે સ્વયંવરમા દ્રૌપદીને વરી, સ્પર્ધા કરનારા દ્વેષી રાજાઓને હરાવી, અર્જુન અને ભીમસેન કુંતા માતા પાસે કુમારને ઘેર તેઓ ઉતર્યા હતા ત્યા આવ્યા અને માને કહ્યુ કે "અમે ભીક્ષા લઇ આવ્યા છીએ" (भोक्षैत्यथा वेदयता नराम्यो.) ત્યારે કુંતાએ તેમની તરફ નજર ન કરતાં કહ્યું (प्रोवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे) "સર્વે મળીને તેનો ઉપભોગ કરો." માતાનું આ વચન પાળવાને પાંચે ભાઇઓ દ્રૌપદીને પરણ્યા.

સરખાવો દ્રૌપદી સ્વયંવર કડવું ૪૮ મું કડી ૧૭-૨૦:—

આગળથી જઈ ઇંદ્રપુત્રે માતાને નામ્યું શીશ,
માતા આજ ભીક્ષા જડી, વારૂ તે કૃપા થી જગદીશ. ૧૭

ત્યારે કુંતા કહે રે કુંઅર માહરા, મારે સરવે સરખા તન,
વેહેચી લેજો સમ ભાગે, માની મુજ વચન. ૧૮

તવ ધરમ રીકે બોલીયા, માત ન પ્રીછો કાંઇ મર્મ,
રાજકન્યા પામ્યો અર્જુન, કેમ વરેચી કરીએ અધર્મ. ૧૯

કુંતા કેહે માહરો દેહ તજું, જો વચન મિથ્યા હોય,
પાંચે બાંધવ વરો એહને, ટગર ટગર પાચેય તે જોય ૨૦

૩૯. પહેરામણી–કન્યાદાનમા જમાઈ અને તેના સગાને અપાતી ભેટો. પરિવાર—(સં परि = આસપાસ वृ = ફરી વળવું) છોકરા, સૈયરો વગેરે ૪૦. પ્રકટ-(સં प्र = પ્રકૃષ્ટ-વિશેષ + कट् = ગતિ કરવી) પોતાના ખુલ્લા મૂળ રૂપમા. લાક્ષાગૃહમા પાંડવો બળી ગયા છે, એવી જ ભ્રાન્તિમા દુર્યોધનને નચિંત રાખવા ને, પાંડવો બ્રાહ્મણના વેષે ફરતા હતા તેઓ એ જ રૂપમ દ્રૌપદીના સ્વયંવરમા આવ્યા હતા, અને વિજયી અર્જુનને બ્રાહ્મણ જાણીને જ ક્ષત્રિયો ચીડાયા હતા હવે લગ્ન કરી તેઓ પાંડવ રૂપે જ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાસે આવ્યા અને રાજ્યભાગ માગ્યો

૪૨. ઇન્દ્રપ્રસ્થ-ના શક્રપ્રસ્થ દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યમાં કાઢી આપ્યો ખાંડવપ્રસ્થ નામના વનને અર્જુને બાળ્યું અને તે સ્થળે મય દાનવની સહાયતાથી કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે આપેલા મુહૂર્ત પ્રમાણે શક્ર પ્રસ્થ નગર વસાવ્યુ હસ્તિનાપુરથી કેટલે અંતરે આ નગર હતુ તે મહાભારતમા જણાવેલું નથી, પરંતુ તે કુરુ દેશની રાજધાની હતી, એમ જણાય છે (આદિપર્વ

અધ્યાય ૨૦૭ મો) આ નગરના પ્રેમાનંદકૃત સુંદર વર્ણન માટે દ્રૌપદી સ્વયંવર અવલોકો:—(કડવું ૭૧, ૨૦-૧૬).

> ઇન્દ્રપ્રસ્ત નગર અતિ સુંદર સમુદ્રવત ગંભીર
> સુરજ કોટ સમ પ્રભા ઝગકે, એ સ્થાન સદા રણધીર
> અતિ શોભાઇત નગર છે, વાટિકાનો નહીં પાર
> સદા કાલ ફુલી ફુલી છે, વનસ્પતિ ભાર અઢાર.

૪૩. **વન ચાલ્યા**–અહીં અર્જુનના ફરી વનવાસના સૂચન દ્વારા મૂળ સુભદ્રાહરણના વસ્તુના બીજનો નિક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે **અશરણશરણ**—(सं अ = નહીં + शरण = આશરો) જેને કોઈનું શરણ-રક્ષણ નહીં તે અશરણ; તેના શરણ એટલે રક્ષક અર્થાત્ રક્ષણવિહોણાના રક્ષક પ્રભુ, પરમેશ્વર, અહીં શ્રીકૃષ્ણ. ૪૪. **વનિતા,** (सं वन् = પ્રેમ ધરવો) પ્રેમ ધરાવનારી અર્થાત્ સ્ત્રી ત્રણ-મહાભારતના આદિપર્વ અર્જુન વનવાસ પર્વમાં માત્ર બે જ સ્ત્રી ઉલૂપી અને ચિત્રાંગદા અર્જુન સાથે વર્યાનું કહેલું છે; પણ કવિએ સુભદ્રાને ત્રીજી ગણી હશે. જુઓ "ચિત્રાંગદા અને સુભદ્રા બેહુ વરી વિનતા વનજી" ૧૭૧૩, પાનું ૧૨૨ મું ૪૭. **રામ**–બલરામ. **સહાય**–(सं. साहाय्य) મદદ કરનારા ૪૮. **મન**–મનમા; સપ્તમીના પ્રત્યયનો, લાઘવને અર્થે લોપ **વિસ્મય**–(स. वि = વિશેષ + स्मय = હસવું) આશ્ચર્ય. ૪૯. **મહિમાય**–(सं महत् = મોટું) પ્રતાપ. કવિતામાં અન્તના આકારાન્ત શબ્દો લખાતી "ય" ઉમેરવાની રીતિ છે.

પર. **વિપ્ર**–(सं. वप् = વાવવું, ઓરવું) બ્રાહ્મણ. વિપ્રનું મૂળ લક્ષણ એ છે, કે તે વેદપાઠી વિદ્યાવાન્ હોવો જોઇએ. (**वेदपाठी भवेद्विप्र** अथवा **विद्यया याति विप्रत्वम्**)

કડવું ૨ જું.

૫૩. **શ્રવણ**–(सं श्रु = સાંભળવું) કાને. અહિં "શ્રવણે"નો સપ્તમીનો પ્રત્યય લોપ કરવામા આવ્યો છે. ૫૬. **પાવન,** (सं. पू = પવિત્ર થવું.) પવિત્ર. ૫૮. આ પંક્તિ દ્વારા હસ્તિનાપુરની ગાદીના હક્કદારે ધર્મિષ્ટ પાંડવો પ્રતિ લોકનો પ્રેમ સૂચવાયો છે. **મુક્તા** = મોતી (सं मुच्, मुक्त) **કુસુમ** = ફુલો. **વધાવ્યા** (सं. वर्ध्) સત્કાર કર્યો. ભક્તિના કે પ્રસન્નતાના ઉલ્લાસમાં ફુલ,

ચોખા કે મોતી ઉછાળી, પૂજ્ય કે પ્રિયનો સત્કાર કરવો તેને 'વધાવવું' કહે છે.
૫૯. ધર્મરાજન-યુધિષ્ઠિરને.

૬૨. નારદજી-સ્વાયંભુવ મન્વંતરમા થયલા બ્રહ્માના દશ માનસ પુત્રોમાના એક. એ દેવર્ષિ હતા. તેઓ વર્તમાન વૈવસ્વત મન્વંતરમાં શાપને અંગે ઋષિપુત્ર તરીકે જન્મ્યા હતા. તે નિત્ય બ્રહ્મચારી હતા ભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૩૦ માં તેની ઉત્પત્તિની કથા વર્ણવી છે. લિંગપુરાણાદિમા તેની ઉત્પત્તિ જૂદી રીતે વર્ણવી છે તે સંગીત શાસ્ત્રી હતા; તેઓ મનુષ્યોને ધર્મનો ઉદ્બોધ કરતા, એથી તેમનું નામ સાર્થ હતું. (नरस्य धर्मे नारं=માનવ ધર્મ + दा = દાતા આપનાર) તેમની ગતિ સર્વ લોકમા હતી. ભગવાન-છ ભગ-ઐશ્વર્ય તત્ત્વવાળા હોઈને નારદ ભગવાન લેખાતા હતા

૬૩. કથા-દ્રૌપદી પૂર્વ જન્મે કોણ હતી અને તે મૃત્યુ લોકમા શા માટે અવતરી તથા તેને પાચ પતિ થવાનો યોગ શાથી પ્રાપ્ત થયો, તે સબધી વાર્તા જુઓ આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૯૭ તનયા—(તનથી ઉત્પન્ન થયેલી) છોકરી ૬૪. અવધિ-સમયનો નિયમ, દ્રૌપદી સાથે વર્ષનો કેટકેટલો ભાગ પ્રત્યેક ભાઈએ એકાન્તમા રહેવું, તેના સમયનો નિયમ. (सं अव + धा = નક્કી કરવું) ઘર-ગૃહસ્થધર્મના પાલનનું નિવાસસ્થાન ૬૫ અતિજ્ઞા-પરવ મૂળમા પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છે—

द्रौपद्या नः सहासीनामन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥ (આદિપર્વ-અધ્યાય ૧૯૨-૨૯)

ભાવાર્થ:—આપણા બધામાથી જે ભાઈ પોતાના બીજા ભાઈને દ્રૌપદી સાથે એકાતમા બેઠેલા દેખે, તે બાર વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળે અને વનમા વસે.

સરખાવો દ્રૌપદી સ્વયવર —(કડવું ૬ ઠું, ૮-૧૦).

દ્વે માસ ભોગવે નારને વલી દિવસ ઉપર બાર,
જેહને મદિર નાર હોયે, તેહને ઘેર જે કો જાય
પૃથવીપ્રદક્ષિણા તે કરે નહીં તો સદા શાપ્યુ થાયે
પ્રથમ વારો ધર્મનો, પછી ભીમ ને અરજુન.

....

જો એથી ચૂકશે, મરજાદ સોંપશે સાર
તેહને બાળી ભસ્મ કર, હેઠા માત્ર મોઝાર.

૧૬ બ્રહ્મચર્ય—(અહીં) વિષય, કામવિલાસ નહીં ભોગવવાનું વ્રત (સં ब्रह्मणे वेदगृह्यार्थं चर्यं व्रतम्) તેનો મૂળ અર્થ આ છે–વેદનું રહસ્ય ગ્રહણ કરવાને અર્થે આચરેલું વ્રત પૂર્વ કાલમા શાસ્ત્રનો એ નિયમ હતો કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના બાળકે ઉપવીત લીધા પછી આચાર્ય સાથે રહી બાર વર્ષ વેદનો અભ્યાસ કરવો તથા અન્ય વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવી મનુ મહારાજ (જુઓ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ જો, શ્લોક ૧૭૫ મો) બ્રહ્મચારીના નિયમોનુ સેવન કરવામા પ્રથમ ઇંદ્રિયસંયમને આવશ્યક ગણે છે. सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मन ॥ પોતાના તપની વૃદ્ધિને અર્થે ઇન્દ્રિયના સમૂહોને સંયમમા રાખવા કાલાન્તરે બ્રહ્મચર્યનો મુખ્ય હેતુ વેદાભ્યાસ કંઈક અંશે ગૌણ થયો અને ઇંદ્રિયસંયમ પ્રધાન અંશે ગણાયો લાગે છે યમ શાસ્ત્રમા આથી બ્રહ્મચર્યનું આ લક્ષણ બાંધ્યુ છે ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयम ગુપ્ત ઇંદ્રિય ઉપસ્થનો સંયમ, એ બ્રહ્મચર્ય. તેના લાભમા પાતંજલ યોગદર્શનમા કહે છે કે ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभ ॥ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠાથી વીર્યનો લાભ થાય છે વીર્યના રક્ષણનો લાભ વિચારણીય છે આ સૂત્ર ઉપરનુ ભાષ્ય મનનીય છે તેમા જણાવેલુ છે કે वीर्यसामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिमान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातु समर्थो भवति । વીર્યના લાભથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત અમૂલ્ય ગુણોનો ઉત્કર્ષ શિષ્યોમા સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેના જ્ઞાનના અંકુરો સ્ફુરાવવાને તે સમર્થ થાય છે વનકુલ, વનમા પહેરી જવાના વસ્ત્ર (वल्कल ઉપરથી વલ્કલ અને વનકુલ આમા 'લ' નો 'ન' થયો છે) વૃક્ષના છાલના વસ્ત્રો રામચન્દ્રાદિએ વનવાસ સમયે છાલના વસ્ત્ર પહેર્યાનું પ્રસિદ્ધ છે હાલમા આફ્રિકામા આવા વસ્ત્રો બને છે

૧૭ વારે, (स वासर=દિવસ) અમુક ઠરાવેલા અંતરે ક્રમ પ્રમાણે આવતો સમય વડ-, (सं वृद्ध प्रा वड्ढो=સૌથી મોટા) મોટા વીર–ભાઈ પાંડવોમા સૌથી મોટા બાંધવ=યુધિષ્ઠિર તણો–કવિતામા વપરાતો છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય સુજાણ, (स सु+ज्ञा સારી રીતે જાણવુ) શાણા
૧૮ દ્વિજ, (सं द्वि=બેવાર + ज=જન્મેલો) પ્રથમ ગર્ભમાથી જન્મ

અને પછી સંસ્કારથી જન્મ—એમ બે જન્મવાળો અર્થાત્ (અહીં) બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રમાં છે કે जन्मना जायते शूद्र संस्काराद् द्विज उच्यते ॥ જન્મસમયે પ્રત્યેક મનુષ્ય શૂદ્રવત્ અવતરે છે, અને સંસ્કાર થવાથી દ્વિજ કહેવાય છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે સંસ્કારના યોગથી પૂર્વ કાળમાં દ્વિજ કહેવાતા હતા, પરંતુ કાળે કરીને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાંથી સંસ્કારક્રિયા ભુંસાઈ જવાથી તેવો વ્રાત્ય ગણાયા અને કેવળ બ્રાહ્મણો દ્વિજ ગણાતા રહ્યા. ઝૂંઝાણુ (અવાજવાચક ઝૂમ + રણુ= રણકાર) ઘુમરાણ, કળકળાટ, ૬૯. ચોર—ચોરબહાર, ઘાટાઘટ ૭૦ ધેનુ. (धयति सूतान् धीयते वासैः) ગાય. મઠ સ્થકી =(સં मठ् રહેવું મઠમાંથી ૭૨. હરે—કરતો હોય. ઉપાધ—, સં. उपाधि = પીડા) સંતાપ, અહીં પ્રાસ ખાતર 'ધિ'નો 'ધ' કરેલો છે ૭૩ જોયાં—ખોળ્યાં અંતપુર—રણવાસ દ્રૌપદીનું શયનગૃહ. ૭૪ કેવણુ—શો, કોણનું પૂર્વ રૂપ. પ્રકાર—ઉપાય ૭૬ ચોર—જઈને ચોરને હાથથી પકડ્યો, સાહ્યો—પકડ્યો. ૭૮. પારથ પુત્ર =કુંતિનો પુત્ર, અર્જુન જોકે ત્રણ ભાઈઓ કુંતામાતાના પુત્ર હતા, પણ અર્જુન એ નામથી ખાસ ઓળખાતો પસ્તાયો—(મેં આ કામ શા માટે કર્યું એવો) પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. મન—મનમાં અંગ—અંગે = અંગમાં અહીં કવિતાના માપને અંગે સપ્તમી વિભક્તિનો પ્રત્યય પડતો મૂકાયો છે અવિદ્યા—(સં अ = નહીં + विद्या જ્ઞાન) અર્થાત્ અવિચારીપણું (આ અર્થ અપરિચિત છે) "અવિચારીપણાને વશ થઈ દ્રૌપદીના અંતઃપુરમાં નહીં પેસવાની મેં પ્રતિજ્ઞા તોડી. જુઓ દ્રૌપદી સ્વયંવર, કડવું ૭૬ મું, ૧૨-૨૩ કડી એ ઉદ્ગારો પશ્ચાત્તાપના નથી, પણ કર્તવ્યપાલનના સંતોષના છે મહાભારતમાં આ પ્રસંગ ઘણો જ ઉન્નત ભાવ પ્રેરે એવો છે. કવિ પ્રેમાનંદે એ પ્રસંગ, અહીં અર્જુનનો અતિ પામર મનુષ્યભાવ આલેખવા જતાં, બગાડ્યો છે ઉપોદ્ઘાતમાં એ સંબંધી વિવરણ જોવું વસ્તુત ધર્મી અર્જુનને બ્રાહ્મણ અને ગાયના રક્ષણ અર્થે કરેલા પ્રતિજ્ઞાભંગ માટે ગ્લાનિ થતી જ નથી કેવળ ધર્મ્ય કર્તવ્ય તરીકે જ, સત્યની ખાતર, शरीरस्य विनाशेन धर्म एव विशिष्यते न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवत श्रुतम् । न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ॥ એવા દૃઢ નિશ્ચયથી જ, તે બ્રાહ્મણના તસ્કરને મારી, યુધિષ્ઠિરાદિએ તેને પ્રતિજ્ઞાભંગ નહીં લેખવાનું કહ્યા છતાં તેમનાથી ઉપરમતો થઈને વનમાં સીધાર્યો હતો પ્રેમાનંદે એ મહાન્ ઉચ્ચાશયી વીર અર્જુનના ચારિત્ર્યને અહીં વિકારી કર્યું છે, એ કેવળ અનુચિત જ છે.

હેતુવિધિ " કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં તેનું વિધાન છે.' વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ઉલૂપી ચિત્રાંગદાની સહચરી હતી તેથી કવિએ અહીં તે સંબંધ દાખવ્યો છે (મૂળમાં ૯૭ની પંક્તિ ૭ તે ૮૧ની જોઈએ.) ૮૯. બભ્રુવાહન-મણિપુરના રાજા ચિત્રવાહનની પુત્રી ચિત્રાંગદાને અર્જુનથી થયેલો પુત્ર ચિત્રવાહનના મરણ પછી તે ગાદીએ બેઠો. મહાભારતના યુદ્ધ પછી અશ્વમેધ યુધિષ્ઠિરે આદરતાં અશ્વ મણિપુર આવ્યો, ત્યારે બભ્રુવાહને પિતા અર્જુન સાથે યુદ્ધ ન કરવાના હેતુથી હયાવને આણી સન્મુખ ધર્યો પણ ઉલટો તેથી અર્જુન ક્રોધે ભરાયો અને તેનો નિર્ભર્ત્સના કીધી એથી બભ્રુવાહને યુદ્ધ કર્યું. તેમાં અર્જુન મરણ પામ્યો; પણ નાગકન્યા ઉલૂપીએ મણિરૂપી અમૃત આપી સજીવ કીધો. (જૈમિનીકૃત અશ્વમેધ, અ૦ ૨૧-૪૦; મહાભારત આશ્વમેધિક પર્વ અ૦ ૭૯-૮૧) અવશ્યમેવ-(अवश्यम् + एव) ચોક્કસ, નક્કી.

૯૦. ૫ ગ્રાહરૂપ, મહાભારતમાં વર્ણવેલાં, દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપરનાં પાંચ તીર્થ—૧ અગસ્ત્ય. ૨ સૌભદ્ર ૩ પૌલોમ ૪ કારંધમ અને ૫ હયમેધ્ય. ગ્રાહ, (सं ग्रह = પકડવું) મગરીઓ. પાંચ મગરીને અર્જુને, આ તીર્થમાંથી ઉગારી હતી—૧ વર્ગા. ૨ સૌરભેયી ૩ સમીચી. ૪ બુદ્બુદા અને ૫ લતા આ સંબંધમાં આવી આખ્યાયિકા મહાભારતમાં છે—

દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર તપસ્વીઓથી ભરપૂર પ્રદેશમાં પાંચ તીર્થોના દર્શન અર્જુને કર્યાં; તે ઉજ્જડ હતા. તપસ્વીઓએ તેને કહ્યું કે આ તીર્થોમાં સ્નાન કરનારાને તેમાં રહેલી પાંચ મગરીઓ મારી નાખે છે, તેથી કોઈ તેના જળનો ઉપયોગ કરી શકતું નથી એટલે અર્જુન સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવાને ઉતર્યો. અને એક મગરીએ તેનો પગ પકડયો. પણ અતિબળી અર્જુને તેને બળથી ખેંચી પાણી બહાર આણી. તરત તે અપ્સરા બની ગઈ અર્જુને તેને આમ કેમ થયું તે સંબંધી એ અપ્સરાને પ્રશ્ન પૂછયું, તેના ઉત્તરમાં તે બોલી કે "હું તથા મારી ચાર સખી અપ્સરાઓ કુબેરને ત્યાં જતી હતી. રસ્તામાં રૂપાળો બ્રાહ્મણ અમે જોયો. તેના તપથી વન તેજોમય થયું હતું. તેના તપમાં વિઘ્ન નાખવાનું અમે મનન કર્યું અને તેને વિસારવાને મથ્યાં. પણ તે નિર્મળ બ્રાહ્મણ ચળ્યો નહી તેણે અમને ઉલટો એવો શાપ દીધો કે તમે ગ્રાહ થઈ સો વર્ષ જળમાં રહેજો અમે તેનું સાંત્વન કરી ક્ષમા માગી. ત્યારે તેણે અમને કહ્યું કે-કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ તમને જળ બહાર કાઢશે, એટલે તમારો ઉદ્ધાર થશે અને તમે પુનઃ પૂર્વરૂપ પામશો. પછી અમે ત્યાંથી પાંચ તીર્થ

શોધતા શોધતાં આવ્યાં. માર્ગમાં નારદ મુનિએ અમને આ તીર્થો બતાવ્યાં અને અર્જુન તમારો ઉદ્ધાર કરશે એમ જણાવ્યું."

આ કથા જાણ્યા પછી અર્જુને બીજી ચારે અપ્સરાઓને પણ ગ્રાહયોની જેમાંથી મુક્ત કરી. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૯૬–૭) વળી જુઓ વિગત માટે પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદીસ્વયંવર કડવું ૭૭ કડી ૨૨ થી ૭૮ મું કડવું આખું.

૯૪ વોળા-(સં વલ્, વળવું.) વળાવ્યા; તેમને પોતપોતાને સ્થાનકે વળાવી દીધા ૯૬. પ્રભાસ (વિગત માટે જુઓ ૧૧૪ મી લીટી) ૯૬. કુન્યા– યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થયલી, શૂર રાજાની પુત્રી, પૃથા. કાશીના કુંતીભોજ રાજા ઊારા વગરનો હોવાથી તેણે પૃથાને દત્તક લીધી હતી તેથી તે કુંતી નામે સુપ્રસિદ્ધ થઈ. કાશીમા તે રહેતી હતી ત્યારે દુર્વાસા મુનિ આવતાં તેનો સારો સત્કાર કુંતીએ કર્યો એટલે તેમણે પ્રસન્ન થઇ પાચ દેવો, સૂર્ય, યમ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમારથી પુત્રપ્રાપ્તિ થવાના વરદાન તેને આપ્યા. કન્યાવસ્થામાં એ વરદાનની કસોટી કરવાની ઉત્સુકતા થતા કુંતીએ સૂર્યને આરાધ્યો. તરત જ તે પ્રત્યક્ષ થયો અને સમાગમની યાચના કરી. એટલે તે ગભરાઈ. પણ સૂર્યે સમાગમ કીધા વિના પાછા નહી જવાનો આગ્રહ ધર્યો, અને તેને ભોગવી. એથી ગર્ભ રહ્યો નવ મહીને પુત્ર જન્મ થતા દાસી સાથે એક પેટીમાં ઘાલી તેને ગંગામા તરતો મૂકી દીધો. તે હસ્તિનાપુરના ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના રથ સારથી સૂતને હાથ આવ્યો અને કર્ણ કહેવાયો પછી કુંતી પાંડુને પરણી પાંડુ મૃગીના શાપથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે અશક્ત નીવડતાં દેવોના આરાધનથી કુંતીએ પાંડુની રજાથી ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન કીધા. યમ-ધર્મથી યુધિષ્ઠિર, વાયુથી ભીમસેન અને ઇન્દ્રથી અર્જુન મહાભારતના યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે કુંતી વનમા સીધાવી હતા અને ત્યા દાવથી બળી મુઆં (આદિપર્વ અ ૧૧૨; વનપર્વ, ૩૦૩-૩૦૭ અને મહાપ્રસ્થાન પર્વ)

૯૭ કપિધ્વજ—કપિ-હનુમાન જેના રથની ધ્વજાને સ્થાને છે તે, જેની ધ્વજા હનુમાન-કપિથી અંકિત છે તે. (બહુવ્રીહી સમાસ) અર્જુન. બાર વર્ષ વનમા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને જુતમા હારી પાંડવો વનમા સીધાર્યા. તે ફરતા ફરતા લોમશ ઋષિની સાથે ગંધમાદન પર્વતે આવ્યા ત્યા પાંચાલીને પ્રસન્ન કરવા કમલ લેવાને બિંદુ સરોવરમા ભીમસેન ગયા, ત્યારે હનુમાન સાથે યુદ્ધ થયુ. આખરે હનુમાન પ્રસન્ન થયા અને અર્જુનના ધ્વજદંડ ઉપર રણસગ્રામ વેળા હાજર રહી યુદ્ધબળ આપવાનું વરદાન આપ્યુ (વનપર્વ અ૦ ૧૫૧; શ્લોક ૧૬–૧૯;

આખી કથા માટે જુઓ વનપર્વ, અધ્યાય ૧૪૫ થી ૧૫૨). ૯૭ અવગાહન—(सं. अव + गाह्) જગજીવન—જગતને જીવાડનાર, જગતના જીવનરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ. ૯૮ ભુજ—ભુજને. ૧૦૦ બિરદ—ભક્તનું વ્રત પાલન. વહે–વિરે કડાવે. (सं वह्)

કડવું ૩ જું.

૧૦૨. મનસા—મનથી; શુધ્ધ–શુદ્ધ થઈને. વન–પ્રભાસપાટણ પાસેનું પ્રાચીનું વન માંય–માંહ્ય અંદર ૧૦૩. ચતુર્ભુજ—(सं. चतुर्=ચાર+भुज=હાથ) ચાર હાથ વાળા શ્રી કૃષ્ણ. ૧૦૪. અવિનાશી—(सं. अ = નહીં + विनाशिन् = નાશ થાય એવો वि + नश् = નાશ થવો) શ્રી કૃષ્ણ, પ્રભુના પ્રધાન દશ અવતારોમાંના એક અવતાર ધરનારા હોવાથી પ્રભુની પેઠે નાશ રહિત મનાયલા છે. મનમાં મોહન ભાવ્યા—મોહનને જોઈ મનમા પ્રસન્ન થયો. મોહન—(सं. मुह् = મોહ થવો) શ્રી કૃષ્ણ, વાસળીથી તેમ જ ગુણશક્તિથી બધાના મન વશ કરી લેતા; માટે મોહન કહેવાયા. ભાવ્યા, (सं भाव – भू) પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યા. ૧૦૬. પ્રદક્ષિણા—દક્ષિણ એટલે જમણી બાજુ તરફ મુખ રાખી, ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ વળી, પૂજ્ય દેવ કે ગુરુની આસપાસ ફરવું તે. માયા ધરી—સ્નેહ, પૂજ્યબુદ્ધિ મનમા આણીને અર્જુન–અર્જુને. કવિતામા તૃતીયાર્થે પ્રથમા.

૧૦૯. અથ ઈતિ—આદિથી તે અંત સુધીની હમેશા કથા 'અથ' થી શરૂ થતી હોવાથી 'અથ' નો અર્થ 'આરંભ' થયો; અને કથાનો અંત 'ઇતિ' થતો હોવાથી 'ઈતિ' નો અર્થ 'અંત' થયો. ૧૧૦ મોરારી—મુરારી, મુર નામના, નરકાસુરના અનુયાયી દૈત્યને શ્રી કૃષ્ણે માર્યો તેથી તે 'મુર'ના 'અરિ શત્રુ કહેવાયા (ભાગવત ૧૦ સ્કંધ, અ૦ ૫૯) ૧૧૨. વિશ્વાધાર—(सं वि = સમસ્ત લોક + आधार = રક્ષણનાર) પ્રભુના દશાવતારમાના શ્રી કૃષ્ણ

૧૧૪. પ્રભાસ પાટણ—આ નગર ઘણુ જ પ્રાચીન છે. જુનાગઢ પાસે વેરાવળ બંદર નજીકના સમુદ્રકાંઠે તે આવેલું છે. પ્રભાસ નામનું પટ્ટન, નગર સ્કંદપુરાણમા પ્રભાસખંડમા આ નગરની ઉત્પત્તિ, તેની પવિત્રતા, મા હાત્મ્ય આદિ સબંધી વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું છે. એ દેવ–પાટણ સોમનાથ–પાટણ ,′ ′ વેરાવળ–પાટણના નામથી ઓળખાય છે

સ્કંદપુરાણમાં તેની સીમા આ કહેલી છે—पूर्वे तप्तोदकः स्वामी पश्चिमे माधवः स्मृतः। दक्षिणे सागरस्तद्वद्भद्रा नद्युत्तरे मता ॥ (પ્રભાસખંડ અધ્યાય ૪ થો.) તેની ઉત્પત્તિ સબધી વિવિધ ઉલ્લેખમાં આ એક પ્રાચીન ઉલ્લેખ છે—

प्रथमे भासित देवि सर्वेषां भुवि तेजसो.।
तीर्थानामादितीर्थं यत् प्रभासं तं सुकीर्तितम् ॥
अथवा दक्षशप्तेन चेन्दुना निष्प्रभेण च ।
तत्र देवि प्रभा लब्धा तेन प्राभासिकं स्मृतम् ॥

એવી આખ્યાયિકા છે કે પ્રજાપતિ દક્ષની ૨૭ નક્ષત્ર કન્યાઓને ચંદ્ર વર્યો હતો. તેમા તે માત્ર રોહિણી ઉપર જ પ્રીતિ દર્શાવતો હતો. આથી બીજી પુત્રીઓ રડતી રડતી પિતા પાસે ગઈ. દક્ષે, ચંદ્રને, સર્વમા સમાન પ્રીતિ ધરવાનું સૂચવે કહ્યુ, પણ ચંદ્રને ગળે તે ઉતર્યું નહીં, એટલે દક્ષે શ્રાપ આપ્યો કે તું ક્ષયરોગી થશે. પછી રોગી ચદ્ર અનેક તીર્થો ફરતો ફરતો આ સ્થળે આવ્યો અને શિવની કૃપાથી તે પંદર દિવસ શુકલપક્ષમા ક્ષય રોગ મટે એવું વરદાન પામ્યો ચંદ્રને અહીં પ્રભા-કાન્તિ મળી તેથી આ સ્થળ પ્રભાસપાટણ કહેવાય છે (આ આખ્યાયિકા માટે 'પ્રભાસખડ' ના અધ્યાય ૧૮-૨૦ જોવા) વળી પ્રભાસપાટણની કુદરતી સ્થિતિ એવી છે કે તે સમુદ્રના કોણમા આવેલું હોવાથી સૂર્યના કિરણોથી તેની ખુબી ઓર દેખાવ આપે છે. તેનુ એક નામ 'અર્કસ્થળ' છે (જુઓ સ્કંદપુરાણ, પ્રભાસ ખડ અધ્યાય ૧૨ મો) પ્રભાસ નામની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે કે—

प्रत्यक्षं भास्करो यत्र सदा तिष्ठति भामिनि ।
तेन प्रभासनामेति त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

(પ્રભાસખડ, અધ્યાય ૧૧ મો)

આ સ્થળ શંકરના દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાના સોમનાથેશ્વરને લીધે સુપ્રસિદ્ધ અને યાત્રાનું પ્રાચીનતમ તીર્થ છે. મહમદ ગઝની, અલાઉદ્દીન ખીલજી, ગુજરાતના પહેલા બાદશાહ મુઝફ્ફર, અને તે પછી ઔરંગઝેબે આ નગર ઉપર હલ્લો કરી, સોમનાથનુ દેવળ જમિનદોસ્ત કર્યું હતુ ભલભલા રાજપુત્રો કાઠી યોદ્ધાઓએ તેમા પોતાના પ્રાણ સમર્પ્યા હતા છેલ્લો હલ્લો ઔરંગઝેબે કર્યો અને તેનું નામનિશાન રહેવા દેવડાવ્યુ નહીં એટલે મૂળ સ્થાનથી થોડે અંતરે ૧૭૮૩ મા હોલ્કરના વિ-

ધવા રાણી અહલ્યાબાઈએ સોમનાથનું નવું મંદિર બંધાવ્યું. પાટણ પાંચ વિષય માટે પ્રસિદ્ધ છે:

प्रभासे पंचरत्नानि नदी नारी तुरंगमाः ।
चतुर्थः सोमनाथश्च पंचमं हरिदर्शनम् ॥

આ સ્થાન પૂર્વે, કાઠીઆવાડના વેપારનું મુખ્ય બંદર હતું. (આની ઐતિહાસિક વિશેષ વિગત માટે જુઓ "જુનાગઢનું ગેઝેટીઅર." ૧૮૮૪ નું, પાના ૧૩૭–૪૮)

૧૧૪. સરસ્વતી—પ્રભાસપાટણમાં સમુદ્રને મળતી પવિત્ર નદી છે. અહીં ત્રિવેણીસંગમ થાય છે; સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કપિલાનો. આ સ્થળે યાદવો આંતર કલહ કરી, પરસ્પર કપાયા હતા તેથી તે યાદવાસ્થળીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળે પિંડદાન મૂકવાથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે છે, એમ મનાય છે. પ્રભાસ પાટણથી પંદર માઇલ ઉપર સરસ્વતી નદીનો 'પ્રાચી' નામનો પ્રખ્યાત કુંડ છે. 'પ્રાચ્' પૂર્વ દિશા તરફ આ ભાગમાં સરસ્વતી નદી વળતી હોવાથી તે પ્રાચી કહેવાય છે મૂળ પ્રાચી કુંડ હાલના સ્થળથી ૮ માઈલ ઉપર 'અલેદ્રા' માં હતો. ત્યાં 'મોક્ષ પીપળો' છે તેના દર્શનથી ભૂત થયલા પિતૃઓ ઉદ્ધરતા હોવાનું કહેવાય છે કાર્તિક, ચૈત્ર અને શ્રાવણ સુદ ૧૫ એ આ તીર્થમાં નહાવાના પર્વ દિવસો ગણાય છે. અહીં પ્રાચી માધવની પવિત્ર મૂર્તિ વિષ્ણુની છે. તે ચાર ફીટ ઉંચી છે. પાંડવો આ પ્રાચી સરસ્વતીમાં નહાયા હતા. ગયાજી કરતાં આ તીર્થ પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે વિશેષ પવિત્ર લેખાય છે (જુઓ જૂનાગઢનું ગેઝેટીઅર, પાના ૧૩૨–૩ સને ૧૮૮૪ નું)

૧૧૬. ગિરિનાર—એ રૈવતાચલ પર્વત પણ કહેવાય છે. આ પર્વતના પંચ પ્રસિદ્ધ શિખર છે તેના ઉંચામાં ઉંચા શિખરની ઉંચાઈ ૩૬૬૬ ફીટ છે. યાદવો આ પર્વત ઉપર ઉત્સવ નિમિત્ત આવતા આ પર્વત અઘોરીઓ અને યોગીઓનું સ્થાન છે. જૈનોના પવિત્ર દેરાસરો પણ અહીં છે, તે ઉપર ચુડાસમા (ચંદ્રવંશી) રાજાનો કોટ છે (તેની કથા આખ્યાયિકા તેમ જ ઇતિહાસ માટે જુઓ, 'જુનાગઢગેઝેટીઅર' ૧૮૮૪ નું, પાનાં ૮૬–૯૧).

૧૧૮. દામોદર કુંડ—શ્રી કૃષ્ણ દ્વારામતીમાં રહેતા હતા, ત્યારે અવારનવાર રૈવતાચલ-ગિરિનાર ઉપર આવતા અને રહેતા. તેમનું નામ દામોદર હતું. દામન=

દોરડું જેને ઉદરે બાંધેલું છે એ દામોદર; કૃષ્ણ તોફાન કરતા તેથી એક સમયે યશોદાએ તેમને પેટે દોરડું બાંધી, ખાણીઆ સાથે બાંધ્યા. પણ ખાણીઆ સાથે તેઓ જંગલમાં દોડયા, અને તે વડે યમલ અને અર્જુન એ નામનાં બે વૃક્ષો ભાગ્યાં. આથી તેઓ દામોદર કહેવાયા. કૃષ્ણના એ દામોદર નામ ઉપરથી ગિરિનાર તળેટીના કુંડનું નામ દામોદર પડેલું છે. ત્યાં દામોદરજીનું મંદિર છે જે નૃસિંહ મહેતાના હારનું આ સ્થલ ગણાય છે. ખરી રીતે એ કુંડ નથી; પરંતુ ગિરિનારની નદી દામોદરાના બે કીનારા બાંધેલા છે, માટે તે દામોદર કુંડને નામે ઓળખાય છે. આ સ્થળ પવિત્ર મનાય છે. આ કુંડના પાણીમાં હાડકાં ઓગાળવાનો ગુણ છે. અહીં લોકો દૂર દૂરથી આવી પોતાના પૂર્વજનાં હાડકાં નાખે છે. તે ૨૭૫ ફીટ લાંબો અને ૫૦ ફીટ પહોળો છે. દામોદર કુંડની પાસેની ટેકરી રૈવતાચલ કહેવાય છે. ત્યાં રૈવતી કુંડ છે. ચુડાસમા રાજાઓના સમયમાં રાહ જયમલના પુત્ર રાહ મેંહપે એ બંધાવેલો ગણાય છે; સં. ૧૨૦૧-૧૨૩૦ ના અંતરાલમાં. (વિગત માટે જુઓ જૂનાગઢ ગેઝેટીઅર, ૧૮૮૪ નું પાનું ૮૭-૮૮ અને ૧૦૭ મું).

૧૧૯. અવધિ—વનવાસ કરવાનો સમય. નિરધાર—(સં. નિ = તીવ્રપણે + ધૃ = પકડી રાખવું) નક્કી ૧૨૧. વિમાશિયૂં—(વિ + મર્શ) વિચાર કર્યો.

૧૨૩. અહીં કૃષ્ણની મનષા જણાવી, કવિ મૂળ આખ્યાનના હેતુનું બિન્દુ બીજ રૂપે પ્રકટ કરે છે. ૧૨૪ કારજ—(સં કાર્ય = કામ) લગ્નનો હેતુ પાણ્ડુવ શી રાજા સાથે યાદવકુલની કન્યાનો સંબંધ બાંધવાનો હેતુ થાય—સધાય. ૧૨૫. નવ જાણે અર્જુન—અહીં કવિ મહાભારતના કથાભાગથી વેગળો જાય છે. મૂળમાં અર્જુનને સુભદ્રામાં મોહિત થયેલો જોઇને જ પોતે શ્રી કૃષ્ણ, સુભદ્રા મેળવવાની પેરવી સુઝાડે છે. પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણનું બહાનું વર્તન, તેમનો આ આંતર હેતુ ગુપ્ત રહે તેને અનુકૂલ હોવાથી, અર્જુન પણ જાણતો નથી, એમ કવિ સૂચવે છે. ૧૨૮. આ કથન દ્વારા, બીજને ખીલવવાના પોષક હેતુનો ગર્ભ કવિ અહીં નાંખે છે અર્જુન જાણે ભોટ હોય તેમ આવું રૂપ ધરવાનું કારણ પણ કૃષ્ણને પૂછતો-ગાછતો નથી. ૧૨૯. અવધૂત—(સ અવ = નીચુ, હેઠળ. ધૂ = ખંખેરી નાંખવું.) જેણે માયાના વિષયો અને વૃત્તિને ખંખેરી નાખ્યા છે તે, અર્થાત્ વિરાગી-વૈરાગી. આગળનું વર્ણન જોતા કવિ અહીં કેવળ 'જોગટા' એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. અતિથિ (અ + તિથિ) પરોણો. એક દિવસથી વિશેષ સમય સુધી ન રહે

વસ્ત્ર ગજચરમ (सं गज = હાથી + चर्म = ચામડુ) હાથીનું ચામડું. ૧૫૦ રૂદ્રાક્ષ—(सं रुद्र = શિવ + अक्ष = મણકો) મહાદેવને પ્રિય ગણાતા બોરડી જેવા એક વૃક્ષના મણકા રૂદ્રાક્ષમા વિજળિક બળ સઘરવાની શક્તિ છે, એમ વૈજ્ઞાનિકો પણ માને છે સોહે—શોભે પરમ—ઉત્કૃષ્ટ રીતે ૧૫૧ કાછ—(स कच्छ–અથવા कक्षा ઉપરથી દેશ્ય) ધોતીઆ કે પીતાબરની પાટલી ઘુંટી ન રાખતા પાછળ કેડના બ ધમા ખોસવી તે કછિયો = કચ્છ વાળ્યો (નામ ઉપરથી ક્રિયાપદ) માળામેખલા—માળા રૂપી મેખલા, કેડે કદોરાને બદલે મા ળાના કરેલા કદોરામા કચ્છ ખોસ્યો ૧૫૨. નાથ—(सं) નિયામક શૈવી સા ધુઓ (લિંગાયત કોમના) કઠમા અથવા તો ઝોળીમા જે શિવલિંગ રાખે છે અને વૈષ્ણવી સાધુઓ જે શાલિગ્રામ ઝોળીમા રાખે છે તેને 'નાથ' કહે છે ગોરખના કાનફટા શિષ્યો 'નાથ' સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે માંહ્ય મૂક્યા નાથ રે—અહી પ્રા કા ના ટીકાકારે વાક્યનો અન્વય કરવામા ગોથુ ખાધેલુ જણાય છે "માહ્ય મુક્યા નાથ રે" એનો તે એવો અન્વય કરે છે કે નાથે (અર્જુને) ઝોળીમા રાખ આદિ મૂક્યા હતા આ અન્વય યોગ્ય નથી સામાન્ય રીતે સાધુઓ શાલિગ્રામ કે શિવલિંગ પાસે રાખવાને ચૂકતા નથી, મ હૈ 'નાથ' નો સ્વાભાવિક અર્થ 'શાલિગ્રામ' યા શિવલિંગ છે એથી પ્રથમાન્ત 'નાથ' રાખીને જ તૃતીયાન્ત "તે નાથે" એમ ધારી લેવાની ફરજ નહી પડે ૧૫૩ જોગમાર્ગની જેહ—યોગીને પોતાના યોગની સાધનામા આવશ્યક ઉપકરણ–સામગ્રી ૧૫૪ મુદ્રિકા—, स मुद्रा = વીંટી ઉપરથી અલ્પાર્થસૂચક) નામના ટુક લેખવાળી વીંટી. અહીં છાપા શ્રીકૃષ્ણ કે શિવના હસ્તપાદાદિ સૂચ વનારા ચિહ્નોવાળા લાકડાના કે ધાતુના ચોકઠા વૈષ્ણવોએ દ્વાદશ તિલક સાથે મુદ્રાઓ પણ અ ગ ઉપર કરવી, એવો નિયમ છે કકણ—શૈવી જગમ સાધુઓ મ ત્રેલા કકણ પાસે રાખી, ભક્તોને તે પ્રસાદ તરીકે આપે છે ઝોળી—જુવલી, ખભે લટકાવેલી રહે તે. ૧૫૫ માદળિયાં—માદલ, મૃદગના આકારની ભુ ગળીયો ભૂત, પિશાચ આદિને વશ કરનારા, 'જતરમ તર' ના કાગળિયા, ભૂર્જપત્ર કે દોરાને રાખવાની ત્રાબા કે ચાદીસોનાની ભૂગળ, ચોખ ડી નાની ભુ ગળિયો પોતાને મ ત્રજ ત્રમા પાવરધા મનાવવાને અનેક માદળીઆ અર્જુને રાખ્યા હતા,

સૂચવી કવિ તેને પ્રાકૃત વ્હેમી સાધુડો કલ્પે છે ખરી રીતે માદળિયા સાધુઓ કોણીએ કા ઉપર પહેરે છે, કોટમા હારની જગાએ કવિ કહે છે તેમ નહીં ૧૫૬. આંખ રાતી—સામાન્ય રીતે ગાજો આદિ માદક પદાર્થની ચલમથી

સાધુઓની આંખમાં લાલાશ જણાય છે. ચરસ અને ભાંગના સેવનનું પણ તે ચિહ્ન છે. અરૂણુ—સૂર્યનો સારથી. કદ્રુથી ઉત્પન્ન થયેલો કશ્યપ મુનિનો પુત્ર. એની પીઠ ત્રાંબા જેવી લાલ કલ્પેલી છે. (વિશેષ વર્ણન માટે મહાભારત, આદિ પર્વ અધ્યાય ૨૨૪ જુઓ) સૂર્યનાં કિરણો તેની પીઠ અડકનાં તે કારણથી પડતો પ્રતિબિંબિત પ્રકાશ અરૂણોદય કહેવાય છે. આ એક કલ્પના છે. પ્રભાતમાં સૂર્યપ્રકાશ લાલચોળ હોવાથી આ કલ્પના ઉદ્ભવેલી જણાય છે. ૧૫૭ જરકશી (ફા. જર + કશ) જુઓ ૨૪૦ મી પંક્તિ. ૧૫૮. છોગો—કપોળ અને કર્ણપ્રદેશ ઉપર રાખેલો વાળનો ગુચ્છો. સામાન્ય બાવાઓ માથાના બધા વાળ જ વધારે છે; અંહીં ૧૫ માં "જટા બાંધી" એમ કવિ કહે છે; છતાં અહીં રૂપમા એક નવીનતા કલ્પવાને હાલના મઠાધિપતિ "ગિર" નો વેષ કલ્પી, છોગાં રખાવે છે. આથી વર્ણનસંકરતા જણાઈ આવશે. જરીની સેર—ઈંટાનો લટકતો કસબી તોરો. ૧૫૯. સૂત્રની—જોગીઓ માથે સુતરની દોરી જટાની આસપાસ ગુથે છે તે. અંતરિક્ષ—આકાશ. (सं अंतरा–સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે क्षांतं આવેલું). ૧૬૦. કૌતુક (અર્જુનનું કૌતુક) (સં. कुतुक) આનંદ આપનારૂં અને જોવાની ઈચ્છાને ઉત્કટ કરનાર દૃશ્ય. અમર—મરણ ન પામે તે, (अ+मर) દેવો. ૧૬૧. પીંછી—મોરનાં પીછાંની ઝુડી; અગર જૈન જતિઓ સુતરના તાનણાની ઝુડી રાખે છે તે. ૧૬૨. કરવડો—(सं. कर = નાળચુ + वृत्त = વળેલું) નાળચાવાળું જલપાત્ર. સંન્યાસીઓ કમંડલુ રાખે છે ત્યારે બાવાઓ પિત્તળનો કે અન્ય ધાતુનો નાળચાવાળો અને નાગણવાળો લોટો રાખે છે, તેને કરવડો કહે છે. ૧૬૩ છડી—(स. यष्टि) ગુચ્છા કે મુંઠવાળી લાકડી. જતિયો છડી રાખે છે. ૧૬૪ ત્રૈલોક્ય કેરૂં—ત્રણે લોક, સ્વર્ગ મૃત્યુ, અને પાતાળનું અહીં અદ્ભુત રૂપ દાખવવા તેજના અંબારના લખલખાટની કલ્પના કવિ કરે છે. ૧૬૫. અનંગ—(सं. अन् = નહી + अंग = શરીર) અહી ઉત્પ્રેક્ષા છે. કામદેવને શિવે બાળી નાખવાથી તે મરણ પામતા, તેની સ્ત્રી રતિએ તપ કર્યું. બ્રહ્માદેવના વરદાનથી તેનો પતિ પ્રદ્યુમ્ન રૂપે શ્રી કૃષ્ણને ત્યાં અવતર્યો, એવી–પુરાણપ્રસિદ્ધ કથા છે. હરિવંશના વિષ્ણુ પર્વમાં આ કથા વિગતવાર આપેલી છે. ૧૬૬. ત્રિપુણ્ડ—આ શૈવી ચિહ્ન છે. ત્રણ રેખાવાળું તિલક. શિવે ભાલમાં અર્ધચન્દ્ર રાખેલો હોવાથી શૈવીઓ એવા આકારનું ત્રિપુણ્ડ કરે છે.

૧૬૯ **માણમાણે**—માડમાડ, મંદમંદ, ધીમે ધીમે, ભારેખમ ગતિએ, પ્રયાસપૂર્વક આ લક્ષણ, મોટાઈ, કે ગૌરવનું મનાય છે **હળવાં**—(હેમ-દેશ हलुओ-लघुक) હલકા, ભાર ન પડે તેમ **ડગ**—પગલાં ૧૭૦ **શા** આશરા-શું ગજું, માનવોની શી ગુંજાશ કે તેઓ વિસ્મય ન પામે **મોહ્યા ખગ**—'ખ'(આકાશ)માં વિચરનારા અર્થાત્ અનેકાનેક દૃશ્યો જોનારા, દેવો અર્જુનનું રૂપ જોઈ મોહ પામ્યા તો પછી માણસો તો શી વિસાતમાં? અર્થાત્ તેઓ તો માત્ર માનવ લોકમાં વિચરનાર હોવાથી તેમને અદ્‌ભુતતા ઘણી અલ્પ જોવાનો અવકાશ મળે, તેથી તેઓ આવું અદ્‌ભુત રૂપ જોઈ, વિસ્મય પામે એમાં તે શી નવાઈ?

૧૭૨-૧૭૫ અર્જુનના અતીત રૂપના અદ્‌ભુતપણાથી, વિસ્મયચકિત ભાવ કવિએ અચ્છી રીતે વર્ણવ્યો છે **પશુ મોહ્યાં**—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની બંસરીના નાદથી ગાયોને મોહ થયાનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન છે, પશુને મોહ થવો, એ રૂપના અદ્‌ભુતપણાની પરાકાષ્ઠા છે **હાર**—પશુઓની હારની હાર, હારબંધ ૧૭૨ **રહ્યાં**—ચાર ચરવાનું ભૂલી જઈ, કેવળ ટગરટગર જોઈ રહ્યાં ૧૭૪ **સંસાર-લોક**—(सं. स + सृ-सरति) જે ચક્રની પેઠે નિરંતર ફર્યા કરે છે તે આર્ય વિદ્વાનો આ જગત્‌ને ચક્રની ઉપમા આપે છે દાખલા તરીકે नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ લાક્ષણિક અર્થ-સાંસારિક લોક ૧૭૧ **વિમાસે**—(स वि + मृश) વિચાર કરે **કૈલાસનો ભૂપ**—શંકર, હિમાલયના શિખર કૈલાસ ગિરિ ઉપર સદાશિવનો વાસ મનાય છે. ૧૭૬ **શકે** (ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર) ૧૭૮ **વધાવે**—(सं वृद्धर्ं नेरक) અભિનંદન આપે કીર્તિ, જય કે સુખની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છે નગર કે ગૃહના પ્રવેશસમયે મહાન્ વા મંગલકારી સજ્જનનો સત્કાર કરવાનો નિયમ આર્યોમાં પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત છે સામાન્ય રીતે તે માટે અક્ષત વપરાય છે ગર્ણો લોકો ધનાઢ્ય હોવાથી પોતાના હર્ષનો અવધિ દર્શાવવાને 'મોતી અને પુષ્પોના વર્ષાદ'થી ભાવાને વધાવી લે છે **પર્જન્ય**—વર્ષાદ ૧૭૯ **ચિત્રની ચેરે**—ચિત્ર જેમ કંઈ પણ ચેષ્ટા કે ઉદ્‌ગારથી પોતાની લાગણી દર્શાવવા અશક્ત છે, તેમ લોક ભાવાના (અર્જુનના) અદ્‌ભુત રૂપથી અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયા અને કંઈ પણ ચેષ્ટા કરી શક્યા નહીં તેમ જીભ જડાઈ ગયાથી કાંઈ ઉદ્‌ગાર પણ કાઢી શક્યા નહીં એ વિસ્મયની પરાકાષ્ઠા છે, સરખાવો "चित्रार्पितारंभ इ

वायतस्ये" રઘુ. સર્ગ ૨. ૧૮૦. વૃદ્ધ—સાર્થ છે, કારણ હમેશાં ટોળાનો નાયક, આગેવાન વૃદ્ધ હોવો જોઈએ, એવો પ્રાચીન સંપ્રદાય છે. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે અતિથિને કુશલ સમાચાર પૂછી "આવો, ક્યાંથી પધાર્યા," ઈત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવા. एहि स्वागतमाविशासनमिद. ૧૭૯-૮૦ એ લીટી મોટી છે: ખરી રીતે તે આમ જોઈએ!—"ચિત્ર પેરે સહુ (કો) જુએ, મુખે (કોયે) નવ બોલાય રે; ક્યાથી આવ્યા? ક્યા જશો, (એમ) કોઈએ નવ પૂછાય રે." ૧૮૨. થોકે થોક—(सं. स्तोक) ઠઠ બંધ.

કડવું ૫ સું.

૧૮૪. અતીત (स अति + इ = મર્યાદાથી પાર જવું) ઈંદ્રિયાદિ વિષયવૃત્તિના સાધનો જેના મન ઉપર અસર કરવા અશક્ત છે તે: સયમી ૧૯૧. અહી, કરી, ધરી, એ અતર્ગમક છે. પ્રેમાનદની શૈલીમાં તે પરિચિત નહીં હોવાનું જે કેટલાક જણાવે છે, તે વાસ્તવિક નથી. આથી પણ વધુ ખુબીવાળા અતર્ગમકો પ્રેમાનંદની પૂર્વના કવિઓના અને ખુદ પ્રેમાનદના કાવ્યોમા અનેકાનેક છે. ૧૯૨. અભયથી—(सं. नास्ति कुतोऽभयम्) ભયથી રહિત. સન્યાસી વા મહાન્ પુરુષની પ્રસન્નતાનું આ એક લક્ષણ છે ૧૯૯-૨૦૧. ગામડીયા લોકોની સ્વાભાવિક અટકળોનું હુબહુ ચિત્ર છે. ૨૦૨. અહીં લોકની જીજ્ઞાસા અતિશય તીવ્ર દર્શાવવા કવિ ઉપરાછાપરી પ્રશ્નો પૂછાવે છે અને 'તમે ચેષ્ટાથી નહીં પણ "જીભે"—વચનથી ઉત્તર આપો' એ કથન દ્વારા તેની પરાકાષ્ઠા વર્ણવે છે ૨૦૧ અભિધાન—(स अभि + धा) સાકેતિક ઓળખ. સાધુ પુરુષ સંસારીઓની પેઠે સામાન્ય નામથી ઓળખાતા નથી. તેઓ પરમાત્મા વાચક કોઈ સાંકેતિક નામ ધારણ કરે છે.

૨૦૩ અતીતને—જેણે ઇંદ્રિયાદિનો સયમ કર્યો છે, જેણે વાસના ત્યાગી છે, તેને તે વળી રહેવાના ખાસ સ્થળની શી જરૂર છે? સર્વે તેને મન તો પોતાનાંજ સ્થળ છે ધામ—(सं धा) રહેવાનું સ્થાન; સામાન્ય રીતે પવિત્ર તીર્થસ્થળના અર્થમા પણ વપરાય છે. ૨૦૪. અવધૂત—બાવો, જોગી, સંન્યાસી, કવિ એવું સર્વસાધારણ નામ યોગીને માટે યોગ્ય છે. કોઈ પણ વિશેષ નામ રાખવાની અગત્ય પણ શી છે?" સન્યાસી થતા પોતાના પ્રાકૃત નામનો છેદ તો તેને ત્યાગ કરવો પડે છે. वाचारंभण विकारो नामधेयं—એ સૂત્ર પ્રકારાન્તરે

અહીં ઉપલક્ષિત થાય છે. અહીં તેનું નિઃસ્પૃહીપણું વ્યંજિત છે. અર્જુન શુષ્ક વેદાંતિનો, ફક્કીભૂત દશાએ પહોંચેલા સંન્યાસીનો ડોળ કરે છે. ૨૦૮. ભાવિક—ભાવ-પ્રેમ-વાળી. સાધુસંત ઉપર સારી નિષ્ઠા રાખનારી. અતીતનો—અતીતને આશ્રય આપનારી; સેવા પરોણાગતથી સંતોષનારી ૨૦૯. ચાતુર્માસ—ચાર મહિના. લાક્ષણિક અર્થ: ચોમાસાના ચાર મહિના. આ હેતુથી ચાર માસ એક સ્થળે રહેવું તે વિષે ધર્મસિંધુના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં આમ કહેલું છે: સંન્યાસીએ ચાતુર્માસ રહેવાનો સંકલ્પ નીચે પ્રમાણે કરવો:—

अहंतावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै ।
प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥
अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षान्वै श्रुतिसंश्रयान् ।
स्थास्यामश्चतुरो मासानत्रैवासति बाधके ॥

સંન્યાસીએ કોઈ ગામમાં મહિના પર્યંત રહેવું નહી, એવો નિયમ છે, પણ ચાતુર્માસમાં વર્ષાદથી ઉદ્ભવેલાં જીવજંતુના પગરવથી હિંસા ન થાય, એ કારણે કોઈ એક જ નિયત સ્થળે રહેવાની આજ્ઞા આપેલી છે આષાઢ સુદ ૧૧ થી કાર્તિક ૧૧ સુધીનો સમય ચાતુર્માસ ગણાય છે.

૨૧૧. મઠ—(सं. मठ् = રહેવું) સાધુ સન્યાસીઓનો આશ્રમ. મઢી = નાનો મઠ ૨૧૬. કરીશેં—કરિશાઇનું પ્રસાદું રહેશું રૂપ, કરીશું ૨૨૦. જાદવ માત્ર—સઘળા યાદવો. સમવાય—(सं सम् + अव + इ) જ-મેળો; સમૂહ. ૨૨૫ શેરી—(દેશ્ય, સિંહરિણી) ગલી, રાજ્યમાર્ગના ફાંટા નાના મહોલ્લા. ૨૨૬ "નમો નારાયણ"—સામાન્ય રીતે સંન્યાસીને નમન કરતાં આ સંબોધન વપરાય છે; કારણ કે તે નારાયણ, વિષ્ણુસ્વરૂપ ગણાય છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનો બાવો અર્જુન તો જોગી, જતિ, જંગમ, સેવડો, સન્યાસી, કાનફટો, મહંત, જે સાધુ, વૈરાગી કહો તે હોવાથી તેને મન ગમે તે સંબોધન યોગ્ય જ છે.

કડવું ૬ ઠું.

૨૩૩-૨૪૭ આ પંક્તિમાં ઉત્સાહી લોકોના વિવિધ સેવાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે હજીયે ગામડામાં કોઈ સાધુ આવતાં તેનો આવી જ રીતે લોક પડી પડીને સત્કાર કરે છે ૨૩૪. પરમ વિધિ—ઉત્તમ જાતિના. ૨૩૫ જરકશી—(ફારસી—જર = સોનું + (અરબ્બી) કસબ = ભરત કામમાં વપરાતી દોરી) સોના અને ચાંદીના ઝીણા તાર અને સુતરના દોરાઓની મિલાવટવાળું ભરત જાજમ—(પર્યંન) લાંબુ, પહોળું રંગીન, બિછાવાનું પાથરણું ગલેચા—ઉનના ગુચ્છા ભરેલી શેતરંજી ૨૩૮ સ્વાગત—(સં સુ આગત) અતિથિની સેવાચાકરી; સત્કાર ૨૪૦. સંયુક્ત—લવિંગ, એલચી, સોપારી સાથે વાળીને (સંયોજીને); જુઓ ૭૨૦ —" બલિભદ્રજી લાવ્યા ત્યાં બીડાં લવિંગ, એલચી સાથજી, સરવ સંયુક્ત કરીને આપે " કદાચિત આ પણ અર્થ હોય —બે કે તેથી વધારે પાનના વાળેલા, બાસઠ બીડેલા પાનની બનાવેલી બીડી ઉત્તમ ગણાય છે એ ઉક્તિ સર ખાવો ' બીડલે બાસઠ પાન ' સ્વાગીન—જેમને જે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે અને જે તેના માલિક છે તે અહીં ખાવાને યાદવો અતિ પૂજ્યભાવથી પોતાના પ્રભુ માને છે ૨૪૧ હૈડે હરખઠ—પોતાની પ્રિયા સુભદ્રાના સંબંધી યાદવોની સેવાથી અર્જુનને થનો પરમ હર્ષ અહીં વર્ણવ્યો છે માય—(સં મા-માપવુ) સમાય તાંબુલ—પાન, નાગરવેલના ઉત્તમ ગણાય છે, ચુનો, કાથો, લવિંગ, એલચી સાથે વાળીને બીડી કરી ખવાય છે, તેથી લાલ તાંબા જેવો રંગ આવે છે, એટલે તે ' તાંબુલ ' કહેવાયા હશે આરોગિયે-(હેમ દેશ્ય आरोगियं સં भुक्त आरोग्य—अ + रोग-રોગ રહિત) મિષ્ટાન્ન જમવું, અહીં ' પાન જેવી ઉત્તમ વસ્તુ ખાઓ ' દેવ તેમ પૂજ્યને માનભેર ખાવાનું કહેતા ' આરોગો ' કહેવાય છે ૨૪૩ પાનપાત્ર—પાણીનુ વાસણ સાહે—(સં सह् વા सह् + इ) પકડે ૨૪૪ વાળા—વીરણવાળા એ સુગંધી અને શીતોપચારને યોગ્ય હોવાથી તેના વીંજણા બનાવી, તે ઉનાળામાં વાપરવામાં આવે છે વીંઝણુ— સં व्य जन, व्यज्) વા નાખવા માટે વાસની પટ્ટીઓનો ચોખંડો, કે તાડછાના પાંદડાનો ગોળાકાર પદાર્થ ગૃહસ્થ ભોગી પુરૂષો ઉનાળામાં વીરણવાળાના પણ વિંજણા બનાવે છે ૨૪૬ મુહુરત—(સં मुहूर्त्त-૪૮ મિનિટનો સમય)

પની ભૂલ છે. " આવ્યા પુરમાં ખાવા જેગી જનજી " જોઇએ

(૧) મંગળ, શનિ, આદિ નડતા ગ્રહોની શાંતિને અર્થે ચોક્કસ સંખ્યા સૂચવતા આંકડા કે અક્ષરો કોતરી તૈયાર કરેલું ત્રાંબાનું કે અન્ય ધાતુનું પતરૂં કે તેવું ઉ- ખેલું ભૂર્જપત્ર. (૨) ધીરે ધીરે આ ભાવનો વિકાર થતાં, ભૂત, પિશાચ મેલડી થી પીડાતા મનાતા જીવોના વિકાર મટાડવા ભૂર્જપત્ર ઉપર આકાંના દૂધ કે એવા જ કોઈ પ્રવાહિથી મંત્ર કે આંકડા કે અક્ષરો લખી તૈયાર કરેલા પત્રને 'જંતર' કહે છે **ઘણૂ**—આ 'ઘણા' વિશેષણનું અવિકારી, અવ્યય રૂપ છે પ્રાચીન ગુજ રાતી સાહિત્યમાં એ અવિકારી રૂપ જ બહુધા વપરાયલું જણાય છે કરે મંત્ર **આશ**—ભૂત આદિની સિદ્ધિ માટે મંત્ર, અને જંત્ર પેદા કરી લેવાની આશા- લાલચ કરે ૨૭૮ **મહામંત્ર**—સર્વ મંત્રજંત્રને પણ ટપી જાય એવા મંત્ર ઉપ જાવવાની વિદ્યા-જ્ઞાન ૨૭ અહી લોકની મોક્ષની ઉત્તમ વૃત્તિ સૂચવી છે **અળગા**—અલગ, વેગળા, દૂર, પાસે ને પાસે બેશી રહે, જેથી તેમની હેતુ સાધ નાની ઉત્કટતા સૂચવાય છે **મુક્તિ**—પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી જીવપણાથી છૂટા થવું તે આ ઇચ્છા ઉચ્ચ પ્રકારની છે એવા સાધકને અન્ય કશાની ગરજ ન હો

વાથી તે અર્જુન પાસેથી લગાર પણ અલગ-આઘો ન હોતો જતો, એવો ભાવ છે. ૨૮૦-૪ અહીં પુત્ર, ધન આદિ વાંચ્છના વર્ણવી છે ૨૮૦ સિદ્ધનો હાથ માથે પડતાં સદાની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રિવિધ બાધાઓ ટળતી હોવા- થી એમાંની કોઈ બાધાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા લોક હતા એ ભાવ છે **અતીતને**—અતીતની, છઠ્ઠીનો 'ની' પ્રત્યય ઉતાવળે બોલવાની ધાટીથી કવિતામાં વિકાર પામ્યો છે ૨૮૩ **વાચક**—(સં वाक्य) અહીં અક્ષર क અને य ઉલ ટાયા છે, વાણી, વચન **પાછુ** ૦—વૃથા ન થાય, અર્થાત્ ફળે ૨૮૫ અહી મેલી વિદ્યાનું સૂચન કરેલું છે **મોહિની**—મોહ પમાડવાની, ભુરકી નાખવાની કલા **વ શીકરણ**—(સં वश्=તાબે કરવું) પતિ, પત્ની શત્રુ આદિને વશ-(તાબે)

કરવાનો પ્રયોગ સ્થંભન, મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ આદિ તાંત્રિક સિદ્ધિઓ મનાતી હતી, હાલ તે કેવળ મેલી વિદ્યાના જ તરકો થઈ પડેલા છે ૨૮૬ અહી વૈદ હુન્નર સાધવાની વૃત્તિનું સૂચન છે **ધાતુ મારવાની**—પારો તથા બીજી કોઈ કાચી ધાતુને અગ્નિમાં પકવ્યા વગર, એમની એમ અન્ય માફક પદાર્થો ભેગી મેળ વવી, તેને સામાન્ય રીતે ધાતુ મારવી કહે છે, કેટલીક વખત અગ્નિનો પણ પુટ પાક ધાતુઓને મારવા માટે આપવો પડે છે, તેમ વનસ્પતિના રસ પણ મેળવવા પડે છે. એ રીતિ શીખવનારી કલા ને ધાતુ મારવાની વિદ્યા કહેવાય છે

સોનુંરૂપું૦—શ્રીમીઆની કલાનું સૂચન છે. એકદમ ધનવાન થવાનો યોગનો અસખરો સૂચવ્યો છે. તેવી પણ શક્તિ અર્જુનમાં હોવાનું કવિ સૂચવે છે ૨૮૮. આશિકા (सं आशास्क —(૧) સારાની આશા આપનારી વસ્તુ: (૨) દેવને કે મહાન્ સાધુને ચઢાવેલી વસ્તુ(જલ કે પુષ્પ)નો કે યજ્ઞની રક્ષાનો પ્રસાદ (ભાગ). એવા પ્રસાદથી ઇષ્ટ લાભની વૃદ્ધિ થાય છે, એવી માન્યતાથી હજી પણ, વેપારીઓ મસ્તક ઉપર તેને મૂકે છે; અને બ્રાહ્મણો એવી આશિષ આપી આપવાનો 'ધર્મ' કરે છે ૨૯૧-૯૩. અહીં દોષ કે રોગ મટાડવાના ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે. બીધેલા—(सं भी) ભય પામેલા. ૨૯૨ પીંછી નાંખતાં—પીંછી ફેરવી દોષ હરી લેતા પછીથી ઉતારો મૂકતાં રોગની શાન્તિ થાય છે, એમ મનાય છે હજીયે ધારાળા, કોળીઓ મોરના પીંછાની પીંછીઓનો આવા જ કામમાં ઉપયોગ કરે છે. ૨૯૪. અહીં અર્જુનમાં આવા ચમત્કારની શક્તિ શી રીતે આવી, એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં કવિ કહે છે કે યાદવોને મોહિની લગાડવાને શ્રી કૃષ્ણે આવી સિદ્ધિ તેને આપી હતી; તેથી એ કૃષ્ણની કૃપાનું ફળ છે અદ્ભુત રસની પૂરી છાપ પાડવા કવિએ અર્જુનમાં દૈવી, કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સઘળાં અદ્ભુત તત્ત્વો, શક્તિઓ અને સામર્થ્યો આવી વસ્યાનું વર્ણવ્યું છે તેણે તેમાં કશો વિવેક કે વિચાર કર્યો નથી- પણ 'બહુ ત તો ભજત તો' ના ન્યાયે હરકોઈ શક્તિ, વિદ્યા, દૈવી તત્ત્વ અર્જુનમાં હતું, એમ બતાવવાના મોહને વશ કવિ થયો છે વારૂ-સારા. ૨૯૫. પાંચ જાતના જ્વર—ટાઢો, ઉનો, એકાતરીઓ, ચોથીઓ અને શૂળીઓ (શૂળ નાખનારો.) ૨૯૮ મૂઠ—શત્રુને મારી નાખવાને સધાતો મંત્રપ્રયોગ-ચોટ. નજર-(सं सुदृष्टि) અદેખાની કે ભૂતની કે મેલડીની દુષ્ટ ભાવવાળી દૃષ્ટિ પડવી, તેને નજર પડવી કહે છે. એથી જેની ઉપર એવી નજર પડી હોય તે માંદું પડે છે, અને કેટલીક વખતે તત્કાલ લોહી ઓકી મરણ પામે છે, એવી માન્યતા છે નડે-અડચણ કરે ૨૯૯. ગુણી—ગુણ, લક્ષણો, શક્તિઓ ધરાવનારો. અદ્ભુત-અસાધારણ રીતે ૩૦૧. પાખંડ—ઢોંગ, છેતરપીંડીના પ્રકાર, ચરિત. ૩૦૩. અહીં અર્જુનની દિનચર્યા વર્ણવતાં યાદવોની ભાવપૂર્વક-સહાયતા વર્ણવી છે મજ્જન—(सं. मज्ज्=પાણીમાં ડુબકી મારવી) સ્નાન. ૩૦૪ કરવડો—(सं. कर=હાથ+वृत्त=વાળેલું) વાળેલા નાળચાવાળો લોટો ૩૦૫ વિભૂતિ—(सं. वि=ખાસ કરીને+भू=હોવું-મહત્તા) ભસ્મ, રક્ષા. (યજ્ઞની કે યોગની મહત્તા દર્શાવનારી વસ્તુ). ૩૦૬. અજાય—કવિતામાં 'ય'કાર ઉમેરાયો છે. ૩૦૭. સમર્પે—(सं सं=સારી પેઠે+अर्प्=આપવું) ભાવથી અર્પણ

કરે ખાલી હાથે 'ગુરુ', કે રાજા કે પૂજ્યજન આગળ નહીં જવાનો નિયમ સૂચવાયો છે. रिक्तपाणिर्नगच्छेत राजानं देवतां गुरुं। નેટ—(सं नत्+हद्) નક્કી (દૃઢતાસૂચક છે) ૩૦૯. દુ ખીo—દુ ખ પળી ગયુ અહીં આવાની ક્ષ્યાણકારી હાજરી સૂચવી છે. ૩૧૧ જગજીવન—જગજીવનની, કૃષ્ણની છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય અધ્યાહાર છે. ૩૧૨ ચરિત્ર—લક્ષણ

કડવુ ૮ મુ.

૩૧૮ સ્વકુટુંબવર્ગ સમેત-પોતાના કુટુંબના માણસો તથા વર્ગ-જ્ઞાતિબંધુઓ સહિત સમેત—(सं सम+इ=जवु) સાથે ૩૨૦ અનુદિન—(સં. अनु=પછી+दिन) (दिनं दिनं अनुदिनं ઇપ્પદ—સમાસ) પ્રતિદિવસ હરહમેશ ૩૨૧. અપંગોને પણ આખા અંગવાળા કરવાની અર્જુનની ચમત્કારિક શક્તિનું સૂચન છે ખોડાં-(ખૂટ, ઉણપ, ખામી) અપંગ, કોઈ અવયવ, અંગની ખામીવાળા, પરંતુ સામાન્ય રીતે '' ત્રેકાયવા પગવાળા '' લૂલાં—(सं लून) સામાન્ય રીતે રોગદોષથી લંગડા, લંગડાતા પગવાળા; પરંતુ 'વાંકા' કે નિર્ગત, નબળા, સંધિ-સાંધા સાથે બરોબર નહીં બેઠેલા, લટકતા અવયવવાળાને પણ લૂલો કહી શકાય, જેમકે લૂલી કાયા, લૂલા હાથ, લૂલી ગરદન વગેરે બધિર-(सं बधिर) બહેરા પાંગળાં (सं पङ्गु) સામાન્ય રીતે જન્મથી પગની ખોડવાળા, થાથા, નબળા હાથવાળો પણ ' પાંગળો ' કહેવાય છે, એટલે કે 'અશક્ત' ૩૨૨ સાર્થક—સફળ અંગ આખા થતા જીંદગીના કામ કરવાનો હેતુ સધાય ' પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા '' એ કથન પ્રમાણે '' આરોગ્ય ' એ જીવનની પહેલી સાર્થકતા કહેવાય છે ૩૨૩ દદ્રુ— (સં) દાદર (કોઢનો એક નરમ પ્રકાર ગણાય છે કોઢી—, सं कुष्टी) ચામડીનો રોગ, આ રોગથી સઘળી કે થોડી થોડી ચામડી સફેદ કે રતુમડી સફેત થતી જાય છે ગલિત (सं. गल् = ખરી પડવું) કોઢનો રોગ શરીરમા વધુ જામતાં પગના, હાથના આંગળા ખરી પડે છે તેને ગલિત કહેવામા આવે છે ક્ષુદ્ર—અધમ, (કોઈ રોગ આ દૃષ્ટિ) વિમરવાળી (કાયા), વાળ ઘસાઈ જવા, વસના કે કરોળીઆના જાળા બાઝ પડવા, ખીલ થવા વિગેરે, નિદાનમા કહેલા ૬૦ રોગોમાંનો કોઈ એક રોગ ૩૨૪. પળાય—(सं. पला-पला=સામી બાજુ+इ=जवुं) નાશી જાય જવા રહે

.પ **પરત**—(પરતતુ) બીજી ભૂખી' ભસ્મ ૩૨૬ **વામે** (स वम्) જતા
· ટળે ૩૨૭ **મંત્રી**—હાથ મૂકી મંત્ર ભણી તૈયાર કરેલું **યથાયોગ્ય**—જેનો રોગી
પ્રમાણે ૩૨૭-૨૯ અહી પાણી પીવાથી અને સ્પર્શ કરવાથી પણ રોગ મટાડવાની
ર્જુનની શક્તિ વર્ણવી છે **ન્હાસે**, જતા રહે, નાશ પામે ૩૩૧-૩૪ **ભાવા**-
ર્જુનની મોહિનીથી ભૂરકાયલા યાદર આલસ્ત્રી-પુરુષોની લગની વર્ણવેલી છે
૩૧-૩૨ માપ ઘણુ વધી જાય છે ૩૩૨ **અદઘડી**—અર્ધઘડી, અડધી ઘડી પણ
૩૩ **સ્વપ્નમાંહી**—ખાવાથી મોહેલા, ભર ઉંઘમા પડેલા છોકરા સ્વપ્નમા પણ
ાવાનું નામ સાંભળતા પ્રેમથી જાગી ઉઠતા આ તેમ જ પછીની પંક્તિમા આવા
પરનો બાળકોનો નિર્દોષ પ્રેમ વર્ણવેલો છે ૩૩૫ **વિનય**—વિવેક ૩૩ **કાલા**
લા-(કાલા, કાયલા) કાલૂ, તોતલૂ અને કાલલૂ બોલવું તે, આ૭૭
'૧ **કૃષ્ણાગરુ**—અગરુ એ એક જાતની અતિ સુગંધી સુકટ છે તેમા કાળો
ગરુ વિશેષ સુગંધી છે, એ અષ્ટ ગંધમાનો એક ગંધ છે ૩૪૫ **પંચામૃત**—
મૃત જેવા સ્વાદુ, દુધ, દહી, માખણ, ઘી અને સાકર, એ પાચ અમૃત દ્રવ્ય
ણાય છે, તેના વિવિધ પદાર્થો ભોજનમા બનાવેલા ૩૪૬ **વાર**—વારે વારે
૪૭ **આનંદ્યા**—(सं आ+नंद्) ખુશી થવા ૩૪૮ **રીત**—(રીતિએ) = પેઠે
ણૂ-પ્રાચીન અધિકારી ૩૫

કડવું ૯ મું

૫૭ **લહે**—ગણે અને માને ૩૫૮. **માને આદ્ય**—જે કોઈ ફરમાવે તે
માણે વર્તે ૩૬૧. **ચારે દિશા**—ચારે દિશાએ, સઘળા ગામમા ૩૬૨. **થઈ**
વિસ્તાર—ફેલાઈ ૩૬૫ પ્રભુની સંપૂર્ણ કૃપા હોવાથી જે ધારે છે તે થાય છે
ણ તેને હાજરાહજુર છે, એ ભાવ છે ૩૬૭ અહીથી રાજદરબારમા અર્જુનના
ન શી રીતે થયા, તેનું બીજ નખાય છે ૩૬૮. **રામ**—બળરામની, કૃષ્ણના
ોટા ભાઈ, રોહિણીથી વસુદેવ વડે જન્મેલા. એ શેષનાગનો અવતાર મનાતા
પહેલા દેવકીના ગર્ભમા સાતમા બાળકરૂપે આવ્યા હતા. તે શક્તિના પ્રતાપે
હિણીના ગર્ભમા સંક્રાન્ત થયા, તેથી સંકર્ષણ નામથી ઓળખાયા.
ે કૃષ્ણની સાથે ગોકુળમા નંદને ઘેર ઉછર્યા હતા તે ગદાયુદ્ધમા નિપુણ
તા દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ તેમણે શીખવ્યુ હતું. કંસને મારવામા તે કૃષ્ણની
ાથે હતા. (ભાગવત ૧૦, અ૦ ૬૫, ૭૮-૯, ભારત, ઉદ્યોગ૦ ૧૫૭ તે

મદિરાસક્ત અને દ્યુતવ્યસની હતા. પશ્ચિમ સમુદ્રતીરે યોગબળથી તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.

૩૭૧. અહીં ચકિત થયેલા સેવકની, સેવ્યને વર્ણવવાની મુંઝવણ ચીતરેલી છે. યાદવને પ્રથમ એ પ્રશ્ન થાય છે, તેના રૂપ વિષે હું કહુ પણ તરત જ આ-વાના અદ્‌ભુતપણાનો વિચાર કરી, કહે છે કે હું બરાબર તેના રૂપનો ચિતાર મનમાં ઉતારી આપી શકીશ નહીં; પછી ગુણનો વિચાર આવે છે અને તેમાં પણ તેવા ગુણના અનેકપણાથી કીયા ગુણ વિશેષ છે, એ કેમ કહેવું તેનો વિચાર થઈ પડે છે. વર્ણવ-પ્રશંસા, તારીફ ૩૭૨ થઈ જોગી આકાર—જોગીનું રૂપ ધરીને

૩૭૩. કોસલનો ભૂપ—કોસલનો રાજા. રામચંદ્ર; અર્થાત્ વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને ઈશ્વર, એટલે શંકર અહીં ગણાવેલા હોવાથી રામચંદ્રરૂપ "વિષ્ણુ" અર્થ બરોબર લાગે છે. કોસલ—અયોધ્યાની ઉત્તરનો પ્રદેશ. રામચંદ્રના માતામહ (કૌસલ્યાના પિતા)નો દેશ: એ દેશના રાજા અતિ સુંદર ગણાતા ઈશ=શંકર (ईश्=તંત્ર ચલાવવું) જગતનું તંત્ર ચલાવવાની શક્તિ હોવાથી ઈશ કહેવાય છે. ૩૭૪. સોય—તે (સં સઃ પ્રથમા વિભક્તિનું તદ્‌ભવ રૂપ) (કવિતામાં વપરાય છે. નર્મકોષ) વસુધા—(સં. वसु-ધન+धा, સ્થાન) પૃથ્વી ૩૭૬. આપણી—(આપણ ઉપરથી) પોતાની મેળે. અર્થાત્ કોઈની પ્રેરણા સિવાય, ત-રત જ. ૩૭૭ કોણ ઠામ—કીયે સ્થળે. ૩૭૮. સુખે—સુખથી, આનંદથી. ૩૮૦. વન વિષેથી—વનમાંથી અહીં અર્જુનની મહત્તા બતાવવા તેના આગમનનું કોઈ ખાસ સ્થળ ન સૂચવતાં તે જંગલમાંથી જ પરમાર્યો આગમનનું સૂચવ્યું છે. ૩૮૨. રૂપે......વાળી—બ્રહ્માએ તેને અતિશય અનુપમ રૂપરૂપનો ભંડાર બ-નાવ્યો છે. છેક વાળ્યો—છેલ્લામાં છેલ્લી કક્ષા પર્યંત રૂપમાં સર્વથી ચઢીયાતો થયો છે. ૩૮૯. બોલ્યુ—બોલ્યો, (પ્રાચીન પુલિંગ રૂપ), ક્ષત્રીધર્મ કહેવાયો છે. ૩૯૧. જગજીવન—જગતના જીવનરૂપ, જેને આધારે જગતનાં પ્રાણીઓનું જીવન છે, તે ૩૯૨. મુંડયા માથાનો નહિં પાર—માથું મુંડાવીને જોગી થયલાઓનાં હૃદય-ભીતરની વાત કોઈ પામી શકતું નથી: અર્થાત્ તે ખરો યોગી છે, કે ખોટો તે સમજવું મુશ્કેલ છે. સરખાવો:—"વાટ્યુ ઓસડ ને મુંડયો ગોસાઈ" "માથુ મુંડાવ્યું પણ મન મુંડાવ્યું નહી, ત્યાં સુધી સત નહી." "માથું મુંડાવ્યે જતિ નહીં અને ઘુંઘટો તાણ્યે સતી નહીં." "જોગી જુગત જાના નહીં, કપડે રંગે તો ક્યા હવા ?" અહીં પ્રથમ પદેલેથી अज्ञातकलशीलस्य वासो देयो न

कस्यचित् એ નિયમથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ સાવધ રહેવાનું સૂચવી, પાછળથી કાંઈ થતાં પોતાને માથે તેનો દોષ રોપલો ન આવે એવો પેંતરો રચે છે; અને પોતે આ તરકટ ઉભું કર્યું છે, છતાં નિરાળા નિર્લેપ હોવાનો ઢંગ દેખાડયો છે. ભ્રાજદેવની અંધશ્રદ્ધા જાગ્રત કરવાને કૃષ્ણે પોતે સાધુ અર્જુનને રાજ્યદ્વારમાં બોલાવવાની વિરુદ્ધ હોવાનો પ્રપંચ રચ્યો છે, અને ભ્રાજદેવ તેમાં આબાદ ફસાય છે.

૩૯૩. ષડ્દર્શન—दर्शन=दृश्यते यथार्थतया ज्ञायते तत्त्वं अनेन=યથાર્થપણે જેનાથી તત્વ જાણી શકાય છે તે દર્શન. વેદ–ઈશ્વરના અસ્તિત્વ ને માનનારાં તે આસ્તિક અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વને નહીં માનનારા તે નાસ્તિક, એમ બે પ્રકારનાં દર્શન છે. અર્થાત્ પરલોક જેવું કાંઇક છે અને તેનો દ્રષ્ટા ઈશ્વર પણ છે, એવા મતવાળાં આસ્તિક દર્શનો અને પરલોક તો છે જ નહી તથા તેનો કોઈ દ્રષ્ટા ઈશ્વર હોઈ જ શકે શાનો ? એવા મતવાળા નાસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. છ આસ્તિક દર્શન, તેના દર્શનકાર સાથે નીચે પ્રમાણે છેઃ–(૧) ન્યાયદર્શન–ગૌતમ મુનિ. (૨) વૈશેષિક કે ઔલૂકય દર્શન–કણાદ (૩) સાંખ્ય–કપિલ. (૪) યોગ–પતંજલિ. (૫) પૂર્વ મિમાંસા–જૈમિનિ અને (૬) વેદાન્ત વા ઉત્તર મિમાંસા–બાદરાયણ–વ્યાસ. નાસ્તિક છ દર્શન આ પ્રમાણે છેઃ–(૧) ચાર્વાક વા લૌકાયતિક. (૨) માધ્યમિક (૩) યોગાચાર (૪) સૌત્રાન્તિક; (૫) વૈભાષિક અને (૬) દિગંબર. ખરી રીતે ૨, ૩, ૪ અને ૫ નો સમાવેશ બૌદ્ધ દર્શનમાં જ થવો જોઇએ.

સંક્ષેપમાં છ આસ્તિક દર્શનોના મતવ્ય આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) ન્યાયદર્શન—આ દર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિ ગૌતમ છે; તેનું બીજું નામ અક્ષપાદ હોવાથી ન્યાયદર્શન 'અક્ષપાદ દર્શન' તરીકે પણ ઓળખાય છે. તે પરમાણુવાદને માને છે. સોળ પદાર્થ–પ્રમાણ, પ્રમેય, સિદ્ધાન્ત વગેરે સોળ અંગો–ન્યાયદર્શનના છે. મોક્ષના ઇચ્છુકે તે વિશેષરૂપે જાણવાના છે કેટલાકના મતે તે નાસ્તિક, ઈશ્વરને નહીં માનનારા લેખાય છે, પણ તે વેદને શિરોધાર્ય ગણતા હોવાથી, તેમ ઈશ્વરને વિશ્વનું કારણ માનનારૂં સૂત્ર આ દર્શનમાં છે એટલે, તે આસ્તિક દર્શનકાર લેખાય છે. (સિદ્ધાન્ત) "દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ રૂપ અજ્ઞાનથી દ્વેષ, રાગ, મોહ આદિ દોષોનો આવિર્ભાવ થાય છે આ દોષોથી પાપરૂપ અથવા પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રવૃત્તિથી ધર્માધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવથી સદ્ગુરૂ પ્રાપ્ત કરી 'આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન છે અને દુઃખથી અનુરક્ત છે.' એમ જાણે છે, ત્યારે અજ્ઞાનથી આરંભી દુઃખ

સુધીના સંસારચક્રને હેય ગણે છે. સર્વનું મૂળ અજ્ઞાન છે એમ જાણતાં તેની નિવૃત્તિના ઉપાય-તત્ત્વજ્ઞાન માટે તે પ્રયત્ન સાધે છે. તેથી સર્વ હેય પળાય છે. દુઃખની નિવૃત્તિ તે જ મોક્ષ છે. અનુમાનથી ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વર પ્રસાદમોક્ષ માટે આવશ્યક છે."

(૨) વૈશેષિક દર્શન—"તેના સ્થાપક કણાદ-(કણ=પરમાણુ + અદ=ખાવું-કારણ માનવું; વળી કણ=કાંગરો+અદ=ખાવું, એટલે ઉલુક=ઘુવડ). આ દર્શનમાં વિશેષને પદાર્થ માનવામાં આવે છે તેથી જ તે વૈશેષિક કહેવાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે નિત્ય તત્ત્વો છે. નવ દ્રવ્ય-પદાર્થો મુખ્યત્વે નિત્ય માનેલા છે. અદૃષ્ટ કારણ વિશેષ જડ પરમાણુઓ સંમિલિત થાય છે; અને પરિણામે વિશ્વ, સંસાર ઉત્પન્ન થયો છે. જગતનું કારણ નિરૂપણ કરવું, એ વૈશેષિક દર્શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यात: (૬-૨-૧૬) દેહાદિ આત્મા નથી, એવો નિશ્ચય થતાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે અને રાગદ્વેષ પળાય છે; એટલે ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિ જન્મતી અટકે છે અને દુઃખનો નાશ થાય છે. અને દુઃખનો આત્યંતિક નાશ એટલે મોક્ષ. (સિદ્ધાન્ત) દુઃખનું ભાન સર્વને છે, તેથી સર્વ તેની નિવૃત્તિ ઇચ્છે છે; આ નિવૃત્તિ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી થાય છે; અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી થાય છે. મનન માટે અનુમાન અને તેનો અંગી પદાર્થવિવેક આવશ્યક છે. પદાર્થવિવેક પ્રાપ્ય હોવાથી તેની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા આ દર્શનમા કરેલી છે, આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે."

(૩) સાંખ્ય દર્શન—કપિલ, ગૌડપાદ આ દર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તક છે સાંખ્યવાદ પરિણામવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ ઉભયાત્મક અને અનુભયાત્મક એ રીત્યા ચાર પ્રકારના પદાર્થ-મનાય છે. પુરુષ અનુભયાત્મક છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિત્ય છે. પ્રકૃતિના વિકારથી આખો વિશ્વવ્યાપાર ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રકૃતિ પોતે જ વિશ્વવ્યાપારનું આદિકારણ છે, તેનું મૂલ નથી. પુરુષ ચેતન સ્વરૂપ છે, સુખ-દુઃખથી રહિત છે. તે વિકારી નથી; તે અકર્તા છે. અધ્યયનમાં પચીસ પદાર્થો મુખ્ય મનેલા છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આપ્ત વાક્ય એ ત્રણ પ્રમાણ છે. સાંખ્યવાદ એ સત્કાર્યવાદ છે, કારણ તે મત પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ છે. કાર્ય કારણથી ભિન્ન ન હોવાથી સુખદુઃખમોહાદિનું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન મનાય છે. પ્રધાન અચેતન હોવાથી, પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનને લીધે તેની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન છે. અંધપંગુ સંબંધ જેવો પુરુષપ્રકૃતિનો સંબંધ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના અન્યત્વનું જ્ઞાન એ મોક્ષ મનાય છે.

(૪) **યોગ દર્શન**—યોગમા ઈશ્વરનું ધ્યાન આવશ્યક હોવાથી આ સેશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. તેના મુખ્ય પ્રવર્ત્તક પતંજલિ મુનિ છે. ઘણી બાબતમાં સાંખ્ય અને વૈશેષિક દર્શનોમાં મળતાપણું છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી એ ક્રિયાયોગ સધાય છે સાંખ્યનાં પ્રધાનાદિ પચ્ચીસ તત્વોમાં છવ્વીસમું તત્ત્વ યોગદર્શન ઉમેરે છે. ધર્મવિપાક અને આશયના સ્પર્શથી પરમ પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી નિર્માયલા શરીરમાં રહી, લૌકિક અને વૈદિક સપ્રદાયને પ્રવર્તાવે છે; અને તે સંસારતાપથી તપતાં પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. ક્રમે ક્રમે સ્વેચ્છાથી રહિત કર્મ કરવું, એ જ મોક્ષસાધન છે. સસાર, સંસારહેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાય, એ ચારનો વિચાર આ દર્શનમા કરેલો છે. સંસાર દુઃખમય હોવાથી ત્યાજ્ય છે. પુરુષ અને પ્રધાનનો સયોગ હેય ભોગનો હેતુ છે. આત્યતિકી નિવૃત્તિ, એ તેનો નાશ છે. સમગ્ર દર્શન એ નાશનો ઉપાય છે.

(૫) **પૂર્વમિમાંસા**—આ જૈમિનીદર્શન વા કર્મમિમાસા કહેવાય છે. શ્રુતિ વિશેષનો અર્થ અને સ્મૃતિશ્રુતિના વિરોધનો સમન્વય-એ આ દર્શનનો ઉદ્દેશ છે. શ્રુતિવિશેષના તાત્પર્યનું નિરૂપણ અને શ્રુતિ, સ્મૃતિના વિરોધ સંબધી સંદેહનો વિચાર તથા સિદ્ધાન્તસ્થાપન, આ દર્શનમા કરેલું છે. આ વ્યાપારને અધિકરણ કહે છે. આમા પુષ્કળ અધિકરણો છે. પ્રત્યેક અધિકરણના પાચ અગ છે; વિષય, સંદેહ, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ તથા સગતિ. વેદના કર્મકાંડના ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોની સગતિ દર્શાવવી, એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે; વેદ અપૌરૂષેય મનાય છે. શબ્દના નિત્યત્વને આધારે, તેનું અપૌરૂષેયત્વ સિદ્ધ થાય છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કર્મકાડ યજ્ઞયાગાદિ દ્વારા સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ, એ પરમપુરૂષાર્થ મનાય છે.

(૬) **ઉત્તરમિમાંસા**—આને વેદાત દર્શન પણ કહે છે પૂર્વમીમાસા પછી વેદાન્ત દર્શન પ્રકાશિત થયલું મનાય છે. બાદરાયણ વ્યાસ તેના પ્રણેતા ગણાય છે. આ વિભાગ બ્રહ્મમીમાંસા અથવા જ્ઞાનકાંડ લેખાય છે. વિવર્ત્તવાદ મુખ્યત્વે માનેલો છે. જગતનું વિવર્ત ઉપાદાન-અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ, બ્રહ્મ છે. આ મત માયાવાદ કહેવાય છે. આમાં નિષ્કામ કરતાં જ્ઞાનિએ કર્મશેષને નિર્બીજ કરી જ્ઞાનમય-બ્રહ્મમય, કેમ થવું, એ વેદ-ઉપનિષદનાં વચનોથી સમન્વેલું છે. આ દર્શનમાં જ્ઞાન પ્રધાનભૂત છે, અને કર્મો અમુક અવધિપર્યંત આવશ્યક ગણેલા છે. વસ્તુતઃ જીવ, એ શિવ-પરબ્રહ્મ છે. જીવશિવના અભેદનું યથાર્થ જ્ઞાન એ આદર્શ પ્રયોજન છે.

હવે વેદ વિરુદ્ધ દર્શનોનું તત્ત્વ અવલોકીએ.

(૧) ચાર્વાક દર્શન—આ દર્શન લોકાયતક-લોકોને વિષે આયત ફેલાયલું પણ કહેવાય છે ચારુ, લોકસમત વાક્ય-લોકગાથાઓનો આશ્રય આ દર્શન કરે છે, અને પારલૌકિકને માનતુ નથી તેથી જ તે લૈકાયતિક છે જ્યારે વેદસમત દર્શનો અનુમાનને પ્રમાણ ગણે છે, ત્યારે આ મત પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે અને અનુમાન તથા શબ્દપ્રમાણનો નિષેધ કરે છે આત્મા અથવા શરીર વિશિષ્ટ ચેતન કેવળ જડનું પરિણામ છે એવો તેનો મત છે ઈશ્વર, પરલોક અને દેહાતિરિક્ત આત્માને આ દર્શન માનતુ નથી તેથી તે નાસ્તિક દર્શન કહેવાય છે આ દર્શન પ્રમાણે દેહસુખ એ જ પુરુષાર્થ છે, સસારનું સુખ એ જીવનનો ઉદ્દેશ છે આત્મોચ્છેદ અથવા શરીરચ્છેદ એ મોક્ષ છે વેદના આચારવિચારને એ ધૂર્તોનો ઢોંગ માને છે, અને શ્રાદ્ધાદિકને મૂર્ખ લોકોનો મિથ્યા શ્રમ ગણે છે તેઓ પરમેશ્વર સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય કે પાપનો અગિકાર કરતા નથી તેનો સિદ્ધાંત આ છે

यावज्जीव सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचर ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमन कुत ॥

(જ્યા સુધી જીવવાનું થાય ત્યા સુધી પૂર સુખમા રહેવુ; મૃત્યુની પેલી પાર કઈ પણ નથી દેહ બળીને ખાખ થયા પછી તે પાછો શી રીતે હયાતીમા આવવાનો હતો?)

ચાર્વાક નાસ્તિકશિરોમણિ કહેવાય છે ચાર્વાક અથવા બૃહસ્પતિ એ મતના એક આચાર્ય હતા તેમાં બે મત છે—એક દેહને અને બીજો મત અક્ષિતાને માને છે

૨—૫ બૌદ્ધદર્શન—આના ચાર વિભાગ છે—(૧) માધ્યમિક, (૨) યોગાચાર, (૩) સૌત્રાન્તિક અને (૪) વૈભાષિક આ દર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન, એ બે પ્રમાણ સ્વીકારે છે ચાર ભાવનાઓના વારવાર નિશ્ચયપૂર્વક વિચારથી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે—(૧) સર્વ ક્ષણિક છે (૨) સર્વ દુ ખ છે (૩) સર્વ સ્વલક્ષણ છે અને (૪) સર્વ શૂન્ય છે આ ભાવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતા શૂન્યરૂપ પરનિર્વાણનો આવિર્ભાવ થાય છે અજ્ઞાતના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે પૃચ્છા એ યોગ અને ગુરૂએ કહેલા અર્થનો અગીકાર એ આચાર છે ભાવ માત્ર સત્ તેમ જ અસત્ કે સદસત્ નથી તે અનિર્વચનીય અને નિ સ્વભાવ છે

માધ્યમિક—બૌદ્ધ દર્શનનો એક ભાગ આ મતવાળા સર્વ શૂન્યવાદી છે આમા પદાર્થ માત્ર કેવળ શૂન્ય રૂપ મનાય છે વસ્તુત કોઈ વસ્તુ ખરી નથી,

કારણ સર્વ અવસ્થાઓમાં તે નજરે પડતી નથી. ઉપર્યુક્ત ચાર ભાવનાઓનું ચિંતન થતાં ભાવ વિશીર્ણ થાય છે બુદ્ધે પ્રથમ જેઓ પ્રતિ સર્વ શૂન્ય છે એમ કહ્યુ અને તેમાંથે જેમણે ગુરુના એ વચનનો શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કર્યો, તેઓ કનિષ્ઠ નહિ, તેમ જ બુદ્ધિ વાપરી શંકા ન ઉઠાવી માટે શ્રેષ્ઠ નહીં, એટલે મધ્યમ અને માધ્યમિક કહેવાયા.

યોગાચાર—બૌદ્ધો ભાવના ચતુષ્ટયને નિર્વાણનો હેતુ માને છે, પણ બાહ્ય પદાર્થને શૂન્ય માને છે; અને આંતર અર્થ સ્વયવેદન હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. તેના મતે ક્ષણિક વિજ્ઞાન રૂપ આત્મા જ સત્ય છે. અનાદિ મિથ્યા વાસના અજ્ઞાનથી સ્વયંવેદનબુદ્ધિથી ભિન્નવત્ ભાસે છે અને તેથી બુદ્ધિથી અભિન્ન બાહ્ય અર્થ ભિન્નવત્ ભાસે છે. આ મતવાળા ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી મનાય છે.

(આ સર્વના સ્ફોટ માટે જુઓ. સર્વદર્શન સંગ્રહ, જે ના ગાયકવાડ સરકારની મદદથી પ્રકટ થયો છે.)

સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધો—બાહ્ય વસ્તુને કેવળ શૂન્ય નહીં માનતા તેને અનુમેય માને છે તે બહારની વસ્તુને સત્ય અને અનુમાનસિદ્ધ કહે છે બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન નિરંતર ન થતા કદાચિત્ થાય છે આ બૌદ્ધો આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે.

વૈભાષિક—બૌદ્ધો બાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે સકલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે

દિગંબર અથવા આર્હત દર્શન—આ દર્શનવાળા જીવમાત્ર ઉપર દયા કરવી, એને મુખ્ય ધર્મ સમજે છે. તે બૌદ્ધોના ક્ષણિકતાના મતનું ખંડન કરે છે. જૈનો કર્મફળ સ્વીકારે છે, પણ જગતનું નિત્ય મૂલ કારણ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરતા નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ, એ ત્રણ પ્રમાણ માને છે શબ્દપ્રમાણમા પોતાના આગમ-સર્વજ્ઞના શબ્દને માને છે. તે અનુસાર સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યથી મનુષ્ય આવરણનો ક્ષય કરી, સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. આ મતમા બે મુખ્ય તત્વ છેઃ જીવ અને અજીવ તે બન્ને અનાદિ અને અનંત છે. શ્વેતાંબરો તીર્થંકરોની મૂર્તિને અલંકારોથી શોભાવે છે. દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ અને સો ઈન્દ્ર માને છે. શ્વેતાંબર યતિઓ વાસણમાં ખાય છે, દિગંબરો હાથમા ખાય છે. શ્વેતાંબરો સ્ત્રીને મોક્ષનો અધિકાર છે એમ માને છે તો દિગંબરો તેમ માનતા નથી.

ષડ્ દર્શનમાં પાખંડરૂપ દર્શનોમાં કેટલીક એવી બાબતો છે કે જે

અણસમજુને પાખંડ=ધર્મ ધૂર્તપણાને માર્ગે લઈ જાય એવી છે. પાખંડ—ધર્મમાં ઢોંગીપણું

સરખાવો.— દર્શન ભેદ દાવા મત ઘણા, ગઠ બાંધી રહ્યા આપ આપણા
એક એક પેં હુંસી રહ્યા, અમે પામ્યા, બીજા વહેતા ગયા.

(અખો—સ્વભાવ અંગ)

ખટ દર્શન કરતા વિખવાદ, મધ્યે માયા પોષે સ્વાદ

... ...

અખા બાળકની પેરે થયું ઓરાં સાટે ઘરેણું ગયું. (વિભ્રમ અંગ.)
દર્શનવેષ તણી કહું વાત, પથ પુરાતન સઘળી ઘાત.

... ...

રાજવેષ ધર્યે નોય રાજ, પથ રહે કાંઈ ન સરે કાજ.
અંતઃકરણ એવું કાંઈ નથી, નિર્દાવે વર્તે તે જતિ. (વેષવિચાર અંગ.)

કો સાધુ—આ ષડ્ દર્શનોના અનુયાયીઓમાં કેટલાક સજ્જનો હોય છે, ત્યારે કેટલાક માતેલા સાંઢ જેવા મત્સરવાળા હોય છે. ઢંઢ—મત્સરવાળા, અલમસ્ત, માતેલા, ઠુચ્ચા. (ઠુંઠો-વાવરો, ઉપરથી) ઠુંઠા જેવો ટટાર, નમ્યું ન આપે એવો; "[illegible]" ૩૬૪. અહિંથી કવિ છ વેદમતાનુકૂલ અને છ વેદબાહ્ય દર્શનોના અનુયાયીઓ ગણાવે છે. જ્ઞાની—આત્મજ્ઞાન ધરાવનારા (વેદાંતી); ધ્યાની—ધ્યાનમાં મગ્ન, (સાંખ્ય), ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાવાળા યોગી—(પાતંજલ મત—યોગવાળો.) લંપટ-કેવળ સંસારમાં જ લપટનાર, ચાર્વાક મતવાળા. ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् Eat, Drink & Be merry—ખાઓ, પીઓ અને લ્હેર મારો, એ જ મતના છે, ઠામણી-ઠીમાક, બહારની ટાપટીપવાળા, આડંબરી દાંભિક—બૌદ્ધો—માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈભાષિકવાળા આ મતાનુયાયીઓ સ્વકીય મતના, અતિ આગ્રહી હોવાથી દાંભિક કહેવાય છે. ૩૬૫ ભોગી—મિમાંસાનું તત્ત્વ નહીં જાણનાર, પણ કેવળ તેના મતને અપનાવી અનુસરનાર કર્મકાંડમાં જ મન રાખી, સંસારમાં જ મનને તૃપ્તિ પમાડનાર, આ મતવાદીઓ મનાય છે. સંસારી—ગૃહસ્થ ધર્મના હિમાયતી, માયાપિપતિ મહંતો.

કે વલ્લભી સપ્રદાયના મહારાજોના જેવું ગૃહી જીવન. **એક પરમેશ્વર**—કણાદાદિના મતના અનુયાયી, એકેશ્વરવાદી. ૩૯૬. **સિદ્ધ**—ગૌતમ મતાનુયાયીઓ. **અવધૂત**—જૈનો ૩૯૭ **તે માટે**... ..આ સર્વ પ્રકારના સત્ય જ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ મન અને આચરણવાળા સાધુઓ, બાવા, જોગટા, જતિઓ, જગમ, સેવડા, કાનફટા, ગોંસાઈ, વૈરાગી, સન્યાસી આદિ ઢોંગી ધુતારાઓ પણ હોય છે. માટે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો. **ઘેર બેઠાં**—અતપુરમા રાણીઓમા ભરાઈને સ્ત્રીઓની પેઠે ટુકી નજરવાળો બની પોતાની જ જાતની પ્રશસા કર્યા કરે. ૩૯૯-૪૧૪ આ પક્તિઓ બલરામની સાધુ ઉપરની અધ શ્રદ્ધા વર્ણવે છે. ૪૦૦. **તારે**—તને લાગે છે એવો એ સાધુ લાઠ, ધુતારો નથી ૪૦૩ **રહ્યો**—રહી શકયો છે, અર્થાત્ જેનામા ગુણ ન હોય તેને યાદવો સુખે પોષે જ નહીં; એક ક્ષણ પણ દૃભીને ચપરાધા યાદવો પોતાના સાથમા નભવા, ટકવા દે નહીં. ૪૦૪ આ ૪૦૩ નો આશય ૪૦૫ નિદારૂપી અપરાવ કાં-શા માટે ? ૪૦૬ એવાના પગથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે, પિતૃઓનું ઉદ્ધરવાનું સદ્ભાગ્ય હોય તો એવા સતજન આપણે મદિર પગ મૂકે ૪૦૭. **કૃતાર્થ**—સફળ. ૪૦૮ **કુહેર**—નિર્મર્યાદિત, બેહદ, **વાધે**-ખીલે. **સરે**-સિદ્ધ થાય, સફળ થાય. ૪૧૦ **વિનય**—વિવેક. ૪૧૩. **ચાર પદારથ**—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ

કડવું ૨૦ મું.

આ પ્રકરણમા વિવિધ પ્રકારના બાવાઓના લક્ષણ એકત્રિત કરી, તેનો નિર્દેશ કરી, બાવો બનેલા અર્જુન સબધમા બળદેવના મનમા શકા ઉત્પન્ન કરવાનું બીજ કવિએ નાખેલું છે, જેથી ભવિષ્યમા યતિરૂપ અર્જુનને હાથે થયેલા અપહરણના કૃત્ય માટે કૃષ્ણને માથે નિમિત્ત હોવાના દોષનો પરિહાર થાય

૪૧૮ **ગોપાલ**—ગૌ, ગાયો વા ઇંદ્રિયોનું પાલન કરનાર કૃષ્ણ. ૪૧૯ **સંન્યાસી**—શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા, કર્મમા ફલબુદ્ધિનો ત્યાગ કરનારો ખરો સન્યાસી કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૫ મા અધ્યાયના ૩ થી ૮ શ્લોક જોવા. અહીં કવિ "ગમે તે ભગવી ચોંદડી વાળો" એ અર્થમા આ શબ્દ વાપરે છે. ૪૨૦. **લેખમાં ટ્રાત**—લેખ લીધો, ત્યાગી થયો, ભગવું પહેર્યું એટલે પછી જ્ઞાતિ,

જાતિનો પણ ત્યાગ કર્યો એમ મનાય છે. પછી તે ત્યાગી મૂળ કઈ જાતિનો કે કુલનો હતો તે જાણવાનું કોઈ સાધન રહેતું નથી. હાલ તો સાધુઓનો કાળે કાળે સબ જાણે, જેવો વિવેક વગરનો સેળભેળીયો વર્ગ થઈ ગયો છે. તેથી 'જાતભાતના ભેદ વિના સર્વ જ્ઞાતિના બાવાઓ એક જ જાતના થઈ જાય છે.' કહેવત છે કે 'ભીખ બરા બ્યાપાર કે હસમેં લાજ નહોતી' સરખાવો—'મૂંડ્યા માથાનો નહીં પાર' (કહેવું ૯. પંક્તિ ૩૯૨) 'વાટ્યુ ઓબડ ને મૂડ્યો ગોંસાઈ.' તેની જાતભાત કોઈ જાણે નહીં "સુખે સુવે જોગી અવધૂત" ૪૨૧ પાખંડી—ઢોંગી. દંડી—દંડ ગ્રહણ કરનાર સન્યાસી, જોગી. ઉન્મત્ત જોગી—યોગીની ભોગ વાસના મરી જવી જોઈએ ત્યારે જોગીઓની તો, ભોગની બુદ્ધિ ઉન્મત્ત થયલી હોય છે. વિષયાંધ ભોગાસક્ત ભગવદ્ગીતાના વાર્તિકકાર મલિન મનના સંન્યાસીનું વર્ણન આપે છે—

प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दुषिताशयाः ॥

૪૨૨ અન્ય આહારના ભોગી—ઘેર સારૂ સારૂ ખાવા ન મળે એટલે બીજાના ઘરના પકવાન્ન મિષ્ટાન ખાવાનો જોગ શોધનારા ભોગી, ભેખધારી જોગી ૪૨૩. ઘેર......અતીત—રળવાની શક્તિ હોય નહીં, એટલે ભીખને જ પેટ ભરવાનો ધંધો ગણનારા બાવા સાથે સરખાવો.—

"ટોપી વાલે ત્રણ ગુણ, નહીં વારો નહીં વેઠ;
ખાવો બાવો સહુ કહે, સુખે ભરે પેટ."
"શિરમુંડનમાં તીન ગુણ શિરકી જાવે લાજ;
ખાનેમેં લડુ મીલે લોગ કહે મહારાજ."

અતીત— જે ઇંદ્રિય બલ—વાસના—આસક્ત કરવાના બળ—થી મુક્ત છે તે અહીં કેવળ 'બાવો,' સાધુડો એ જ અર્થ છે. ગુજરાતમાં અતીત જાતના બાવા પ્રસિદ્ધ છે તેઓ ગૃહી હોય છે ૪૨૪-૨૫ જ્યાં...રીત—સરખાવો.—'જ્યાં મળી રોટી ત્યાં પડ્યા લોટી' "ભીખ તેને ભૂખ શી," "ભીખારીને જ્યાં જાય ત્યાં ઘર" શ્રીમાન્ શંકર ભગવાન્ કહે છેઃ—

जटिलो मुण्डी लुञ्छितकेश काषायांबरबहुधृतवेष
पश्यन्नपि च पश्यति मूढः उदरनिमित्तं बहुकृतवेषः

(ચર્પટ પજરિકા-૩)

૪૨૬ લોકમા માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખોટા ત્યાગી થઈ, ખરા ત્યાગીના અનેક ચરિત્ર કરવાને તૈયાર થયા હોય છે, કારણ બીજી રીતે એ મૂઢો પેટ ભરવા પોતાને અશક્ત માને છે ૪૨૭ સાધુ સિદ્ધ—પોતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તેમને વનમા બેઠા બેઠા જ નિર્વાહના સાધનો આપોઆપ કુદરતથી, આહારશક્તિથી મળી રહે ૪૨૮ નગર એ દુષ્ટવાસનાઓમા લલચાવનાર હોવાથી સાધુ ત્યાગી પુરુષે શાતિના સ્થાન—જગલ છોડી આવા લાલચોના લલચાવનારા, મોહમા ફસાવનારા, સ્થાનોમા શા માટે આવવુ ? કૂણુ—કિમ્, મૂળ પ્રશ્નાર્થક રૂપમા 'શું' ના અર્થમા વપરાયો છે

ઢોંગી બાવાઓના પાખડો વિષે ભગત ભોજો કહે છે—

દેખિ સત તણી લાવી રે ભેગા કરે બાવો ને બાવી
મોટા કપાળે ટિલા કરે ને વળી ટોપી પટકાવી
કઠો ને ખલતો, માળા ગળામા, કાને મુદ્રા લટકાવી

... ...

ભોજો ભગત કહે રાખ્યા ચાહુમા, ભેખે તો ભરમાવી રે

\+ + + +

ભેખ તો બાવર થકી ભૂડા, મેલા અતરમા ઊડા
ટકો પૈસો ટેલ ગામ ગામ નાખે, વળી ખેતર ખેતર હુડા,
જેની વાસે ધાયે તેનો કેડો ન મૂકે, જેમ કટકના લુંડા રે
ત્રાભિયા સારૂ ત્રાગુ કરે ને વળી ઠામ ક્રોધના કુડા,
ધન ધૂતવા દેશ દેશમા ફરે જેમ મલકમા મુડારે

\+ + + +

જોઈ દયો જગતના બાવા રે ધર્યા ભેખ ધુતીને ખાવા

... .

રૂપ કરે, ને બાવો ધ્યાન ધરે, ભોળા લોકને ભરમાવા,
ભોજો ભગત કહે બાવશું સેવે એને, જમપુરીએ જાવા

અપરિમિત—(સં. अ = નહી + परिमित = પમાય परि + मा) અમાપ અસખ્ય પાળા—પગપાળા, સાધુને તેડવા જતા વિનય તેમ જ લઘુતા દર્શાવવા, કૃષ્ણ અને બળરામ પગે ચાલતા ગયા. એવો કવિના કથનનો ભાવ છે ૪૮૯. ઉઠી બેઠા—સાચો મતકાર કરવા જવા ઉઠવાનું મન કરે, અને પાછા કઈક વિચારથી બેસી રહે, ચચળ, (ઉઠવું કે ન ઉઠવું તેનો મનમા ચાથા હુવો થાય) સભા—સભાજનો ૪૯૪ કરો વિનયપ્રણામ—વિનય-વિવેક, રાજવશી પ્રત્યે માન દર્શાવનારા પ્રણામ કરો અહીં કવિએ ગોવાળીયાની તુચ્છ બુદ્ધિ બતાવી કરેલી છે, કારણ તે એટલું પણ સમજતો નથી કે રાજા કરતા અતીત ચઢીયાતો છે એથી જ રાજવશી ચાલી ચલાવીને તેનું સમાન કરે છે ત્યા સાધુએ ઉઠી સામા જઈને પોતાની લઘુતા બતાવવાની નથી ૪૯૫ બાવો પણ સારક પ્રતિ મરખો ભાવ તેમ જ નિસ્પૃહતા દર્શાવવા દ્વાર ઉપર સામો ન જતા પોતાને આસને આવી બેસે છે, અને સાધુતાનો પાઠ પૂર ઠાઠથી ભજવે છે ૫૦૦ નેત્રપલ્લવી—(નેત્ર+पल्लव= પાદડા, પોપચા) સકેત નિમિત્તે નેત્રના પોપચા પાપણો મચમચકાવવી તે પાપણના મચકારા દ્વારા કૃષ્ણ પ્રત્યેના પૂજનભાવ અર્જુને દાખવ્યો. અહીં બાવો અર્જુન કૃષ્ણને ઓળખે છે અને તેમનો અર્જુનના તર્ફમા હાથ છે, એવો ખ્યાલ ભોળા બાવદેવને ન જાય છતા તે કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પોતાનો પૂજ્યભાવ અતરથી બતાવી શકે, માટે કવિએ આ યુક્તિ વાપરી છે, જેમ કરપલ્લવી હાથના આગળાની ચોક્કસ સખ્યા અને ગતિદ્વારા સકેત કરવાની વિદ્યા છે તેમ પ્રેમાદિ ભાવના સૂચનો વગેરે નેત્રપલ્લવી વિદ્યાથી થાય છે એ બે વિદ્યાઓના નિરૂપણો યત્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે ૫૦૧ શ્રી કૃષ્ણે પણ સામી નેત્ર 'સમસ્યા' કરી-સૂચક રીતે નેત્ર મચકાવી તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો ૫૦૨ અણિસદ્ પગે લાગ્યા એમ જણાવી કવિ કૃષ્ણ પ્રભુ હોવાથી અર્જુનને પગે ન લાગ્યા એમ ગર્ભિત સૂચવે છે શ્રી કૃષ્ણના ભગવાનત્વને બાધ આવતો કવિએ આ રીતે ઉગાર્યો, પણ બ્રાહ્મણ, સન્યાસીને પગે લાગતા ભગવાનત્વ હીણુ થતુ નથી, અને કૃષ્ણે અનેક યતિઓને પૂજ્યા છે, એ કવિની સમજ બહાર રહ્યું છે ૫૧૪ સ્વામ—સ્વામી! છઉ – છીએ, આ રૂપ જુદું છે, હવે વપરાતું નથી ૫૧૫ માન માગૂ છઉ—વિનતિ કરુ છું, તમારા માન સ્નેહભાવની માગણી કરુ છુ સરખાવો—' વલવલ્ વિઠ્ઠલ બેઉ કર જોડીને માન માગુ. ' મહેતા નરસિંહની હારમાળા ૫૧૬ ભોજનને—ભોજને સ્પર્શે અહીં સુભદ્રા અને અર્જુનના પ્રેમનું બીજ ઉદ્ભવવાનું એક સમીપતર ઉપકરણ કવિએ વર્ણવ્યુ છે, કારણ ભોજનને નિમિત્તે બાવો સુભદ્રા-

કુંવારી કન્યાના હાથથી ભોજન આરોગવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવે છે અને આખરે તે દ્વારા તે બન્નેનાં હૃદયમાં પ્રેમાંકુર ફુટે છે. ૫૧૮. હું સેવકથી–હું જે તમારો સેવક છું તેનાથી. આવી રચના અટપટી છે, પરંતુ સર્વનામના સંબંધમાં જૂની ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે ૫૧૯. અવિધારો (सं अव + धृ) નિશ્ચય કરો. ૫૨૨. સાંપ્રત, તૈયાર, તત્પર.

કડવું ૧૨ મું.

આ કડવામાં અર્જુન અંતરમાં બળભદ્રને ત્યાં સુભદ્રાને મળવાની આતુરતાથી જવા ઇચ્છે છે, પરંતુ પોતાની નિસ્પૃહતા બતાવી, બળદેવ પાસેથી વધારે આગ્રહ માગી લે છે. એ દ્વારા કવિએ બન્નેનાં હૃદયનું મંથન યથાર્થ રીતે ચીતર્યું છે.

૫૨૬. ચરિત્ર, લક્ષણ અહીં, અર્થ વિકૃતિને પામ્યો છે. ૫૨૯. ઉપજે, (उत्पद्यते) વિચાર સ્ફુરે, આવે, ઉઠે. ૫૩૦. અતીતને તે વળી રાજદ્વાર કેવું ? તેને તે વળી મોહાંધ કરનાર રાજદ્વારમાં આવવાનું પ્રયોજન શું ? ૫૩૧. રાય અને રંક, ધનવંત અને દરિદ્રિ એવા ભેદ જો કે બ્રહ્માએ નિર્મ્યા છે ખરા, પરંતુ તે સાપેક્ષ છે. વાસ્તવિક રીતે રંક પોતાને ઘેર તો રાજા જ છે; એ તત્ત્વ તમે વિચારો, એમ બાવો રામકૃષ્ણને કહે છે.

૫૩૩. તું, બાવો કેશવ અને રામ એ બન્નેને ઉદ્દેશીને (જુઓ ૫૨૯મી પંક્તિ) કહેતો હોવાથી 'તમે' જોઇએ;પરંતુ સુભદ્રાની સમીપ જવાના હર્ષથી તેને સંભ્રમ થતાં બળરામ એકલાને જ ઉદ્દેશી બોલે છે. ૫૩૪. સંન્યાસીને મન તો રાયરંક એવો ભેદ છે જ નહીં. તે તો બ્રહ્માની સૃષ્ટિના સાપેક્ષ ભેદની ભાવનાથી અતીત, મુક્ત છે.

૫૩૬. સરખાવો, ભર્તૃહરિઃ—

> क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरः
> क्वचिद्भूमिशय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
> क्वचिद्भिक्षावृत्तिः क्वचिदपि च मृष्टाशनरुचिः
> महात्मा योगज्ञो न गणयति दुःखं न च सुखं ॥

પંચામૃત, દહીં, દૂધ, ખાંડ અને મધ, એ પાંચ પદાર્થોનું ભોજન. કણુવત= કણવૃત્તિ–લોકોને ઘેરથી માગી કણકણ ઉઘરાવેલા અનાજની જાર; અર્થાત્ પંચકણીની જૂદીજૂદી જાતની, ખીચડીઆ જુવાર; એમાં જૂદીજૂદી જાતને લીધે સ્વાદ એકસરખો મીઠો નથી હોતો. ૫૩૬. ભાવાર્થ—બધે પદાર્થો વિવિધ રસવાળા

હોય; પણ જોગીએ તો કોઈ એક રસનો ખાસ લોભ ન રાખતાં સઘળા રસ ઉપર સમાન પ્રીતિ, રુચિ રાખવી, જેથી કોઈના મોઢામાં તે ન ફસાય. એટલા સારુ જ સ્વામીનારાયણીય સાધુઓને માટે સઘળા ભોજ્ય પદાર્થો એકઠા કરીને જ ખાવાનો નિયમ શિક્ષાપત્રીમાં વિહિત છે તે એ જ સૂચન છે કે પીરસાયલા પદાર્થો વિવિધ રસવાળા હોઈ માટે તેનો ભલે કે ત્યાગ ન કરવો, પરંતુ તેની ભિન્નતાનો લોભ ન રાખતા બધાયે એકઠા કરી ખાવા, એ તેના સાધુચરિતને યોગ્ય છે; કારણ પૃથક્ પૃથક્ સ્વાદથી રસનેન્દ્રિયને બહેકી અટકાવવી, એ સાધુનું કર્તવ્ય છે. વળી સાધુને માટે એવો પણ એક નિયમ છે કે ભિક્ષાપાત્રની ઝોળીમાં આવેલા પાક પદાર્થો આરોગતાં પહેલાં તળાવ કે સરોવરના પાણીમાં ઝોળી બોળી કાઢવી, જેથી પાણીમાં ખારો મીઠો, તીખો રસ ચાલ્યો જાય, અને પછી નિરસ ભોજન ખાવું. ૫૩૭ જોગ અને ભોગ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જોગમાં ઇન્દ્રિયદમન મુખ્ય છે; ત્યારે ભોગમાં ઇન્દ્રિયવિલાસ, ઇન્દ્રિયબહેકાવ મુખ્ય છે; તેથી ઇન્દ્રિયદમન અર્થે યોગીએ ભોગની ઈચ્છા ન રાખવી, પણ હઠથી ત્યાગવી. ૫૩૮. અલખ, (અ = નહીં + લક્ષ્ય) લક્ષ્યમાં ન આવે એવું જે ભાવિમાં બનવા કાળ લખ્યુ હશે અને જે અલક્ષ્ય બ્રહ્મને ગમતું (રુચતું) હશે તે જ બનશે મનુષ્યનું કાંઈ ધાર્યું થતું નથી, એ ભાવ છે. લિખિત, ભાગ્યમાં લખાયલો । अवश्य भावि भावानां । અહીં બાવા પાસે આવાં વચન કહેવડાવી, કવિ એમ વ્યંગ્ય રીતે સૂચવે છે કે " જો ભાવિમાં જોગી પદ જવું લખ્યુ હશે (કે જેમ પાછળથી થાય છે) તો તે જશે, પરંતુ મારે જાણી બૂઝીને રાજદરબારમાં આવી, મારે હાથે જ એ જોગીપદ જાય એવા પ્રલોભનમાં ફસી, જાણી બુઝીને જોગીપદ છોડવું નથી. " યુક્તિથી કવિ, ભવિષ્યના બનાવનું સૂચન કરવા સાથે બાવાની નિસ્પૃહતા અને પરમાત્મામાં ભાવિ વિષે તેની શ્રદ્ધા બતાવી બલરામનો સંશય નિવારે છે, અને ભવિષ્ય પદાર્થ સૂચવે છે. ૫૪૦. તમે નગરના રાજા છો; એટલે આ યાદવો પણ તમારી પ્રજા છે. તેથી તેમને ઘેર જમવું, તે તમારે ઘેર જમ્યા બરોબર છે. એટલે રાજદ્વારમાં જમ્યાથી કાંઈ વિશેષ નથી. માટે હવે તમારે દરબાર ખાસ આવવાની અને અપેક્ષા નથી. અહીં બાવો બલરામને હુલાવે અને ફુલાવે છે કરુણાદ, દયા-કૃપાનું ફલ તમારી મહેરબાની છે, સમતિ છે તો પ્રજા મને પોતાને ત્યાં જમાડી ચૂકે છે. હેતનો લહેર, એ આશય છે કે, તમારે હેત છે તો તે બહુ જ છે, કંઈ તમારે ત્યાં આવ્યાથી વધતું હતું. ૫૪૧ વિચાર, સંકલ્પ. ૫૪૪ ભાગે, ભંગ થાય. ૫૪૬. જે આવે તે ખાવું. યદૃચ્છાએ જે આવી મળે તે ખાઈ સંતોષ પકડવો સન્યાસીને પ્રતિદિન, માત્ર પાંચ જ ઘેર ભિક્ષા માગવાનો વિધિ છે જો કદિ એ પાંચે ઘેરથી અસત્કાર થાય તો પાછા મઠમાં આવી

બેસવું અને અનાયાસે જો કોઈ કાંઈ આપવા આવે તેનો સત્કાર કરવો, ને ન આપે તો કડાકો ખેંચવો પડે તો તે પણ એવી ગાળવો, પરન્તુ ભરણપોષણ માટે બીજો કોઈ પ્રયાસ ન કરવો. તેણે હાથે રાંધી ન ખાવું તેમ વલખાં મારી, વલવલાટ કરી અન્ન માગવાનો અભખરો પણ ન રાખવો. પરંતુ 'પ્રભુની એવી મરજી' એમ ગણી નચિંતાઈથી અપવાસ આદરવો. જતિઓને પણ 'અન્ન વોરવા' જવાનો નિયમ છે. બૌદ્ધ સાધુઓનો પણ આવો નિયમ હતો.

૫૪૭. ઉપલાં વચનોથી બળરામની ભાવા ઉપરની શ્રદ્ધા વિશેષ દૃઢ થઈ અને તેની મહત્તા માટે વિશેષ માન થયું. **વિશ્વાસ આવ્યો**, શ્રદ્ધા બેઠી. ૫૪૯ **તોલે**, (सं तुल्) સમોવડ. હલા(કાંટા)થી બરોબર સમાન ભાગ થાય છે, તે ઉપરથી આ અર્થ ફલિત છે. બલિભદ્રના હૃદયમાં તેની નિસ્પૃહા માટે અહોબુદ્ધિ જામે છે. ૫૫૨. **પીજે**, કરીએ. (પ્રાચીન રૂપ કીજઇ, क्रियते) ૫૫૩. આ પંક્તિથી કવિ બળરામના મનની વાલાવેલી, અત્વરયના અને અતિ આતુરતાનું ભાન કવિ કરાવે છે. **આપીજે, આપીયે**, (પ્રાચીન રૂપ 'આપી જઇ', આપીઈ) આ રૂપના ખુલાસા માટે જુઓ સા. કે. હ. ધ્રુવની કાદમ્બરીની ટીકા, પાનાં ૨૫૦-૧. **કાલાવાલા**, (કાવલા વાયલા). આજીજીઓ. **કોડ**, અસંખ્ય. ૫૫૪ **સંભાવના**, સેવકના વચનનો આદર.

૫૫૫. બળભદ્રનાં વચનનો અર્જુને આદર ન કર્યો, અને વિવેકની પણ હદ હવે આવી રહી, એમ લાગ્યુ, એટલે કૃષ્ણે ખુશામદ વચ્ચે પૂરાઈ, અર્જુનને જણાવ્યું કે, હવે ઝાઝી હઠ ન કર અને દોરી નમતી મૂકી મુંગો મુંગો ચાલતો હોય તો ચાલ, બહુ તાણીશ તો તુટી જશે, માટે હવે તૈયાર થા અહીં કવિએ બહુ જ ખુબી કરી, પાછળ થનારા હરણના બનાવના દોષનો બધો ભાર બળદેવના અધઆગ્રહ ઉપર જ મૂકી દીધો છે. ૫૫૮. **અતીત**, અતીતને તો રાયરંક સરખા છે. તો પછી રંકને ઘેર તરત જ જવું અને રાજા પાસે, ઘણા કાલાવાલા કરાવતાં છતાં, પણ ન જવું, એવો ભેદ તમારા જેવાને ન છાજે. માટે હવે જો તમે બન્નેને સરખા સમજતા હો તો તો શીઘ્ર ચાલો. આવા ખુશીભર્યા વચનના મર્મથી અર્જુન અરેખાવ મહાત થાય છે.

૫૬૦-૬૪—બળરામ અર્જુનને મહાત થયેલો જાણી, પોતાની વિનતિ સ્વીકારેલી સમજી, ગમે તે રીતે પણ તેને લઈ જવા ઉપરાછાપરી વિનવણીઓ કઈ

છ અને તેના ઉત્તરની પણ રાહ જોતા નથી. ૫૬૧. સાંપ્રત, સત્ત્ર. સુખપાલ ખુરશીની બેઠકવાળી પાલખી, તારદાન. ૫૬૪. અવિનાશ, અવિનાશી. અર્જુનને સંબોધન.૫૬૫ અહીં અર્જુન બરોબર તાલ આવેલો જોઇને સુભદ્રાની સેવા મેળવવાનો સંકેત સાધે છે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા નિમિત્તે પોતાની પ્રેમાસ્પદ સુભદ્રાને હાથે ભોજન પીરસાય, એવું વચન માગી લે છે અહીં કવિએ પ્રેમગ્રીજનો નિક્ષેપ અત્યુત્તમ રીતે કર્યો છે. ૫૭૩. સહેલી—(घनपाल देशी—सुहेल्ली—सं सुख + केलीः—हेमचंद्र—सुहेली—सुहल्लो—सं. सुखम्.) સરળ. ૫૭૯. પ્રણિપત—(सं. प्र + नि + पत्) માનપૂર્વક પગે લાગવું તે. ૫૭૩. સાંપ્રત (सं संप्रति) હાલ.

૫૮૦. પોતાની પ્રેમાસ્પદ સુભદ્રાનું નામ શ્રવણ કરવાથી સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાનું અને અર્થ સરવાની આશાનું સૂચન કવિ કરે છે.

કડવું ૧૩ મું.

આ કડવામા બલભદ્રને ત્યાં આવો અર્જુન જમવા જવા તૈયાર થતાં વિવિધ શણગારો સજે છે. આ શણગારોમાં કવિ એક જ પ્રકારના ગોંસાઈનાં ઉપકરણો તેને સજવાને બદલે જૂદી જૂદી જાતના સઘળા ગોંસાઈઓ અને સાધુઓનાં ઉપકરણો સજાવી,એક તાદશ સંગતિયુક્ત ચિત્રને બદલે ખીચડીયા ઉપકરણો સજેલી "બહુરૂપી" મૂર્તિ રજુ કરે છે. અહી ખરેખર વિવિધ ઉપકરણોની ગણત્રી ગણાવવાનો લોભ કવિએ રાખેલો જણાય છે. જેથી વર્ણનવિશેષનું ચાતુર્ય મારું જાય છે. અન્ય કાવ્યોમા તે એક શ્રોતાની પીઠીને જેમ આપે એવી ખુબીથી તાદશ આકૃતિ ખ્યાલ વર્ણનવિશેષથી આપે છે, તેવું અહી જણાતું નથી; પણ ઉલટો ગામડીઆ કવિની પ્રતિમા ચઢી બેસે છે.

૫૮૩. પૂર્વજ, પૂર્વ પુરુષ, અર્જુન. તારાનો, ખરી રીતે "તારા પૂર્વજનો" એમ જોઇએ; પણ કવિતામાં નામને બદલે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિશેષણને કે સર્વનામને પણ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવાની એક પ્રણાલિ પડેલ છે. ૫૮૭ પવિત્ર, (सं पू = શુદ્ધ કરવું) યજ્ઞમાં સંસ્કાર પામેલી; શુદ્ધ વસ્ત્ર વિગેરે કાઢી, દૂધ આદિથી ધોઈ, તપાવી, સાફ કરેલી. ૫૮૮, ભોજન

ભુવનમાં, લોકમાં; સ્વર્ગ,-મૃત્યુ અને પાતાલ લોકમાં. ૫૮૯. પીતાંબર (पीतं अंबरं यस्य सः) પીળું રેશમી વસ્ત્ર. કૃષ્ણને તે અતિ પ્રિય ગણાય છે; મહંતો રેશમી સાફો બાંધે છે તેનું અનુસરણ કરાવ્યું છે. ૫૯૦ પહેરણે, ધારણ કર્યાથી; આ રાધા વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોસાઈઓનું ઉપકરણ છે. વળીયો છેક, (सं. वल्) હદ થઈ (હેમ૦દેશ્ય छेकं) ૫૯૧. મૃગચર્મ, મૃત મૃગનું ઉતારેલું ચામડું, 'અહાલેક' જગાવનારા, સાધુ-સંન્યાસીનું ઉપકરણ. ઓઢીયું, (देहय व-ढीयं स. उर्द्ध-वह् અથવા अपि + धातुं अपिधान). મધ્યે, છાતીના આગની ઉપર, પહેરણની જગ્યાએ. રક્ત, રાતું. ૫૯૨. છડી, લાકડી. આ તથા પીંછી એ જૈન ગોરજીનાં ઉપકરણો છે. કરકવો-(सं कर + वृत्त વળેલા નાળચાવાળો) કંઈક કમંડલના જેવું પાણીનું પાત્ર; સાધુસંન્યાસીનું ઉપકરણ.

૫૯૩. ત્રિપુણ્ડ, (सं. त्रि + पुण्ड-कमल) શૈવી કે શાક્ત સાધુનું ઉપકરણ. (ત્રણ અર્ધ ચંદ્રાકાર રેખાઓ ભસ્મની કરે છે તેને ત્રિપુણ્ડ કહે છે; એ શિવે ચન્દ્રને ભાળ ઉપર રાખ્યાની નિશાની છે). ૫૯૪. દ્વાદશ તિલક-(ચોથા કડવાની પંક્તિ ૧૪૭ મા જુએ) શૈવી ઉપકરણ. ઈશ, મહાદેવ, શિવ.

૫૯૫ હેમ, મણિમય, આભૂષણ-સન્યાસીઓ, બાવા કે સાધુઓ દરદાગીના પહેરે નહીં અહીં કવિ, વૈષ્ણવી આચાર્ય, 'મહંત' આદિ ધનાઢ્ય ગુરુઓના ઉપકરણનો ઠાઠ અર્જુનને સળવે છે. ઉદ્યોત (सं. उद् + द्योत् – द्युत्) પ્રકાશ. 'દેહ જાજ્વલ્યમાન થયો' ૫૯૬. જેમ વાદળામાં વિજળીનો ચમકારો ચમકે છે તેમ શરીરની કાળસરી ભસ્મ ઉપર ઝગઝગાટ મારતાં આભૂષણો ચળકે છે; લખલખે છે. ૫૯૭. પાવડી, (सं पादं વા. + वृत्तिर्ं વટ + ડી – વડી) લાકડાની હોય છે, આ સન્યાસીઓનું ઉપકરણ છે ૬૦૧. પમાડાં, પમાડવા; જૂના લખાણોમાં શુદ્ધાળના રૂપોમાં 'ચ' કાર લગભગ સાંપડતો જ નથી. ૬૦૫ જત્ર તત્ર, यत्रतत्र, જ્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે. 'જે જે'-જય જયકારના ધ્વનિ. ઉંડે, નીકળે. (उत्+या) ૬૦૬. સંન્યાસી સામે મળે ત્યારે "नमो नारायणाय" એવો ઉચ્ચાર કરી, પગે લાગવાનો વિધિ છે; સામાન્ય રીતે "બાવા" ને માટે આ વચન વપરાઈ જતામાં નથી.

૬૦૭. ભવભદ્ર, અર્જુનના, નગરવાસીઓને હાથે થતા, સત્કારથી હર્ષઘેલા થાય છે; પણ કૃષ્ણ જાણે છે કે બાજ દ્વને ઉતરવાને જ અર્જુને આ (ચરિત્ર)

૬૪૭. નિર્વાણ, ખચિત, (निर + घा =, જોરથી ફુંકવું); વખાણ, (वि + आ + ख्या). તમારા ગુણોની પ્રશંસા. ૬૪૮. અતીતને વિશ્રામ આપનારા, નિવાસ, ભોજનાદિથી સત્કાર કરનારા કેશવ અને બલરામ છે.

૬૫૦. આસન બાંધ્યું, આસન સિદ્ધ કર્યું. સ્થિર આસન જેનું હોય તે યોગ સાધી શકે છે અને યોગસિદ્ધિથી જ સ્વત્વ સંભાળાય છે, માટે જ કવિ તેની ઉપયુક્તતા અહીં જણાવે છે. યોગસિદ્ધિનું પહેલું લક્ષણ આસનબંધની સિદ્ધિ છે. આપ સંભાળી, મારા સ્વત્વને સાચવતાં, યાદવપુરીનાં લોભાણાં, મોહાળાં આકર્ષણોમાં હું ફસી ન પડું તેવી પૂરતી સાવચેતી રાખતાં.

૬૬૦. અતિશે, અતિશયઃ

૬૬૨-૬૬૬ મા અર્જુનને સુભદ્રાનું અનુપમ સૌંદર્ય જોઇ, થયેલો દર્શનમોહ વર્ણવ્યો છે. નળાખ્યાનના "વેલ બાંધ્યું હેમની અવેલ ફુલે ફુંદી" થી માંડી આખાયે ૧૫ મા કડવામાં દમયંતીના રૂપનું વર્ણન અનહદ છે, અને આને તો તે છટામાં વર્ણન અને અલંકારની ધમકમા ક્યાંયે ટકોર મારે એવું છે. તેમ તે આનાથી વિશેષ રસ ઘરતું અને હૂબહૂ છે. ૬૬૫. મૃગનયની, હરણનાં જેવા ચપળ અને સુંદર નયનવાળી, આંખોવાળી. ભાલવિશાળી, વિશાળ ભાળવાળી. મોટું કપાળ એ સુંદરતાનું અને સુભાગ્યનું એક ચિહ્ન છે. હદ વાળી, અનુપમ, નિઃસીમ રૂપવાળી બનાવી.

૬૬૭. નાસિકાકીર, પોપટની ચાંચ જેવું વાંકું અને તીણું. સરખાવો:—

"કીર આનનપર શીખડ શોભે" નળાખ્યાન.

હારે, પાછી પડે. રંભા, રૂપરૂપનો અંબાર ગણાતી ઈન્દ્રની માનીતી અપ્સરા. કૃત્તિકા નક્ષત્રમા સૂર્ય હોય છે ત્યારે સૂર્યમંડલાધિપતિ વિષ્ણુ નામના આદિત્ય સાથે સંચાર કરનારને વિશ્વમિત્રાદિ ઋષિઓ, રંભા આદિ અપ્સરાઓ વગેરે સહકાર કરે છે. (ભાગવત ૧૨ મો સ્કંધ, અધ્યાય ૧૧).

સરખાવો:–સુંદઉપસુંદને છળવા આવેલી મોહિનીનું વર્ણન, (દ્રૌપદી સ્વયંવર કડવું ૪૯ મું ૨૧-૨૭.)

ઝાલ ઝુમણાં, કાને કુંડલ, ધર્યા સોળ શણગાર રે
ચંદ્રવદની, મૃગનેણી, છે તેજ તણો અંબાર રે ૨૩

તે વર્ણવી ન શકું, મન મોદ પામ્યું મહીપતિ રે

....

સુંદર વાણી સુંદરી સોલ વરસની સુંદરી માત્ર રે
નેત્રકટાક્ષે મોહ પમાડે, ઢીલાં કરે મુનિનાં ગાત્ર રે   ૨૫
કોકીલા સમ સ્વર નીકળે, જાણે મધુર ગાન રે
થૈથૈકાર કરતી ચાલી, મારવા મોહબાણ રે   ૨૭

૬૬૮. મરાળી. મરાળની પત્ની, હંસીના જેવી મંદમદ પણ ગૌરવભરી ચાલવાળી. માતંગી, (માતંગની માદા) હાથિણીના જેવી મદભરી, ડોલતી. થયા ચિતભ્રમ, ચિત્ત, મોહના ચકડોળે ચઢ્યું ૬૬૯. વિનતા, વનિતા ('ઇ'કાર ઉલટવાથી 'વિનતા' થયું છે.) (સં. वन् = પ્રીતિ ધરવી) પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારી સ્ત્રી. ૬૭૦. જુએ સામું, મીઠી દૃષ્ટિ કરે, એમના મનમાં ઉતરે. પ્રમદા, स. प्र + मद) યૌવનમદથી માતેલી.

૬૭૨. તેણે, વિશેષણને પણ વિભક્તિ લગાડવાની પ્રથા પૂર્વે હતી. મોહે અર્જુનના હૃદયમાં સજ્જડ જમાવટ કીધાથી સઘળા પુરુષો પણ સુભદ્રાના કરગ્રહણના સાટામાં સમર્પવા તૈયાર થયો.

૬૭૩ કલ્પિત, યુક્તિ, જે હેતુથી બાવો બની, અર્જુન દ્વારકા આવ્યો હતો તે હેતુની કલ્પના. કૃષ્ણ મૂળથી જ આ પ્રપંચથી વાકેફ હતા; પણ બિચારા ભોળા બળરામ અંધારામાં હતા. એટલે પેરે પેરે તેમની પાસે જ એ પ્રપંચ–યુક્તિની સફલતાના ઉપક્રમો કવિ યોજાવે છે. ૬૭૫ સાધુ જાણી, બળરામનું નિખાલસ દિલ દર્શાવે છે. ૬૭૬. ઝારી, નળચાવાળો લોટે, જલપાત્ર; ચાસગ, દૂરથી ન અડાય તેમ, તથા ધડધડ જાડી ધારા ન થાય તેમ પાણી રેડવાને નાળચાવાળું જલપાત્ર બહુધા વપરાય છે.

૬૭૭ શરને ઓટલે સંન્યાસીએ ભોજન પહેલા પગદાય ધોવા, એવો નિયમ છે. પખાલ, પ્રક્ષાલન, ધોવાને. ૬૭૮. અહીં કવિ, કંઈક તત્પુરનો એકાંત મળતાં બન્ને પ્રેમીઓની દૃષ્ટિ મળે અને તારામૈત્રક રચાય, એવો ઉપક્રમ ખુબીબંધ રચે છે. અર્જુનનાં રૂપતેજ વડીલોની દૃષ્ટિ બહાર ઝીણવટથી નિરખવાનો પ્રસંગ સુભદ્રાને આપી, તેના હૃદયમાં રતિભાવનું અતિશય ઉદ્દીપન કરે છે. આ સાથે નળના (નળાખ્યાનમાં) તેમ જ અનિરુદ્ધના (ઓખાહરણમાં) રૂપનું વર્ણન સરખાવવા જેવું છે.

૬૮૦. શોહે, શોભે. જ્યોતકાર દીસે. જેમ ચોમાસામાં વાદળાંથી ચંદ્ર નિ-રાળો થતાં શોભે છે તેમ ભસ્મથી ઢંકાયલું તેજ, રૂપનો લખલખાટ ભસ્મકતરતાં ઝગઝગી રહ્યાં. ૬૮૧. ચંદ્રબિંબશું = બિંબ સદશ-સમાન, ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર.૬૮૩. અહીં કાલિદાસની ઉક્તિનો ભાસ છેઃ—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषी मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

સુભદ્રાની ખાતરી થાય છે કે અર્જુન બાવો નહી પણ કોઈ રાજન છે, અને તેથી જ મારૂં મન એની પ્રતિ આકર્ષાય છે. તે ભૂપ છે, એટલે મારા જેવી રાજપુત્રીને તે સર્વથા વરવા યોગ્ય છે; એવી અંતઃકરણની સ્ફુરણા તેને થાય છે.

૬૮૪. લાજે અતિ અનંગ, કામદેવ પણ રૂપમાં પાણી ભરે. વ્યતિરેક અ-લંકાર છે. વસ્તુતઃ અનંગ ઉપમેય છે; પણ તેના કરતાં અહીં ઉપમાન અર્જુનના રૂપની અધિકતા વર્ણવી છે. વ્યતિરેક અલંકાર છે. ૬૮૫. શે' અર્થે, શા માટે—શા ગુણ, ન કળાય એવા પ્રયોજનથી પ્રેરાઈ આવું બાવાનું રૂપ તેણે લીધું હશે, એવો સંશય સુભદ્રાને થાય છે.

૬૮૬. કૈલાસનો નાથ, મહાદેવ શંકર, હિમગિરિના ઉચ્ચતમ શિખર કૈલાસ પર્વત ઉપર વસે છે, એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. ૬૮૭ સુભદ્રાના મનની અતિઉત્કટતા, કેવળ તલ્લીનતા દર્શાવાઈ છે.

૬૮૮. જીવશું, જીવ સહ; જીવ સાથે. જડિયો, જડી લીધો, એકદેહ રૂપ, અભિન્નતાથી સંયુક્ત કર્યો. અહીં आकृतिर्गुणान्कथयति એ ન્યાયે રૂપ જોતાં જ સંસારસુખનો અનુપમ લ્હાવો આપવાના ગુણો અર્જુનમા હોવાનો સજ્જડ વિશ્વાસ સુભદ્રાના હૃદયમા જામે છે.

૬૮૯. લઘુવયમાં, કુમારિકા અવસ્થામાં. વ્રત, ગોર્યો, હાલણી વગેરે વાસ્યું, ખોહ્યું. ૬૯૧-૩. અહીં કુલાભિમાની, મોટા ભાઈ બળરામ અબળ કુંજરીલવાળા બાવા સાથે પરણવા ના પાડશે, એ વિચારથી પાછી પડતા સુભદ્રા સંકલ્પસિદ્ધિને અર્થે દૈવી બળ-શક્તિ સહાય માગે છે. અબલાના સ્ત્રીસ્વભાવનું સહજપણું આમા કવિએ સારીરીતે ઉતાર્યું છે.

૬૯૨. **હાર્યા...**કરવું, હવે મનશું (સાથે-માં) એવો નિશ્ચય કરવો કે "આવો અર્જુન જો મને ન વરે તો અવશ્ય મારે મરવું;" મેં, મારે આ પ્રયોગ લગો છું.

૬૯૪. **શક્તિસ્મરણ** રૂકિમણીહરણમાં પણ રૂકિમણી, કૃષ્ણને મેળવવા, દેવીની સહાયતા માગે છે. બન્ને સ્થળે કેટલેક અંશે પ્રસંગ પણ સરખો છે. એકમાં મંદિરેથી તો બીજામાં મેળામાંથી બહારોબહાર નાયિકાનું હરણ થાય છે, પણ બન્નેમાં ભાઈ ઈષ્ટ વરને વરવામાં આડા આવે છે; રૂકિમણી હરણમાં રૂકમૈયો અને સુભદ્રાહરણમાં બલરામ. સરખાવો પ્રેમાનંદકૃત રૂકિમણીહરણ કડવું ૧૨ મું.

૬૯૭. **જો...દયા ધરીશ,** આ મનુષ્યસ્વભાવનું તાદૃશ ચિત્ર છે. દેવીને જાણે લલચાવતી હોય તેમ સુભદ્રા તેને પ્રાર્થતી કહે છે કે જો તું મારા ઉપર દયા કરીશ તો હું ભાવપૂર્વક તારાં વ્રત કરીશ. આવી સકામ નિષ્ઠાથી લોકો દેવદેવીની બાધા-આખડી સામાન્ય રીતે રાખે છે. ૭૦૦. તેડે...જાઉં, અહીં સુભદ્રાના મનમાં અર્જુન સાથે નાસી જવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવાવી, કવિ હરણનું બીજ રોપે છે સાંમત, તત્પર. ૭૦૨. સેવા દ્વારા કવિ સુભદ્રાને અર્જુનના વિશેષ સમાગમમાં લાવી પ્રેમ આકર્ષવાની વધુ સરલતા કરી આપે છે.

કડવું ૧૫ મું.

આ કડવામાં, અર્જુનનું સુભદ્રામાં જ પરોવાયલું મન ભોજનમાં ચોંટતું નથી; પણ સુભદ્રાના વિચારમાં જ મગ્ન થયાનું વર્ણન કવિએ ઉત્કૃષ્ટ રીતે કર્યું છે. કામદશાની પહેલી મોહાવસ્થા વર્ણવેલી છે.

૭૦૭. **હેમની,** સોનાની. જો અર્જુન ખરો સન્યાસી હોત તો તેને પતરાળું જ મુકાયું હત; પણ આ તો કોઇ મઠાધિપતિ આવ્યો હોય તેમ ઠઠપૂર્વક ભોજન માટે બેઠો હોય તેમ કવિ વર્ણવે છે. સન્યાસીને ધાતુપાત્રને સ્પર્શવાનો નિષેધ છે. થાળ (सं. स्थाली) ટાંટ. ૭૦૮. **પીરસ્યાં** (सं परि + वेष्), આગળ ધર્યાં. ૭૦૯. **પૂજન,** સન્યાસીને ભોજન કરાવતાં પહેલાં તેનું પૂજન કરવાનો વિધિ શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી, પ્રથમ સુભદ્રા તેની પૂજા કરે છે. આ પૂજનસંધિનો લાભ લઇ, સુભદ્રા પ્રતિ અર્જુનનું ચિત્ત વિશેષે આકર્ષવાની ખરી તક કવિ લે છે. તેમ તે એ દ્વારા પ્રેમપાત્રને હૃદય સમર્પણ કરાવવાની સંધિ સાધે છે. ૭૧૦. **સ્વામિનજી,** અહી ગર્ભિત રીતે સુભદ્રા તેને પતિ–સ્વામી રૂપે સંબોધી પોતાનો

દેહ અર્પવાનું સૂચવે છે. ૭૧૧. આવોજી આરોગે, અર્જુનનો રતિભાવ દ્રઢતર થનો જતો હોવાનું સૂચન. મનડું નવ રહે ઠામ, ઠેકાણે નહી; ભમતું: આકળવિકળ થતું હતું; આ ઉદ્દીસ મનોદશાનાં દશ લક્ષણોમાંનું એક છે. અહી 'રૂં' થી 'મન' ની ભમવાની તિરસ્કારને પાત્ર વૃત્તિ સૂચવી છે. 'લાઘવ', તિરસ્કાર, સૂચવવા 'રૂં'–'ડો', વપરાય છે. ૭૧૨ દ્રૌપદીનો સ્વામ, દ્રૌપદીના સ્વામીને ચિત્તવિભ્રમ થયો. અહીં કાવ્યનિરકુશતાનો લાભ લઈ, કવિએ ચોથીના પ્રત્યયનો લોપ કર્યો છે. દ્રૌપદીમાં જ અર્જુન પ્રેમાસક્ત હોવાનું સુપ્રસિદ્ધ હોઇ તેમ જ દ્રૌપદી પણ પાતિવ્રત્યવાળી સતી હોવાથી સૂચક વચન છે. ૭૧૪. દેહ રહી છે ફૂલી, દેહના સર્વ અંગો ઈચ્છિત વસ્તુ સુભદ્રાની પ્રાપ્તિની આશામા પ્રસન્ન થઈ-વિકાસને પામ્યાં

૭૧૫. અહી પુરુષ કરતા સ્ત્રીના હૃદયની વિશેષ અધીરતાનું સૂચન કવિ કરે છે અર્જુનની ચેષ્ટા પોતાના મનોરથને અનુરૂપ તેમ જ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા દર્શાવનારો ચિત્તવિભ્રમ જોઈ, સુભદ્રા અર્જુનની સાન કરવાની રાહ ન જોતાં એકાએક મોહઘેલછાથી પ્રેરાઇ, કોઈ ન જાણે એમ પોતે જ તેને ખુશીખબર એમ જણાવી કે છે કે હરણનો ગુપ્ત સંકેત કરવા રાત્રે તમારે ત્યા હું આવીશ અહી બન્નેના મનોરથની પરિતૃપ્તિ થવાની આશાનું બીજ રોપાય છે દશ કામદશામાંની મોહમુગ્ધ દશા અચ્છી વર્ણવાઇ છે. ૭૨૧. બધરામની મનીષાની પરિપૂર્ણતા સૂચવાઇ છે. હર્ષની ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોચ્યા પછી ચક્રનેમીના નિયમે ગ્લાનિ, સંતાપમા સરવાની દશા આવે છે, તેનું સૂચન અહી થાય છે ૭૨૨ સંન્યાસી, સંત વિદાય થાય ત્યારે સર્વેએ તેમની પગેથી આશિષ લેવી, એવો પ્રઘાત છે કવિ આનો લાભ લઈ, અર્જુનનું શરીરસૌન્દર્ય, સામુદ્રિક લક્ષણાદિ જેવાનો પુનઃ પ્રસંગ સુભદ્રાની માતા રોહિણીજીને આપે છે, અને સુભદ્રા તથા અર્જુનના ભાવી સંબંધની સાક્ષતા કરી આપે છે. ૭૨૪ આ પંક્તિ બાવાને પગે લાગવાનો બાળકોનો આશય સૂચવે છે

૭૨૬ સામુદ્રિક, (सं समुद्रेण प्रोक्तम् वेत्त्यधीते) હાથ, પગની મુદ્રા આકારેલા શંખ, ચક્ર આદિના જેવા ચિહ્નોથી ભવિષ્ય પારખવાની વિદ્યા. સામુદ્રિક વિદ્યા સુપ્રસિદ્ધ છે.

૭૨૮. દેવ કે રાજા સિવાય અન્યને રાજપુરી પરણાવવી, એ યોગ્ય નથી; પરન્તુ આ બાવો નથી પણ દેવ કે રાજા છે માટે તે જમાઈ તરીકે યોગ્ય છે, એવો વિચાર રોહિણીજીને સ્ફુરે છે. અહીં કૃષ્ણની અર્જુન સાથે બેન સુભદ્રાનો સં-

બધ બંધાવવાની યુક્તિથી રોહિણી પણ અજાણી છે, એમ કવિ સૂચવે છે. સર્વથા, સર્વ રીતે.

૭૩૨. પરંતુ રોહિણીને એવો વિચાર થાય છે કે વેષધારી બાવા સાથે, બહેનને પરણાવવાની સંમતિ કુલાભિમાની બલરામ અને કૃષ્ણ શી રીતે આપશે? અહીં સમજવા જેવું એ છે કે વસુદેવ હયાત હોવા છતા પતિની સંમતિની દરકાર રોહિણી કરતી નથી કે સુભદ્રા પિતાની સંમતિની કરતી નથી. ઘણા હિન્દુ કુટુંબોમા વૃદ્ધ પિતાની સંમતિ આવી બાબતોમાં હજીયે લેવાતી નથી. પણ માતા અને કરતા-કારવતા વડીલ પુત્ર, મામા કે એવા કોઇનો જ મત લેવાય છે. ૭૩૩. મહિમા, મધુસૂદન-કૃષ્ણનો પ્રતાપ મોટો છે, અર્થાત્ તે મોટા મનનો હોવાથી બાવાની યોગ્યતા સમજી શકશે એટલે સમજાવ્યો સમજશે અને સંમતિ આપશે. અહીં કૃષ્ણના સર્વાન્તર્યામીપણાનો ભાવ સૂચવ્યો છે, તેમ સહુને મન ગમે તેવી વાત સાધવા દેવાનો તેનો સરળ સ્વભાવ આલેખાયો છે.

મધુસૂદન-(मधु + सूद् = કાપવું)—મધુ નામના મથુરાના પતિ-દૈત્ય રાજાને મારનાર-કૃષ્ણ. ૭૩૪ સંકર્ષણ, બલરામ, સ્વમતાગ્રહી અને બીજાના હૃદયની ગૂંચવટ સમજે એવા ન હોવાથી પ્રીછશે નહી, સમજાવ્યા સમજશે નહી.

૭૩૬-૭૪૭—આ પંક્તિઓમા સુભદ્રાના, કામથી મોહિત થયેલા, મનની અસ્વસ્થ દશા વર્ણવી, કવિ વિપ્રલભ શૃંગારની ઉદ્વેગ નામે કામદશા આલેખે છે અને સુભદ્રાને, તેની માતાએ ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કરી આપેલી અનુકૂળતા સૂચવે છે.

૭૪૦. ઉદાસ, (સં. उद् + आस् તટસ્થ બેસવું, એ મૂળ અર્થ) ઉદ્વેગ ભર્યું. કોઈ પણ વસ્તુમાથી ઊઠી ગયલી હોંસ-ઉલટ વિનાનું; ચિંતાતુર, ચિંતા નામની કામદશાનું વર્ણન સરખાવો —

> ततः सुभद्रा ललिता लज्जाभावसमन्विता ॥
> सुमोह शयने दिव्ये शयाना न तथोचिता ।
> ....
> सुभद्रा चापि न स्वस्था पार्थे प्रतिबभूव सा ।
> कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ॥
> निश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।

નું હશે, અને તે કોઈને મુખ ન બતાવવું હોય ત્યારે મુખ ઉપર વીંટી લેવાતું હશે. તે ઉપરથી 'ગણગટ' ગણગુંઠન નો અર્થ સોંઢયું થયો હશે. પણ 'સમરગુઠન', સમ્યક્ રીતે બાંધવું તે, એ ઉપરથી 'ગણગટ' વિશેષે સંભવે છે. ૮૦૩. આરશે, ઓસ્વમાવનું તાદૃશ વર્ણન; રાત્રે એકલી નીકળવા માટે ખરાબ ચાલ માટે તેડે- માઈને ઠપલાપ્પથી કરશે, એવો ભય કુદરતી રીતે સુભદ્રાને થાય છે. ૮૦૧. તેશું, 'તે સહ,' તેની સાથે.

૮૦૯. કરશો, 'કરયઇ' ઉપરથી. હું કરીશ. અહીં કૃષ્ણ, સુભદ્રાની ઉન્મા- નું કારણ જાણતા છતાં પોતે જ પોતાની ઇચ્છા જણાવી, તેના મનનો ગભરાટ દૂર કરી, પોતાની ઉપર તેનો વિશ્વાસ બેસાડે છે, અને ઇષ્ટ કાર્યસાધનાની સરળતા કરી આપે છે. ૮૧૦. કાર્ય સરશે, મનોરથ સફળ થશે. ૮૧૧. હળવેરું, હળ- વેથી. વારૂં, સારૂં, ઠીક ૮૧૨. ઇચ્છાવર, ઇચ્છા અનુસાર મળે તે વર, મનનો માન્યો વર. ૮૧૪. હીસે—(સં. હેષ્) હર્ષ પામે. ૮૧૬. અહીં કૃષ્ણ સર્વ પડાંતર કાઢીનાખી, સાચવાત જણાવી અર્જુન સાથે સુભદ્રાને નસાડવાની પોતાની યુક્તિ તેને સૂચવે છે. ૮૧૮. રાહત, અર્જુન હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો નહીં છતાં કથા- પ્રવાહમાં કવિ તેને એવી મહત્વની પદવીવાળો વર્ણવે છે. ૮૧૯. બાધ, (સં બાધ્) અડચણ, પ્રતિવાદ. ૮૨૦. બુદ્ધિ, યુક્તિનો વિચાર. ૮૨૧. રૈવતાચળ, ગિરનાર જૂનાગઢ પાસેનો પર્વત. ૮૨૨ સાજ, વાહન આદિ ૮૨૪. દૈવે...આણી આ- પશો, બળદેવે મંગાવી આપવશો. પ્રા. કા ના ટીકાકાર 'દૈવ' ના અર્થ દેવની જગ્યાએ એવો કરે છે. પરંતુ 'દૈર' શબ્દ મોટાભાઈને માટે વપરાય છે. અહીં અર્જુન સુભદ્રાનું હરણ સહજતાથી કરી શકે અને કદાચ યુદ્ધસંગ્રામ જામે તો એકલો અર્જુન બળવાન શત્રુ યાદવોથી પાછા ન પડે, એવો માર્ગ કૃષ્ણ સૂચવે છે; કૃષ્ણનો અભંગ અને અમોઘ અશ્વરથથી સજેલો, દૈવી અશ્વ જોડેલો રથ અર્જુનને મળે એવી પેરવી કરે છે પોતાને હાથે વળી માગે રથ આપે તો સંગ- ગ્રામ આદિને કૃષ્ણનો પ્રપંચ જણાઇ જાય અને કુટુંબકલહ જાગે, માટે સર્વને અં- ધારામાં રાખે છે અને કાર્ય છાની રીતે સાધે છે. આપવો, પ્રા કા. માં 'આપો' પાઠ છે.

૮૨૭. અર્જુનને સજ્જન સમજવાનું. હરણનો માર્ગ સુઝાડવાનું કામ કૃષ્ણ પોતાને માથે લેઈ લે છે, અને એનના માથાનો, ચિંતાનો ભાર દૂર કરે છે, અને કાર્યસિદ્ધિની ખાત્રી આપે છે. ૮૨૮. થશે, સર્વથા સઘળા પેરવી થવાયોગ થઇ જશે. અર્થાત્ કૃષ્ણ કહે છે કે હું અર્જુન સાથે તું દિવે બધીય ગોઠવણ કરી

૮૩૭. અર્જુનને બનાવવાની પેરવી કૃષ્ણે કીધી; જાણે કોઈ જાણીતી સ્ત્રીએ ખારેલું ઠોકર્યું હોય એવી ફુબી કરી, તેને ભડકાવ્યો. ૮૩૯. અનમન્યા, (અન્ + મન્) અસ્વસ્થ, ઉદ્વેગ મનવાળા; અગર ઉજાગરેથી ઘેરાયલી આંખોવાળા. ૮૪૧. શોચના, સં. શુચ્) ચિંતા. ૮૪૩. હીર, (સં. હીરક) દૈવત. "તારૂં મન કેટલું સત્વવાળું છે તે મેં જાણ્યું". ૮૪૪. ધીર, ધારણ. ૮૪૬. સવારાં, (સં. સુ + वार) પ્રાતઃકાળમાં, પોહ ફાટતાં. ૮૪૯. રાશ, (સં. રશ્મી = લગામ) ઘોડાની લગામ. ૮૫૩. માધવ, (સં. मा = લક્ષ્મી + धव = પતિ) લક્ષ્મીના પતિ, કૃષ્ણ. ૮૫૭. હજી કેટલી રાત રહી, જવાનો વખત-રખે વહી જતો, એવી ચિંતામાં ઉંઘ પણ તેને આવતી નથી; તેનું તાલાવેલીવાળું ચિત્ત વર્ણવ્યું છે.

૮૫૮. ક્યારે—કઈ વારે. અહીં તારા કે ચાંદની ઉપરથી સમય વીત્યાની અટકળ, ઘટિકાયંત્રની શોધ થવા અગાઉ, કેમ કરવામાં આવતી તે સૂચવ્યું છે.

૮૬૦. નિશા યુગ સરખી, રાત અતિશય લાંબી. ખૂટાડી ન ખૂટે એવી.

કડવું ૨૭ મું.

આ કડવામાં અર્જુનની તાલાવેલી, ઉત્સવમાં જવા, શૃંગાર સજવાની ઉત્સુક્તા અને માર્ગમાં સુભદ્રાની વાટ જોઈ રહ્યાની આતુરતા વર્ણવેલી છે.

જામ, (સં, = यामन्) ત્રણ કલાકનો સમય. ૮૬૯. મંત્રપવિત્ર, મંત્ર વડે પવિત્ર થઈને. ૮૭૧. કોઇ "ગિર", આવાનો પોષાક સજ્યાનું વર્ણન.

૮૭૨. ઝાતકાર, જ્યોતકાર, ઝળહળાટ. કલગીતોરા, ફુલના ગુચ્છાનું લટકણીયું ૮૭૪. રાખ્યા, શરીર ઉપર યોગ્ય સ્થાને બીજા હાર બાંધ્યા. ૮૭૫. કાછ, કચ્છ કચ્છોટો. ૮૭૬. તાવીત, (અરબી તાવીજ.) સામાના જાદુ કે મંત્રપ્રયોગની અસર ન થાય તે માટે મંત્ર કે જંત્ર લખેલા ભોજપત્રવાળું માદળીઉં (an amulet). માદળીયાં, ધાતુની, પોલી, લંબગોળ ઘાટની વસ્તુ. તે ડોક કે કોણી ઉપર-કે હાથે બાંધવામા વપરાય છે. તે માદલ એટલે મૃદંગના ઘાટનું હોવાથી માદળીયું કહેવાય છે. મનભાવિત, મનને ભાવે, પસંદ, પડે એવાં. ૮૭૭. બાધે, (બદ્ધે-સં. बद्धे) બાંધે.

૮૭૮. પ્રરમ, પરમ, વિશેષ. ૮૭૯ નાથ, કાનફટા બાવાઓના ગુરૂ નાથ કહેવાય છે, જેમ ગોરખનાથ, મત્સ્યે-દ્રનાથ વગેરે.' ૮૮૦. પીંછી, ગોરજીઓ રાખે છે તેને મળતું જ કોઈ ઉપકરણ. છડી, દંડ. ૮૮૧. ઉપમા આપું, કોની સાથે સરખાવું. ૮૮૨. શકે, ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. ૮૮૭. રાશ, રીતસર; નિયમસર, (દર વર્ષે થાય છે તેવો.)

૮૮૯. હવડાં, (અહુણા—અધુના) આટલી વહેલી, અત્યારથી. ૮૮૯. ઠામ, પછી બેઠક જમાવવાની સારી જગા મળે નહીં. ૮૯૦. આગળથી, આગળ સ્થકો, આગળથી, પહેલો. જડશે, મળશે. ૮૯૨. જાઇશેં, 'જઈ શઈ', જઇશું.

૮૯૭. શેરી—(દેશ્ય-સિહરિણી–વળાતી સ્રડાતી-संमार्जिता) નેળ; સાંકડો માર્ગ. ૮૯૯. ઝુંડો, વાવટો.

૯૦૦. સમીરે, (સં. सम + ईर् = બેઠે ઘાંટે, ધીરે ધીરે વાય તે) પવનથી. ૯૦૨. ઉચ્ચાટ, ચિંતા, આવશે કે નહીં આવે એવી ચિંતાના હિલોળે મન ચડ્યું.

કડવું ૧૮ મું.

આ કડવામાં યાદવોની વસ્ત્રાભૂષણ અને વાહનની વિવિધ તૈયારીઓ વર્ણવી છે, અને તે સર્વે સાજવારી પ્રેમાનંદના અને નવાબીની અસર હેઠળ આવેલા જમાનાની જ છે

૯૦૭. મળશુદ્ધિસ્નાને, તીર્થમાં દેહની શુદ્ધિ પહેલાં, મળત્યાગ કરી, ઘેર જે સ્નાન કરાય તે દિશાએ જઈ આવ્યા પછીનું સ્નાન. ૯૦૮. સ્હોય, સોહે, શોભે. ૯૦૦. કબાય = (કબા–"ય" વધારાનો છે) ફારસી તથા અરબીમાં પ્રચલિત શબ્દ "કબા" છે. ફોર્બસ હિન્દુસ્થાની કોષમાં એનો અર્થ 'a kind of long gown' એક જાતનો લાંબો ઝભ્ભો, એ આપેલો છે, કુરેશામાં ખરણી વખતે પહેરવાનું ખીનખાબનું અંગરખું.

સરખાવો:—સરપાવ આપ્યો બાદશે પન, અશ્વ, કનક કબાય વીરછ.

કબાય કોને પામરી પટકા નામ ન જાયે ગણ્યાં છે. મામેરૂં-પ્રેમાનંદ.

"કેશરી વાઘા પહેરશે યોવતી લેરે કબાય"—ગોરાનાં ગીત.

રોતાં, ઉર્દૂ "રૂતા" શબ્દ આ કબાયનું વિશેષણ છે. સ્વભા, મૂળ રો-

ૠસી શબ્દ 'જામા.' ગુજરાતીમાં તેનું એક વચન "જામો" ગણાય છે. ગળાથી કમ્મર સુધીનું અંગરખા ઘાટનું ચુસ્ત અને કમરથી પગ સુધી ઘાઘરા પ્રમાણે કાંઇક ઘેરદાર હોય છે. કબા કોઈ પણ રંગનો બનાવી શકાય છે. પણ જામાનું વસ્ત્ર સફેદ રંગનું જ હોવું જોઇએ. જામાની બાંહ્ય, હાથ કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. પણ પછીથી તેને કાંડા સુધી લહેરબંધવાળી ચૂડદાર કરી હાથની બરોબર કરી પહેરાય છે. એ આબરૂદાર શેઠશાહુકારોનો પહેરવેશ છે. હજીયે સુરત આદિ નવાબી શહેરોમાં સાજનમાં કેટલાક લોકો જામા પહેરે છે. **નીમા,** (ફારસી નીમ–ઉપરનો કબજો.) બુટ્ટીદાર કપડાનો કમ્મરે પટીવાળો મોટા ઘેરનો અંગરખો, જામાથી ઉંચો ને થોડા ઘેરનો. **નીમાંકુર,** જોકે આ શબ્દની બરોબર વ્યુત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, છતાં કબા અને જામાનો પૂર્વ સંબંધ જોતાં એમ જણાય છે કે એ પણ એક જાતનું વસ્ત્ર હશે. નીમા ફારસી શબ્દ છે મી સ્ટેઇનગૅસ તેનો આ અર્થ આપે છે:–a garment like a Jama, but not so full at the breast જામાના જેવું વસ્ત્ર પણ છાતી આગળથી એટલું ભરેલું નહી અર્થાત્ ખુલ્લું. નીમાસ્તીનને મળતું આ વસ્ત્ર હશે. નીમાસ્તીન એક જાતનું "જેકેટ" છે. અદ્યાપિ મારવાડ અને મેવાડમાં રાજપૂતો પણ અંગરખાની ઉપર તે પહેરે છે. તે એ રેશમનું કે સુખવનું હોય છે અને તેની ઉપર જરી વગેરેનું ભરતકામ પણ હોય છે. **પાઘડી,** હેમચંદ્ર–દેશ્ય. पाहूत्त–पावृतम्–प + आवृतम् વિશેષતાસૂચક આવરણ, વિશેષ ઢાંકવાનું) હાથ સવા હાથ પનાનું ઘણું જ લાબું, પુરુષને માથે વીંટાળવાનું વસ્ત્ર, અનેક આકૃતિનું, પ્રાંતિક, નાગરિક આદિ ભેદને લઈને, હોય છે. **પટકા,** સં. पट = વસ્ત્ર. અલ્પાર્થસૂચક.) કમરે કે માથે વિંટાળવાનો વેંત દોઢ વેંત પહોળો અને ચાર પાંચ હાથ લાંબો ખેસ. **પછેડી, પિછોડી** (હિં પીછ = પછવાડે ઓઢવું સં. आ + वृ) ખાંધ ઉપર બે પાસ ઝુલતું, અગર બરડા ઉપર ફરીવળતું પાતળું કપડું; ખેસ. વહોરાઓ હજી આવી પિછોડી ઓઢે છે. ઉત્તર હિન્દમાં સ્ત્રીઓ પણ જે સફેદ કપડું લુગડા ઉપર ઓઢે છે તેને પણ પિછોડી કહે છે. **પામરી,** (હેમચંદ્ર–દેશ્ય–पोमर–कुसुमरक्त રાતું વસ્ત્ર અથવા પામીર–રેશમ માટે ખણાયલો ઉત્તર અફઘાનિસ્તાનના પ્રદેશ.) ઉન અથવા રેશમનું પહોળું ખભે નાંખવાનું વસ્ત્ર. **શ્રીકાર,** (સં. श्री–શોભા + कार–कृ) સારી શોભાવાળી.

, ૯૧૧. મોળિયાં, (મૂળ–મોરીયું, મુખર ઉપરથી) પાઘડીનાં કસબનાં છોગાં; ચિંથળી, ચોળી, ઢેઘી આદિને પણ કસબની કે હીરાગળની દેરાવી દોર. ૯૧૨.

તોરા, (અરબ્બી) પાઘડીના છેડાનો કસબી, સોનેરી છોગાવાળો છેડો. કલગી, (ફારસી) મુકુટ કે મંદીલ ઉપરનું પીંછા ઘાટનું છોગું; ફીનારી, કોર. ઝાકઝમાળ, (સં. झगझग्) અતિશય ચળકાટવાળાં. ૯૧૩. ગોસપેચ, ગોશપેચ-ગોશ (ફારસી) કાન અને પેચ એટલે વળ; ગોશપેચ-કાન સુધી જેનો પેચ પહોચતો હોય અથવા કાન ઉપરથી પસાર થતો હોય એવો, જમણી બાજુએ બાંધેલો શિરપેચ. ૯૧૫. બાજુબંધ, (ફારસી-બાજુ=બાંહ્ય, કોણી ઉપરનો ભાગ + બંધ) કડાની જગ્યાએ પહેરવાનું જડાવ; ઘરેણું. બેરખી, (સં. वि-વિશેષાર્થસૂચક + રક્ષી) માદળીઆ કે મણકાનું ગોઠેલું સ્ત્રીઓને કોણી ઉપર પહેરવાનું ઘરેણું. ૯૧૬. વેલીઆં, (સં. वल्ली) વળીઆં પડેલા વાંક. વીંટી, (સં. वेष्ट्) આંગળીએ પહેરવાના વેઢ. છાપ, (કદાચ) ખાપ (ચાટલું) હશે ૯૨૦. કટિબંધ, મેખલા, કદોરા, ૯૨૧. ઉલટ અંગ ન માય, હર્ષ ઉભરાઈ જાય ૯૨૭. હિંસાર, ઘોડાનો અવાજ, હણહણાટ. ૯૨૯ ચામર, ચમરી ગાયના પુછડાંનું બનાવેલું ચમ્મર ૯૩૦. પ્રભુ, શેઠ સ્વામી. ૯૩૨. દંડપ્રણામ, કેટલાક લોકો વાહનમાં બેસતા પહેલાં વિઘ્ન ન નડે માટે પ્રભુસ્તુતિ-પ્રણામ કરે છે.

૯૩૬. બાજમ, હિંદી શબ્દ છે. એને કેટલાક ફારસી કે અરબ્બી ધારે છે પણ તેમ નથી. શેતરંજ. ૯૩૮. પડ્યા હોડે, સરત મારીને

કડવું ૧૯ મું.

આ કડવામાં ચન્દ્રાવતીઓના શણગાર અને શેષ્ઠાળીઓ વર્ણવેલાં છે

૯૪૫. શીશ ગુંથાના વાળ ગુંથાવે, (સં. ग्रन्थ) ભાતભાતની સેરે પાડી અંબોડા બધાવે. સેંથા, (સં. सीमा + अन्त) કપાળ ઉપરના, માથાના વાળના બે ભાગ વચ્ચેની લીટીમાં સિંધુર આદિ ભરવાની રીતિ છે. ૯૪૭. મસી, (મેશ, સં. मषी વા मसी) કાજળ. દાબડી, (ડબડબ ઉપરથી), કંકુ, મેશ વગેરે માટે ધાતુ યા લાકડાની નાની બનાવેલી હોય છે. અંજન, (સં. अञ्ज्-ચોપડવું), સારે, (સં. सृ) હાથની મધ્યમિકા આંગળી ફેરવી મેંશ આંખમાં આંજે. ૯૪૮. ઉદારે, (સં. सृ) મોટી કિંમતનાં, ઘણ, ભૂજનદાર, નકકુર.

૯૪૯. ગોફણો, (સં. गुम्फ्—ગુંથવું + फणा = સાપની ફેણ) અંબોડે ચટકતુ રાખવાનું સોનારૂપાનું ઘુઘરીઓવાળુ ઘરેણું. આ ખોડાના વાળ કાળા ભમ્મર રંગના હોવાથી માથા ઉપરનો ઘાટ સાપની ફેણ જેવો જણાય છે. જડાવ, રત્નથી જડેલો. ભમર લળકે છે, ભમર ચળકચળક થાય છે; કેટલીક સ્ત્રીઓ કાજળ ભરીને ભમ્મરને ચળકતી કાળી બનાવે છે તેનું સૂચન છે. ૯૫૦. ત્રિસેંથીઆ, બદી. સેંથાની લીટી ઉપર એક સેર અને કપાળ ઉપરની રોચની લીટીના બે છેડાની બે સેર-એમ મળીને ત્રણ સેરનું સેંથી ઉપર બાંધવાનું જડાવ ઘરેણું, તેને બદી પણ કહે છે. શીશફુલ, શીર્ષફુલ અંબોડામા ચાકને બદલે જડાવનું ઘરેણું ઘાલે છે તે. ૯૫૨ ઊર, છાતી, ખરી રીતે ઉપસેલાં સ્તન ઉપર. ઢળકે છે, ઘુમીબધ, ઢળતો શોભે છે. ૯૫૨. ચૂડલો, (દેશ. દેશ્ય ચુડો. સં. वलयम्) લાકડા, હાથીદાંતે કે કચકડાનું સોને મઢેલું યા મઢયા વગરનું, ઉચી કીનારી વાળી, પહોળી પટીનું બલૈયુ કંકણ, કાચની પહોળી પટીની કાગરીવાળી બનડી; ખળકે છે, ખળ ખળ અવાજ કરે છે, ખખડે છે, 'ચુડો' શબ્દમાં સામાન્ય રીતે બે ત્રણ યા 'ઉરર' ની ચુડીઓનો 'ખરખલો' સમાય છે. ૯૫૩. ઝોટી, તાગી, ટોટી, કાનની બુટે પહેરવાનું, બુટના કાણામાં ખોસવાનું ચુની થી લગાર મોટું, ચળકતું ગોળ ઘરેણું મોર, મોરના આકારનું બુટે પહેરવાનું સોનાનું ઘરેણુ ભમરી, ભમ્મરને તારાટપકાથી શણગારાય છે, તેને ભમરી કહે છ ૯૫૪. વાને, શરીરે. (સં. वर्णे)

૯૫૬. લંગર, (દેશ્ય लंगल–સં. लाङ्गुलम्–પુછડી) સાકળાં; હલકી ચાદી –ની ઘુઘરીઓ બાંધ્યાથી રણકે છે ૯૫૭ અણવટ, સ્રીઓને પગે અને અંગુઠે પહેરવાનું ઘુઘરીઓવાળુ રૂપાનું ઘરેણુ. ૯૫૮ દેવાંગનાંશાં, દેવોની અંગનાઓ, સ્ત્રીઓના સદશ, જેવા. અમરમન, દેવોના મન વૃંદ, ટોળા લોલે, લોભાવે એવા ૯૫૯. ભાળે, ભાલ, કપાલ ઉપર. ૯૬૦ સાળી, એક એકના સાસું જોતી, શરીરના ઢધારાં તસનસતા કેટલાક અંગો વિષે ચેષ્ટા કરતી. ૯૬૧. વેણ, વેણી. નેહરી, તેલ ઘાલી માથાના વાળ બે પડખે કરી, હોળવા તેને નેહેરી દેવી કહે છે. ૯૬૨ ઘેરી, ખુમારીભર્યું ૯૬૭ બાંધે છેડે, ૯૭ પણ ગુજરાતમા દેવદર્શને જતી ઘણી સ્રીઓ મંદિરના પાયરણામાં નાખવાને અને દેવના ઉમરે ઢગલીઓ કરવાને ચોખા વિગેરે અન્ન લુગડાને છેડે બાંધીને જાય છે. છુટા ઉપહાર રાખવાથી અલગ વિટાળવા પડે માટે સાડીયાને છેડે બાધી કેડે ખોસે છે ૯૬૯. ચરણાં, ચણીયા.

૯૭૦. રાખડી, રક્ષા. સોના કે રૂપાની ગુંથેલી દોરી અને ઘુઘરી કાંડે પહેરવાનું રત્નજડિત ચોકવાળું ઘરેણું. સોળ, સ્ત્રીઓના મુખ્ય મુખ્ય શણગાર 'સાજ' ગણાય છે તે આ:—(૧) મજ્જન, (૨) ચારૂચીર વસ્ત્રધારણ, (૩) તિલક, (૪) નેત્રાંજન, (૫) શ્રુતિતાંટક, (કાનનું), (૬) વેસર, (નાકની), (૭) કેશપાશ માર્જન, (૮) પુષ્પમાલાદિ, (છાતી), (૯) કટિમેખલા, (૧૦) કરકંકણાદિ, (૧૧) કુચલેપ, (૧૨) અંગરાગ, (૧૩) નેપુરાદિ (પગ), (૧૪) દૃગ્‌વિલોકન, (૧૫) તબોલચર્વણ, (૧૬) ગતિ; ચાતુર્ય. (પાદસંચાર, કટાક્ષાદિ) ૯૭૪ અસુર, મોડું. (सं. उत् + सूर्य) જુઓ મરાઠી 'ઉશીર'; સૂર્ય માથે ચડશે. સંધ્યાકાળ પહેલાં ગૃહીઓએ ઘેરે પડી જવું, એ નિયમનું ભાન થાય છે. ૯૭૮. અટારો, (પૂર્વના સંકેત અનુસાર) પ્રકટ રીતે કહે. ૯૮૧. રાડ, (૨૭-૨૩) જક. ૯૮૩ કૃષ્ણશિક્ષા, કૃષ્ણે પોતાનો રથ બળરામ પાસે મંગાવી આપવાની આપેલી શિખામણ, બુદ્ધિ.

કડવું ૨૦ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાની રૈવતાચળના ઉત્સવે એકલી જવાની જક પૂરી કરવા બળરામે કૃષ્ણ પાસે રથ માગ્યો, પણ કૃષ્ણ જાણે સુભદ્રાની છૂટથી વહન અળખામણું હોય અને પછી ભવિષ્યમાં હરણનો પ્રસંગ બનતા પોતાને શિરે પ્રપંચમાં હાથ હોવાનું આળ ન આવે, માટે પોતાનો આળીગારો રથ આપવાની ના પાડે છે અને તેથી થનારાં વિઘ્ન સૂચવે છે, તેમ તેમ ભોળા બળરામ તેમની જાળમાં વધુ ફસાય છે અને આખરે તેનો રોષ નખથી તે શીખ પર્યંત વાધતાં કૃષ્ણ નમતી મૂકી, પોતાની મૂળ ધારણા પ્રમાણે તૈયાર રખાવેલો રથ સુભદ્રાને સોંપે છે અને ભાવિ ભયનું સૂચન કરી અટકે છે ૯૮૮. આંસુપાત કરે, પુષ્કળ આંસુ પાડે. બળરામને જોઇને વિશેષ કલ્પાંત કરી કામ કાઢી લેવાની યુક્તિ સુભદ્રા આબાદ અજમાવે છે. ૯૯૦. રૂદન કાં કરે, શા માટે રૂવે છે? ૯૯૧. પૂછીયે, (સબોધ), જૂનું રૂપ 'પૂછીઇ,' પૂછ. ૯૯૨ લીટી આમ જોઇએ:–'સનમુખ જઇને તતખેવ', કારણ કે છપાયલું ખોટું છે. તતખેવ, તત્ક્ષણ, તત્કાલ, ૯૯૭ આવી યૌવનને આરે પહોંચેલી છોકરીને એકલી, કોઈ વિશ્વાસુ સાથ વિના કેમ મોકલાય?

૯૯૯. અહીં રોહિણી એકદમ કૃષ્ણનો રથ આપવાનું પ્રપંચનો વહેમ ન જાય માટે, બળરામને સૂચવતી નથી પણ બે ભાઈમાંથી કોઇને તેની સાથે જવાનું

અને તેમ ન બને તો પછી કૃષ્ણનો રથ સુભદ્રાને અપાવવાનું સૂચવે છે. અહીં કવિ સુભદ્રા નાના ઠાકરડાની છોકરી હોય તેવો ખ્યાલ આપે છે, બાકી અનેક વિશ્વાસપાત્ર યાદવ સુભટોમાંથી હરકોઈ સાથે તેને મોકલવાનું સૂચવી શકાત.

૧૦૦૨. ખેડણહાર, (ખેડણ + હાર) ખેડનારો, રથહાંકનારો (સરખાવેઃ સરજનહાર). ૧૦૦૩. ખાત, બાબત. (સં. ख्या, ખ્યાત) ૧૦૦૯. ઉલ્લાસે, ઉલ્લાસ, આનંદ પામે. (સં.–उत् + लस) ૧૦૧૩. કોણ, એ સામાન્ય રીતે કવિતામાં "શા" પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ રૂપે વપરાય છે. ૧૦૧૫. મનસા, મનીષા, ઇચ્છા, મનનો સંકલ્પ. ૧૦૧૯. રથહાંકણીવિદ્યા, રથ હાંકવાની, ચલાવવાની વિદ્યામાં જે કુશળ, પારગત છે તે. જેને હાથે, જેના હાથમાં રમી રહી છે ૧૦૨૦. રથ જોતરી, ઘોડા જોડી લાવે. જોતરી, (योक्तृ + युज् = જોડવું ઉપરથી) ઘોડા સાથે રથને જોડી. ૧૦૨૧. આફણી (આપણી) એકાએક; આપોઆપ.

૧૨૨૧ ઉત્પાત, તોફાન. ભવિષ્યમાં સુભદ્રાના હરણ રૂપ તોફાનનું સૂચન પ્રથમથી જ કરી લઈ, પોતે પ્રપંચમાં ભળ્યાના આક્ષેપથી મુક્ત થવાની યુક્તિ કૃષ્ણ રચે છે. રથથી રથને અંગે.

૧૦૨૩. કલ્પાંત, (મૂળ શબ્દ कलपान्त = कु–અલ્પાર્થ, અધમતાર્થસૂચક + लप् = બોલવું = क + लप + अन्त = છેડો) વ્યવસ્થા–નિશ્ચિત અર્થનો અંત નાશ આવવાથી શોક થાય છે તે કલ્પાંત કહેવાય છે. હું વિના, મારા વિના. (જૂનો પ્રયોગ). ૧૦૨૪ આળીગારો, આળ ચઢાવનારો. (આળ + ગારો. ગાર = ચઢાવનાર, આણનારના અર્થમાં વપરાય છે.) થાશે કૃષ્ણ વિઘ્નની શંકા દર્શાવી અટકતા નથી, પણ ચોક્કસ અનર્થ થવાનો છે, એમ સ્પષ્ટ કહે છે, જેથી ભવિષ્યમાં પોતે ઠપકાપાત્ર ન ઠરે. અનર્થં, હાનિ. (अन् + अर्थ = હેતુ ઉલટી જાય એવું). એણે, વિશેષણને સપ્તમીનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે; સંસ્કૃત પ્રયોગનું અનુસરણ. ૧૦૨૫. વડવીર, વડા–વૃદ્ધ ભાઈ. શ્યામશરીર, કૃષ્ણના શરીરનો વર્ણ શ્યામ છે માટે.

૧૦૨૮. તારો...કામ, જો આજે અણીને વખતે સગાંવહાલાંને તારો રથ કામમાં નહીં લાગ્યો તો પછી ક્યારે કામે લાગવાનો હતો? ૧૦૨૯. અસ્વમેવ = (अवश्यम् + एव) નક્કી જ. જન્મ લગી, જીવ રહેશે ત્યાં સુધી, (જન્મ અવતાર). ૧૦૩૦. સ્ત્રીમાં રમે–સ્ત્રીઓના વિલાસમાં જ હું ગુંથાયો રહું છું; એટલે તારામાં સંસર્ગ દોષ અનુસાર બૈરક બુદ્ધિ અને બીહીક સદાયે રહેવાનાં જ અને હું સ્રીબા-

થવું અને આપવું બોલવાનો જ, તેથી મને તારા એવા ચાવળા શબ્દો ગમતા રૂચતા નથી. ૧૦૩૩. ધૂર્તવિદ્યા, લુચ્ચાઇની કળા. 'હમેશાં તારી લુચ્ચાઈ કોઈ સમજ શકતું નથી.' હું દરેક બહાનાં પ્રપંચ શોધી, મૂળ અર્થ ઉડાવે છે; એટલે તારે હાથ કંઈ ચઢાતું નથી. હું હમેશાં નાગ્રબારી રાખી બચાવનો માર્ગ ખુલ્લો રાખે છે, એ તારી ઉતરપીઠીની કળાજ છે.

૧૦૩૪. ઘટે, યોગ્ય. મોટા ભાઇ થઈ મને ઓલંપટ કહેવો, એ તમને છાજે નહીં. ૧૦૩૫. અન્યાય, અન્યાય, અઘટિત કામ. ૧૦૩૬. ઉથાપું. (સં.—ઉત્ + સ્થા નું પ્રેરક) ઉથાપવું, લોપું. તમે જે આજ્ઞા કરો તેનો વિરુદ્ધ હું શી રીતે જઇ શકું? હું વિરુદ્ધ ગયો જ નથી. બહેને સુભદ્રા, અગર જે કોઈ વ્યક્તિને મારા રથમા બેસવું હોય તે તમારી મુનસફી પ્રમાણે તેમાં બેસીને જાય; મને કંઈ તે સાથે લેવાદેવા નથી; મે તો મારે સેવકની રૂપે જે કરવાનું હતું તે કર્યું. એટલે મારી ફરજ તેટલેથી પતી.

૧૦૩૯. વાચક, વાક્ય; વચન, કવિતામાં વાચનું "વાચા" એવું રૂપ થવું દીસે છે. એ અકારાન્ત ઉચ્ચારવાનો દાખલો છે. ૧૦૪૨. જયમંગળ આદિ કૃષ્ણના ઘોડાના નામ; અમર કોશમા તેમ જ મહાભારતમા આ નામ છે— अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક. रथमारोह्य तेजोबलजवोपेतं. युक्तं दरवरोपमैः । वाजिभिः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥ (આ.પર્વ). ૧૦૪૪. અહીં પણ અવળું સૂચન કરી, અર્જુનને પાછા કૃષ્ણ તેથી સાવધાન થવાની સૂચના સુભદ્રાને આપવા કહે છે, તેમ અગાઉ પણ કૃષ્ણનો હેતુ ન સમજતાં તેનો ઉલટો અર્થ લ, તેમને ઠગી કહે છે. ઠગું. (ક્રિયાપદ) કહે પણ. ૧૦૪૬. કોઈ ખાય, કોઈ ઉપડી જાય. ૧૦૪૮. ભલે. ૧૦૪૯ અંત ઉલે મનમાં હર્ષ પામે. ૧૦૫૦ વાર, વાર [illegible] અર્જુનની [illegible] છે.

કડવું ૩૨ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાના [illegible] [illegible], [illegible] ૩૨ આ કડવામાં [illegible] [illegible] તેમ જ [illegible] [illegible] કારે (કડવું ૧૦મું) [illegible] [illegible] થઈ ચાલી. [illegible], તેમ [illegible] [illegible] (કડવું ૨૧ મું.) [illegible] રીતે વર્ણવ્યું છે તેમ અહીં

તેટલી તો શું પણ તેથી અર્ધોયે અનુપમતા વર્ણવેલી નથી, ત્યા શણગાર ઉપર કવિએ ભાર મૂકયો નથી જ, પણ અહીં સામાન્ય ઠાકરડીને શણગારે તેમ સુભદ્રાને શૃંગારવિવેક વિસારીને આભૂષણોથી ખડકી છે નળાખ્યાનમા શરીરસૌંદર્ય અને અહીં અલંકારદિપ્તિ ઝળહળી રહે છે

૧૦૫૮ **દામણી, (सं. दामन्)** કપાળની ઉપર હીરામોતીની બંધી કપાળ ઉપર છેક વાળ આગળના પ્રદેશ ઉપર બધાય છે. ૧૦૬૦. ઉદ્યોતકાર, ઝગઝગાટ. ૧૦૬૪ જવેર, જવાહીર, મોતિહીરાના ચોકવાળી પાચ આગળીની પાચ વીંટીઓ સાથેની પહોચી તે હાથની હથેલીના પાછલા ભાગ ઉપર સ્ત્રીઓ પહેરે છે

સરખાવો —પ્રેમાનન્દકૃત "મામેરા" મા લક્ષ્મીજીનું વર્ણન.

પ્રભુ પુંઠે કમળા રાણી રે, સભા મોહી જોઈ શેઠાણી રે,
ભલું ભાળ ભ્રમર રાજે રે, રત્નજડિત રાખડી છાજે રે
વિશાળ લોચન, ચચળ ચાલે રે, શું ખજન પડીઆ જાળે રે,
છે અધરબિંબ પરવાળી રે, મસ્તક ઉપર વેણુ વિશાળી રે
બાજુબધ, બજુબધ બાળ રે, નાકવેસર ઝાકઝમાળ રે,
કટી ધમકે ક્ષુદ્રઘટાળી રે, પહેરણ ઘ પકવરણી સાડી રે
ઝમક ઝાંઝર ઉજ્જવલ પાગે રે, વિછુવા અણવટ બહુ વાગે રે,
જડાવ ચૂડલો કકણ ખળકાવે રે, માયા મહેતી રૂપે આવે રે.

વળી રૂકિમણીહરણ (કડવું ૧૨ કડી ૮૦૧૪)

પાયે ઝાંઝર ઝગમગે, વિછીયા, પગપાન,
વાગે ઘુઘુર ભળતી ઘુઘરી, વાળે સગીત તાન. ૮
બે મોટે હીરા જડયા, કંઠે એકાવળ હાર,
બાજુબધ ને સાંકળા, માંય મોતીની માળ ૯
બાપે બાજુબંધ બેરખા, સુવર્ણ ચુડો રસાળ,
કમળ સરખી હથેલીમા, લીધો હેમનો થાળ ૧૦
બે કમળ નેત્ર કન્યા તણા, વાળીએ વાંકા મોર,
આવી અધરે અડ્યુ છે કુમકુ શૂં ત્યા વશ્યો ચિત્તચોર. ૧૧
અર્ધચદ્ર કપોળ છે, બે બિંદીનો વરભાવ,
તારા જેવી શોભે ટીલડી, ઝાલ રત્નજડાવ ૧૨

બે ભ્રકુટીએ બાણ ચઢાવિયાં, છૂટા મૂક્યા છે કેશ,
જાણે શંકર સતી છળવા નીસરી, લીધો ભીલડીનો વેશ. ૧૩
ચોળી પહેરી કીનખાબની, ઓઢી ચુંદડી રસાળ.

વળી પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં મોહિનીનો શૃંગારવેષ (કડવું ૭૫ મું)

પાયે નેપુર રે, ઝમકે નાના રીતસું, વીંછીયા અણવટ રે પેહેર્યાં પ્રભુજી પ્રીતસું.
કટિમેખલા રે, સોવણ નંગ જડાવસું, ઝુમણાં ઝામણાં રે હાર પેહેરે મનભાવસું.
માળા મોહન રે, સુંદર મુગતાફલ તણી, માદળિયા હાર રે પેહેરે ત્રિભુવનધણી.
હાથે પોંહાચીયા રે, જડિત ઝવેરે શોભીએ, કરકંકણ રે જોતાં દૃષ્ટ ન થોભીએ.
ગોફણી હેમની રે, ચુડ ઝાંઝરી હેમની, ચુડો સોહે રે કાંકણી સહીયાં પ્રેમની.
બાજુબંધ રે હાથે હથસેટ અતિભલા, કાને ગુલર રે જડાવ સોહે વીટલા.
ચાલ ઝળકે રે ગાલ સાથે લાગી રહી, ઉપર શીકળા રે મોગરડે શોભા લહી.
નાકે વેસર રે મોતી અતિ તેજના, ચાંદલા ચમકે રે ચોહોડયા મનહેજમાં.
આંખ આંજી રે અણીઆલી ટીલી ભલી, શીશ ગુંથ્યું રે ચોટલો સુંદર ચોલજી.
શીશફુલ રે સેથો ફુલી તરતો થયું, નાક નમણુ રે ચમરી ને વળી કુમળું. ૧૨

૧૦૬૫, કટિબંધ, મેખલા. ૧૦૬૬. અણુલખ, અમૂલ્ય, ભારે કિંમતનું. ૧૦૬૭. હરણ જેવી ચપળ આંખો. પોપટની ચાંચ જેવું દગકડું નમણું નાક, ધનુષ્યના જેવી વાંકડાળી ભ્રમ્મર, તીરની પેઠે પ્રેમાસ્પદના હૃદયને બેદનારાં તીર જેવાં કટાક્ષ ફેંકતા નયન, આંખો. ૧૦૬૮. અધર, નીચલો હોઠ. પ્રવાળી. પરવાળાંના જેવો લાલચોળ. ૧૦૭૦. ચન્દ્રબિંબશું, ચન્દ્રબિંબસદૃશ. ચન્દ્રના બિંબના જેવું. ૧૦૭૧. હાથીની સુંઢ જેવા બાહુ, મરોડદાર હાથ વિષધર, (સં વિષ+ધ) સાપ; વેણી કેશકલાપ; સાપના જેવો લાંબો અને ગોળ બાંક લટકતો ચોટલો. ૧૦૭૨ ચોયણુપત્ર, ચંદની પ્રિય, પોયણી. શાલિકમલના પાન જેવું સુંદર પેટ. ઉદર, પેટ. રૂપનિધાન, રૂપનો નિધિ, ભંડાર ૧૦૭૩. સુધા, અમૃત જેવો મીઠો. ૧૦૭૪. કંઠ અવાજ; કંઠમાંથી નીકળતો દેહીને 'અવાજ' ને કંઠનું નામ અલંકારિક રીતે અપાય છે. કોકીલા હારે, કોયલ જેના કંઠનો મધુર અવાજ; મધુર કંઠમાં કોકિલા પણ તેનાથી હારી જાય, ઉતરે. સુણીને—જેને મારી બીજી ગાઈ મતિસ્પર્ધિની કોકીલ નાશી એવા વિચારથી વિમાસણમાં પડે.

૧૦૭૫ રંભા, ઇન્દ્રની માનીની અપ્સરા. દેવાંગના, દેવની સ્ત્રી. (અહીં રંભનાનો અર્થ પાણી ભરવાનો નથી.) માન મૂકે, ગર્વ, અભિમાન છોડી દે.

ચૂકે, ચળે **તાપસ** તપસ્વી. **૧૦૭૬ મધુકર**, ભમરા, પુષ્પોના પરાગમાંથી મધુ ચૂસતા હોવાથી ભમરાને આ નામ અપાય છે **ખંજન**,એક જાતનાં પક્ષી (દીવાળી ઘોડો). એ લાંબી પુછડીવાળાં હોય છે અને વારે વારે તેની પૂછડી હિલ્યા જ કરે છે. તેનો આખનો ડોળો નિરંતર ફરકતો જ રહેતો હોવાથી સુંદરીના આખના ચંચળ ડોળાને ખંજન સાથે કવિઓ સામાન્ય રીતે સરખાવે છે અને આખના ડાબલાને જાળનું ઉપમાન આપે છે. **જાળે પડયાં**, આખના ડાબલા રૂપી જાળ-બંધનમા પડયાં **ગીન**, મત્સ્યના જેવી સુંદર ઘાટીલી આખ જાણે કીકીને બદલે મીન અને ખંજન જ તેની આખરૂપી જાળમા ઘેરાયા હોય નહી તેમ કીકી ચપળતાથી ફરકે છે **૧૦૭૭ બાલા**, બાલાઇ, બાલાએ, 'ઇ' તૃતીયાનો પ્રત્યય ઘસાયો છે **ગજગામિની**, ગજ-હાથિણી-ની પેઠે મદલરી-ગૌરવભરી, હિડછાવાળી ચાલ ગતિ **મરાલા હસી**, મૃદુ મૃદુ રીતે પગલા માડવામા હસ પંકાય છે ધબધબ, ભારે પગ પડે એ પદ્મિનીનું લક્ષણ ગણાતું નથી પણ શખિનીનું ગણાય છે અહીં કવિ સુભદ્રાને પદ્મિનીના જેવી ગતિવાળી વર્ણવે છે **૧૦૭૮ માનુની** (સ માનિની)-આત્મસમાનવાળી, અહી કેવળ સ્ત્રી **૧૦૮૦** બળરામને છેતરવાનું વચન માતા રોહિણી કહે છે

૧૦૮૪ શિક્ષા શીખામણ દીધી, દઈ આપું **વાર્યા**, સમજાવીને કહ્યું. **૧૦૮૮ હુશીયાર**—(સ હોસ+યાર) ચેતનવાળો, સાવધ **૧૦૮૯ જાનાર**, દારૂક **૧૦૯૩ પધાર્યા**, પદ-ધર્યા, ગયા

કડવું ૨૨ મું

આ કડવામા સુભદ્રાને પોતાનો મનોરથ સફળ થાય એવા શુભ શુકનો સામા આરભમાં જ મળે છે કાદિાસના કુવાખ્યાનમા તપ કરવા જતા કુવરને મળતા શુકનોના વર્ણન સાથે આ વર્ણન કઈક સરખાવવા જેવું છે શુકન વર્ણવીને પછી કવિએ યાદવો હાકવાની યાદવોની હોડનું અને તે પછી રથ ઉપર અર્જુનને લેવા સુભદ્રાએ નુપૂર કાઢી નાખી દારૂકને તે લેવા મોકલવાની યુક્તિનું વર્ણન કરેલું છે

૧૦૯૬ શુભ, કલ્યાણકારી, અર્થ સિદ્ધ થાય એવા અનુકૂળ **શુકન**, (સ શકુન, એક જાતનું પક્ષી, ધણુખર એક જાતનું ચાસ આ પક્ષી વટેમાર્ગુને જમણે પડખેથી ઉડતું જણાય તો તે કલ્યાણ થવાનું સૂચવે છે) સામા વિહ્વન **૧૦૯૮**-**પ્રસન્ન**-હસતી સરખાતો —

શુકને મળી સવત્સી ગાય, સુવાંસણી બેઠું ભરી જાય.

વરકન્યા પરણીને મળ્યા,વેદ ભણતા વિદ્યાર્થી મળ્યા.(કાલીદાસકૃત શુકનાખ્યાન)

૧૧૦૧. કે, અનેરા, સારા ભવિષ્યના સુખના વિચાર કરે. ૧૧૦૨. અર્થ, હેતુ. સહી થાશે, ચોક્કસ સરશે. ૧૧૦૫. કિરતાર, પ્રભુની; અહીં છઠ્ઠીના પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. કપિલા, રતાશ અને વધારે પીળાશ મારતા રંગની. આ ગાયના શુકન ઉત્તમ મનાય છે. ૧૧૦૬. વંદે, (सं.—वन्द्) માન આપે, સત્કાર કરે. (જૈનોમાં અન્નને વાદવું–માન આપવું કહે છે, એવો અહી અર્થ છે)

૧૧૧૦. ડચકારશું, ડચકાર સાથે, હાંકનારનો ડચકારો નીકળતાં વેત જ, અર્થાત્ વિના ચાબુક હલાવે, શબ્દવેધી ઘોડા પેરે દોડયા જ જાય આવા શબ્દાનુસારી ઘોડા ઉંચી જાતના ગણાય છે કહેવત છે કે ".તેજીને ટુંકારો બસ છે." ૧૧૧૧. ગોવાંદરે, (गो + रुध्) ગોધરે, ગાયને ચરવાની ગામના પાદરની ચરાની જગા, એ ગામની હદ સૂચવે છે. ૧૧૧૩. મેગળ, મદગળ, મદ ઝરતા હાથી. સુખપાલ, એક જાતનું તાવદાન, જેમા બેસનારને હેલો હરકત ન આવે, અને સુખે જવાય, એવી પાલખી ૧૧૧૪. વાઘા, સુગધવાળા, રંગીન કે રંગની છાંટવાળા શુભ અવસરે પહેરવાના મૂલ્યવાન કપડા. ઘણુંખરું મૂર્તિના કપડાને વાગા કહે છે. ઉનાળામા ઠાકોરજીને ચંદનના વાગા ચઢાવે છે. ૧૧૧૫ જોડ રાખે, દમોદમ, સાથે સાથે રાખે. ૧૧૧૬. પાધર, (દે પદ્ધરં=સીધું), ગામની બહારનો રસ્તો, સીધો, સપાટ ખુલ્લો સાજમાર્ગ હોડ, શરત (હેમચંદ્ર દેશ્ય हुड्डा = પણ) ૧૧૧૭. વાદ, (स. वद्) વાદે ચઢી; (હરીફાઈ ભરી) ૧૧૧૯. રસિયા, રસવટીયા, રસે ચઢનારા ૧૧૨૦. કોટ, કોટે, ગળે (सं क्रोड) ૧૧૨૪. અલબેલડા, (अल् + वयला શબ્દના ઉપહારના વહેંચનાર) મૂળ ઉદાર, પછીથી શોખીન, મોજમજાહ ઉડાવનારા અને રંગીલા, રંગરાગમા ગુલતાન ૧૧૨૫ શબ્દશું, શબ્દ–સદ–થી સમજી. ઘોડા તે પ્રમાણે સૂચવાયલા માર્ગે ગતિભેર દોડે. 'શબ્દ' અનુસરનારા ઘોડા ઉત્તમ લેખાય છે. ૧૧૨૮. ચાબકા, (सं. चाबुक) સાટકા. બા નરમ હોય છે; ત્યારે ચાબખા સખ્ત હોય છે.

૧૧૩૦ સહુથી વહેલા નીકળેલા બાવાને પાછળ પડેલા જોઈ સહુ નવાઈથી પૂછે છે કે આટલા ધીરા કેમ પડયા ? ચાલો અમારા વાહન ઉપર ચડી જાઓ. ૧૧૩૨. સુજ સાથ, મારી જોડીદાર.

૧૧૩૬. કવણુ, કેવો, શો. જૂની ભાષાનો આ સંસ્કાર છે. ૧૧૩૭. દારૂક રથે હોય તો અર્જુનથી ચઢી ન શકાય, માટે તેને ઉતારવાનો પેતરો રચે છે. તે સાથે કૃષ્ણુના ઘોડાને હાકવાની પોતાની કુશળતાની ખાત્રી તેને છે, એ તેનું ખરૂ ક્ષત્રિયાણીપણુ પ્રકટાવે છે. ૧૧૩૯ અહીં, શકુંતલા ડાળીએ એકાવલી સરાવાના નિમિત્તે દુષ્યંતને જોવા લાગ સાધે છે, તેમ સુભદ્રા નેપૂર રથથી હેઠું નાખી દે છે અને દારૂકને ઉતારી અર્જુનને રથપર લેવાની પેરવી કરે છે ૧૧૪૪. ગ્રહીશ, પકડી રાખીશ; ઘોડાને અંકુશમા રાખીશ. ૧૧૪૭ અશ્વ ઊડયા, ઘોડા પવન વેગે ઉપડયા. દોડયા. ૧૧૪૯ મારે ઠાર, મારી જ નાખે.

૧૧૫૧ જોરતારશૂં, જોરથી અને તારથી અર્થાત્ તીણા સ્વરથી ૧૧૫૨. છેટૂં પડે, નેપૂર અને આપણા વચ્ચે અંતર વધે છે, માટે રથ ચાલતો અટકાવ અને હેઠો ઊતરી લેઈ આવ. ૧૧૫૬ ઉત્પાત, તોફાન. ૧૧૫૭ ગતિ, અન્ય કોઈના હાથે નહી રહેવાની ટેવ, વા કેમ રોકવા કે ચલાવવા તેની ગતિ. ૧૧૫૮. કોને હાથ ન રહે, કોઇના કબજામા ન રહે ૧૧૬૨. જેમ રામા યણુમા રામને ભયમા જાણી રક્ષણુ અર્થે પોતે રહેલો હોવાથી તેને એકલી મૂકી જતા ખચકા ખાતા લક્ષ્મણુને સીતા કહેવા ન કહેવાના વચનો કહે છે તેમ અહીં અર્જુનને રથ ઉપર લેવા માટે દારૂકને હેઠે ઉતારવા, સુભદ્રા કડવા વચનો બોલે છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે સીતાના સ્વાભાવિક વચન છે, ત્યારે સુભદ્રાના કપટભર્યાં છે, તેમ શિરજોરીના અને ઠાકરડાની છોકરીને, નહી કે રાજકુમારીને, છાજે એવા છે. હજી પાટીદારો, કોળીનાળી હસકે ને તસકે "ઠાર મારીશ," "મરાવીશ," એમ પોતાના વિશ્વાસપાત્ર નોકરને કહે છે પ્રાચીન-કાલમા રાજાઓના સારથી પૂજ્ય અને પરમ વિશ્વાસુ ગણાતા, તેમનુ આવું અપમાન કુલીન કુંવરી કરે, એ તદ્દન અણુઘટતું છે ૧૧૬૪ આ વચનો રાજપુત્રીને છાજતા નથી, કોઈ રાજ્યમદમા, ધનમદમા ડુબેલાની પુત્રીને છાજે એવા સામંત કાલને ઉચિત છે ઠાર મરાવૂં, (કામ) જીવ] જાય એમ તેને તે જગ્યાએ લગારે ચસકવા દીધા સિવાય મરાવું.

૧૧૬૮. તાણુી, રોકવા છતા ન રોકાતા રથને ખેંચી જાય. ઝાંઝર, (ઝમ ઝમ અવાજ કરતા) ઝીણી ઝીણી રૂપાની ઘુઘરીવાળા, નાના ઘાટના કલ્લા. ૧૧૭૫. દારૂકના જ વચન દારૂકને સામા મારી, કૃષ્ણુના ઘોડા હાથ નથી રહેતા એવું નિ-મિત્ત ધરી ઘોડાને પૂરપાટ દોડાવી જાય છે. ૧૧૮૦ બેસીઇ, બેસીઇ, બેસિ, બેસિયે, જાઓ. બેશી ૧૧૮૨. રાડી, હવામા ફેંકી દીધા. (સં. ઉદ્ ડુ પ્રેરક.

૧૧૮૪. અશ્વમંત્ર, ઘોડાના કાનમાં એ મંત્ર કહેવાથી ઘોડા પવનવેગે પૂર જોસથી દોડે છે. નળને એ વિદ્યા સાધ્ય હતી અને તેણે ઋતુપર્ણ રાજાને આપી હતી, એમ નળાખ્યાનમાં છે. ઘડી, પકડી. ૧૧૮૫. ઘોડા વાયુવેગે દોડયા. ૧૧૮૭. શૂર, શૂરવીરો, જેનામાં શૌર્ય હોય તે.

૧૧૯૧. હવો હાહાકાર = સરખાવો.

क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः समन्ततः ॥
तत्रजाम्बुनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकम :
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसंरक्तलोचनाः
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ॥ (આદિપર્વ. અ ૨૨૧. શ્લોક ૧૨-૧૫)

જુઓ પ્રેમાનંદકૃત દ્રૌપદી સ્વયંવર કડવું ૮૦ મું, તથા પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધનો સુંદર મેવાડાએ રચેલો ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૮૬ મો, કડવું ૧૯૮ મું. જુઓ જુઓ પરિશિષ્ટ ૧ લું. અને પરિશિષ્ટ ૨ જું.

કયાં મહાભારત, દ્રૌપદી સ્વયંવર અને દશમ સ્કંધનાં રસભર વર્ણન અને કયાં પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણનું શાબ્દિક વર્ણન.

૧૧૯૩ ધનંજય, અર્જુન. મહાભારતમા આ નામ શાથી પડયું તે વિષે અર્જુન પોતે આમ કહે છે :—

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमादाय केवलम्
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयं ॥

સર્વે લોક-દેશને જિતી હુ કેવળ વિત્ત આણું છું, અને ધનની મધ્યે ઉભો રહું છું. તેથી લોક મને ધનંજય કહે છે.

૧૧૯૪. મહાભારતના મૂળ પ્રસંગમાં આથી પણ અનેક રસઅસ્ત્ર ગાજર્યાં છે.

કડવું ૨૩ મું.

આ કડવામાં યુદ્ધ માટે મચતા બલરામ ગર્વભર્યાં વચનો ઉચ્ચારી, કૃષ્ણને યુદ્ધ આદરવા સારૂ સજ્જ થવા પ્રેરે છે અને કેવી રીતે બધું બન્યું છે તે જાણનારા શ્રી કૃષ્ણ અજાણપણું દાખવી, માત્ર બહારનો જ ઉપર ઉપરનો ક્રોધ દાખવી લડવા તૈયાર થાય છે અને યાદવો લડવા પ્રેરાય છે.

૧૧૯૯. રીસ, ચીઢ. ૧૨૦૦. નચિંત, નિશ્ચિંત; જાણે કાંઈ અવનવું ન બન્યું હોય તેમ બેકામ થઇ નફકરા કેમ બેઠા છો? વાટે, ઉત્સવ અર્થે રૈવતાચલ જવાના માર્ગમાં. નૃપમણિ, નૃપો રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ. 'મણિ' શ્રેષ્ઠતાવાચક છે. ૧૨૦૨. વેષ મૂકયો, બાવાનો સ્વાગ છોડયો. રીસ, ચીઢ, ક્રોધ.

૧૨૦૪. ક્રોધ—શીશ, સરખાવો—"નખથી તે શીખ લગી ક્રોધ ચઢયો." ૧૨૦૫. ધ્રુજતી, અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યાનું લક્ષણ છે. ૧૨૦૬. વિષધર, બલરામ શેષ નાગનો અવતાર છે જેનું સૂચન છે; અથવા જેમ સાપ ક્રોધે ભરાઈ આતુર થઈ ડંસ દેવા દોડે છે તેમ બલરામ અન્ય સર્વ બાબતનું ભાન ભૂલ્યા એમ કવિ કહે છે. ૧૨૦૮. હૂં સિંહના, (જૂનો પ્રયોગ). 'મારા જેવા સિંહના મુખમાં હાથ ઘાલનાર એવો તે કીયો મૂર્ખ છે?' કવણ, કોણ–કીયો. ઘાલે, ઘાલવાનું સાહસ કરે.૧૨૧૪. સરખાવો–'બેસવાની ડાળ કાપી,' 'ખાધું તેનું ખોદ્યુ,' હરામ કર્યું. મૂળની પંક્તિ જુઓ. બળરામનાં ઉપરના વચનો સાથે નીચેનાં વચનો સરખાવવા જેવા છેઃ—

किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥

(કૃષ્ણને બળદેવ કહે તું શું બેઠો છે ભ્રાત!)

सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।
न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥
को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।

(જ્યાં ખાધું ત્યાંહિ પાખડીએ પાત્ર ભાગ્યું બહાર)

मन्यमानः कुले जातं आत्मानं पुरुषः क्वचित् ॥
सोऽवमन्य तथास्माकं मनादृत्य च केशवम् ।
प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥

(ભગિનીને લઈ જાએ જેથી થાયે મહા ઉત્પાત)

कथं हि शिरसा मध्ये कृतं तेन पदं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवोरग ॥
अद्य निष्कौरवामेक करिष्यामि वसुन्धराम् ।
नहि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥

(આદિપર્વ અ ૨૨૦ શ્લ ૩૧)

૧૨૧૮ અહીં, જાણે કૃષ્ણ અર્જુન-ભાવાની આ યુક્તિથી કેવળ અજાણ્યા જ હોય તેમ બળરામ સાથે મળી જઈ ક્રોધ કરતા હોય તેમ કવિ તેમને વર્ણવે છે, પણ મહાભારતના મૂળ પ્રસંગમા તેમ નથી અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયાના સમાચાર સાંભળી બળરામ આદિ ક્રોધે ભરાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ પ્રસ્તુત આવીને પ્રસંગે શું કરવું તેની સલાહ લેવા શાણા યાદવ વીરોની સભા ભરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે, અને એવી સભા ભરાતાં તેમા કૃષ્ણ, નીચે પ્રમાણે સર્વના મનનુ સાંત્વન કરે છે —

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्य धर्मार्थसंयुतम्
नावमान कुलस्यास्य गुडाकेश प्रयुक्तवान्
सम्मानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽय न संशय
अर्थलुब्धान्न च पार्थो मन्यते सात्वतान् सदा ॥
स्वयवरमनाधृष्य मन्यते चापि पांडव
प्रदानमपि कन्याया पशुवत्कोऽनुमन्यते ॥
विक्रयं चाप्यपत्यस्य क कुर्यात्पुरुषो भुवि
एतान्दोषास्तु कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मति ॥
अत प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पांडव
उचितश्चैव सबन्ध सुभद्रां च यशस्विनीम् ॥
एषयाणी दश पार्थं प्रसह्य हृतवानिति ॥
न तं पश्यामि य पार्थं विजयेत रणे बलात
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्र को नु तेन समो भवेत् ॥
न चपर्षयेत स दृष्टा ममैषा परमा मति

यदि निर्जित्य वः पार्थो बलात्कृष्टोऽस्वकं पुरम् ॥
प्रगल्भेन्द्रो यशः सद्यो न तु सौख्ये पराजयः ॥
(આદિપર્વ અ. ૨૨૨ શ્લો. ૧-૧૧)

૧૨૧૬. નિઃશ્વાસ મૂકરામ પોતાની ભૂલ અને ઉતાવળીયાપણું આપોઆપ કબૂલ કરે છે અને પસ્તાવો દાખવે છે. ૧૨૧૮. શું વદો છો, શું કહો છો? શું ખરેખર લોકોએ એમ કર્યું, ગજબ થયો, એમ કહી કૃષ્ણ આશ્ચર્યચકિતપણું દાખવે છે. ૧૨૧૯ સામું જુએ કુદૃષ્ટિથી નિહાળે. મારેમાટ માડી જોઈ ન શકે તો ઉપાડી તો શી રીતે શકે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૨૨૦. ઊતારૂં નીર, પાણી-ઓજનું અભિમાન તોડી દરાવું. (તરવાર વિગેરેની તીક્ષ્ણ શક્તિને નીર-પાણી કહે છે. અને તેની એ શક્તિ બુઠી થાય ત્યારે પાણી ઉતર્યું કહેવાય છે.) ૧૨૨૨. રીસ, રીસે, રીસ ચઢાવી ૧૨૨૩. અધર્મી, કૃષ્ણેજ આ પ્રપંચ અર્જુન પાસે કરાવેલો હોવાથી તેમના મુખમાં આ વચન શોભતાં નથી, છતાં કવિએ જ્યારે કૃષ્ણને પ્રપંચી દુચ્ચા, જૂઠા ચિતર્યા છે ત્યારે તો એ વર્ણનને, એવો વેષ બરોબર પાર ઊતારવા માટે એ ઉચિત જ છે

૧૨૨૫ ભણુમાં, રણશિંગડાં (ખંડ-ભડ). નફેરી, (ફા. નફીર અવાજ) એક જાતનું વાદ્ય ઢોલ, દુંદુભી, દુમદુમ અવાજ કાઢનારા ઢોલ. નિશાન, (ફા.) વાવગવાળી નોબત. રણતુર, રણમા શૂર ચઢાવવા વગાડાતી તુરી-(clarion). ૧૨૨૬. સાગરપૂર, જાણે સમુદ્રમાં ઉછળતું પૂર આવ્યું હોય તેમ ધસમસતું. ૧૨૨૭. રણછોડ, (ઋણ + છોડાવવું) પિતામાતાને ઋણમાથી મુક્ત કરવા માટે કૃષ્ણ રણછોડ કહેવાય છે. ૧૨૩૦. કરવા અંત, અર્જુનનો અંત લાવવા, હણવા.

૧૨૩૫ ખપૂવા, મોચી થોકો જે પહોળા ચાપુવાવાળા ઓજારથી ચામડું સોરે છે તેને ખપુરો કહે છે. (તે ફરસી જેવું હોય છે, તેને હાથો હોતો નથી.) ૧૨૩૬. કરતા માર, મારો, મારો, એવો ઉચ્ચાર કરતા; અથવા એક શ્વાસે, આધુ-પાછું ન જોતા કેવળ મારવાની ધુનમાં દોડતા. ૧૨૩૭. સુભટ, (સ સુ = સારો + भट = પરાક્રમી વીર.) અતિપરાક્રમી યોદ્ધો. ૧૨૪૦. ચોગમાં, ચારેગમથી, સઘળી બાજુએથી. ૧૨૪૧. વર્તી, જામી. ફેલાઈ ૧૨૪૨ કુશળો, સાજે શરીરે, જીવતો. રથમાર્ગ, રથને આગળ ધપવાનો રસ્તો. ૧૨૪૪. ચૂર, ચૂર્ણ, 'ચૂરો કરો.'

૧૨૪૬. કવિ અર્જુનને કૃષ્ણની સહાયતા ઉપર રાખે છે. મૂળમાં અર્જુન આત્મબળે વિજયો છે, એમ છે. ૧૨૪૭. તેણે, વિશેષણને સપ્તમીનો પ્રત્યય લાગ્યો છે.

કડવું ૨૪ મું.

'અહીં' ખરી રજપૂતાણી હોય તેમ રાજકુમારી સુભદ્રા, અર્જુનને એકલવાયો હોઇને કૃષ્ણ અને બલરામ સાથે યુદ્ધ કરતાં ખચકો ખાતો જોઇને યાદવો સામે બાથ ભીડી, પરાક્રમ દાખવવાનો ઉજ્જવલ પ્રબોધ કરે છે અને અર્જુનનો કૃષ્ણ આદિ સાથે લડવાનો કચવાટ દૂર કરે છે. આ કડવામા વીર રસ કવિએ પોતાની ઢબે ઉત્કૃષ્ટ રીતે દાખવ્યો છે. છતાં મહાભારતમા સુભદ્રા જેવી હિંમત દાખવી, રથ હાંકી, લડવાની સહાયતા અર્જુનને આપે છે, તેનો આભાસ માત્ર પણ કવિ કરાવી શક્યો નથી. એ તત્ત્વ એણે ખીલવ્યુ હોત તો વીર રસની જમાવટમા ઓર બહાર આવત.

૧૨૫૦. ધીરજપણું, ધીરજ. અહીં ભાવવાચક નામના બેવડા પ્રત્યય લાગ્યા છે. પરહરો—(સ. परि + हृ) વહન છોડી દેતા. એ લોકો બહુ છે, અગર તો આરા સગા છે, મહાન યોદ્ધા છે, એ વિચાર જ કરતા નહી; ધીરજ રાખી લડશો તો તમારો આખરે વિજય જ છે. ૧૨૫૩-૫૪ કૃષ્ણે અનુકૂલતા કરી આપ્યાથી તેની તરફની વિરુદ્ધતા નહી ગણવાનો વિશ્વાસ દર્શાવાયો છે. ૧૨૫૬ લાજ, મર્યાદા સરખાવો—अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे न दैन्यं न पलायनम् । ૧૨૫૭. ક્ષણું, એક ક્ષણમા. ૧૨૫૮ હાથ દેખાડો, પરાક્રમ દાખવો (હાથ વડે પરાક્રમ થતું હોવાથી એ અર્થમા 'હાથ' શબ્દ વપરાય છે) એક વાર તો તમારા પરાક્રમનો પ્રતાપ દાખવો, પછી બધુયે, એટલે કૃષ્ણ ચીદાશે તોયે, થઈ રહેશે મહાભારતમા યુદ્ધપ્રસગે સુભદ્રા કહે છે કે,

> उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभिवीक्ष्य तत् ।
> उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ॥
> संप्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
> युद्ध्मानस्य सङ्ग्रामे रथं तव नार्षभ ॥
> ओजस्तेजोद्युतिबलैरन्वितस्य महात्मनः ।
> पार्थ ते सारथित्वेन भविता शिक्षितास्म्यहम ॥

-(આદિ પર્વ, કુંભકોણની પ્રતિ અધ્યાય ૨૪૪ શ્લોક ૬૮.)

૧૨૫૯. ઓડાં, (प्र ઉત્કૃષ્ટાર્થ સૂચક + ऊढ) ઉંચા અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૨૬૨.

-રીસ, રોષ, ક્રોધ. ૧૨૬૨. ટંકાર, (સં. टं + कृ.) ધનુષ્યની પ્રત્યંચા ચઢાવતાં દોરી ખેંચવાથી જે અવાજ થાય છે તે. 'હાહાકાર', હા, હા, હવે શું થશે, "ત્રાહી ત્રાહી" એવો પોકાર. વર્ત્યો, (સં वृत्-वर्त् = થવું) મચી રહ્યો ૧૨૬૪. અર્જુન દે ગાળ, અહીં કવિ સામાન્ય માણસની પેઠે અર્જુન પાસે કૃષ્ણને, રાળ ખાતર, ગાળ દેવરાવે છે, ત્યારે મનમાં તેમનું નામસ્મરણ કરાવે છે; પણ તે કેવળ અયોગ્ય છે. ૧૨૬૫. ટાળું, ફીટાડું. ૧૨૬૬. નિર્વાણ, (સં निर्+वा) મૂળ અર્થ પ્રાણ નીકળી જવા તે; તે ઉપરથી 'અચિંત' ચોક્કસ. ૧૨૬૭ ક્રોધાક્રાંત, ક્રોધથી ભરપૂર.

૧૨૭૧. મુદ્‍ગર, હથોડીઓ. (मुद् गिरति, શત્રુના શરીરમાં આનંદથી પેસે તે.) ભોગલ, ('ભુ' અવાજ કરતી અગળ-આગળો) બારણાની આડે વાસતી વેળા રખાતો લાકડાનો કે લોઢાનો ગજઓ. ઓખાહરણમાં અનિરુદ્ધે એ વાપર્યાનું જાણીતું છે. ૧૨૭૨ તરકસ. (ફા तीर + कशीदन्, सं. कृष् = ખેંચવું) બાણનો ભાથા. ૧૨૭૩. મૂસળધાર, પ્રચંડ વૃષ્ટિ મેઘ કરે છે તેમ અસ્ખલિત અને અતિ તીવ્ર ગતિવાળા પ્રહાર ૧૨૭૫. લઘુલાઘવી, (સં. लघु = અલ્પ પરંતુ ચપળ સાથે નિપુણતા અર્થમાં વપરાય છે + लाघवी = નિપુણતા) ચંચળતાથી તેમ જ બારીક સ્પર્શથી યુક્તિ કરવી તે સરખાવો—"હાંશે કર કરી લઘુલાઘવીમાં પંખીનો કર ઝાલ્યો." પ્રેમાનંદ કૃત નળાખ્યાન. ૧૨૭૬. "સુભદ્રા, પોતાનું અંગ" અશ્વ અને રથને ઈજા ન પહોંચે અને શત્રુને ઇજા ન થાય, એવી નિપુણતાથી સંગ્રામ મચાવ્યો.

કડવું ૨૫ મું.

કવિએ આ કડવામાં અર્જુનની નિપુણતાભરી યુદ્ધકળા વર્ણવી છે. અર્જુન યાદવો અને બળરામને હાર ખંતરાવે છે, તેમ સુભદ્રાના પ્રોત્સાહનથી અતિ ઉત્સાહી થઈ, બળરામને મૂર્છા પમાડે છે. પછી કૃષ્ણ તેમને નિરર્થક ક્રોધ કરતા અટકાવી શાન્ત પાડે છે.

૧૨૮૦. સુભટ, (સં. सुभट) મહાબળીયા ૧૨૮૨. કલ્પાંતઠ 'ત્રાહી ત્રાહી' વર્તાવી મૂકી. ૧૨૮૫. જુઝાર, (स. युद्ध-योद्धार, युयुत्सु) લડવાને ઝઝુમી રહેલા. ૧૨૮૭. મંત્રપ્રયોજિત, મંત્રથી મંત્રી યોજેલાં, મંત્રબળથી તેમાં

શક્તિ આવે છે, એવી બાણાવલિઓની માન્યતા અને સંકલ્પ હોય છે. ધનુર્વેદ એવા મંત્રોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

૧૨૮૯-૯૭. કવિ, અગ્રભાગથી બાણની સંખ્યા, ચઢતા ક્રમમાં અનેકગણી થયાનું સૂચવે છે. જોડ, સાથે લાગ્યાં. ૧૨૯૦. ભલા, ભલભલા, નામાંકિત, મહા રથી, અતિરથી. ૧૨૯૩ રણમાં રહ્યું નવ જાય, મારથી હિમ્મત હારી જતા સામા ઉભુ રહી ન શકાય; અર્થાત્ નાસી જવાનું મન થાય. જદુમાત્ર, જે કોઈ યાદવ રણભૂમિમાં હતા તે સઘળાએ, એકેએક યાદવ

૧૨૯૭ આપ્યો, (સં. क्षर्, क्षल् 'પડવું' નું પ્રેરક 'પાડવું') હેઠો પાડયો, અટકાવ્યો ૧૩૦૦ દ્વાદશ મેઘ, બાર સૂર્યની પેઠે બાર મેઘ ગણાય છે. તેના નામઃ—(૧) તક્ષક, (૨) કંબલ, (૩) હિમમાલી, (૪) મહેન્દ્ર, (૫) વજ્રદંષ્ટ્ર, (૬) પ્રદ્યુમ્ન, (૭) નદ્યાલિ, (૮) વિષપ્રદ, (૯) કર્કોટક, (૧૦) વાસુકી, (૧૧) પ્રદ્યુમ્ન, (૧૨) હરિકૌતુકિ. (દયારામ-વરદ્ધ જૂ દીવિકા-કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૧. ગુ પ્રેસની) સંસ્કૃત કોષોમાં ત્રીસની સંખ્યા આપેલી છે અહી આપેલા બાર નામ જાણે સાપના હોય તેવો ભાસ થાય છે, પણ દયારામે પૂરી તપાસ કરી ઉપર આપેલા નામ આપ્યાં છે; તેમ નવકુલ નામ કહેવાય છે, બાર કુલ નહીં, એટલે પણ ભ્રમ નિરર્થક છે. ૧૩૦૨. સણુસણાટ, સણણ, સણણ, સરરર, સરરર, અવાજ; હવામાંથી અતિ શીઘ્ર અતિ જવાને લીધે એવો અવાજ હોય છે. સોંસરાં, (સં. सम + सृ) આબાદ આરપાર. પૂર ગતિથી સરતા.

૧૩૦૪. શું જુઓ છો ?, શાનો વિચાર કરો છો ? કેમ વિલંબ લગાડો છો ? જાણુ, જાણકાર, જ્ઞાતા ૧૩૦૫ દારૂણ, (स ह = ફાડી નાખવું) ભયંકર ૧૩૧૦. વાસુ૦, જેમ પ્રચંડ વાયુના વેગથી આકાશમાંના વાદળાં વિખેરાઈ જાય તેમ અર્જુનની બાણવૃષ્ટિથી સર્વ યાદવો છિન્નભિન્ન થઈ પલાયન કરી ગયા ૧૩૧૨. થોભે, (સં. स्था) ખડો રહી શકે ૧૩૧૩. રણધીર, રણસંગ્રામમાં [illegible]થી ટકી રહેનાર.

૧૩૨૬. વર્તી, પ્રવર્તી, ફેલાઈ ૧૩૩૨ ઈંદ્રનો સુત, કુંતાજી બાલ્યાવસ્થામાં [illegible] ત્યારે તેમણે પાલક પિતા કુંતિભોજને ગૃહે અતિથિ રૂપે પધારેલા દુર્વાસાને [illegible]વિધિથી પ્રસન્ન કરી, તેમની પાસેથી પુત્રપ્રાપ્તિના પાંચ વરદાન મેળવ્યાં હતાં— [illegible]સાએ પાંચ દેવ સૂર્ય, ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ અને બે અશ્વિનીકુમારની ઉપાસનાના

મંત્રો આપી, તેમની દ્વારા સંતતિ મળશે, એવું વરદાન આપ્યું હતું. કુંતાજીએ કન્યા-અવસ્થામાં આ વરદાનનું ખરાપણું જાણવાની ઉત્સુકતાથી સૂર્યને આવાહનથી બોલાવ્યો. પછી કાન દ્વારા સૂર્યે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તેથી તેનું નામ કર્ણ પડયું. પછી કુંતાજી હમથા પાંડુ રાજાને પરણ્યાં અને પાંડુને મૃગયામાં સંસારસુખ ભોગવતાં મૃત્યુ થવાનો શાપ મળ્યો હતો. એટલે પાંડુથી કુંતાજી પુત્રો ઉત્પન્ન કરી શકે એમ ન હતું; પરંતુ પાંડુએ સંમતિ આપવાથી કુંતાજીએ ધર્મ, ઈન્દ્ર આદિ દેવોનું આવાહન કરી, ત્રણ પુત્રો મેળવ્યા. તેમાં ઈન્દ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર અર્જુન હતો. ૧૩૩૩. ફોઈ, (દેશ્ય-ફિદ્દ + ચ્છા ફુપ્ફા-પિતૃષ્વસા) શૂરની પુત્રી અને વસુદેવની બહેન માટે કુંતા ફોઈ. ૧૩૩૫. જુઓ સુંદરકૃત દશમસ્કંધનું કડવું ૧૯૮ મું, કડી . ૧૩૩૮. જથારથ, આપણા કુળને યોગ્ય જેવો શૂરવીર અને કુલીન વર જોઈએ, એવા જ મળ્યા છે. ૧૩૪૦. પૃથ્વીપાત, પૃથ્વીના પણ યોદ્ધાઓના સંહારના ભારથી ચળાવવી તે. ૧૩૪૧. વાર્યા, (સં. વૃ = અટકાવવું) અટકાવ્યા. આ વચનથી કૃષ્ણે બળરામને તેમની મૂર્ખાઈનું ભાન કરાવ્યાથી તેઓ અતિશય ગુસ્સે થયા. ૧૩૪૨. નેટ, (न + हठ) નક્કી. ૧૩૪૪. ક્રોધ-વાયક, ક્રોધથી ભરેલું વાક્ય, વચન. ૧૩૪૫. ઓછવે, (पृच्छ् ઉપરથી) સમજાવે.

સરખાવો:—"કુટુંબ સર્વે પ્રીછવ્યું અને પ્રાછવી ધરનાર રે." હરિદાસ.

૧૩૪૬. વાનાં, (ધનપાળ દેશી = वण्णिमो स. वस्तु) વાત, "આટલી બધી વાત-બાબત તેં જ કરાવી છે" કાળા, અહીં કાળા, કુટિલ કર્મનો ધ્વનિ છે.

૧૩૫૯. હસ્તિનાપુર, ૧૩૯૮ લીટીમાં અર્જુન અને સુભદ્રા ઇંદ્રપ્રસ્થમાં હોવાનું કવિ જણાવે છે અને ખરી વાત એ છે. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં વિજય મળતાં, કૌરવ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનના ઉપરમતા થઈને પાંડવોને રાજ્યપાટમાં ભાગ આપવો પડયો હતો અને ધર્મરાજાએ પોતાના ભાગના રાજ્યની રાજધાની ઈંદ્રપ્રસ્થ નગરી સ્થાપી હતી. તે પછી સુભદ્રાહરણનો પ્રસંગ બન્યો છે; માટે અહીં હસ્તિનાપુર કહેવામાં કવિની વિસ્મૃતિ થઈ છે.

કડવું ૨૬ મું.

આ કડવામાં નીચેનું વર્ણન છે: અર્જુન ઈંદ્રપ્રસ્થ પહોંચે છે અને કૃષ્ણ બળરામને શાંત પાડી, સુભદ્રાને યોગ્ય પહેરામણી મોકલવા સમજાવે છે; અને

પોતાની સાથે તેમને પાંડવોની રાજનગરીમાં લઈ જાય છે. અને અર્જુનનાં યથાવિધિ લગ્ન થાય છે.

૧૩૬૩. પાંડવસાથ. પાંડવો આદિ સાથે પાંડવો અને તેમનાં સગાસ્નેહીઓ. ૧૩૬૫. યથા, જે પ્રમાણે. ૧૩૬૬. વાળ્યો, (સં. વલ્–ફેરવવું) યાદવો સામા થતા અટક્યા, એટલે રણમાંથી રથ ફેરવી ઇન્દ્રપ્રસ્થ ભણી હાંક્યો. ૧૩૬૭. ઊગાગીયે, (સં उद् + गम् = ઉંચે જવું) ઉપાડીને. ઉદરપર, સુભદ્રા સહોદરી બહેન અને તેનો પતિ, એટલે એની ઉપર હાથ ઉગામવો, એ બેન ઉપર અથવા ફોઈના પુત્ર ઉપર અને આયંદે આપણા પોતાના પેટ ઉપર ઉગામવો, એ સરખું છે. ૧૩૬૮ કુંતાજીનો સુત, આપણા પિતાની સહોદરી કુંતિનો પણ એ પુત્ર છે. વિચારતાં ભાસે અદ્ભુત, આપણા પિતાની સહોદરીનો પણ એ પુત્ર છે, તે વિચારતા જે ઘટના ઘડાઈ છે, તે અદ્ભુત, અસાધારણ થઈ છે; અર્થાત્ ઘણો જ ગુંચવણભર્યો પ્રસંગ ઊભો થયો છે. નિકટ સગો હોવાથી 'એને' મરાય એમ નથી; અને એ આપણી લાજ લઈ ગયો છે, એટલે એને મારવો તો જોઈએ, છતાં મારી શકાય એમ નથી જ, આમ 'દ્વિપાશા રજ્જુ!' જેવું સંકટ આવ્યું છે. ૧૩૭૦. શૂં કાજ, તમને હવે શું સુઝે છે? કૃષ્ણ અહીં બે પાસનું સંકટ સૂચવી, ખરો માર્ગ બળરામના મુખેથી જ યુક્તિસર કહેવડાવે છે.

૧૩૭૨. બ્રહ્માએ૦–સરખાવોઃ—"લખ્યા લેખ મિથ્યા નવ થાયે હરિહરના જે વડીઆ." પ્રચલિત ઊક્તિ. વિશેખ, (સં. वि + शिष्) ખાસ નિર્માણ થયા તે. ૧૩૭૩. ફોકટ, (હેમ. દેશ્ય फुक्क) મિથ્યા. ૧૩૭૮. જાત, જાતિનં ૧૩૮૦. પૂજ્ય, પૂજાને યોગ્ય. બનેવી હમેશા પૂજા યોગ્ય ગણાય છે. વળાવાર (સં वल् = પાછું ફેરવવું–નું પ્રેરક) વિદાય કરવા, ઘેર પહોંચાડવા ૧૩૮ સામગ્રી, પહેરામણીની વસ્તુઓ. સરખાવો મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૨ શ્લો. ૪૩–૫૬; કુંભકોણ પ્રતિ અધ્યાય ૨૪૭ શ્લો ૩૪–૪૮. કવિને જાણે સંખ્યા કાંઈ ગણત્રી જ ન હોય તેમ તે હરેક વસ્તુની સંખ્યા અપરિમિત જણાવે છે. ક રાજ્યમાં એટલી સંખ્યા જેટલી વસ્તુ હોઈ શકે કે નહીં તેનો કવિએ વિચાર ક જ નથી પુરાણીઓની પરિપાટીને તે અનુસર્યો છે. સુભદ્રાનેઃ—प्रवालानि हाराणि भूषणानि सहस्रशः । कुथास्तरपरिस्तोमान्व्याघ्राजिनपुरस्कृतान्. યુધિષ્ઠિરનેઃ–વિવિધ રત્નોના ઓઘ, શયન, આસન અને વાહનો. બધા પાંડ

વગેરેઃ—રથાનાં काञ्चनाङ्गानाम् किङ्किणीजालमालिनाम्। सूतैः कुशलशिक्षितैः उपेतानाम् सहस्रं ॥ મથુરા દેશની પુણ્ય વર્ચસ્વવાળી गवामयुतम् । शुद्धा-नाम् वाहवानाम् (ઘોડાઓ) सहस्रं हेमभूषितम् । वातरंहसाम् अश्वतरीणां (ખચ્ચરીઓ) દરેકને ૫૦૦, ૫૦૦, દરેકને સારા વેશવાળા સુંદર, અને સુવર્ણે શણગારેલી, હજાર હજાર સ્ત્રી, બાલ્હિક દેશના સો હજાર (લાખ) ઘોડા. દશ. મનુષ્યોના વજનનું સોનું. હજાર મદ ઝરતા હાથીઓ. વરરાજ અર્જુનને કમળો અને વસ્ત્રો, મહા ધન અને રત્નના ઓઘ; અને મહાગજ.

લક્ષ્મણાહરણમાં દુર્યોધન કૃષ્ણના પુત્ર સાંબને જે પહેરામણી આપે છે તેની પંક્તિઓ (કડવું ૨૫મું આખું) તેમ જ અભિમન્યુ આખ્યાનમાં સુભદ્રાના સીમંત પ્રસંગે (કડવું ૧૭, આખુ) જે પહેરામણી બલરામ આપે છે તેનું વર્ણન અને 'કુંવરબાઈનું મોમેરૂં' નું (કડવાં ૧૪–૧૫ આખાં) પણ સરખાવવા જેવાં છે. સ્થળસંકોચથી તે તે પંક્તિઓ અહીં ઉતારી નથી.

૧૩૮૨. પાખર્યા, (હેમ. દેશ્ય- पाक्खरा, सं. तुरङ्ग संनाह.–पक्षर) પાખરવાળા કર્યા, પાખર ચઢાવી ઘોડા ઉપર નખાતું બખ્તર તે પાખર. ૧૩૮૬. અંબાડી, (અરબી અમારી) હાથી ઉપરની બેઠક. ૧૩૯૦. અમુલક, (अ = નહી + मूल्य) અથાક કિંમતી. ૧૩૯૧. ખુરી. (सं. क्षुर्) ખરી, પગની રૂપાની ઝાંઝરી. શૃંગી, શીંગડાંવાળી, સોને મઢેલાં શીંગડાવાળી ૧૩૯૪. આમળા જેવડાં મોટાં મોતી આ મોતી અતિશય મોંઘાં મૂલ્યનાં અને અસાધારણ હોય છે. ૧૩૯૬. વળાવ્યા, સાસરે સાસરવાસા સાથે પહોંચાડવા. ૧૩૯૮ સઘળાઈશું, સાજવારી સાથે. ૧૩૯૯. પરબ્રહ્મ, કૃષ્ણ. ૧૪૦૦. સાથ, અર્જુનના સગા.

૧૪૦૭. કૃષ્ણને હજી દ્રૌપદીના સાંત્વન અર્થે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રાખવાની અગત્ય હોવાથી કવિ તેમને ત્યાં રાખી, બીજા બધા યાદવોને દ્વારકા પાછા વળાવે છે. ૧૪૦૮. અર્જુનને...પરબ્રહ્મ તણું, બન્ને નરનારાયણ હોવાથી એક એકથી અળગા નથી, એવો ભાવ છે

કડવું ૧૨ મું.

અહીં, રામાયણમાં જેમ મંથરા રામ ઉપરના પૂર્વના વૈરના સ્મરણથી કૈકેયીને ભંભેરી રામને વનવાસ કરાવે છે, તેમ અર્જુન સામે તેમની ધર્મપત્ની દ્રૌપદી

ઉશ્કેરી, એક દાસી બન્ને વચ્ચે ઉંચા મન કરાવી સતિને હાથે અર્જુનને શાપ અપાવવાની બાજી એવે છે. કૃષ્ણ તે સમજી જાય છે અને અદ્ભુત રીતે, યુક્તિથી, એ બાજીમાંથી પોતાની બેન અને અર્જુનને બચાવે છે.

૧૪૧૩. દુર્યોધનને, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવેલું છે કે બલરામનું મન દુર્યોધનને સુભદ્રા આપવાનું હતું. પરંતુ હરણ કરી અર્જુન તેને લઇ ગયો. તેથી તે ચીડાયો. ૧૪૧૬ પટરાણી, પટ્ટરાણી રાજ્યપાટ ઉપર બેસવાને યોગ્ય. ૧૪૧૮. લપડાક, (સં. લિપ્ = ચોપડવું.) નખથી તે કાંડા સુધીના હાથનો ભાગ, હથેલીથી મારેલો તમાચો. લઘુ વયમાં, નાની ઉંમરમાં

૧૪૧૯. ક્રોધાક્રાંત, ક્રોધથી ભરેલી. રીસ, (સં. ईर्ष्या) ચીડ ૧૪૨૩. અહીં દ્રૌપદીના મનની સ્વાભાવિક સરળતા અને સતી પત્ની તરીકેની સ્નેહલતા દર્શાવવામાં આવી છે. રળીઆત, ખુશી (રળવું ઉપરથી). ૧૪૨૩-૨૬. આર્ય સતી સ્ત્રી, પરદેશથી લાંબે સમયે પતિ પાછો ફરતાં તેનો સત્કાર કેવી રીતે કરે છે તેનું યથાર્થ ચિત્ર. ૧૪૨૭. ઉપહાર, (સં. उप + हृ) પૂજાની સામગ્રી.

૧૪૩૦. અર્જુન૦, આ વાત કંઈક અસંગત જેવી લાગે છે. કારણ મૂળ મહાભારતમાં તો અર્જુન યુધિષ્ઠિરાદિની સંમતિ મેળવ્યા પછી જ સુભદ્રાનું હરણ કરે છે. આ હકીકત અલગ રાખતા પણ અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ સુભદ્રા સાથે આવી સભામાં બેઠો, શ્રીકૃષ્ણ બલરામ આદિએ પહેરામણી સર્વ સગાંને મબલક આપી, ત્યાં સુધી પણ દ્રૌપદી તેના લગ્નની વાતથી કેવળ અજ્ઞાત રહે, એ માનવું પણ કાંઈક મુશ્કેલ જણાય છે. ૧૪૩૧. અર્જુનના સંસારમાં દ્વિભાર્યાથી થનારા કુસંપનું બીજ અહીં નખાયું છે. આગળ દ્રૌપદીના માનભંગના અને સતીત્વની હાનિ સૂચક પ્રસંગનું બી પણ કંઈક અહીં રોપાયું છે. મધ્યકાળમાં કે હાલના સમયમાં જેમ દાસીઓ રાજાની રાણીઓને ભોળવી, રાજગાદી માટે કલહ-કંકાસ કરાવે છે તેમ કવિ અહીં પણ એવો એક સ્વાભાવિક ઉપક્રમ યોજે છે. ૧૪૩૨. પટરાણી (અહીં) માનીતી રાણી, નવી. ખરી રીતે પહેલી પરણેલી સ્ત્રીને જ મહિષી અધિકાર છે. પરંતુ કવિ એ ક્રમ કંઈક બદલાઈ ગયાનું સૂચવે છે, એમ જણાય પરંતુ અહીં 'પટરાણી'નો શાસ્ત્રીય અર્થ લેવાનો નથી. રાજાઓ નવી સ્ત્રીને મ ગણી જૂનીને અણમાનીતી કરાવે છે, એનું સૂચન અહીં છે. ૧૪૩૪. આણું સાખાવો:-" ધણીની માનીતી ટપલી માર્યું ગામ ગજવાવે." અભિમા જોઈ પોતાની સરસાઈનું પ્રદર્શન કરી. ૧૪૩૫. વરા વર્તાવો, વાને વહેં

કક્ષામાં રહેશે, તેનો નાથ્યો પ્રેરશે. ૧૪૩૬. મુજ જોતાં, મને લાગે છે તે પ્રમાણે તો. ચંદ્ર ચકોર, જેમ ચકોર પક્ષી, ચંદ્ર કીરણના પાનથી જ જીવે છે તેમ અર્જુન તેને જોઈને જ વેશે વેશે થઈ જશે અને તેને જ દેખ્યા કરશે ૧૪૩૭ વશ વરત્તાશો, તેના કહ્યાગરા થવું પડશે. અર્જુનની માનીતી સુભદ્રા હોવાથી તમારે, પટરાણી હોવા છતાં, તેના કહ્યામાં રહેવું પડશે અને તે તમારા ઉપર હુકમ ચલાવશે. અંધક કુળના અને હાલના રજવાડનો ચિતાર કવિ ચિતરે છે.

૧૪૩૮. ફોક થયો, મિથ્યા ગયો, જતો રહ્યો. (હેમચંદ્ર દેશ્ય = ફુક્ક). ૧૪૩૯ જાજ્વલમાન, જાજ્વલ્યમાન, અતિશય જ્વલંત, પ્રદીપ્ત, અતિશય તેજદાર. ૧૪૪૦. શરીરે ન રહી સાન છી, શરીર, મનમાંથી સમજશક્તિ ચાલી ગઈ; આવરી, બહાવરી બની ગઈ.

૧૪૪૦–૪૪. અહીં કવિ માનસંગ નાયિકાની સ્થિતિ વર્ણવે છે ૧૪૪૧. દીન, મ્લાન, કરમાયલું. ૧૪૪૩. મસ્તકે કર દઈ. અતિશય નિરાશ થઈ. જ્યારે માણસ નિરાશ અને કાંઈ આરો ન રહે ત્યારે માથે હાથ દઈ બેસે છે. ચક્ષ, ચક્ષુ, આંખમાંથી ૧૪૪૪. શાપ દેવાને, અહીં સતી પોતાના સતીત્વથી ચળવા જેવું અને અતિ માનુષી, સાધારણ સ્ત્રીને પણ લગાર ઓછું છાજતું કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે. સતીત્વની ઉચ્ચ ભાવનાના આદર્શરૂપ દ્રૌપદીને આમ પોતાના પ્રેમાસ્પદ પતિ અર્જુનને શાપ દેવા જેવું, અણઘટતું કામ કરવા પ્રેરવી, એ હાનપાત્રાલેખનનો દોષ સૂચવે છે. અને દૂષિત રસસંકરનું ભાન કરાવે છે. અલબત્ત મહાભારતની દ્રૌપદી અર્જુન ઉપર સપત્ની (શોક) સુભદ્રાના આગમનથી આરંભમાં કંઈક ચીડાય છે ખરી, પણ તેને શ્રાપ દેવા તત્પર કરવી, એ અતિ પડતું છે. મૂળમાં માત્ર એટલું જ છે કે દ્રૌપદી સ્વાભાવિક રીતે સપત્ની (શૌક) આવવાથી ચીડાય છે અને અર્જુન ઉપર પ્રણયકોપ કરે છે. અર્જુન પણ તે પૂર્વે આવી ઘટના થશે એમ કળી જાય છે, એટલે સુભદ્રાને ગોવાલણીના વેષે દ્રૌપદીને પગે લાગવા મોકલે છે અને તે કદાચ સખ્ત વચન કહે તો તે સાંખી પણ લેવા સલાહ આપે છે. સુભદ્રા ગોવાલણી બની જાય છે, એટલે દ્રૌપદી તેને વહાલસેર વધાવે છે અને વરદાન દે છે. પછી અર્જુન જતા તે પ્રણયકોપથી માત્ર એટલું જ કહે છે કે, तत्रव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वजात्मजा। सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबधः श्लथायते ॥ ત્યારે અર્જુન 'બહુ વિધ વિલાપ કરતાં' દ્રૌપદીના મનનું સાંત્વન કરે છે.

પ્રકારાન્તરે અભિમન્યુ આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રા અર્જુનને શાપ દેવડાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે. સુભદ્રાના સીમંતપ્રસંગે સહુને પેહેરામણી ભગવાને આપી પણ દ્રૌપદીને વિસરી ગયા. કુંવરબાઈના 'મોસાળા'માં જેમ તેણી નણંદીની છોકરી વિસરાઈ ગઈ હતી તેવું બન્યું. દ્રૌપદીએ રોષ ચડાવી શાપ દીધો—જુઓ 'અભિમન્યુ આખ્યાન', કડવું ૧૮ મું કડી ૨ થી ૧૩.

પેહેરામણી કરી પરવાર્યા રે, પાંડવને ત્યાં વનમાળીજી.
ક્રોધ કરીને બોલ્યાં પટરાણી, સુભદ્રાની પ્રત્યેજી
ભાઈ હરિ તો ભાઈ છે તમારો, પણ ટચકો તોડ્યો ચરતેજી,
એહેવું કહીને અંતઃપુરમાં અર્જુનને દેતી આળજી.
સુભદ્રા ગઈ કૃષ્ણની પાસે, પડી પેહેડિયામાં ફાળજી.
સાન કરીને કહ્યું કૃષ્ણને, જે વિસરીયાં પટરાણીજી,
એક શ્વાસે ધાઈ આવ્યા ઘરમાં સારંગપાણીજી.
દ્રૌપદીએ કર અંજલિ લીધી, શાપ અરજુનને દેવાજી,
એટલે હરિ આવી ઉભા, અને વચન ન દીધું કહેવાજી.
આસનથી ઉઠી થઈ અબળા, મનમાં લજ્જા પામીજી,
બેસો બેસો મારા સમ છે, નરહરિ બોલ્યા શિર નામીજી
કહે દ્રૌપદી હું ભલે ટાળી, સુભદ્રાએ ભગવંતજી,
હું તો શાપત નરનારીને પણ તમો હુઆ અંતજી
મન કલ્પિત ટળે નહીં મારું, મને ભર્યાં કુટુંબમાં ઉવેખીજી,
હવે સુભદ્રા ને સંભળાવ્યું, વહુનું સીમંત ન દેખેજી.

\+ + +

મન મનાવીને વળ્યા મોહન, બાહેનને દેવરાવી શાપજી,
અભિમન્યુ મુઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન: તે દ્રૌપદીના પ્રતાપજી.

૧૪૪૫–૫૨ અહીં કવિ કૃષ્ણને પોતાના સમયના જનસમાજની માન્યતા પ્રમાણે પ્રપંચી ચીતરે છે. કેટલાક લેખકો દેવ આદિ અવતારી પુરુષોમાં માનવભાવ ઉતારવાની કળાને સહજ પાત્રાલેખનની નિપુણતા ગણે છે, તેની ના પડાય એમ નથી, પરંતુ જ્યારે એક મહાપુરુષનું ચારિત્ર્ય જ ઉલટું પ્રપંચમય કરી નાખનાર માનવતાના અધમ અંશો દાખલ કરાય છે, ત્યારે તો એ કલાને દૂષિત જ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ૧૪૪૭ મૂળમાં અર્જુન ગોવાળણીના, નહીં કે રાજકુંવરીના, ચેરે

દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રાને મોકલે છે અને તેને નિચેની શિખ દે છે—गोपिकायास्तु वेषेण गच्छ त्वं वृजिनं पुर । कामव्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम ॥

૧૪૪૯. અહીં સતી સ્ત્રીના સહજ કોમળ હૃદયનું પ્રતિબિંબ કવિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે પાડે છે. ૧૪૫૦. મારા પુત્રને રાજ્ય૦, આ વચન દ્વારા કવિ દ્રૌપદીના મુખથી જ પોતાનું પટરાણીપદ ત્યજવાની વાત કઢાવે છે. જો કે ભાવિ છે તેમ આખરે પરિણામ આવે છે પણ એ જ; અને તે એ કે સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર પરિક્ષિત્ રાજપાટ ભોગવે છે, છતાં મહાભારતમાં આમ દ્રૌપદી પાસેથી વરદાન લેવાયાની વાત નથી. કવિ ભવિષ્યના પ્રસંગને આમ વરદાનનું રૂપ આપી, કંઈક અદ્ભુતતા દર્શાવે છે.

કડવું ૨૮ મું.

આ કડવામાં કવિ અર્જુનમાં ત્રૈલોક્યનું તેજ મૂકી, દ્રૌપદીને કામવાસનાથી વિહ્વલ કરે છે અને સુભદ્રાને નમાવી કંઈક તેના ક્રોધને શમાવે છે અને પોતાની ઉપર તેના ક્રોધને શ્રાપ રૂપે વહોરી લે છે.

શારંગધર = (શુદ્ધ शार्ङ्गधर, शार्ङ्ग = વિષ્ણુનું ધનુષ્ય + धर = ધરનાર) વિષ્ણુ, કૃષ્ણ. ૧૪૫૮. લેહ, યુક્તિ. વિશ્વવ્યાપ, વિશ્વવ્યાપક કૃષ્ણે. ૧૪૫૯. ત્રિભુવન, ત્રિભુવનમાં. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ–ત્રણે લોકમાં. ૧૪૬૦. જગજીવન, જગદ્વને. ૧૪૬૧. જાણે દેહમાંથી કિરણ ફૂટતા હોય એવી જ્યોતિર્મય.

૧૪૬૨. શકે, ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર, બાર સૂર્ય કહેવાય છે:—

> आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयं तु दिवाकरः
> तृतीयं भास्कर. प्रोक्तं चतुर्थं प्रभाकरः ॥
> पंचमं तु सहस्त्रांशुः षष्ठं चैव त्रिलोचनः
> सप्तमं हरिदश्वश्च अष्टम तु विभावसुः ॥
> नवमं दिनकृत् प्रोक्तं दशम द्वादशात्मकम्
> एकादशं त्रयीमूर्त्ति द्वादशं सूर्य एव च ॥ (આદિત્યહૃદયસ્તોત્ર).

૧૪૬૩. અર્જુન, નર હોવાથી મૂળમાં જ તેજોમય હતો, એમ કહેવાનો આશય છે. ૧૪૬૪. જ્ઞાતકાર—જ્યોતિકાર

૧૪૬૫ સૂર્યકિરણ વસુધાકર, જાણે વસુધા ઉપર રહેલા અર્જુન રૂપી સૂર્ય-માથી નીકળતા કિરણો. (સરખાવો.–કઠનું ૧૬ મુ નળાખ્યાન, વ્યોમ ભોમ બે સોમ.), અથવા સુધાકર પાઠ લઈએ તો તેમા વિશેષતા જણાય છે કે બાર સૂર્યનું તેજ પ્રચંડ અને અતિ અસહ્ય છે, તેથી અર્જુન તેવો અસહ્ય તેજવાળો ન થતા ચન્દ્રના જેવો મીઠા મધુરા તેજના અંબાર જેવો થયો ૧૪૬૬. વિજળીના તેજથી પણ અતિશય ઝગઝકે. ૧૪૬૭ માન મૂકી, કામદેવ પણ પોતાના રૂપનું અભિમાન મોડી જાય. ૧૪૬૮. સાગર રૂપ, સમુદ્ર સમાન ગભીર અને રૂપથી છલબલતા દેવાંગના, દેવો-ની અંગના, અપ્સરાઓ ૧૪૭૩ બાવના ચંદન, એક ઉત્તમ જાતની સુકડ. જે-હેકે, મગમગાટ પસરી રહે ૧૪૭૪. સુઆ, નાળીએરની કાચલી બાળી તેમાથી કાઢેલા તેલમા ખુશબો મેળવી, બનાવેલો સુગંધી પદાર્થ. ૧૪૭૫. મૃગમદ, કસ્તુરી મૃગનો ઝરેલો મદ અર્ધ ઈંદુ, અર્ધચન્દ્રાકાર ત્રિપુંડ જાણે ચંદ્ર હોય, એમ ઝગઝગે ૧૪૭૬ લાલ રત્નનાં બિંદુ કુંડલમા જડેલાં માણેકના કટકા ૧૪૮૦ માણમાણે, મદઝરતી હાથિણીની પેઠે ડોલતી અને મહાલતી, ધીરે, ધીરે.

૧૪૮૫. અહી કવિ, કોપાણ દ્રૌપદીમા પણ, રૂપતેજના અંબાર પ્રિયપતિ અર્જુનને જોવાથી ક્રોધ ઉતર્યાનું અને પોતાને થયલી "ગ્લાનિ તથા આવેલા અઘ-ટિત વિચાર માટે પસ્તાવો કરતી હોવાનું ચીતરે છે, એ ખરેખર સહજ ચિત્ર છે. માનુની, માનની ભરેલી સ્ત્રી. અહી "માનુની" પદથી કવિ એમ સૂચવે છે કે માનની ભરેલી હોવા છતા તે ઉજાળ પામી ૧૪૮૭ દ્રૌપદીના૦ અહીં કવિ, કૃષ્ણ દ્રૌપદીના મનમા ઉતર્યા, એવું અદ્ભુત રસનું સૂચન કરવા દ્રૌપદીના સહજ સ્નેહ અને પતિભાવને કંઈક ન્યૂન કરે છે, એ સહજ નહી પણ કૃત્રિમ દેખાય છે અદ્-ભુતતા ખાણવા જતા સ્વાભાવિકતાને હાનિ પુગે છે ૧૪૮૯. જલાંજલિ, જલની અંજલિ, આપ દેવાને પાણી હાથમા લીધેલું તે નાખી દીધું ૧૪૯૦ અબળા, (अ = નહી + बल) પતિને દેખવા પૂર્વ સ્નેહનું સ્મરણ થતાં, બળહીન થઈ, વિવશ બની ગઈ. ૧૪૯૧. વિમાસે, વિચાર કરે, પસ્તાય ૧૪૯૩ અણુધ૦, દ્રૌપદી જેવી માની સ્ત્રીના મુખમા સ્ત્રીની અયોગ્યતાના ઉદ્ગારો ન છાજે નીચના પોતના થતો ખ્યાલ દ્રૌપદીના મુખમા કવિએ મૂક્યો છે

૧૪૯૪ લક્ષ કરો તમો નાર, આ તમારી નારી, સ્ત્રી ઉપર મીઠી નજર રાખો, અગર મારા કથ કુઢગા રહેશે તો તે મારે બસ, બાકીને લાખ સપત્નીઓ

(શોકયો) લઈ આવે; 'નાથ કુશળ તો હું કુશળ', એ ભાવ. ૧૪૯૫ વહાલ-જર્ણું–વ્હાલ. અહીં ભાવવાચક નામનો પ્રત્યય બેવડો લાગ્યો છે. ૧૪૯૮. ભુજભરી, બે હાથ વચ્ચે દાબી. ૧૫૦૦ શ્રી ગોવિંદ, શ્રી ગોવિંદે, કૃષ્ણે અહીં કવિતામાં તૃતીયાના પ્રત્યયનો લોપ થયો છે. રાખ્યા, રક્ષણ કર્યું. ૧૫૦૨ પ્રદક્ષિણા, ડાબેથી જમણી બાજુએ જઈ, પૂજ્યની આસપાસ ફરવું તે પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે.



કડવું ૨૯ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રા દ્રૌપદીને પગે લાગી પાંચ વરદાન મેળવે છે અને છેલ્લું પોતાના પુત્રને માટે રાજ્યપાટ મેળવવાનું વરદાન માગતાં જો કે દ્રૌપદી તે આપે છે, છતાંયે એવાં વરદાન માગવાનું સુઝાડનાર કૃષ્ણને શાપ દે છે.

૧૫૦૫. અભિલાપ, (સં. अभि + लष्) વાછના. ઉદે, હૃદયમાં. ૧૫૦૬. પરિત્યાગો,–(परि + त्यज्) પૂરેપૂરી તજી દો. લાજ, શરમ, સંકોચ; મોકળા મનથી માગો. ૧૫૧૦. આરત, માગણી. (સં आर्त्ति, દુઃખ આપવું) સંતોષાયા વિના જીવને કરાર ન વળે એવી ઇચ્છા. ૧૫૧૨ અહીંથી વરદાનપરંપરા ચાલે છે; હવે તેમાં ખુબી વાપરી, "ઘર તમારૂં તો કહે વાસ કાઢો," એ કહેતી પ્રમાણે સુભદ્રા પાસે દ્રૌપદી પ્રતિ સ્નેહભાવ અને પૂજ્યભાવ ટકે એવા પ્રકારની આર્જવયુક્ત માગણી કરાવી, પછીથી તેના ભલા હૃદયમાં નિખાલસપણું જમાવી, તેના પુત્રને બદલે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવી માગણી કરાવી, સતિનાજ ઊંડા અભિલાષનું નિકંદન તેની પાસે કરાવે છે. ૧૫૧૩. નિત્ય તમારૂં દર્શન, તમારાથી હું ઘડી પણ વેગળી ન પડું. આવા વર સપત્ની–શોક માગે અને તે પ્રમાણે જો બન્નેનો સંસાર ચાલે તો એ બાપડીના વારવારને 'ભાઇ જેની બારણ ભુંડી રે તેની અક્કલ ગઇ છે ઊંડી રે', એવા આત્મતિરસ્કારનાં વચન ઉચ્ચારવાનો અવકાશ જ ન રહે. ૧૫૧૫. આજ્ઞા લોપવાની વૃત્તિ જ ન થાય. ૧૫૧૭. હું, મને. કવિતામાં "મને" ને બદલે "હું ને" વપરાય છે. અહીં 'કવિએ' દ્વિતીયાના "ને" નો લોપ કર્યો છે. સેવાને રાખો, તમારી સેવા ઉઠાવવાનો મને જ અધિકાર આપો. ૧૫૧૮. ધર્મેથી, કુલવધુને યોગ્ય કર્તવ્યથી. ચળે, (સં. चल् ડગવું) ડગે. ૧૫૧૯. આ વરદાનમાં ધીરે ધીરે, યુક્તિ પ્રવેશેલી જણાય છે. અપરાધ થાય ત્યાં તમારે (દ્રૌપદીએ) કદિયે મારી ઉપર ક્રોધ ન કરવો એમ કહી,.

નો કાંઈ દોષ નથી. એ તો તારૂં શીખવ્યું બોલી છે તે બુદ્ધિપૂર્વક, આવી યુક્તિ રચી નથી; એટલે હું તેને શાપ ન આપતાં, એ યુક્તિ સુઝાડનારને, તને જ શાપ આપું છું ૧૫૪૪. ગજું, શક્તિ (મૂળ ગજવું ગુંજવું; ગૂઢ, છુપાવવું. જે ઉપરથી એ'વે વાત, સંકેત વગેરે ગુપ્ત રાખવાનું સામર્થ્ય) રાંક, રંક, ગરીબ ૧૫૪૫. વંશ ઉચ્છેદ કરવા, મારા પુત્ર અને તેના વંશજો રાજ્યગાદીના હક્ક પડતી મેલે, અને એ રીતે એ વંશને નાશવંત સ્થીથી ભ્રષ્ટ કરવો તે નિર્વંશ કરવા બરાબર છે. ઉચ્છેદ, (સં. उद् + छिद् કાપવું) નિર્મૂળ સદંતર, ઠઠ કહીને. ૧૫૪૬- મારા સરખું, મારું જેવું તે ઇચ્છ્યું તેવું એટલે મારો વંશ નિર્મૂળ થવાનું ઇચ્છ્યું તેમ તારો વંશ પણ નિર્વંશ થશે. "જેવું ઇચ્છે તેવું ફળે". "નારદાનો ગોળો બહાર અને ઘરનો સંહાર" એ કહેતી સત્ય થશે. ઉજળું સ્ફટક થશે, તારૂં સર્વ સત્ત્વ ઉજાડ થશે નિકંદન જશે જેમ દાઘાવાળું લુગડું ઉજળું થતાં એ લુગડાનું સત્વ હણાઈ જાય છે, તેમ તારો વંશ બળો ધોવાઈ જશે અને તું ધોએલા લુગડા જેવો ઉજળો સ્ફટક રહેશે સ્ફટક, (સં स्फटिक) સ્ફટિકના મણકા જેવું ધોળું-ધબ ૧૫૪૯-૫૦ મૂળ મહાભારતમાં દ્રૌપદીના શાપથી આવું પરિણામ આવ્યાનો પ્રસંગ ઉભો થયો જ નથી. પણ દુર્યોધનને કૃષ્ણે અવળી મતિ આપી, કૌરવોના ઉચ્છેદનો માર્ગ મોકળો કરી આપવા માટે, ગાંધારીએ કૃષ્ણને આવો શાપ આપ્યાનું સૂચવ્યું છે ૧૫૫૨. ઉપમા દરે છે, (Gives credit) મીઠાં વચન કહી સાન્ત્વન કરે છે. ૧૫૫૩ રતિ, (સં रम्) સંધાયોગની રતિ, ભાવિની ગતી વાએ જ મને એવી કુમતિ સુઝાડી, એટલે જે ભાગ્યમાં થવાનું હતું તેનું ભી આમ રોપાયું ભાયેગ, (સં. भाग्य) બોલવાના વિકારથી 'ગ' ઉચ્ચરાયો, એટલે 'ભાગ્ય', 'ભાયેગ' થયું.

કડવું ૩૭ મું.

આ કડવામાં કવિ બે પત્નીવાળા સંસારીના સંસારનો તાદૃશ ચિતાર આપે છે. તેણે અહીં અતિશય સહજ ચિત્ર આપેલું છે, પાત્રનો તેમાં દોષ હોય તો તે એટલો જ છે કે, દ્રૌપદી જેવી સતિ અને અતિશય માતુશ્રીભાવવાળી સ્ત્રીની, તેની પાસે સતિત્વ ચળે એવાં અને સતિત્વને કલંકિત કરે એવાં ન છાજતાં વચનો કવિએ બોલાવ્યાં છે અને તેને બદલે કલ્પિત પાત્ર ચીતરી આમ કહ્યું હત તો તેની

ક્રમને સવિશેષ ક્રમ આપનારું ગણાત ૧૫૬૦ સધળેઠ, સર્વે મુરલીઓમાંથી અથવા દ્વારિકામાંથી જગદેવ આદિના હાથથી આરંભી, ઠેઠ દ્રૌપદી સાથેના મિલન સુધીની સર્વ વિટંબણાઓમાંથી ' સહીસલામત પાર ઊતર્યો ઉગર્યો (સં ઉત્ + ગૄ બહાર નીકળવું) વગર આયે અથવા ૧૫૬૨ રામારાજ્યવિલાસ સુંદર પત્નીના સ્નેહસંયોગથી અને રાજ્યપાદના વિલાસથી ' રામરાજ્ય વિલાસ'થી એવો પાઠ છે, પણ અહીં ' રામા ' લક્ષિત છે, નહીં કે ' રામના જેવું રાજ્ય'.

૧૫૬૫ અહી કવિ, બે રાણીઓ વચ્ચે વિનોદમાંથી ઉભા મન થયનું અને દ્રૌપદીનું માનસમ થવાનું બીજ નાખે છે " રેમનું મૂર ખાતી અને કસમનું મૂળ હસી " એ કહેવત પ્રમાણે પરિણમ આવે છે શ્રી દૃશ્મ ાનતન ઠગ્રમ સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના ૯૩ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદી કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓને તેમને કૃષ્ણને શા ગુણથી અને કેવા સંજોગમાં વરી તે વિષે બહુ વિનોદભરી પૃચ્છા કરે છે તે ઉપરથી આ પ્રસંગ કદાચ કવિને સ્ફૂર્યો હશે પરંતુ તે પ્રસંગ જ્યારે આનંદમાં સમાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ પ્રસંગ દ્રૌપદીના સતીત્વને ડગવનારો હીન નીવડે છે ૧૫૬૯ અતિહાસ અતિશય હાસ્ય મનક પ્રચલિત ઉક્તિ છે — ' અતિ હસવું સાર નહિ ર સમજીદા અતિ હસવે થયે શોક રે પાતશ્રીર " રળી ગળીઆત થઈ. ૧૫૭૨ મન આવિયા મનને ગમ્યા હૃદયમાં સચોટ વસ્યા (સં મનુ પેરક)

૧૫૭૨ નિશ્ચય નક્કી એને, અર્જુનને ૧૫૭૩ જદુ હાર મનાવિયા, યાદવોને હાર ખવરાવી કબૂલ કરાવ્યું ૧૫૭૭ સંસારમાં થઈ વાર્તા લોકમાં હરણની, બલાત્કારે અર્જુને આણવાની વાત પ્રસરી, પણ ખરી રીતે એ પ્રેમનું બંધન અને પરિણામ હતું, એવો ભાવાર્થ છે

૧૫૮૦ પિતા મારે, મારા પિતાએ. કવિતામાં તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય અધ્યાહાર રહ્યો છે ૧૫૮૧ મંડાવિયો, રચાવ્યો (મંડાવિત મહાવિભ, મહાવિદ) ૧૫૮૨ જાણ્યુ ભૂપતિને થયો રાજાઓના પણ એ નજરમાં આવ્યું ૧૫૮૫ પણ ચોંક્યું, પણ-પ્રતિજ્ઞા-શરત જાહેર કરી પોંકસુ (સં પ્રોક્ષ = પાણી છાંટવું) વધાવ્યું, પણું જાહેર કર્યું રાજાનો એ નિયમ છે કે કોઈ સારી વસ્તુ, દેવ આદિ પૂજ્યને ધરાવતાં પહેલાં તેની ઉપર શુદ્ધિ માટે પાણીના છાંટા નાખવા ૧૫૮૭ વેધાયો, (સં. વિધ્-ભેદુ) વેધી શકાયો ૧૫૮૭ કુંવારી, કુંમારી, પરણ્યા વગેરની રહી ગઈ ૧૫૮૯ પાંડવો કાપડી વેષે બ્રાહ્મણસમુદાયમાં

વેવાવવાનું અને સુભદ્રાની પેઠે દ્રૌપદીને પણ જોગીને જોઈ મોહમાં પાડી, તેનું માન તોડવાનું બીજ નાખે છે પરંતુ કવિ એ ભેદ ભૂલી જાય છે કે સુભદ્રા જોગીને જોઈ મોહી ત્યારે કુંવારી હતી અને દ્રૌપદી, જોગીને જોઈ મોહ પામે છે ત્યારે પરણેલી, ધર્મપત્ની અને નામાંકિત સતી છે.

૧૬૧૭. અપવાદ, (સં. અપ + વદ્) હવાં-મહેણાંનાં વચન શું કહું, કહી શકતી નથી. ૧૬૧૯. માન ઊતરે, માન (ગર્વ) દેવું પડે. માનભંગ થાય. માન, અભિમાનથી માણસના મુખ ઉપર નૂર, નીચાનું જે લેખું હોય છે. તે માનભંગ થતાં જતું રહે એ, તેથી "માન ઊતર્યું" એમ કહેવાય છે. ૧૬૨૩. સાંઢ, આખલા. અથવા ઊંટ (સં. ષણ્ઢ), ખાસી કર્યા વિનાના આખલા અંબાડી. (ફા. અમારી) હાથી ઉપરના હદેદાના આકારની બેઠક. સાંમત, ઉંમર ૧૬૨૫. ચતુરંગી, ૧૨ જાતની ફોજવાળી-૧ અશ્વ, ૨ ગજ, ૩ રથ અને ૪ પાયદળ ૧૬૨૬. પંચ. ઉપર=પાંચ જાતના રણવાદ્યો ૧૧ સર્ગ.

૧૬૨૭ ડમક કરી, ડીમાક આડંબર કરી, જોગીનો ગુપ્ત વેશ પેને લઈ શકે તે માટે મૂંઝવા જવાનો ખોટો ડોળ-ઢોંગસોંગ. ૧૬૨૯. રાણી = દ્રૌપદી. ૧૬૩૦. અંતર્ધાન, (સં અંતર્ = ગુપ્ત + ધા = મૂકવું) અદૃશ્ય થવા.

૧૬૩૧. પૂર્વનું, પૂર્વે-સુભદ્રાના હરણપ્રસંગે લીધું હતું તેવું. ૧૬૩૨. દ્રૌપદી દ્રૌ૫દીને અષ્ટ અંગે = આઠે અંગે હાથ, પગ, મસ્તક, મુખ, છાતી, અને પેટ. ૧૬૩૭. વિજયાપ્રેમ, (દુર્ગાનું નામ વિજયા છે, તે ઉપરથી) ભાંગના ચાકૂર પાનથી.

૧૬૪૦. વિશ્વકર્મા, દેવોનો શિલ્પી સૂત્રધાર-સુતાર (સં વિશ્વ + ક્ર્મન્-વિશ્વની રચના ઘડનારો) ૧૬૪૨. શીંગી, શીંગડું (વગાડવાને).

૧૬૫૦ સકળ કળાનું વિત્ત, સર્વ ચાતુરીના સત્વનું ધામ. વિત્ત, (સં. વિદ્ મેળવવું) કસ, છળ, સાર.

૧૬૫૪. ફળસ્થાનક, સંભ્રમથી પુનરુક્તિ કરી છે. ૧૬૫૭. ગગનમાર્ગ. અહીં કવિ અદ્‌ભુત રસની ઝાંખી કરાવે છે. વહી, ચાલ્યો જતો હતો

૧૬૬૧. અંતરિક્ષ, (સં. અંતઃ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની મધ્યે ઋક્ષ્યતે = દેખાય છે) આકાશ ૧૬૬૧-૪ આ પંક્તિઓ દ્વારા બાવો પોતાના ધામની પ્રશંસા કરી

દ્રૌપદીને આડકતરી રીતે ત્યાં પોતાની સાથે આવવા લલચાવે છે; સ્ત્રી હૃદયના સ્વાભાવિક મોહને ખેંચે છે. ૧૬૬૩. ઇન્દ્રસદન, અમરાપુરી. વૈકુંઠ, શ્રીવિષ્ણુનું સ્થાન.

૧૬૬૫. ધન્ય લીલા જોગને, યોગની લીલાને ધન્ય છે. અહીં ખરી રીતે "જોગને" બદલે "જોગની" અને "લીલા" ને બદલે "લીલાને," એમ જોઇએ. જોગને લીધે જ આવું ઉત્તમ સ્થાન તેને પ્રાપ્ત થયું છે, એવો ભાવ છે. ૧૬૬૫. મિથ્યા, તુચ્છ, સંસારસુખ, યોગ વૈભવ આગળ કુછ વિસાતમાં નથી. સુખભોગને, યોગની લીલા, સિદ્ધિ આગળ સંસારમાં પ્રાપ્ત થતાં સર્વે સુખ વ્યર્થ છે. સુખ અને ભોગ પણ તેની આગળ પાણી ભરે એમ હોવાથી, તે હોય તોયે યોગ સિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા વૈભવથી હલકે છે.

'૧૬૬૭. મનસા, મનીષા, ઇચ્છા. ૧૬૬૮. અહીં કવિ, બાવામાં દ્રૌપદીને મોહાંધ થયલી વર્ણવી, તેના મુખથી એક આર્ય સ્ત્રીના મુખમાં ઉચિત નહીં એવા, પતિ સંબંધે તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્ગારો કઢાવલા આલેખી, અધમ જનરૂચિને પોષવાનો અયોગ્ય માર્ગ લે છે. (વિશેષ માટે "સમીક્ષા" જુઓ.) ૧૬૬૯ અસત્ય, ખોટું; પણ જેણે પતિ છોડવાની તત્પરતા બતાવી તેને તે વળી સાચાજુઠાનો વિવેક જ ક્યાં રહ્યો ? સમે, (सं समय) બોલવાની ઉતાવળથી ય નો ઇ થઈ સમ લેઈ મળી 'સમે' થયો.

૧૬૭૪ ઊવેખતાં, તરછોડતાં. (सं. उद् + क्षिप् અથવા उपेक्षમાંથી) ૧૬૭૬. આળપંપાળ, મિથ્યા. આળ, (વનવત-દેશ્ય, अलगां, आ + लग्), ખોટું, આરોપેલી વસ્તુ, અર્થાત્, ભ્રમ પંપાળ, (सं. पाल्) સારું લગાડવાને બહારનો, ઉપર ઉપરનો વાહવા દેખાડવો તે, એટલે કે દંભ. ૧૬૭૯. માયા સરવ, સંસારવ્યવહારની સર્વ પ્રણાલિઓ, જનિબંધનની મર્યાદાઓ; લગ્નનાં બંધનો, રોટીબેટી વ્યવહારની રૂઢિઓ વગેરે. મિથ્યા, ખોટા, રીતસર સંસારવ્યવહાર ચાલે તે માટે સર્વ માર્ગ કાળભાગ અને દેશભાગ અનુસાર, શાણા નરોએ કલ્પેલા, યોજેલા હોઇને, 'કલ્પિત તે ખોટું', એ ન્યાયે ત્રિકાલાબાધ્ય સત્ય નથી; દેશકાલને ઉચિત તેમાં ફેરફાર મનુષ્ય કરી શકે, એવો આશય છે.

અકલ ગતિ, જેની ગતિ ન સમજી શકાય એવી. રહેંટ, (सं. रहाट-घटो) કુવામાંથી પાણી કાઢવાની, આરાવાળી અને તે ઉપર પાણીનાં ડોચકાં બાંધેલી મોટી ચગડી. સરખાવોઃ—"ઘડા રહમાળના ખાલી, થવા પાછા ભરાવાને." એ આ-

શય છે કે સંસાર કાળબળે બદલાય છે તેમ તેના રીત, રીવાજો પણ બદલાય કે બદલવા પડે છે. ૧૬૮૨. અન્યાય, અઘટિત કર્મ. અધર્મ, ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનારો.

૧૬૮૪. શારે, નિયમથી (અરબ્બી–મુસલમાની કાયદો). ૧૬૮૫. પરહર્યો, (सं. परि + हृ) છાંડયા. તજ્યા. ૧૬૮૬. પાપં પુણ્ય પરિગ્રહ જાણું, પાપ અને પુણ્ય તો પરિગ્રહને સોંપ્યાં; અગર 'બ્રહ્મ' પાઠ હોઈએ તો બ્રાહ્મણોને લાગે, અગર એવી માન્યતા તો બ્રાહ્મણોએ જ ઘડેલી છે, તે કાંઈ જ ખરી નથી; વિશ્વાસ૦, એ વિષે શંકા લાવવી નહીં, એમાં પાપ નથી એ નિશ્ચે માનજો. તજ્યું છે, "તજું છું", જોઈએ; કદાચ ઉપરની લીટી સાથે પ્રાસ મેળવવા આ ચૂક થયેલી હશે, અગર લહીઆની ચૂક હશે ૧૬૯૨. શણગટ, (શણ + ગાંઠ–ગ્રથી) માથા આગળનું સોગઠું એથી, મોઢા ઉપર નાખવું તેને શણગટ નાખ્યો કહે છે. (જુઓ પંક્તિ ૮૦૨ ની ટીકા) ૧૬૯૪. સુભદ્રાના મનની નિશ્ચિંતતા દર્શાવી છે.

૧૬૯૩. આવા અલ્પ હેતુ અર્થે સતી દ્રૌપદીના સતીત્વને હાનિ પહોંચાડવાનું સાહસ કવિએ ખેડયું છે, એ અતિશય શોચનીય છે આનો રઘુવંશમાં કવિ કાળિદાસે કહ્યું છે તેમ अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् થયું છે ૧૬૯૯ પરવરે પાછી વળે.

૧૭૦૦. અહીં કવિ મોરાની આજ્ઞામાં નાનાએ રહેવું, એ નિયમ પળાયો છે, એમ ચિન્તવથી જણાવે છે. ૧૭૦૨. અમૃતરસ, અમૃતરસનો ભરેલો; પ્રીતિ પણ અમૃતની પેઠે જીવનને આનંદમય અને ચિરંજીવ કરનારી છે

કડવું ૩૧ મું.

૧૭૦૭. કહ્યો ન જાય, કહી ન શકાય એવો મોટો, ગહન છે.

૧૭૦૮ અહીં यत्र योगेश्वरः कृष्णः यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम, એ વચનનું, અગર तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्, એ ભગવત્પ્રતિજ્ઞાનું સૂચન કરેલું છે.

૧૭૧૦ પુરૂષ પુરાણ, પુરાણ, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન. પુરૂષ, બ્રહ્મ. કુંપ

૧૭૧૧. ભુધિજી. દ્યુત રમ્યા પછી પાંડવો વનવાસે ગયા ત્યારે અર્જુન " " અસ્ત્રશસ્ત્ર વિદ્યા શિખવા ગયો હતો, ત્યાં અપ્સરાથી લોભાયો નહીં.

તેથી 'હીજડા'–નપુંસક થવાનો શાપ તેને લાગ્યો હતો. ખરી રીતે વિરાટ નગરમાં તેણે 'હીજડા' નું જીવન ઉત્તરા કુમારીના શિક્ષક તરીકે ગુપ્ત વાસમા ગાળ્યું હતું એટલે કવિએ અહી ઐતિહાસિક ક્રમ ઉલટાવ્યો છે. અગર જો બીજો પાઠ વિરહ ધવલ, લઇએ તો, વિરહથી ધવલ–ધોળા, ફીક્કા પાડનારો (સરખાવો– દ્વયં ભૂતિનંક્ષિ પ્રિયવિરહજન્મા ધવલિમા).

૧૭૧૫. મૂળગાં, પોતાના, પૂર્વસ્થળ. ૧૭૧૮. અગ્નિનું, યજ્ઞમા આહુતિઓ ખાધાથી તે ન પચી શકવાથી અગ્નિ મંદ પ્રકૃતિવાળો થયો અને અર્જુન અસ્ત્રના બળથી ખાંડવ વનની ઔષધિઓ બાળી, પોતાનો રોગ ટાળવા તેણે વિનતિ કરી. અર્જુને ઈંદ્ર, વરૂણ આદિ દેવોને નહી ગણકારતા, મંત્રબળ અને બાણવિદ્યાથી અગ્નિને નિસંશય રીતે ખાંડવવન બાળવા દીધું. સભા મયદાનવ પાસે રચાવી. મયદાનવ, દૈત્યોનો વિશ્વકર્મા. ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમા થયેલા વિપ્રચિત્તિ દાનવનો પુત્ર. ખાંડવ વન અગ્નિએ સ્વાહા કર્યું તેમાંથી અર્જુને ઉગારતા આભારના ભારથી અનુપમ સભા ઇન્દ્રપ્રસ્થમા તેણે રચી આપી. (આદિપર્વ અ૦ ૨૨૮, અને સભાપર્વ અ૦ ૩૦). ગાંડિવ, અર્જુનને અગ્નિએ આપેલું ધનુષ્ય, વિગત માટે જુઓ આદિપર્વ અધ્યાય ૨૨૮.

૧૭૨૫ અહીં કવિ કહે છે કે–આખ્યાનની ૮૩૫ કડી એટલે ૧૬૭૦ પંક્તિઓ છે. જ્યારે ઉપલબ્ધ હસ્તલિખિત ગ્રંથમા કુલ પંક્તિ ૧૭૪૪ છે એટલે ૭૪ પંક્તિઓ કોઇએ પાછળથી ઘુસાડેલી અથવા તો કવિએ અન્ય પ્રસંગે ઉમેરેલી હોય તો તે રામ જાણે એ ૭૪ પંક્તિઓ કઈ છે, તે ગોતવાનું કોઈ સાધન નથી, કારણ અદ્ધ પ્રાપ્ત સર્વે પ્રતિઓમા એ પંક્તિઓ ઉતારેલી છે, એમ સમજાય છે પરંતુ પ્રેમાનન્દના કાવ્યરસના નિપુણ જ્ઞાતા સા. શ્રી કેશવલાલભાઈ નીચેની પંક્તિઓ ક્ષેપક હોવાનું જણાવે છેઃ–૮૧–૯૦; ૧૫૫–૫૮; ૪૪૫–૪૮; ૪૮૭–૮૮; ૬૩૯–૪૦; ૬૩૩; ૬૬૮; ૬૮૧; ૬૮૪–૮૫; ૬૯૦–૯૧; ૭૩૧–૩૨; ૭૩૧–૩૪; ૯૫૩–૫૪; ૯૬૯–૭૨; ૧૦૦૮; ૧૦૦૯; ૧૦૭૪; ૧૧૨૧–૨૨; ૧૨૫૫–૫૮; ૧૩૪૩–૪૪; ૧૪૧૩–૧૪; ૧૪૭૫–૭૬; ૧૬૮૧–૮૬; ૧૭૧૫–૧૬. ૧૭૨૬ છત્રીસ, ખરી રીતે બત્રીસ લેખએ, ૩૧ કડવાંમા ૩૬ દેશી શી રીતે સમાઇ શકે. ઉદાહરણનો દોષ હોવો જોઈએ જૂના રાગ, રાગણી, ચાલ અને દેશીનું યથાર્થ જ્ઞાન નહી હોવાથી આ છત્રીસની સંખ્યાની ખાત્રી થઈ શકી નથી પણ તારણ કાઢતા મૂળ રાગ ૧૨ છે, ૯ રાગની જૂજવી ચાલ છે, ૧ રાગ ચાલ જૂદી છે, એ ૪ રાગ માપમા જૂદા પડે છે. આ વિગત સામાન્ય વાચકોને રસપ્રદ ન હોવાથી તેની યાદી તારવી નથી

૧૭૨૭. હાથપત દુર્લભ વાળી પ્રતિમાં સુભદ્રાહરણ રચ્યાની સાલ સંવત ૧૭૪૬ છે, પણ તે પ્રત જોવા મળી શકી નથી. ૧૭૨૯. સૂર્યપુર, સુરત. સૂર્યની પુત્રી તાપીને તટે આવેલું માટે સૂર્યપૂર.

દક્ષ, દક્ષિણ—જમણું. અંબા, સુરતવાળાં, અંબાજીના ચકલાવાળાં. 'કવિતા' કવિને માટે વપરાય છે.૧૭૩૫–૧૭૪૪. ગ્રંથમાહાત્મ્ય. इति शिवम्

પરિશિષ્ટ ૧ લું.

પ્રેમાનન્દનો દ્રૌપદીસ્વયંવર—સુભદ્રાહરણપ્રસંગ.

(કડવું ૭૮ મું. રાગ કેદારો, ઢાળ).

કૃષ્ણ કહે દક્ષિણ ગામ રે, પંચ તીરથ છે જ્યાંહે
વેગે જાઓ રૂડાં શુભ સ્થળ છે, પારથ આવરો તાંહે. ૧૦
તેહેના ચરણસ્પર્શ થકી, કામ સર્વ તમ થાયે;
નર તણાં દરશન માત્રથી, શાપ તમારો જાયે. ૧૧
આવીને આજ મળ્યા તમ, દરશને રીઝ્યાં રામ;
બીજો નાગનો રૂપ મુકાવો, કીધા કરીને સ્વામ. ૧૨
પછે પૂજન પૂછે પાંચે નારને, શાપ થકી મુકાવી;
સ્નાન કીધું પાંચે દ્રોહે, પૂર્વ સ્વરૂપ કરાવી. ૧૩
સ્વધામ ચાલી અપસરા, તે તીરથ કર્યું પાવન;
પ્રાપ્તી માત્ર તાંહાં સુખ પામ્યાં, મણિપુર ગયો અર્જુન. ૧૪
ચિત્રાંગદાને અંગે ઉપનો, પુત્ર બભ્રુવાહન;
વળી તાંહા થકી પૂર્વે સાગરે ગયો કુંતીનંદ. ૧૫
અનેક તિરથ કીધાં પારથે, સમર્યા અશરણશરણ;
વેગે આવ્યો પાંડુનંદ, જ્યાં ગિરિરાજ ગૌરણ. ૧૬
સ્નાનસંધ્યા, નિત્યકરમ દાન દેઈ, વેગે નીસર્યો ત્યહાં;
એ દેશે દક્ષ પરધિ પારથ ને માહાત્મ્યનો પ્રકાર. ૧૭
વિપ્ર બહુ વેદપાઠ કરે, તાહાં ગાન નાનાવિધ ગાયે;
તાંહાં જઈને પૂજન કીધું સ્તુતિ શંભુની થાયે. ૧૮
પ્રથમે શિવમંત્રે પૂજા કીધી, સોરેશ બોલ ચાલી સંગ;
ધૂપ, દીપ નૈવેદ આરતી, કરી સંતોષ્યા અંગ. ૧૯

અનેક સ્તુતિ કરી કુંતીસુત, વેગે કર્યા પ્રણામ
આગ માગ એહેવો શબ્દ થયો, સુણ્યો અરજુને તે ઠામ. ૨૦
અરજુન કેહે રણથી જય પામું, સન્મુખ હોયે ગોપાલ
મોટા કુલમાં સગપણ થાએ, એહેવું ઇચ્છું કૃપાલ. ૨૧
અસ્તુ કહી શિવ એમ કહે, સંકટ પડે બહુ જયારે
કૃષ્ણ સંઘાતે લઇને આવજો, સાર કરીશ હું ત્યારે. ૨૨
એહેવે સુણી કુંતીકુંઅર, વેગે લાગ્યો પાયે;
આનંદે બહુ તિરથ કરતાં, પ્રભાસપાટણ જાયે. ૨૩

વલણ.

પ્રભાસ આવ્યો કુંતીકુંઅર, ચૌદિશ વગાડે ઢાક;
દેવદેવેશ કૃષ્ણ દ્વારિકા જઈ, છાયો જગમેં નાક રે. ૨૪

કડવું ૭૯ મું. રાગ સામેરી.

કૃષ્ણજીએ જય સાંભળી, અરજુન આવ્યાની વાત;
સૈન, વાહન સજ કરી, ચાલ્યા સ્વામી શ્રી જગતાત. ૧
અણચિંતવ્યા જઈ રહ્યા ઉભા, પરસ્પરે થયો મેળાપ;
પછી પારથ ચરણે લાગ્યો, ભાગ્યો ભવસંતાપ. ૨
કહો પારથ શો વિશેષે, કેમ કરી સરવ જાત્ર?
કારણ સઘળું તે વદું, સખો કુંતે મહાપાત્ર. ૩
પછી કૃષ્ણ સાથે ગયા અરજુન, રૈવતાચલ છે જાંહે;
તીરથ સરવે કરીને, બહુ દાન દીધાં તાંહે. ૪
તાંહાં થકા પ્રભાસ આવ્યા, કહે પ્રેમે પારથ વીર
પૂર્વ પશ્ચિમ દક્ષિણ દેશે, કર્યાં મેં શુભ તીર. ૫
શ્રીકૃષ્ણ કેહે રે ધનંજય, તમો તીરથ કર્યાં અપાર;
અનેક પુન્યે યાત્રા કરે, એ જંબુદ્વીપ મોઝાર. ૬
ધન વંશ ને ધન પિતાને, ધન કુંને અરજુન;
ધન માતામહના વંશને, તેં કર્યું સકળ ભૂ દરશન. ૭
એમ વાત કરતાં પધારીયા, દ્વારકા માંહાં બેહુ જોડ;
પારથને પાસે લેઇને, બેઠા રાય રણછોડ. ૮

મંદિર આવી ઉતરીયા, જાદવ મળવાને જાએ,
આનંદ માંયે તણા રહ્યા, વસુદેવને હરખ ન માએ. ૯
એક દિવસ નરેશ કો નિસર્યા, રૈવતાચલ માંહે;
નરનાર સરવે સાંચર્યા, અતિ હરખ ધરી મન માંહે. ૧૦
કુંવરી પારથ જે, એનું જાને આનંદ સાથ,
સુભદ્રાએ શણગાર ધર્યા, જેહેના બંધુ શ્રી જદુનાથ ૧૧
તે દેખી પારથ પ્રેમે, વ્યાકુલ થયો તેણી વાર,
તે વાત જાણી કૃષ્ણજીએ, બોલીયા નંદકુમાર. ૧૨
અતે કૃતે તીરથ કર્યાં જુગને, ફલ પગટ્યું છે એહ;
પરનાર દેખી વ્યાકુલો, પોતે થયો તાહરો દેહ. ૧૩
તારે મન એહને વરવાનું, હોએ પારથ સાર,
ભગિની છે એ અમારી, એમ કહે દેવ મોરાર ૧૪
જો તાહરે મનગમતી હોએ, તો મેં કરવું નીરધાર;
એવું વાક્ય સાંભળીને, વદે કુંતીકુમાર. ૧૫
એહેનું રૂપ દેખી અમર મોહે, તો માહારે કેમ રહે મન?
સમપણ થાએ તમસું, દો પ્રાણદાન જીવન. ૧૬
કૃષ્ણજી કહે પરણાવીશ, અરજુન સાચુ માન;
આજ્ઞા અમાવો હસ્તિનાપુરથી, જહાં યુધિષ્ઠિર રાજન ૧૭
પત્ર લખીને મેલ્યું અરજુને તેણી વાર,
એ કામ કરજો શિઘ્ર ગઈ તો કહે શ્રી મોરાર. ૧૮

વલણ.

શીઘ્ર કરજો કામ રે એહેની આજ્ઞા આપી ધરમ,
વૃત્તાંત કહ્યો કૃષ્ણને, અરજુન વિના ન લહે કો મરમ. ૧૯

કડવું ૮૦ મું રાગ રામગ્રી.

એક સમે સરવ ચાલ્યા જાદવજી રૈવતાચલ જે સ્થલ શુભ પાવજી
તાહા રથ બેસી સુભદ્રા આવેજી, મારગ રહ્યો પારથ રાખેજી ૧

ઢાલ

પારથ રોકી રહ્યો મારગ, આવી વસુદેવકુંવરી,
જઈ ઝાલી બાંહ કરી, રથ પર બેસાડી તે ઘડી.

પછી રથ હાંકી જાએ વેગે, પારથ મોટા બલવંત;
નાદ કીધો શંખનો, સુણી કાએર પામ્યા અંત. ૩
એટલે સેવકે આવી જાણ કીધું, જદુસભા મોઝાર;
જાદવ સુણી ક્રોધે ચઢયા, કહું હાવે રીટો ઠાર. ૪
વૃષ્ણિ, ભોજ અંધક જાદવો, વલી જે જે હતા મહાશૂર;
ઠામ ઠામથી આવ્યા ધસમસી, જાણે ઉલટયું સાગરપુર. ૫
એટલે બલદેવ બોલીઆઃ સાંભળજો સર્વે કો રીત;
શ્રી કૃષ્ણ કાં નથી બોલતા? શી ધરે તેસું પ્રીત? ૬
શ્રી કૃષ્ણ કેહેઃ રથ લાવ માહારો, સાર જઇ શીધ્ર;
પારથનું કૃત સાંભળીને, હું થયો મનમાં વ્યગ્ર. ૭
હલધર કેહેઃ તુંહુંને ગમે તે, કરીએ શ્રી રણછોડ;
તાહારી ગત સઘળી નિર્ગમી, આણી તેં કુલને ખોડ ૮
એ લંપટ કુંતીપુત્રે, કાં સતાડયું મોહને;
એ ધરમ માહે સમજે નહીં, હું વધારે છું તેહને. ૯
ફોગટ ખાધું દિવસ બહુ, પછી ઓળંગ્યું સર્વે કુળ;
શીરકે ચઢાંવ્યો નીચને, તેં લગાવી સૌ ધૂળ. ૧૦
પઠે પઠે જો જો વિચારી હું, લગાડી તે કુલે લાજ;
નામના ગઇ જાદવની, શોભા થઇ સરવ તાજ. ૧૧
જદુકુલને અપમાન કરીને, પારથ લઇ ગયો બાલ;
તે માટે હવડાં જઇ મળીને, આણું તેહનો કાલ ૧૨
શ્રી કૃષ્ણ કેહે એ સઘળું સાખવું, એણે જદુકુલને માન કીધું;
કુરુ વંશે આવી દ્વારકામાં, હરણ પુત્રીનું કીધું ૧૩
અષ્ટ રીતિ છે કન્યાદાન, તેથી ભલેરું હરણ;
એ વેદ શાસ્ત્ર કહે ખરું, એમ વદે અશરણશરણ. ૧૪
બીજો કોઈ કરે તેહવું તો, આણું નિશ્ચે તેનો અંત;
ત્રિપક્ષે કુલવંત છે, વલી પોતે મોટા ગુણવંત ૧૫
સહુ નીરાશ જુધ અરથે, જાદવ ક્રોધ ધરીને મંન;
સંગ્રામ માહે કોપે ચઢયો, નથી દીઠો કોણે અરજુન? ૧૬
દેવ, દાનવ, જક્ષ, કિંનર ભૂત ને વૈતાલ;
એ સરવ થઇને જુધ કરે; પારથ ન પામે કાલ. ૧૭

સદાશિવ ઇચ્છા કરે જો, કરે અરજુનથી સંગ્રામ;
એવો અતુલિત એ બળિયો, વળી કહુ છે વાન. ૧૮
જો પારથ રણ કોપે ચઢે, તો પૃથ્વી પ્રલે થાએ;
જાદવ છપન કોડમાં, છુટતો ન આવે કામે. ૧૯
રતનને જેમ હેમ મળે, દુધને સાકર જેમ;
દક્ષણાવ્રત શંખ જયે શોભે, અરજુન શોભે તેમ. ૨૦
અરજુન સરખો મહારથી, બ્રહ્માએ નથી ઘડિયો;
ધન ભાગ્ય બેહેનનું, જે એને પાલવે પડિયો. ૨૧
માટે લગ્ન કરો તો અતિ ભલું, જો રહે આપણી લાજ;
સાત્યકી ને ઉધવજીને, મોકલ્યા કહે જદુરાજ. ૨૨
મનાવો કુંતીસુત જઈ, જેથી થાએ રે જોગ;
જુધ થતાં ક્ષય થશે, પછે હાસ્ય કરશે લોક. ૨૩
સાત સત સહુ એ કેહે, જાદવ મોકલ્યા બહુ વીર;
મનાવી જઇ લાવીયા, અરજુનને રણધીર ૨૪
રાજરીતે પરણાવીયા, પહેરામણી કીધી જશાળ;
ગજરથ અશ્વ બહુ આપીયા, કૃષ્ણે નાંખી સુરકીલાલ. ૨૫
બળિદેવ બહુ હસ્તિ આપીયા, દાસ દાસી અનેક;
આભરણ આપ્યા વિવિધ પેરનાં, ગણતાં ન આવે છેક. ૨૬

વલણ.

ગણતાં ન આવે છેક છેડો, પારથ સુભદ્રા લઇ વળ્યા;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ કેહે કૃષ્ણના, ગુણ સંભારતા વાટે પળ્યા. ૨૭

કડવું ૮૧ મું. રાગ કેદારો.

ઇંદ્રપ્રસ્થ પારથ આવીઆ, નગરજન સરવને મન ભાવીયા;
લાવ્યા સુભદ્રા સુંદર નાર રે. ૧

ઢાળ.

નારને લઇ આવીયા પારથ, થઇ રહ્યો જે જે કાર;
કુંતાજીને ચરણે નમી, વર આપ્યો મુક્તાહાર. ૨
ત્યારે દ્રૌપદીને પ્રેમગાહે, બોલાવે અરજુન;
તે દિવસ હાવે નહીં હોએ, ક્રોધ થયું તમ મંન. ૩

દ્રૌપદી હુંજથી વડમ એહેવું, નથી કોઇ સંસાર;
હું પટરાણી છું સદા, એ સત વચન અવિધાર. ૪
આજ પછી, જે આવી મળશે, લક્ષનારી સોએ;
શ્રી કૃષ્ણ તણા સમ મુજથી, વાહાલી અવર ન બીજી કોએ. ૫
હાસ્ય વદન કરી કેહે પંચાલી, કુશલ રહી પામ્યો નીરે;
હું તો પ્રસંન થાઉં તમ દેખી, કહું છઉં એઅખિતે. ૬
ત્યારે સુભદ્રા ચરણે લાગી, દ્રૌપદીને તેણે ઠામ; -
દ્રૌપદી કેહે સૌભાગ્ય હજો, તુંને કીપા કરે ઘનશ્યામ. ૭
આયામત હુત્ર કપ હજો, જય પામજો સંગ્રામ;
પુત્રસંતતિ થાઓ તમને વારૂ, એ વચને હસી તે ઠામ. ૮
કુંતા જુધિષ્ઠર સરવ આનંદા, થયો જે જેકાર;
એહેને દ્વારાં થકી સુભદ્રાને લેવા નિરાશ ગિરધાર. ૯
જદુપુત્ર ને વધુજન, સામગ્રી સંગ બહુ લાગુ;
કટક સાથે ઇંદ્રપ્રસ્તમાં, આવ્યા સારંગપાણુ. ૧૦
પાડવ સાહામા જયને લઇ આવ્યા નગર મોઝાર;
પહેરામણી કીધી ઘણી, કેહેતાં ન પામું વાર ૧૧
તદા રહ્યા શ્રી કૃષ્ણજી, બીજા સરવ થયા વિદાય;
એક સમે અરજુન કહે, સાંભળ કૃપાળુ કેશવરાએ. ૧૨
જળક્રીડા કરવા જમુનામાં જઇએ જો આવે તમ મન;
નાર સાથે લઇ ગયા, આજ્ઞા માગી રાજન ૧૩
દ્રૌપદીને સુભદ્રા સંગ, પારથ શ્રી કૃષ્ણ સાથે નીજ વાર;
જળક્રીડા કરે વિવિધ પેરે, નાના ભાત વિહાર. ૧૪
વનમાં ક્રીડા કરે કૃષ્ણ, અરજુન દાન બહુ વિધ આપે;
એકવારે જેને કીપા કરે, તેહેના જનની ભાવટ કાપે. ૧૫

પરિશિષ્ટ ૨ જું.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુભદ્રાહરણપ્રસંગ.

(પ્રેમાનંદશિષ્ય સુંદરકૃત દશમ સ્કંધનો અવરોષ).

અધ્યાય ૮૬ મો. (કડવું ૧૯૮ મું. રાગ સામેરી)

કેહે પરિક્ષતને શુક એમ, પ્રભુના ચરિત્ર અતિ ઘણા રમ્ય;
હરિરસ પીતાં ઋપ્ત ન થઇએ, વસુદેવને જ્ઞાન હરિષે.

વનય કરીને નગ્યા શરણે, શેષને અવિનાશ;
સુભદ્રા દીજે અર્જુનને, તે માગી લેઉં તમ પાસ.
તમારૂં ચિત દુરજોધનપર, અર્જુન શું છે કાંઇ હીણૂ?
તે માટે તેહેને તેડાવીને, લગ્ન કરો શુભ દિન.
વચન પ્રભુનાં સાભળી, પછી ક્રોધ કીધો શાંત;
પારથને હળિયે તેડાવીને, મેળવ્યા ભાગી ભ્રાંત.
હવે વહેવાનો આરંભ માંડયો હરખ શું બળદેવ;
સામગ્રી બહુ કીધી શીઘ્રે, વારે ન લાગી ખેવ.
મંડપ થયા જડાવના, ચંદરવે મોતી લુંબ;
રત્ન દીપક ઝગમગે, સોહે શોભા અતિશઘી રમ્ય.
ઝરૂખા, ગોખ, તકિયા, શોભે મંડપ માંહે;
કીનાતે ચિત્ર વિચિત્ર પુતળી, બોલશે જાણે તાહે.
મંડપ છાયો મોગરે દ્વારે, તોરણ કદળી થંભ;
અગર ધૂપ સુંગધ એ રીતે વિવાહના આરંભ.
પત્ર લખીને તેડાવ્યા તે, આવ્યા સજન સહુ કોય;
છપ્પન કોડ જાદવ મંડપમાં, મળ્યા શંકર જોય.
સુભદ્રા અરજુનને પછે પરણાવ્યા રૂડી રીત;
વસુદેવે કન્યાદાન દીધું, ઊપર ઘણુંએક વિત્ત.
ઢોલના ઢમકાર થાયે, ગાયે ગીત મળી નાર,
ચોરી સારી, કંસાર ખાવા, ફેરા મંગળ વાર.
ખાજાં, ઘેબર, જલેબી, સર્વે સાથને પકવાન;
હબેતર કરી વળાવ્યા છે, વરવહુને બળરામ.
ગજ, રથ, અશ્વ ઉપર, જડિત મણિમય સાજ;
દાસ દાસી વસ્ત્ર ભૂષણ; આપી કર્યો નમસ્કાર.
સૈન્ય આપી વળાવ્યા પછી, થઇ અતિઘણી પ્રીત;
શુકદેવ કહે શુણ રાયજી, તમે પરણ્યાની પૂછી રીત.

